

ગીતા-પ્રવચનો

વિનોબા

'ગીતા-પ્રવચનો' એ ભારતીય લોકોના હૃદયમાં વસેલું પુસ્તક છે. માતાના દૂધ જેવું તે સુપાચ્ય છે. વિદ્યાર્થીથી લઈને વિદ્વાન સુધી કોઈ પણ પ્રકારના લોકો સમજી શકે તેવી સરળ ભાષામાં વિનોબાજીએ શ્રીમદ ભગવદગીતાના અઢારેય અધ્યાયોનો સાર ધૂળિયા જેલવાસ દરમ્યાન કહ્યો હતો. આ કહેતી વખતે તેમની અવસ્થા કેવી હતી, તે વિશે તેમણે કહ્યું છે કે : 'ગીતા પર પ્રવચન કરતી વખતે મારી કેવી વૃત્તિ હતી, એ હું શબ્દોમાં કહી નથી શકતો. પરંતુ જો પરમેશ્વર મનુષ્ય પાસેથી કેટલાક શબ્દ બોલાવી લે છે એમ માનીએ, તો એ બધા શબ્દો પરમેશ્વરે જ મારી પાસે બોલાવડાવ્યા છે. પ્રવચન કરતી વખતે, હું બોલી રહ્યો છું એવું ભાન મને ન હતું તેમજ સાંભળનારાઓને પણ એવો આભાસ ન હતો થતો કે, વિનોબા બોલી રહ્યો છે.' આવા આ અદ્દભુત પુસ્તકને કૉમ્પ્યુટર પર ઉતારવાનો એટલે કે ટાઈપિંગનો સંપૂર્ણ શ્રેય મુરબ્બી **શ્રી કાંતિલાલભાઈ પરમાર**ને (હીચીન, યુ.કે.) જાય છે. તેમજ તેને રીડગુજરાતી.કૉમ સુધી પહોંચાડવા માટે **શ્રી અતુભાઈ જાની** (ભાવનગર)નો આભાર માનીએ એટલો ઓછો છે. રીડગુજરાતી આ શુભકાર્યમાં નિમિત્ત બને છે તેનો આનંદ છે. પુસ્તકના તમામ હકો પ્રકાશકના છે, અહીં માત્ર ડિજિટલ સ્વરૂપે એને માણવાનો એક માત્ર ઉદ્દેશ છે. આશા છે, સૌ વાચકમિત્રોને 'ગીતા-પ્રવચનો' ઉપયોગી થઈ રહેશે. – તંત્રી, મૃગેશ શાહ. (રીડગુજરાતી.કોમ)

VISIT…

LANZAROTE Caliente.COM

બે બોલ

'गीता प्रवचनो 'એ હવે ભારતીય જનતાનું પુસ્તક થયું છે. ભૂદાનયજ્ઞનું વાતાવરણ નિર્માણ કરવાના કામમાં તેનો ઉપયોગ થતો હોવાને લીધે તેની નકલો ગામેગામ અને ઘેરેઘેર જાય છે.

ગીતાની માફક આ પ્રવચનો પણ પ્રત્યક્ષ કર્મક્ષેત્રમાં પ્રગટ થયાં છે. ઓગણીસસો બત્રીસની સાલમાં ધૂળિયાની જેલમાં અનાયાસે ઘણા સંત-મહંતો અને સેવકોનો મેળો જામ્યો હતો. તેમની સેવામાં આ પ્રવચનો રજૂ થયેલાં. એથી સ્વાભાવિક રીતે રોજેરોજના વહેવારમાં ઉપયોગી વાતોની એમાં ચર્ચા આવે છે. જેમનો જીવન સાથે સંબંધ ન હોય એવા કોઈ પણ ખાલી વિચારના વાદો આમાં પેઠા નથી. મને પાકો ભરોસો છે કે શું ગામડાંમાં કે શું શહેરોમાં, સામાન્ય મજૂરી કરી જીવન ગુજારનારાં શ્રમજીવીઓને આમાંથી મનનું સમાધાન મળશે, એટલું જ નહીં, એમાંથી તેમને થાક ઉતારવાનું સાધન પણ મળી રહેશે.

આ પ્રવચનોને બહાને ગીતાની સેવા કરવાની ખાસ તક ઈશ્વરે મને આપી એ તેની હું મોટી કૃપા ગણું છું. આ બધાં પ્રવચનો લખી લેવાને સાને ગુરૂજી જેવા સિદ્ધહસ્ત કાબેલ સત્પુરૂષ મળ્યા એ પણ તેની જ કૃપા. હિંદુસ્તાનભરમાં જ્યાં જ્યાં આ પ્રવચનો પહોંચ્યાં છે, તે બધે ઠેકાણે એમનાથી સૌ કોઈને હ્રદયશુદ્ધિ અને જીવનના વહેવારમાં પલટો કરવાની પ્રેરણા મળી છે. મને એવી વાસના રહે છે કે ઘેરઘેર આ પ્રવચનોનું શ્રવણ, પઠન અને મનન થાઓ ! આમાં મારૂં કંઈ નથી. હું તો તુકારામના શબ્દોમાં કહું છું કે,

शिकवुनि बोल । केलें कवतुक नवल
आपणियां रंजविलें । बापें माझिया विठ्ठलें

શીખવીને બોલ, કર્યું કૌતુક નવલ
રીઝવ્યો પોતાને, બાપ મારા વિઠ્ઠલે

પરંધામ, પવનાર (વિનોબા)
૨૨-૧-'૫૧

અનુક્રમણિકા

<u>અધ્યાય પહેલો</u>

પ્રાસ્તાવિક આખ્યાયિકા – અર્જુનનો વિષાદ

१. मध्ये महाभारतम्

1. પ્રિય બંધુઓ, આજથી હું શ્રીમદભગવદ્ગીતા વિષે વાતો કરવાનો છું. ગીતાનો અને મારો સંબંધ તર્કની પેલી પારનો છે. મારૂં શરીર માના દૂધથી પોષાયું છે, પણ તેથીયે વધુ મારા હ્રદય અને બુદ્ધિનું પોષણ ગીતાના દૂધથી થયું છે. અંતરની ઊંડી મમતાનો સંબંધ હોય છે ત્યાં તર્કને જગ્યા રહેતી નથી. તર્કને છોડી, શ્રદ્ધા ને પ્રયોગની બે પાંખોથી ગીતાના આકાશમાં મારાથી જવાય તેટલું ઊંચે હું ઊડું છું. ઘણુંખરૂં હું ગીતાના વાતાવરણમાં હોઉં છું. ગીતા એટલે મારૂં પ્રાણતત્વ. બીજા કોઈકની સાથે ગીતા વિષે હું કોઈક વાર વાતો કરૂં છું ત્યારે ગીતાના સમુદ્રના તરંગો પર તરતો હોઉં છું અને એકલો હોઉં છું ત્યારે એ અમૃતના સાગરમાં ઊંડે ડૂબકી મારીને બેસું છું. આવી આ ગીતામાતાનું ચરિત્ર દર રવિવારે મારે કહેવું, એવું નક્કી થયું છે.

2. ગીતાની ગોઠવણ મહાભારતમાં કરવામાં આવી છે. આખાયે મહાભારત પર પ્રકાશ નાખતા ઊંચા દીવાની માફક ગીતા તેની વચ્ચોવચ ઊભી છે. એક બાજુ મહાભારતનાં છ અને બીજી બાજુ બાર પર્વ એમ મધ્યભાગે અને તેવી જ રીતે ક તરફ સાત અક્ષૌહિણી અને બીજી તરફ અગિયાર અક્ષૌહિણી સેનાની વચ્ચે એમ પણ મધ્યભાગે રહીને ગીતાનો ઉપદેશ થયેલો છે.

3. મહાભારત અને રામાયણ આપણા રાષ્ટ્રીય ગ્રંથો છે. એમાંની વ્યક્તિઓ આપણા જીવન સાથે એકરૂપ થયેલી છે. રામ, સીતા, ધર્મ, દ્રૌપદી, ભીષ્મ, હનુમાન વગેરેનાં ચરિત્રોએ મંત્રની જેમ આખાયે ભારતીય જીવનને હજારો વર્ષોથી વશ કરેલું છે. દુનિયામાં બીજાં મહાકાવ્યોમાંનાં પાત્રો આવી રીતે લોકજીવનમાં ભળી ગયેલાં જોવાનાં મળતાં નથી. આ રીતે જોઈએ તો મહાભારત અને રામાયણ બંને ખરેખર અદ્ભુત ગ્રંથો છે. રામાયણ મધુર નીતિકાવ્ય છે અને મહાભારત વ્યાપક સમાજશાસ્ત્ર છે. એક લાખ શ્લોકો રચીને વ્યાસે અસંખ્ય ચિત્રો, ચરિત્રો અને ચારિત્ર્યો ઘણી કાબેલિયતથી આબેહૂબ દોર્યાં છે. તદ્દન નિર્દોષ એક પરમેશ્વર વગર કોઈ નથી અને તેવી જ રીતે આ જગતમાં કેવળ દોષથી ભરેલું એવું પણ કંઈ નથી એ વાત મહાભારતે ચોખ્ખેચોખ્ખી કહી છે. એમાં ભીષ્મ ને યુધિષ્ટિર જેવાના દોષો બતાવેલા છે અને તેથી ઊલટું કર્ણ ને દુર્યોધન વગેરેના ગુણો પણ પ્રકટ કરી બતાવ્યા છે. માનવીનું જીવન ધોળા ને કાળા

ધાગાનો બનેલ પટ છે એ વાત મહાભારત કહે છે. વિશ્વમાંનું વિરાટ સંસારનું છાયાપ્રકાશમય ચિત્ર ભગવાન વ્યાસ તેનાથી લેપાયા વગર અળગા રહીને બતાવે છે. વ્યાસની આ અત્યંત અલિપ્ત તેમ જ ઉદાત્ત ગૂંથણીની કુશળતાને લીધે મહાભારતનો ગ્રંથ સોનાની એક ઘણી મોટી ખાણ બન્યો છે. જેને જોઈએ તે એમાંથી શોધન કરીને ભરપટ્ટે સોનું લૂંટી શકે છે.

4. આવું મોટું મહાભારત વ્યાસે લખ્યું તો ખરૂં પણ તેમને પોતાને પોતાનું એવું કંઈ કહેવાનું હતું નહીં? પોતાનો વિશિષ્ટ સંદેશ તેમણે ક્યાંયે આપ્યો છે ખરો ? મહાભારતમાં કયે ઠેકાણે વ્યાસ સમાધિમાં તન્મય થયા છે ? અનેક જાતનાં તત્ત્વજ્ઞાનનાં અને તરેહતરેહના ઉપદેશોનાં વનનાં વન ઠેકઠેકાણે મહાભારતમાં ફેલાયેલાં છે. પણ એ બધાં તત્ત્વજ્ઞાનનું, એ બધા ઉપદેશો અને એકંદરે આખા ગ્રંથનું સારભૂત રહસ્ય તેમણે કોઈ ઠેકાણે રજુ કર્યું છે કે નથી ? હા, કર્યું છે. સમગ્ર મહાભારતનું નવનીત વ્યાસે ભગવદ્ગીતામાં આપ્યું છે. ગીતા વ્યાસની મુખ્ય શીખ અને તેમના મનનનો પૂરેપૂરો સંઘરો છે. એના આધારથી ' **मुनिओमां हुं छुं व्यास** ' એ વિભૂતિ સાર્થક સાબિત કરવાની છે. પ્રાચીન કાળથી ગીતાને ઉપનિષદની પદવી મળેલી છે. ગીતા ઉપનિષદનુંયે ઉપનિષદ છે. કેમકે બધાં ઉપનિષદોનું દોહન કરીને આ ગીતારૂપી દૂધ ભગવાને અર્જુનને નિમિત્ત બનાવી જગતને આપ્યું છે. જીવનના વિકાસને માટે જરૂરી એવો લગભગ એકેએક વિચાર ગીતામાં સમાયેલો છે. એથી જ ગીતા ધર્મજ્ઞાનનો કોષ છે એમ અનુભવી પુરૂષોએ યથાર્થ કહ્યું છે. ગીતા નાનો સરખો તોયે હિંદુ ધર્મનો મુખ્ય ગ્રંથ છે.

5. ગીતા શ્રીકૃષ્ણે કહી છે એ બીના સૌ કોઈ જાણે છે. આ મહાન ઉપદેશ સાંભળનારો અર્જુન એ બોધ સાથે એવો સમરસ થયો કે તેને પણ ' કૃષ્ણ ' સંજ્ઞા મળી, ઈશ્વર અને તેના ભક્તના હૃદયનું રહસ્ય પ્રગટ કરતાં કરતાં વ્યાસદેવ પીગળીને એટલા સમરસ થઈ ગયા કે તેમનેયે લોકો' કૃષ્ણ ' નામથી ઓળખવા લાગ્યા. કહેનારો કૃષ્ણ, સાંભળનારો કૃષ્ણ અને રચનારો પણ કૃષ્ણ એવું એ ત્રણેમાં જાણે કે અદ્વૈત પેદા થયું. ત્રણેની જાણે કે એકચિત્ત બની સમાધિ થઈ. ગીતાનો અભ્યાસ કરનારે એવી જ એકાગ્રતા રાખવાની છે.

૨. અર્જુનની ભૂમિકાનો સંબંધ

6. કેટલાક લોકોને એવું લાગે છે કે ગીતાનો આરંભ બીજા અધ્યાયથી ગણવો જોઈએ. તો પછી બીજા અધ્યાયના અગિયારમા શ્લોકથી ઉપદેસની સીધી શરૂઆત થાય છે ત્યાંથી જ આરંભ

સમજવામાંયે શો વાંધો છે ? એક જણે તો મને એટલે સુધી કહેલું, " અક્ષરોમાં ખુદ ભગવાને પોતે ઈશ્વરી વિભૂતિ ગણાવી છે. 'अशोच्यानन्वशोचस्त्वं' ના આરંભમાં અનાયાસે જ અકાર આવ્યો છે એટલે ત્યાંથી જ આરંભ ગણવો સારો! " આ શબ્દચમત્કારને બાજુએ રાખીએ તો પણ એ આરંભ ઘણી રીતે યોગ્ય છે એમાં શંકા નથી. આમ છતાં તેની આગળના પ્રાસ્તાવિક ભાગનુંયે મહત્વ છે. અર્જુન કઈ ભૂમિકા પર છે, કઈ વાત કહેવાની એકંદરે ગીતાની પ્રવૃત્તિ છે એ બધું આ પ્રાસ્તાવિક કથાભાગ વગર બરાબર ધ્યાનમાં આવે એવું નથી.

7. અર્જુનની નામરદાઈ દૂર કરી તેને યુદ્ધમાં પ્રવૃત્ત કરવાને સારૂ ગીતાનો ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો છે એવું વળી કેટલાક લોકોનું કહેવું છે. તેમના અભિપ્રાય મુજબ ગીતામાં કર્મયોગનો ઉપદેશ છે એટલું જ નહીં, તેમાં યુદ્ધયોગનો પણ ઉપદેશ છે. થોડો વિચાર કરવાથી આ વાતમાં રહેલી ભૂલ દેખાશે. અઢાર અક્ષૌહિણી સેના લડવાને તૈયાર ઊભી હતી. તો શું આપણે એમ કહીશું કે આખી ગીતા સંભળાવીને શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને તે સેનાની લાયકાતનો બનાવ્યો ? અર્જુન ગભરાઈ ગયો હતો, તે સેનાને ગભરાટ થયો નહોતો. એટલે શું તે સેનાની લાયકાત અર્જુન કરતાં વધારે હતી ? આવો તો વિચાર સરખો થાય એમ નથી. અર્જુન બીકણ હતો તેથી લડાઈથી મોઢું ફેરવીને ઊભો રહ્યો હતો એવું નથી. સેંકડો લડાઈઓ ખેલી ચૂકેલો તે મહાવીર હતો. ઉત્તરગોગ્રહણ એટલે કે વિરાટની ગાયો છોડાવવાને પ્રસંગે તેણે એકલાએ એકલે હાથે ભીષ્મ, દ્રોણ અને કર્ણને હરાવી તેમનું બળ હરી લીધું હતું. હમેશ વિજય મેળવનારની અને બધા નરમાં એક જ સાચા નર તરીકેની તેની ખ્યાતિ હતી. તેના રોમરોમમાં વીરવૃત્તિ ભરેલી હતી. અર્જુનને ચીડવવા માટે તેને નામરદાઈનો ટોણો તો કૃષ્ણે પણ મારી જોયો હતો. એ બાણ જોકે ફોગટ ગયું ને પછી જુદા જ મુદ્દાઓ પર જ્ઞાન-વિજ્ઞાનનાં કેટલાંયે ભાષણો આપવાં પડ્યાં. તેથી નામરદાઈ કાઢવા જેવું સરળ તાત્પર્ય ગીતાનું નથી એ બીના ચોખ્ખી છે.

8. બીજા કેટલાક કહે છે કે અર્જુનની અહિંસાવૃત્તિ દૂર કરી તેને યુદ્ધમાં પ્રવૃત્ત કરવાને સારૂ ગીતાનો ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો છે. મારી સમજ પ્રમાણે આમ કહેવું બરાબર નથી. એ કેવી રીતે તે જોવાને આપણે અર્જુનની ભૂમિકા ઝીણવટથી તપાસવી પડશે. એ માટે પહેલો અધ્યાય અને બીજાની શરૂઆતમાં પેઠેલો અખાત જેવો ભાગ ઘણો કામનો છે. અર્જુન રણમેદાન પર લડવાનો પાકો નિશ્ચય કરી કર્તવ્યની ભાવનાથી ઊભો રહ્યો હતો. ક્ષાત્રવૃત્તિ તેના સ્વભાવમાં હતી. યુદ્ધમાંથી ઊગરી જવાની પૂરેપૂરી કોશિશ કરવા છતાં તે ટાળી શકાયું નહોતું. સમજૂતીને માટે કૌરવો ઓછામાં ઓછી માગણી ને શ્રીકૃષ્ણ જેવા મધ્યસ્થી બંને ફોગટ ગયાં હતાં. આ

સંજોગોમાં દેશદેશના રાજાઓને એકઠા કરી, કૃષ્ણ પાસે પોતાનું સારથિપણું કરવાને સ્વીકારાવી તે રણમેદાન પર ઊભો રહે છે અને વીરવૃત્તિના ઉત્સાહથી કૃષ્ણને કહે છે, " કોણ કોણ મારી સાથે લડવાને એકઠા મળ્યા છે તે બધાનાં મોઢાં એક વાર હું જોઈ લઉં તેટલા માટે બંને સેનાની વચ્ચોવચ્ચ મારો રથ લઈ જઈ ઊભો રાખો." કૃષ્ણ તેના કહેવા મુજબ કરે છે અને અર્જુન ચારેકોર નજર ફેરવે છે ત્યારે તેને શું દેખાય છે ? બંને બાજુ પર પોતાના સ્વજનોનો, સગાંવહાલાંનો પ્રચંડ જમાવ ઊભો છે. ' બાપ ને બેટા, દાદા, પોતા વળી ઘણા ' એમ આપ્ત સંબંધની ચાર-ચાર પેઢી મારવાને ને મરવાનો છેવટનો નિશ્ચય કરી એકઠી મળી છે એવું તેણે જોયું. આ વાતનો ખ્યાલ તેને નહીં આવ્યો હોય એવું નથી. પણ સ્થિતિ પ્રત્યક્ષ નજરે પડે છે ત્યારે તેની અસર જુદી જ થાય છે. એ આખો સગાંવહાલાંનો સમૂહ જોતાંવેત તેનું દિલ ડહોળાવા માંડે છે. તેને બહુ ખરાબ લાગે છે. અત્યાર સુધીમાં અનેક લડાઈઓમાં તેણે અનેક વીરોનો સંહાર કર્યો હતો ત્યારે કોઈ વખતે તેને ખરાબ લાગ્યું નહોતું, તેનું ગાંડીવ તેના હાથમાંથી સરી પડ્યું નહોતું, તેના શરીરમાં કંપારી આવી નહોતી અને તેની આંખ ભીની થઈ નહોતી. ત્યારે આ વખતે જ આમ કેમ ? તેનામાં શું અશોકની માફક અહિંસાવૃત્તિનો ઉદય થયો હતો ? ના. આ બધી સ્વજનાસક્તિ હતી. એ ઘડીએ પણ સામા ગુરૂ, ભાઈઓ ને સગાંવહાલાં ન હોત તો તેણે રમતમાં દડા ઉછાળે તેમ શત્રુઓનાં માથાં ઉડાવ્યાં હોત. પણ આસક્તિથી જન્મેલો મોહ તેની કર્તવ્યનિષ્ઠાને ગળી ગયો હતો. અને પછી તેને તત્ત્વજ્ઞાન યાદ આવ્યું. કર્તવ્યનિષ્ઠ માણસ મોહમાં પડે તોયે ખુલ્લેખુલ્લી કર્તવ્યચ્યુતિ તેનાથી સહન થઈ શક્તી નથી. તે પોતાની કર્તવ્યચ્યુતિને એકાદ સારા વિચારનો વેશ ઓઢાડે છે. અર્જુનનું પણ એવું જ થયું. યુદ્ધ મૂળમાં જ પાપ છે એવા ઉછીના લીધેલા વિચારોનું તે હવે પ્રતિપાદન કરવા લાગ્યો. યુદ્ધથી કુળનો ક્ષય થશે, સ્વૈર આચાર બેફામ બનશે, વ્યભિચારવાદ ફેલાશે, દુકાળ આવી પડશે, સમાજ પર આફતો ઊતરશે, એવા એવા કેટલાયે મુદ્દા તે ખુદ શ્રીકૃષ્ણને સમજાવવા બેઠો !

૭. મને અહીં એક ન્યાયાધીશની વાત યાદ આવે છે. એક ન્યાયાધીશ હતો. સેંકડો ગુનેગારોને તેણે ફાંસીની સજા કરી હતી. પણ એક દિવસ તેના પોતાના દીકરાને ખૂની તરીકે તેની સામે ખડો કરવામાં આવ્યો. દીકરા પર મુકાયેલો ખૂનનો આરોપ સાબિત થયો ને તેને ફાંસીની સજા કરવાનું એ ન્યાયાધીશને માથે આવ્યું. પણ તેમ કરતાં તે ન્યાયાધીશ અચકાયો. એટલે તેણે બુદ્ધિવાદભરી વાતો કરવા માંડી. "ફાંસીની સજા અમાનુષી છે, એવી સજા કરવાનું માણસને શોભતું નથી. માણસના સુધરવાની આશા એને લીધે રહેતી નથી. ખૂન કરનારે લાગણીના આવેશમાં આવી ખૂન કર્યું પણ તેની આંખ પરનાં લોહીનાં પડળ ઊતરી ગયાં પછી પણ

ગંભીરતાથી તે માણસને ઊંચકીને ફાંસીએ લટકાવીને મારવાનું કામ સમાજની માણસાઈને નીચું જોવડાવનારૂં તેમ જ ડાઘ લગાડનારૂં છે." આ ને આવા મુદ્દા ન્યાયાધીશે રજૂ કરવા માંડ્યા. આ છોકરો સામો આવ્યો ન હોત તો મરતાં સુધી ન્યાયાધીશસાહેબ ખાસા ફાંસીની સજાઓ ટીપતા રહ્યા હોત. દીકરા પરના મમત્વને લીધે ન્યાયાધીશ આ પ્રમાણે બોલવા લાગ્યો. તેનું એ બોલવું અંતરનું નહોતું. તે આસક્તિજન્ય હતું. 'આ મારો દીકરો છે' એવા મમત્વમાંથી નિર્માણ થયેલું એ સાહિત્ય હતું.

10. અર્જુનની ગતિ એ ન્યાયાધીશ જેવી થયેલી. તેણે રજૂ કરેલા મુદ્દા ખોટા કે ભૂલભરેલા નહોતા. ગયા મહાયુદ્ધનાં આવાં અચૂક પરિણામ દુનિયાએ જોયાં છે. પણ વિચારવા જેવી વાત એટલી છે કે અર્જુનની ફિલસૂફી એ નહોતી. એ તેનો પ્રજ્ઞાવાદ હતો. શ્રીકૃષ્ણને એની બરાબર ખબર હતી. તેથી એ મુદ્દો જરાયે ધ્યાનમાં ન લેતાં તેમણે સીધો મોહનાશ માટેનો ઈલાજ અખત્યાર કર્યો. અર્જુન ખરેખર અહિંસાવાદી બન્યો હોત તો બીજાં આડ જ્ઞાન-વિજ્ઞાન ગમે તેણે ગમે તેટલાં સમજાવ્યાં હોત તોયે મૂળ મુદ્દાનો જવાબ મળ્યા વગર તેને સમાધાન થયું ન હોત. પણ આખી ગીતામાં ક્યાંયે એ મુદ્દાનો જવાબ નથી. અને છતાં અર્જુનને સમાધાન થયેલું છે. આ બધી વાતનો સાર એટલો કે અર્જુનની લાગણી અહિંસાવૃત્તિની નહોતી, તે યુદ્ધપ્રવૃત્ત જ હતો. તેની દ્રષ્ટિએ યુદ્ધ તેનું સ્વભાવપ્રાપ્ત અને અપરિહાર્ય ઠરેલું કર્તવ્ય હતું. મોહમાં ફસાઇને એ કર્તવ્ય તે હવે ટાળવા માગતો હતો. અને ગીતાનો મુખ્ય હુમલો એ મોહ પર જ છે.

3. ગીતાનું પ્રયોજન : સ્વધર્મવિરોધી મોહનો નિરાસ

11. અર્જુન એકલી અહિંસાની જ નહીં, સંન્યાસની ભાષા પણ બોલવા મંડ્યો હતો. આ લોહીથી ખરડાયેલા ક્ષાત્રધર્મ કરતાં સંન્યાસ સારો એવું અર્જુન કહે છે. પણ એ અર્જુનનો સ્વધર્મ હતો કે ? તેની વૃત્તિ એવી હતી ખરી કે ? સંન્યાસીનો વેશ અર્જુન સહેજે લઈ શક્યો હોત પણ સંન્યાસીની વૃત્તિ તે કેવી રીતે ને ક્યાંથી લાવે ? સંન્યાસનું નામ લઈ તે વનમાં જઈ રહ્યો હોત તો ત્યાં તેણે હરણાં મારવા માંડ્યાં હોત. તેથી ભગવાને સાફ કહ્યું, "અરે અર્જુન, લડાઈ કરવાની ના પાડે છે એ તારો કેવળ ભ્રમ છે. આજ સુધીમાં તારો જે સ્વભાવ ઘડાયો છે તે તને લડાઈમાં ખેંચ્યા વગર રહેવાનો નથી."

અર્જુનને સ્વધર્મ વિગુણ એટલે કે ફીકો લાગે છે. પણ સ્વધર્મ ગમે તેટલો વિગુણ હોય તોયે તેમાં જ રહીને માણસે પોતાનો વિકાસ સાધવો જોઈએ. કેમકે સ્વધર્મમાં રહીને જ વિકાસ થઈ

શકે છે. એમાં અભિમાનનો સવાલ નથી. વિકાસનું એ સૂત્ર છે. સ્વધર્મ મોટો છે માટે સ્વીકારવાનો હોતો નથી અને નાનો હોય માટે ફેંકી દેવાનો હોતો નથી. હકીકતમાં તે મોટોયે નથી ને નાનોયે નથી હોતો. તે મારા માપનો, લાયકનો હોય છે. '**श्रेयान् स्वधर्मो विगुणः**' એ ગીતાવચનમાંના **ધર્મ** શબ્દનો અર્થ હિંદુ ધર્મ, ખ્રિસ્તી ધર્મ બધામાં વપરાતા ધર્મ શબ્દના અર્થ જેવો નથી. દરેક વ્યક્તિનો ધર્મ અલગ અલગ હોય છે. અહીં મારી સામે બેઠેલા આ તમારા બસો લોકોના બસો ધર્મો છે. મારો ધર્મ પણ દસ વરસ પહેલાં હતો તે આજે નથી. અને આજનો દસ વરસ પછી રહેવાનો નથી. ચિંતનથી અને અનુભવથી વૃત્તિ પલટાતી જાય છે તેમ તેમ પહેલાંનો ધર્મ ખરતો જાય છે અને નવો આવી મળે છે. મમત કે જબરદસ્તીથી એમાં કંઈ કરવાપણું હોતું નથી.

12. બીજાનો ધર્મ સારામાં સારો લાગે તોયે તે સ્વીકારવામાં મારૂં કલ્યાણ નથી. સુરજનું અજવાળું મને ગમે છે. પ્રકાશથી પોષાઈને હું વધું છું. સૂર્ય મારે સારૂ વંદવાયોગ્ય પણ ખરો. પણ એટલા ખાતર મારૂં પૃથ્વી પરનું રહેવાનું છોડી હું તેની પાસે જવા નીકળું તો બળીને ખાખ થઈ જાઉં. એથી ઊલટું પૃથ્વી પર રહેવાનું વિગુણ લાગે, ફીકું લાગે, સૂર્યની આગળ પૃથ્વી ભલે તદ્દન તુચ્છ હોય, તે પોતાના તેજથી ભલે ન પ્રકાશતી હોય, તો પણ સૂર્યનું તેજ સહન કરવાની શક્તિ કે તેવું સામર્થ્ય મારામાં ન હોય ત્યાં સુધી સૂરજથી આઘે પૃથ્વી પર રહીને જ મારે મારો વિકાસ સાધવો જોઈએ. માછલીને કોઈ કહે કે, 'પાણી કરતાં દૂધ કીમતી છે, દૂધમાં જઈને રહે,' તો માછલી એ વાત કબૂલ રાખશે કે? માછલી પાણીમાં સલામત રહેશે ને દૂધમાં મરી જશે.

13. અને બીજાનો ધર્મ સહેલો લાગે તેથીયે સ્વીકારવાનો ન હોય. ઘણી વાર તો સહેલાપણાનો ખાલી ભાસ હોય છે. સંસારમાં સ્ત્રી-બાળકોનું જતન બરાબર થઈ શક્તું ન હોય તેથી થાકીને કે કંટાળીને કોઈ ગૃહસ્થ સંન્યાસ લે તો તે ઢોંગ થાય અને અઘરૂં પણ પડે. તક મળતાં વેંત તેની વાસનાઓ જોર કર્યા વગર નહીં રહે. સંસારનો ભાર ખેંચાતો નથી માટે ચાલ જીવ વનમાં જઈને રહું એવું વિચારી વનમાં જઈને રહેનારો સંસારી પહેલાં ત્યાં જઈને નાની સરખી ઝૂંપડી ઊભી કરશે. પછી તેના બચાવને માટે તેની ફરતે વાડ કર્યા વગર નહીં રહે. એમ કરતાં કરતાં ત્યાં તેને સવાયો સંસાર ઊભો કરવાનો વારો આવ્યા વગર પણ નહીં રહે. વૈરાગ્યવૃત્તિ હોય તો સંન્યાસમાં અઘરૂં શું છે? સંન્યાસ સહેલો છે એમ બતાવનારાં સ્મૃતિવચનો પણ ક્યાં નથી? પણ અસલ મુદ્દો વૃત્તિનો છે. જેની જેવી અસલ સાચી વૃત્તિ હશે, તે મુજબ તેનો ધર્મ રહેશે. શ્રેષ્ઠ કે કનિષ્ઠ, સહેલો કે અઘરો એ સવાલ નથી. સાચો વિકાસ થવો જોઈએ. સાચી પરિણતિ જોઈએ.

14. પણ કોઈ કોઈ ભાવિક સવાલ કરે છે, 'યુદ્ધ કરવાના ધર્મ કરતાં સંન્યાસ કોઈ પણ સંજોગોમાં વધારે ચડિયાતો હોય તો ભગવાને અર્જુનને સાચો સંન્યાસી શા સારૂ ન બનાવ્યો? ભગવાનથી શું એ બને એવું નહોતું?' તેનાથી ન બની શકે એવું કશું નહોતું. પણ પછી તેમાં અર્જુનનો પુરૂષાર્થ શો રહ્યો હોત? પરમેશ્વર બધી જાતની છૂટ આપનાર છે. મહેનત જેણે તેણે જાતે કરવી રહે છે. એમાં જ ખરી મીઠાશ છે. નાનાં છોકરાંને જાતે ચિત્ર કાઢવામાં મોજ પડે છે. તેમનો હાથ પકડી કોઈ ચિત્ર કઢાવે તે તેમને ગમતું નથી. શિક્ષક છોકરાંઓને ઝપાટાબંધ એક પછી એક દાખલા કરી આપે તો છોકરાંઓની બુદ્ધિ વધે ક્યાંથી? માબારે, ગુરૂએ, સૂચના કરવી. પરમેશ્વર અંદરથી સૂચના આપ્યા કરે છે. એથી વધારે બીજું કંઈ તે કરતો નથી. કુંભારની માફક ઈશ્વર ઠોકીને કે ટીપીને અથવા થાપીને હરેકનું માટલું ઘડે તેમાં સાર શો? અને આપણે કંઈ માટીનાં માટલાં નથી, આપણે ચિન્મય છીએ.

15. સ્વધર્મની આડે આવનારો જે મોહ છે, તેના નિવારણને માટે ગીતાનો જન્મ છે એ બીના આ બધા વિવેચન પરથી તમારા સૌના ખ્યાલમાં આવી હશે. અર્જુન ધર્મસંમૂઢ થયો હતો, સ્વધર્મની બાબતમાં તે મોહમાં ફસાયો હતો. શ્રીકૃષ્ણે આપેલા પહેલા ઠપકા પછી આ વાત અર્જુન જાતે કબૂલ કરે છે. એ મોહ, એ આસક્તિ, એ મમત્વ દૂર કરવાં એ જ ગીતાનું મુખ્ય કામ છે. આખી ગીતા સંભળાવી રહ્યા પછી ભગવાન પૂછે છે, "અર્જુન, મોહ ગયો?" અર્જુને જવાબ આપ્યો, "ભગવાન, મોહ મરી ગયો, સ્વધર્મનું ભાન થયું." આમ ગીતાનો ઉપક્રમ અને ઉપસંહાર બંનેનો મેળ બેસાડીને જોતાં મોહનિરાકરણ એ જ ગીતાનું ફળ દેખાય છે. એકલી ગીતાનો નહીં, ખુદ મહાભારતનો પણ એ જ ઉદ્દેશ છે. વ્યાસે છેક મહાભારતના આરંભમાં કહ્યું છે કે લોકોના હૃદય પર છવાયેલા મોહના પડદાને હઠાવવાને હું આ ઈતિહાસ-પ્રદીપ ચેતાવું છું.

૪. ઋજુ બુદ્ધિવાળો અધિકારી

16. હવે પછીની આખી ગીતા સમજવામાં અર્જુનની આ ભૂમિકા આપણને ઉપયોગી થઈ તે સારૂ આપણે જરૂર તેનો આભાર માનીશું. એ સિવાય બીજો પણ તેનો એક ઉપકાર છે. અર્જુનની આ ભૂમિકામાં તેના મનની અત્યંત ઋજુતા ચોખ્ખી દેખાય છે. અર્જુન શબ્દનો અર્થ ઋજુ ટલે કે સરળ સ્વભાવનો એવો થાય છે. તેના મનમાં જે કંઈ વિચાર અથવા વિકાર ઊઠ્યા તે બધા તેણે નિખાલસપણે કૃષ્ણની આગળ રજૂ કર્યા. પોતાના ચિત્તમાં તેણે કશું રહેવા ન દીધું. અને છેવટે

તે શ્રીકૃષ્ણ શરણ ગયો. હકીકતમાં તે આગળથી કૃષ્ણશરણ હતો. શ્રીકૃષ્ણને પોતાના સારથિ પદે સ્થાપી પોતાના રથના ઘોડાની લગામ તેના હાથમાં સોંપી તે જ વખતે તેણે પોતાની મનોવૃત્તિની લગામ પણ તેના હાથમાં સોંપવાની તૈયારી રાખી હતી. ચાલો, આપણે પણ એમ જ કરીએ. અર્જુન આગળ તો કૃષ્ણ હતા. પણ આપણને શ્રીકૃષ્ણ ક્યાંથી મળશે? આપણે એમ ન કહીએ. કૃષ્ણ એટલે એ નામવાળી કોઈક એક વ્યક્તિ છે એવી ઐતિહાસિક ઉર્ફે ભ્રામક સમજમાં આપણે ન ફસાઈએ. અંતર્યામી સ્વરૂપે કૃષ્ણ આપણા દરેકના હૃદયમાં વિરાજમાન છે. આપણી પાસેમાં પાસે તે જ છે. આપણા દિલમાંનો બધો મેલ આપણે તેની આગળ ખુલ્લો કરીએ ને તેને કહીએ, "હે ઈશ્વર, હું તારે શરણે છું. તું મારો અનન્ય ગુરૂ છે. મને ગમે તે એક રસ્તો બતાવ. તું બતાવશે તે જ રસ્તે જઈશ." આપણે આમ કરીશું તો તે પાર્થ-સારથિ આપણું સારથિપણું પણ કર્યા વગર રહેવાનો નથી. ખુદ પોતાને શ્રીમુખે તે આપણને ગીતા સંભળાવશે અને વિજયલાભ અપાવશે.

< > < > < >

<u>અધ્યાય બીજો</u>

બધો ઉપદેશ ટૂંકમાં : આત્મજ્ઞાન અને સમત્વબુદ્ધિ

૫. ગીતાની પરિભાષા

1. ભાઈઓ, ગયે વખતે આપણે અર્જુનનો વિષાદયોગ જોયો. અર્જુનના જેવી ઋજુતા અને હરિશરણતા હોય તો વિષાદનો પણ યોગ બને છે. એને જ હૃદયમંથન કહે છે. સંકલ્પકારોની માફક ગીતાની આ ભૂમિકાને અર્જુન-વિષાદયોગ એવું વિશેષ નામ ન આપતાં મેં વિષાદ-યોગ એવું સર્વસામાન્ય નામ આપ્યું છે. કેમકે ગીતાને માટે અર્જુન કેવળ એક નિમિત્ત છે. પંઢરીના પાંડુરંગનો અવતાર એકલા પુંડલીકને સારૂ થયો છે એવું નથી. પુંડલીકને નિમિત્ત બનાવી તે આપણા જડ જીવોના ઉદ્ધારને સારૂ આજ હજારો વરસોથી ઊભો છે એ આપણે જોઈએ છીએ. એ જ પ્રમાણે ગીતાની કૃપા અર્જુનને નિમિત્તે થઈ હોવા છતાં તે આપણા સૌના સારૂ છે. એથી ગીતાના પહેલા અધ્યાયને વિષાદ-યોગનું સામાન્ય નામ જ શોભે છે. અહીંથી ગીતાનું વૃક્ષ વધતું વધતું છેલ્લા અધ્યાયમાંના પ્રસાદયોગરૂપી ફળ સુધી પહોંચવાનું છે. ઈશ્વરની ઈચ્છા હશે તો આપણી આ જેલની કારકિર્દીમાં આપણે પણ ઠેઠ ત્યાં જઈ પહોંચીશું.

2. બીજા અધ્યાયથી ગીતાની શીખનો આરંભ થયો છે અને શરૂઆતમાં જ ભગવાન જીવનના મહાસિદ્ધાંતો બતાવે છે. જેના પર જીવનની ઈમારત ઊભી કરવાની છે તે જીવનનાં મુખ્ય તત્ત્વો પહેલાં ગળે ઊતરી જાય તો પછી આગળનો રસ્તો સહેલો થઈ જાય એવી દ્રષ્ટિ એમાં રહેલી છે. ગીતાના બીજા અધ્યાયમાં સાંખ્યબુદ્ધિ શબ્દનો અર્થ હું જીવનના મૂળભૂત સિદ્ધાંત એવો કરૂં છું. એ મૂળ સિદ્ધાંત હવે આપણે જોવાના છે. પણ તે પહેલાં આ સાંખ્ય શબ્દના પ્રયોગથી ગીતામાં વપરાયેલા પારિભાષિક શબ્દોના અર્થની બાબતમાં થોડો ખુલાસો કરી લેવો સારો.

જૂના શાસ્ત્રીય શબ્દો નવા અર્થમાં વાપરવાની ગીતાની ખાસિયત છે. જૂના શબ્દો પર નવા અર્થોની કલમ બાંધવી એ વિચારક્રાંતિની અહિંસક પ્રક્રિયા છે. આ પ્રક્રિયામાં વ્યાસની ખાસ હથોટી બેસી ગયેલી છે. આથી ગીતામાં વપરાયેલા શબ્દોને વ્યાપક સામર્થ્ય મળ્યું હોઈ ગીતા તાજી, નરવી ને પ્રફુલ્લિત રહી છે અને અનેક વિચારકો પોતપોતાની જરૂર તેમ જ પોતપોતાના અનુભવ પ્રમાણે તેમાંથી અનેક અર્થ ઘટાવી શક્યા છે. એ બધા અર્થો જેની તેની ને જે તે ભૂમિકા પરથી સાચા હોઈ શકે, ને તે અર્થોનો વિરોધ કરવાની જરૂર ન રહેતાં આપણે સ્વતંત્ર

અર્થ કરી શકીએ છીએ એવી મારી પોતાની દ્રષ્ટિ છે.

3. આ સંબંધમાં ઉપનિષદમાં એક મજાની વાત છે. એક વખત દેવ-દાનવ અને માનવ ઉપદેશ લેવાને પ્રજાપતિ પાસે પહોંચ્યા. પ્રજાપતિએ ત્રણેને ઉપદેશમાં 'द' એટલો એક જ અક્ષર આપ્યો. દેવોએ કહ્યું, "અમે દેવો કામી રહ્યા. અમને ભોગવિલાસનો ચસકો પડી ગયેલો. અમને પ્રજાપતિએ 'द' અક્ષરથી દમન કરો એમ શીખવ્યું." દાનવોએ કહ્યું, "અમે દાનવો ક્રોધી, દયાથી અમે આઘા રહેલા. પ્રજાપતિએ 'द' અક્ષર વડે અમને દયા કરો એમ શીખવ્યું." માનવોએ કહ્યું, "અમે માનવો લોભી, અમે સંઘરો કરવા પાછળ પડેલા. 'द' અક્ષરથી દાન કરો એવું પ્રજાપતિએ અમને શીખવ્યું." પ્રજાપતિએ બધાયના અર્થ સાચા ગણ્યા કેમકે બધાયને તે પોતપોતાના અનુભવથી લાધ્યા હતા. ગીતામાં આવતી પરિભાષાનો અર્થ કરતી વખતે ઉપનિષદમાંની આ વાર્તા આપણે ખસૂસ ધ્યાનમાં રાખવી.

૬. જીવનસિદ્ધાંત : (૧) દેહ વડે સ્વધર્માચરણ

4. બીજા અધ્યાયમાં જીવનના ત્રણ મહાસિદ્ધાંત રજૂ થયેલા છે. (૧) આત્માની અમરતા ને અખંડતા. (૨) દેહની ક્ષુદ્રતા અને (૩) સ્વધર્મની અબાધ્યતા. આવા આ ત્રણ સિદ્ધાંતો છે. આમાંનો સ્વધર્મનો સિદ્ધાંત કર્તવ્યરૂપ છે એટલે કે આચરણમાં મૂકવાનો છે. અને બાકીના બે જ્ઞાતવ્ય છે એટલે કે જાણવાના છે. ગયે વખતે સ્વધર્મની બાબતમાં મેં થોડું કહ્યું હતું. આ સ્વધર્મ આપણને કુદરતી રીતે આવી મળે છે. સ્વધર્મને શોધવો પડતો નથી. એવું કંઈ નથી કે આપણે આકાશમાંથી પડ્યા ને ભૂમિનો આધાર મળતાં ખડા થઈ ગયા. આપણો જન્મ થયો તે પહેલાં આ સમાજ હસ્તીમાં હતો. આપણાં માબાપ હતાં ને આપણાં પડોશી પણ હતાં. આમ આપણો જન્મ આ ચાલુ પ્રવાહમાં થાય છે. જે માબાપને પેટે મેં જન્મ લીધો તેમની સેવા કરવાનો ધર્મ જન્મથી જ મને પ્રાપ્ત થયો છે. જે સમાજમાં હું જન્મ્યો તેની સેવા કરવાનો ધર્મ મને ચાલતા આવેલા પ્રવાહમાંથી આપોઆપ આવી મળે છે. બલકે તે આપણા જન્મની આગળથી આપણે માટે તૈયાર હોય છે એમ કહેવુંયે ખોટું નથી. એનું કારણ એ કે તે આપણા જન્મનો હેતુ છે. તે પાર પાડવાને આપણે જન્મ્યા છીએ. કોઈ કોઈ લોકો સ્વધર્મને પત્નીની ઉપમા આપે છે. અને પત્નીનો સંબંધ અવિચ્છેદ્ય એટલે કે તોડ્યો તોડી ન શકાય એવો મનાયો છે તેમ સ્વધર્મનો ને આપણો સંબંધ અવિચ્છેદ્ય છે એવું તેનું વર્ણન કરે છે. મને આ ઉપમા ગૌણ લાગે છે. હું સ્વધર્મને માની ઉપમા આપું છું. મારી માની પસંદગી મારે આ જન્મમાં કરવાની

બાકી રહેલી નથી. તે આગળથી થઈ ચૂકેલી છે, સિદ્ધ છે. મા ગમે તેવી હો, મા મટી શક્તી નથી. એવી જ સ્થિતિ સ્વધર્મની છે. આ જગતમાં આપણને સ્વધર્મ વગર બીજો કોઈ આશ્રય કે આધાર નથી. સ્વધર્મને ટાળવાની કોશિશ કરવી એ 'સ્વ' ને ટાળવા જેવું આત્મઘાતકીપણું છે. સ્વધર્મને આશ્રયે જ આપણે આગળ જઈ શકીએ છીએ. અને તેથી એ આશ્રય અથવા આધાર કોઈએ કદી પણ છોડવાનો હોય નહીં. આ જીવનનો એક મૂળભૂત સિદ્ધાંત ઠરે છે.

5. સ્વધર્મ એવો સહેજે આવી મળનારો છે કે માણસને હાથે સહેજે તેનું આચરણ અથવા પાલન થયા વગર રહે નહીં. પણ તરેહ તરેહના મોહને લીધે એમ થતું નથી, અથવા તેમાં પાર વગરની મુશ્કેલી પડે છે, અને પાલન થાય છે તોયે તેમાં ઝેર ભેળવેલું હોય છે. સ્વધર્મના રસ્તામાં કાંટા પાથરનારાં મોહનાં બાહ્ય રૂપોની સંખ્યાનો પાર નથી. છતાં તે બધાં રૂપોનું પૃથક્કરણ કરતાં તે બધાંના મૂળમાં જે એક મુખ્ય વાત જોવાની મળે છે તે સંકુચિત તેમ જ છીછરી એવી દેહબુદ્ધિની છે. હું અને મારી સાથે મારા શરીરસંબંધથી બંધાયેલા માણસો, તેટલી જ મારી વ્યાપ્તિ હોય છે. એની બહારના તે બધા મારા નહીં, પારકા અથવા દુશ્મન એવી દીવાલ આ સંકુચિત ને છીછરી એવી દેહબુદ્ધિ ઊભી કરે છે. અને એ દેહબુદ્ધિ મારી પોતાની બાબતમાં અથવા જેમને મેં મારા માન્યા હોય તેમની બાબતમાં પણ શરીરને જ જુએ છે. દેહબુદ્ધિના આ બેવડા કૂંડાળામાં ફસાઈને આપણે આપણા જીવનનાં જાતજાતનાં ખાબોચિયાં બનાવીએ છીએ. ઘણુંખરૂં સૌ કોઈ એ ખાબોચિયાં બાંધવાના ધંધામાં જ મંડ્યા રહે છે. કોઈનાં ખાબોચિયાં નાનાં તો કોઈનાં મોટાં એટલો જ ફેર. પણ આખરે એ બધાં મોટાં કે નાનાં પણ ખાબોચિયાં જ રહે છે. આ શરીરની ચામડીથી એ ખાબોચિયાનું ઊંડાણકે ફેલાવો આગળ વધતો નથી. કોઈ કુટુંબના અભિમાનનું બંધિયાર ખાબોચિયું બાંધી તેમાં મગ્ન રહે છે તો કોઈ વળી દેશાભિમાનના જરા મોટા ખાબોચિયા સુધી પહોંચે છે. બ્રાહ્મણ-બ્રહ્મણેતરનાં ખબોચિયાં, હિંદુ-મુસલમાનનાં ખાબોચિયાં એમ એક યા બીજે નામે ખાબોચિયાંનો સુમાર નથી. જ્યાં જોશો ત્યાં આ બંધિયાર નાનાં કે પછી મોટાં ખાબોચિયાં વગર બીજું જોવાનું નહીં મળે. અરે, આ જેલમાં સુદ્ધાં આપણે રાજદ્વારી કેદીઓ ને ઈતર કેદીઓ એવાં ખાબોચિયાં બનાવ્યા વિના રહ્યા નથી! કેમ જાણે એ વગર આપણને જીવવાનું ફાવતું જ નથી! પણ એનું પરિણામ શું આવે છે? એક જ. હલકા વિચારોનાં જંતુઓ ફેલાયા કરે છે અને સ્વધર્મરૂપી તંદુરસ્તીનો નાશ થયા કરે છે.

૭. જીવનસિદ્ધાંત : (૨) દેહાતીત આત્માનું ભાન

6. આવી દશામાં એકલી સ્વધર્મની નિષ્ઠાથી પહોંચી નહીં વળાય. એ માટે બીજા બે સિદ્ધાંતોનું ભાન જાગતું રાખવાની જરૂર છે. આજ મરે કે કાલ મરે એવો નબળો દેહ, હું નથી. શરીર કેવળ ઉપરનો નજીવો પોપડો છે, એમાંનો એક સિદ્ધાંત છે. હું કદીયે ન મરનાર અખંડ તેમ જ વ્યાપક આત્મા છું, એ એમાંનો બીજો સિદ્ધાંત છે. એ બંને મળીને એક સંપૂર્ણ તત્વજ્ઞાન બને છે. ગીતાને આ તત્ત્વજ્ઞાન એટલું બધું અગત્યનું લાગ્યું છે કે તેનું આવાહ્‍ન તેણે પહેલું કર્યું ને પછી સ્વધર્મનો અવતાર કર્યો. કોઈ કોઈ પૂછે છે કે તત્વજ્ઞાનના આ શ્લોકો શરૂઆતમાં શા માટે? પણ મને પોતાને એમ લાગે છે કે જેની જગ્યા બિલકુલ બદલી ન શકાય એવા ગીતાના કોઈ શ્લોક હોય તો તે આ શ્લોકો છે.

આટલું તત્વજ્ઞાન મનમાં બરાબર ઠસી જાય તો સ્વધર્મ અને તેનું પાલન જરાયે અઘરૂં નથી. એટલું જ નહીં પછી સ્વધર્મ સિવાય બીજી કી બાબતનું પાલન કે આચરણ અઘરૂં થઈ જાય. આત્મતત્વનું અખંડપણું અને દેહનું નજીવાપણું એ બે વાતો સમજવી અઘરી નથી. કેમકે બંને સત્ય વસ્તુઓ છે. પણ એ બંને વાતોનો વિચાર કરતા રહેવું જોઈએ, તેમને વારંવાર ચિત્તમાં વાગોળવી જોઈએ. આપણી આ બહારની ચામડીનું મહત્ત્વ ઓછું કરી અંદર રહેલા આત્માને મહત્ત્વનો ગણતાં આપણે શીખવું જોઈએ.

7. આ દેહ ક્ષણે ક્ષણે બદલાયા કરે છે. બાળપણ, જવાની અને ઘડપણના ચક્રનો સૌને અનુભવ છે. આજના શાસ્ત્રજ્ઞો આગળ જઈને એટલે સુધી કહે છે કે સાત વરસમાં શરીર તદ્દન બદલાઈ જાય છે અને જૂના લોહીનું એક પણ ટીપું શરીરમાં બાકી રહેતું નથી. આપણા જૂના લોકો માનતા કે બાર વરસમાં જૂનું શરીર મરી જાય છે. અને તેથી પ્રાયશ્ચિત્તો, તપશ્ચર્યા, અધ્યયન વગેરેની મુદત એમણે બાર વરસની ઠરાવેલી. આપણે એવી વાતો સાંભળીએ છીએ કે ઘણાં વરસના વિયોગ પછી દીકરો માને મળ્યો ત્યારે તે તેને ઓળખી ન શકી ! તો શું આવો આ ક્ષણે ક્ષણે પલટાતો ને પ્રતિક્ષણે મરી જનારો દેહ એ તારૂં સાચું સ્વરૂપ છે કે ? રાત ને દિવસ જેમાં મળમૂત્રની નીકો વહે છે અને તારા જેવો જબરો ધોનારો મળેલો હોવા છતાં જેનું અસ્વચ્છતાનું વ્રત છૂટતું નથી તે તું છે કે ? તે અસ્વચ્છ, તું તેને સ્વચ્છ કરવાવાળો, તે રોગી, તું તેનાં દવાદારૂ કરવાવાળો, તે માત્ર સાડા ત્રણ હાથ જમીન પર પડી રહેનારો ને તું ત્રિભુવનવિહારી, તે નિત્ય પરિવર્તન પામનારો ને તું તેના પલટાઓનો જોવાવાળો સાક્ષી, તે મરવાવાળો ને તું તેના મરણની વ્યવસ્થા જોવાવાળો, આવો તારી ને તેની વચ્ચેનો ભેદ ચોખ્ખો હોવા છતાં તું

સંકુચિત શેને રહે છે ? દેહના સંબંધો તેટલા જ મારા એમ શું કહ્યા કરે છે ? અને આવા આ દેહના મરણનો શોક શાને કરે છે ? ભગવાન પૂછે છે, 'દેહનો નાશ એ વળી શોક કરવા જેવી બાબત હોય ખરી કે ?'

૮. દેહ વસ્ત્ર જેવો છે. જૂનો ફાટી જાય છે તેથી તો નવો લઈ શકાય છે. આત્માને એકનો એક દેહ કાયમનો વળગી રહેતો હોત તો તેનું ઠેકાણું ન રહેત, બધોયે વિકાસ થંભી જાત, આનંદનો લોપ થાત અને જ્ઞાનની પ્રભા ઝાંખી પડી જાત. એથી દેહનો નાશ હરગિજ શોક કરવા યોગ્ય નથી. આત્માનો નાશ થતો હોત તો તે બીના ખરેખર ઘણો શોક કરવા જેવી થાત. પણ આત્મા તો અવિનાશી છે. આત્મા એક અખંડ વહેતો ઝરો છે. તેના પર અનેક દેહ આવે છે ને જાય છે. તેથી દેહની સગાઈમાં ફસાઈને શોક કરવો ને આ મારા ને આ પારકા એવા કકડા પાડવા એ તદ્દન ખોટું છે. બ્રહ્માંડ એક સુંદર વણેલું લૂગડું છે. નાનું છોકરૂં કાતર હાથમાં લઈ લૂગડાના કકડા કરે તે પ્રમાણે આ દેહ જેવડી કાતર લઈ આ વિશ્વાત્માના કકડા પાડવા એના જેવી બીજી કોઈ નાદાની છે ખરી કે ?

જે ભારતભૂમિમાં બ્રહ્મવિદ્યાનો જન્મ થયો તે જ આ ભૂમિમાં નાનામોટા વાડાઓ અને નાનીમોટી ન્યાતોનો રાફડો ફાટી નીકળેલો જોવાનો મળે છે એ ખરેખર બહુ ખેદની વાત છે. અને અહીં મરણનો તો એટલો બધો ડર ઘર કરીને બેઠો છે કે તેટલો ભાગ્યે જ બીજે ક્યાંયે હશે. ઘણા લાંબા વખતથી ઊતરી આવેલી પરતંત્રતાનું એ પરિણામ છે એમાં જરાયે શક નથી, પણ મરણનો આવો ડર પરતંત્રતાનું એક કારણ છે એ વાત પણ ભૂલી ગયે ચાલે એવું નથી.

૯. અરે ! મરણ શબ્દ કે તેનો ઉચ્ચાર પણ આપણે સહન કરી શકતા નથી ! મરણનું નામ લેવું આપણે ત્યાં અભદ્ર લેખાય છે. 'अगा मर हा बोल न साहती । आणि मेलिया तरी रडती' – અરે, મર એવો બોલ સહી શકતા નથી, અને મરે છે ત્યારે રડે છે, એવું જ્ઞાનદેવને બહુ દુઃખ સાથે લખવું પડ્યું. કોઈ મરી જાય ત્યારે આપણે ત્યાં કેવી રડારોળ ને કેવી બૂમાબૂમ થાય છે ! અને આપણને એમ કરવાનું જાણે ખાસ કર્તવ્ય લાગે છે ! રડવાવાળાંને મજૂરી આપીને ભાડે બોલાવવા સુધી આપણે ત્યાં વાત પહોંચી છે ! મરણ સામું આવી ઊભું હોય છતાં આપણે રોગીને તેની વાત કરતા નથી, દાક્તર કહે કે આ હવે બચે એમ નથી તો પણ માંદાને ભરમમાં રખાય છે, દાક્તર પણ ચોખ્ખું કહેતો નથી અને છેવટ સુધી ગળામાં દવા રેડ્યા કરે છે. રોગીને

સાચી વાત જણાવી ધીરજ આપી તેને ઈશ્વરના સ્મરણ તરફ વાળીએ તો તેના પર કેટલો ઉપકાર થાય ! પણ સૌને એક જ ધાક કે ધક્કો લાગવાથી માટલું આગળથી ફૂટી જાય તો ? પણ ફૂટતાં પહેલાં માટલું કેવી રીતે ફૂટવાનું હતું ? અને બે કલાક પછી જે ફૂટ્યા વગર રહેવાનું નથી તે જરા વહેલું ફૂટી ગયું તોયે શું થવાનું હતું ? આનો અર્થ એવો નથી કે આપણે કઠોર અને પ્રેમશૂન્ય થવું. પણ દેહાસક્તિ કંઈ પ્રેમ નથી. ઊલટું, દેહાસક્તિમાંથી છૂટ્યા વગર ખરા પ્રેમનો કદી ઉદય થતો નથી.

દેહાસક્તિ છૂટી જાય તો દેહ સેવાનું સાધન છે એ વાત સમજાય. અને પછી દેહને તેને લાયકની સાચી પ્રતિષ્ઠા પણ મળ્યા વગર નહીં રહે. પણ આજે દેહની પૂજાને જ આપણે સાધ્ય માની બેઠા છીએ. આપણું સાધ્ય સ્વધર્મનું આચરણ છે એ વાત આપણે સાવ વીસરી ગયા છીએ. સ્વધર્મનું આચરણ બરાબર થાય તે સારૂ દેહનું જતન કરવું જોઈએ અને તેને ખાવાનું ને પીવાનું આપવું જોઈએ. પણ જીભના ચસકા પૂરા કરવાની જરાયે જરૂર નથી. કડછી શિખંડમાં બોળો કે કઢીમાં બોળો, તેને તેનું સુખ નથી કે દુઃખ નથી. જીભનું એવું હોવું જોઈએ. તેને રસનું એટલે કે સ્વાદનું જ્ઞાન હોવું જોઈએ પણ તેનું સુખ કે દુઃખ ન હોવું જોઈએ. શરીરનું ભાડું શરીરને ચૂકવી દીધું કે કામ પત્યું. રેંટિયા પાસેથી સૂતર કંતાવવું છે માટે તેમાં તેલ પૂરવું જોઈએ. તેવું જ શરીર પાસેથી કામ લેવાનું છે માટે તેમાં કોલસો પૂરવો જોઈએ. આ ઢબે દેહનો ઉપયોગ કરવાથી તે અસલમાં ક્ષુદ્ર હોવા છતાં કિંમતમાં વધી શકે અને તેને પોતાને છાજતી પ્રતિષ્ઠા પણ મળે.

10. પણ દેહને સાધન તરીકે ન વાપરતાં આપણે તેમાં ડૂબી જઈ આત્માનો સંકોચ કરીએ છીએ. એથી મૂળમાં ક્ષુદ્ર એવો દેહ વધારે ક્ષુદ્ર બને છે. એથી જ સંતો ઠોકી ઠોકીને કહે છે કે 'देह णि देहसंबंधें निंदावीं । ईतरें वंदावीं श्वानसूकरें ।' દેહ એને દેહના સંબંધોને વખોડી કાઢો ને છોડો. નહીં તો કૂતરાં ને ડુક્કરની પૂજા કરવી શી ખોટી ? અરે જીવ ! દેહની અને દેહની સાથે જેમનો સંબંધ બંધાય છે તેમની જ આખો વખત પૂજા કર મા. બીજાંને પણ ઓળખતાં શીખ. સંતો આપણને આ રીતે આપણી જાતને વ્યાપક બનાવવાને આગ્રહ કરે છે. પણાં સગાંવહાલાં ને મિત્રો સિવાય બીજાંઓની પાસે પોતાનો થોડો સરખોયે આત્મા આપણે લઈ જઈએ છે ખરા કે ? 'जीव जीवांत घालावा । आत्मा आत्म्यांत मिसळावा' – જીવને જીવમાં પરોવવો ને આત્માને આત્મામાં ભેળવવો, એવું આપણે કરીએ છીએ ખરા કે? આપણા આત્મહંસલાને આ પિંજર

બહારની હવા આપણે લગાડે છે ખરા કે ? મારા લીધેલા કૂંડાળાને ભેદીને કાલે મેં દસ નવા મિત્રો બનાવ્યા, આજે તેના પંદર થયા, કાલે પચાસ થશે. આમ કરતે કરતે એક દિવસ આખું વિશ્વ મારૂં ને હું આખાયે વિશ્વનો એવો અનુભવ કર્યા વિના હું રહેવાનો નથી. આવું કદી તમારા મનમાં થાય છે ખરૂં કે ? આપણે જેલમાંથી સગાંવહાલાંને કાગળ લખીએ છીએ તેમાં નવાઈ શી છે ? પણ જેલમાંથી છૂટેલા એકાદ નવા દોસ્તને, રાજદ્વારી કેદી નહીં, ચોર કેદીને એકાદ કાગળ લખશો કે ?

11. આપણો આત્મા વ્યાપક થવાને ખરેખર તરફડિયાં મારે છે. આખા જગતને ક્યારે ભેટું એમ તેને થયા કરે છે. પણ આપણે તેને ગોંધી રાખીએ છીએ. આત્માને આપણે કેદી બનાવી રાખ્યો છે. આપણને તે યાદ સરખો આવતો નથી. સવારથી માંડીને સાંજ સુધી આપણે દેહની સેવામાં મચ્યા રહીએ છીએ. એ દેહનું પોષણ કેટલું થયું, તે કેટલો વધ્યો કે તે કેટલો સુકાયો એ વગર આપણે બીજી ફિકર કરતા નથી. બીજો જાણે કે આપણા સારૂ કોઈ આનંદ જ નથી. ભોગ અને સ્વાદનો આનંદ તો જાનવરો પણ ભોગવે છે. હવે ત્યાગનો અને સ્વાદને તોડવાનો આનંદ કેવો હોય છે તે તારે જોવું છે કે નહીં? પોતાને કકડીને ભૂખ લાગી હોય છતાં સામેની ભરેલી થાળી બીજા કોઈ ભૂખ્યાને આપી દેવામાં કેવો આનંદ છે તેનો અનુભવ કરવા માંડ. એની મીઠાશ ચાખી જો. મા છોકરાને માટે ઘસાય છે ત્યારે તેને આ મીઠાશ થોડી સરખી ચાખવાની મળે છે. માણસ 'મારૂં' કહીને જે સાંકડું કૂંડાળું બનાવે છે તેમાંયે અજાણપણે આત્મવિકાસની મીઠાશ ચાખવાનો તેનો ઉદ્દેશ હોય છે. એ રીતે દેહમાં વીંટળાયેલો ને પુરાયેલો આત્મા થોડો ને થોડા વખત પૂરતો બહાર નીકળે છે. પણ એ બહાર નીકળવાનું કેવું છે? જેલની કોટડીમાં પુરાયેલા કેદીનું કામને બહાને જેલના ચોગાનમાં નીકળવાનું થાય તેવું. પણ એટલું બહાર નીકળવાથી આત્માનું કામ પાર પડતું નથી. આત્માને મુક્તાનંદ જોઈએ છે.

12. ટૂંકમાં, (૧) અધર્મ અને પરધર્મ એમ બંનેના આડા રસ્તા છોડી સાધકે સ્વધર્મનો સહેલો ને સીધો ધોરી રસ્તો પકડવો. સ્વધર્મની કેડ કદી ન છોડવી. (૨) દેહ ક્ષણભંગુર છે એ વાત બરાબર ગોખી રાખી તેને સ્વધર્મના પાલનને અર્થે વાપરવો અને સ્વધર્મને સારૂ જરૂર પડ્યે ફેંકી દેતાં જરાયે અચકાવું નહીં. (૩) આત્માના અખંડપણાનું અને વ્યાપકપણાનું ભાન સતત જાગૃત રાખી ચિત્તમાંથી સ્વ-પર ભેદ કાઢી નાખવો. જીવનના આ મુખ્ય સિદ્ધાંત ભગવાને બતાવ્યા છે. એને આચરનારો માણસ એક દિવસ 'नरदेहाचेनि साधनें, सच्चिदानंद पदवी घेणे' – આ મનખા દેહના સાધન વડે સચ્ચિદાનંદ પદવી લેવાનો અનુભવ હાથ કરશે એમાં શંકા નથી.

૮. બંનેનો મેળ સાધવાની યુક્તિ : ફળત્યાગ

13. ભગવાને જીવનના સિદ્ધાંત તો બતાવ્યા ખરા, પણ ખાલી સિદ્ધાંત બતાવી મૂકવાથી કામ પાર પડતું નથી. ગીતામાં વર્ણવેલા આ સિદ્ધાંતો ઉપનિષદોમાં અને સ્મૃતિઓમાં એ પહેલાં બતાવેલા છે. ગીતાએ તે ફરી રજૂ કર્યા તેમાં ગીતાની અપૂર્વતા નથી. આ સિદ્ધાંતો આચરવા કેવી રીતે, એ દેખાડવામાં ગીતાની અપૂર્વતા છે. આ મહાપ્રશ્ન ઉકેલવામાં ગીતાનું ખાસ કાબેલપણું છે. જીવનના સિદ્ધાંત અમલમાં મૂકવાની હથોટી અથવા યુક્તિને જ યોગ કહે છે. સાંખ્ય એટલે સિદ્ધાંત અથવા શાસ્ત્ર, અને યોગ એટલે કળા. '**योगियां साधली जीवनकला**' યોગીઓએ જીવનની કળા હાથ કરી છે એવી સાખ જ્ઞાનદેવે ક્યારની પૂરેલી છે. ગીતા સાંખ્ય ને યોગ, શાસ્ત્ર ને કળા બંને વડે પરિપૂર્ણ છે. શાસ્ત્ર ને કળા બંને મળીને જીવનનું સૌંદર્ય સોળે કળાએ ખીલી ઊઠે છે. એકલું શાસ્ત્ર ખાલી હવામાં અધ્ધર રહેશે. સંગીતનું શાસ્ત્ર સમજાય તોયે ગળામાંથી સંગીત પ્રગટ કરવાની કળા હાથ લાગ્યા વગર નાદબ્રહ્મ પૂરૂં ખીલી નહીં ઊઠે. આટલા સારૂ ભગવાને સિદ્ધાંત બતાવ્યા. તેની સાથે તેમનો વિનિયોગ શીખવનારી કળા પણ બતાવી છે. કળા કઈ છે? દેહને તુચ્છ લેખી આત્માનું અમરપણું ને અખંડપણું ધ્યાનમાં રાખી સ્વધર્મનું આચરણ કરવાની આ કળા કઈ છે ? કર્મ કરનારાઓની વૃત્તિ બેવડી હોય છે. અમે કર્મ કરીએ તો તે કર્મનાં ફળ અમે ચાખ્યા વગર ન રહીએ, અમારો એ હક છે એ એક વૃત્તિ છે. અને એથી ઊલટી બાજુ, અમને ફળ ચાખવાનાં ન મળવાનાં હોય તો અમે કર્મ કરવાના નથી, એ ઉઠવેઠ અમે શા સારૂ કરીએ? એ બીજી વૃત્તિ છે. ગીતા ત્રીજી એક વૃત્તિનું પ્રતિપાદન કરે છે. ગીતા કહે છે, "કર્મ તો કરો જ પણ ફળનો અધિકાર રાખશો નહીં." કર્મ કરનારને ફળનો હક છે. પણ તમારો એ હક રાજીખુશીથી છોડી દો. રજોગુણ કહે છે, 'લઈશ તો ફળની સાથે લઈશ.' તમોગુણ કહે છે, 'છોડીશ, ફેંકી દઈશ તો ફળ સાથે કર્મને પણ ફેંકી દઈશ.' બંને એકબીજાના પિતરાઈ છે. એનાથી ઉપર જઈ શુદ્ધ સત્ત્વગુણી થાઓ. કર્મ કરી તેનું ફળ છોડો, અને ફળ છોડી કર્મ કરો. આગળ કે પાછળ, કર્મ કરતાં પહેલાં કે તે પાર પાડ્યા પછી ફળની આશા રાખો મા.

14. ફળની આશા રાખો મા એમ કહેતી વખતે કર્મ સારામાં સારૂં થવું જોઈએ એમ ગીતા ઠોકી ઠોકીને કહે છે. સકામ પુરૂષના કર્મ કરતાં નિષ્કામ પુરૂષનું કર્મ વધારે સારૂં થવું જોઈએ, એ અપેક્ષા તદ્દન બરાબર છે. કેમકે સકામ પુરૂષ ફળને વિષે આસક્તિવાળો હોવાથી ફળ બાબતના સ્વપ્ન-ચિંતનમાં તેનો થોડોઘણો વખત બગડ્યા વગર નહીં રહે અને તેની થોડીઘણી શક્તિ

વેડફાયા વગર નહીં રહે. પણ ફળની ઈચ્છા વગરના પુરૂષની એકેએક ક્ષણ ને બધી શક્તિ કર્મ પાર પાડવામાં વપરાશે. નદીને રજા હોતી નથી. પવનને વિસામો ખાવાનો હોતો નથી. સૂર્યને હમેશ બળતા રહેવા સિવાય બીજી પ્રવૃત્તિ નથી. એ જ પ્રમાણે નિષ્કામ કર્તાને સતત સેવાકર્મ વગર બીજી ફિકર હોતી નથી. આમ નિરંતર કર્મમાં મંડ્યા રહેનાર પુરૂષનું કામ સારામાં સારૂં નહીં થાય તો બીજા કોનું થવાનું હતું? આ ઉપરાંત ચિત્તનું સમત્વ, કુશલતા માટે બીજો એક મોટો જરૂરી ગુણ છે. અને તેના પર નિષ્કામ પુરૂષનો ખાસ માલિકીનો હક છે. એકાદું તદ્દન બહારની કારીગરીનું કામ લઈએ તો પણ તેમાં હાથની કુશળતાની સાથે ચિત્તની સમતાનો મેળ હશે તો કામ વધારે સુંદર થશે એ વાત દીવા જેવી ખુલ્લી છે. વારૂ, વળી સકામ અને નિષ્કામ પુરૂષ બંનેની કર્મ કરવાની દ્રષ્ટિ માં જે ફરક છે, તે પણ નિષ્કામ પુરૂષના કર્મને વધારે અનુકૂળ છે. સકામ પુરૂષ કર્મ તરફ સ્વાર્થની દ્રષ્ટિથી જુએ છે. મારૂં જ કર્મ અને મારૂં જ ફળ એવી તેની નજર હોય છે. એથી કર્મમાં જરા બેધ્યાન થવાય તોયે તેમાં તે નૈતિક દોષ માનતો નથી. બહુ તો વહેવારૂપણાનો દોષ માને છે. પણ નિષ્કામ પુરૂષની સ્વકર્મની બાબતમાં નૈતિક કર્તવ્યબુદ્ધિ હોવાથી તેમાં જરાયે ઊણપ ન રહે તે માટે તે ચીવટ રાખે છે. એથી પણ તેનું કર્મ વધારે ખામી વગરનું નીવડે છે. કોઈ પણ રીતે જોતાં ફળત્યાગનું તત્ત્વ અત્યંત કુશળ અને સફળ સાબિત થાય છે. એથી ફળત્યાગને યોગ એટલે કે જીવનની કળાના નામથી ઓળખવો જોઈએ.

15. નિષ્કામ કર્મની વાત બાજુએ રહેવા દઈ બીજી રીતે જોઈએ તો પણ પ્રત્યક્ષ કર્મમાં જે આનંદ છે તે તેના ફળમાં નથી. સ્વકર્મ કરતાં કરતાં તેમાં જે એક જાતની તન્મયતા થાય છે તે આનંદનો ઝરો છે. ચિત્રકારને કહીએ કે, “ચિત્ર કાઢવાનું રહેવા દે. એ માંડી વાળવાને જેટલા જોઈએ તેટલા પૈસા તને આપીશું.” તો એ આપણી વાત નહીં સાંભળે. ખેડૂતને કહો કે, “તું ખેતરમાં જઈશ મા, ડોર ચારીશ નહીં. કોસ હાંકવાનું માંડી વાળ. અમે તને તારે ત્યાં જોઈએ તેટલું અનાજ ભરી આપીશું.” હાડનો સાચો ખેડૂત હશે તો એને આ સોદો ન ખપે. ખેડૂત સવારના પહોરમાં ખેતરે જાય છે. સૂર્યનારાયણ તેનું સ્વાગત કરે છે. પંખીઓ તેને સારૂ ગીતો ગાય છે. ગાય-વાછરડાં તેની ફરતે એકટાં મળેલાં છે. પ્રેમથી અને ઊલટથી તે તેમના પર હાથ ફેરવી તેમને પંપાળે છે. પોતે રોપેલાં ઝાડો તે જોઈ વળે છે. આ બધાં કાર્યોમાં એક સાત્ત્વિક આનંદ રહેલો છે. એ કર્મનું મુખ્ય અને સાચું ફળ આ આનંદ છે. તેની સરખામણીમાં તેનું બહારનું ફળ છેક ગૌણ બની જાય છે. ગીતા માણસની નજર કર્મફળ પરથી હઠાવી લેવાને કહે છે ત્યારે એ તરકીબથી તેની કર્મ સાથેની તન્મયતા સેંકડો ગણી વધારી આપે છે. ફળની

અપેક્ષા રાખ્યા વગર કર્મ કરનારા પુરૂષની પોતાના કામ સાથેની તન્મયતા સમાધિના દરજ્જાની હોય છે. એથી તેને મળતો આનંદ બીજા લોકોના આનંદ કરતાં સોગણો હોય છે. આ રીતે જોતાં નિષ્કામ કર્મ એ જ મોટું ફળ છે એ બીના સમજાય છે. "ઝાડને ફળ બેસે છે પણ ફળને બીજું કયું ફળ આવશે ?" એમ જ્ઞાનદેવે સવાલ કર્યો છે તે તદ્દન બરાબર છે. આ દેહરૂપી વૃક્ષને નિષ્કામ સ્વધર્માચરણ જેવું મજાનું ફળ બેસે પછી બીજા કયા ફળની અને શા સારૂ અપેક્ષા રાખવી ? ખેડૂત ખેતરમાં ઘઉં પકવે તે વેચીને જુવાર લાવી તેના રોટલા તેણે શા સારૂ ખાવા ? કેળની રસાળ વાડી બનાવી પછી તેમાંનાં કેળાં વેચીને મરચાં લાવી તે શા માટે ખાય ? અરે, એ કેળાં જ ખાને ! પણ લોકમતને આજે એ વાત મંજૂર નથી. કેળાં ખાવાનું સદ્ભાગ્ય સામું આવીને ઊભું હોવા છતાં લોકો મરચાં ખાવાને બેસી જાય છે. ગીતા કહે છે, એવું ન કરશો. કર્મ જ ખાઓ, કર્મ જ પીઓ, કર્મ જ પચાવો. જે કંઈ છે તે બધું કર્મ કર્યામાં સમાઈ જાય છે. છોકરાં રમવાનો આનંદ મેળવવાને રમે છે. કસરતનું ફળ તેમને આપોઆપ સેહજે મળે છે. પણ એ ફળ પર તેમની નજર હોતી નથી. તેમનો સર્વ આનંદ રમત રમવામાં હોય છે.

૯. ફળત્યાગનાં બે ઉદાહરણ

16. સંતોએ પોતાના જીવનથી આ વાત ચોખ્ખી બતાવી છે. તુકારામની ભક્તિ જોઈ શિવાજી મહારાજને તેમને માટે ઘણા માનની લાગણી હતી. એક વખત પાલખી વગેરે મોકલી તેમણે તેમનું સન્માન કરવાનું શરૂ કર્યું. પોતાનો સ્વાગતનો આવો ઠાઠ જોઈ તુકારામને ખૂબ દુઃખ થયું. તેમણે પોતાના મનમાં વિચાર કર્યો, "આ મારી ભક્તિનું ફળ ? આને સારૂ હું ઈશ્વરની ભક્તિ કરૂં છું ?" તેમને થયું કે માન સન્માનનું ફળ બતાવી ઈશ્વર જાણે કે પોતાને અળગા કરવા માગે છે. તેમણે કહ્યું,

" जाणूनि अंतर । टाळिशील करकर ।
तुज लागली हे खोडी । पांडुरंगा बहु कुडी ।।"

– મારૂં અંતર જાણી લઈ તું મારી કચકચ ટાળવાના પ્રયાસ કરીશ. હે પાંડુરંગ, તને આ બહુ બૂરી ટેવ છે. હે ઈશ્વર, તારી ટેવ સારી નથી. તું આવી નજીવી લોભામણી બતાવી મને કાઢવા કાઢવા માગતો હશે. તારા મનમાં તું કહેતો હશે કે આ બલા બારણેથી ટળે તો સારૂં ! પણ હું કંઈ કાચો નથી. હું તારા પગ જોરથી પકડીને બેસીશ. ભક્તિ ભક્તનો સ્વધર્મ છે અને ભક્તિને બીજાં ફળોના ફણગા ફૂટવા ન દેવા એ જ તેની જીવનકળા છે.

17. પુંડલિકનું ચરિત્ર ફળત્યાગનો આનાથીયે વધારે ઊંડો આદર્શ બતાવે છે. પુંડલીક માબાપની સેવા કરતો હતો. એ સેવાથી પ્રસન્ન થઈ પાંડુરંગ તેને મળવાને દોડી આવ્યા. પણ પાંડુરંગને છંદે ચડીને હાથમાંની સેવા પડતી મૂકવાનો તેણે ઈન્કાર કર્યો. માબાપની આ સેવા તેની ઊંડી અંતરની મમતાવાળી ઈશ્વરભક્તિ હતી. કોઈક દીકરો બીજાંને લૂંટીને માબાપને સુખસગવડ લાવી આપતો હશે. અથવા કોઈક દેસસેવક બીજા દેશોનો દ્રોહ કરી સ્વદેશની ચડતી કરવા ધારતો હશે. પણ એ બંનેની એ ભક્તિ નહીં કહેવાય, આસક્તિ કહેવાશે. પુંડલીક એવી આસક્તિમાં ફસાયો નહોતો. ઈશ્વરની મૂર્તિ સામે આવી ઊભી રહી પણ પરમેશ્વર તેવડો જ હતો કે ? એ રૂપનું દર્શન થયું તે પહેલાં સૃષ્ટિ ખાલી મડદું હતી કે ? પુંડલીકે ઈશ્વરને કહ્યું, "હે ભગવાન, તું સાક્ષાત્ ઈશ્વર મને મળવાને સામો ચાલીને આવ્યો છે તે હું સમજું છું. પરંતુ હું 'પણ-સિદ્ધાંત' માનવાવાળો છું. તું એકલો ઈશ્વર છે એ વાત મને મંજૂર નથી. તું પણ ઈશ્વર છે ને આ મારાં માબાપ પણ મારે સારૂ ઈશ્વર છે. એમની સેવામાં હું છું તે વખતે તારા તરફ ધ્યાન આપી શક્તો નથી માટે તું મને માફ કરજે." આમ કહી પંડુરંગને ઊભા રહેવાને તેણે એક ઈંટ આગળ સરકાવી અને પોતે પોતાના સેવાકાર્યમાં મશગૂલ થઈ ગયો.

તુકારામ કૌતુક અને વિનોદમાં કહે છે,

"कां रे प्रेमें मातलासी । उभे केलें विठ्ठलासी ।।
ऐसा कैसा रे तूं धीट । मागें भिरकाविली वीट ।।"

– અલ્યા પ્રેમથી કેવો ફાટ્યો છે ! ખુદ વિઠ્ઠલને પણ ઊભો રાખ્યો ! અને ધીટ પણ કેવો કે પાછું ફરીને જોયા વગર તેને ઊભા રહેવાને પાછળ ઈંટ ફેંકી !

18. પુંડલીકે વાપરેલો આ 'પણ – સિદ્ધાંત ' ફળત્યાગની તરકીબનું એક અંગ છે. ફળત્યાગી પુરૂષની કર્મસમાધિ જેમ ઊંડી હોય છે તેમ તેની વૃત્તિ વ્યાપક, ઉદાર અને સમ હોય છે. એથી તરેહતરેહનાં તત્ત્વજ્ઞાનોની જંજાળમાં તે ફસાતો નથી અને પોતાનું જે હોય તેને છોડતો નથી. 'नान्यदस्तीवादिनः' 'આ જ છે એને બીજું નથી,' એવા વાદવિવાદમાં પણ તે પડતો નથી. 'આ પણ છે અને તે પણ છે. પરંતુ મારા પૂરતું આ જ છે,' એવી તેની નમ્ર તેમ જ નિશ્ચયી વૃત્તિ રહે છે. એક વખત એક સાધુ પાસે જઈને એક ગૃહસ્થે તેને પૂછ્યું, "મોક્ષને માટે શું ઘર છોડવું જ પડે ?" સાધુએ કહ્યું, "એવું કોણ કહે છે?" જનક જેવાએ રાજમહેલમાં રહીને મોક્ષ મેળવ્યો. પછી તારે જ ઘર છોડવાની જરૂર શી ? "ત્યાર બાદ બીજો એક ગૃહસ્થ આવીને સાધુને પૂછવા લાગ્યો, "મહારાજ, ઘર છોડ્યા વગર મોક્ષ મળે ખરો કે ?" સાધુએ કહ્યું કે "કોણ કહે છે ? ઘરમાં રહીને એમ આરામથી મોક્ષ મળી જતો હોય તો શુક જેવાએ ઘર છોડ્યું તે શું બેવકૂફ હતા ?" પછી એ

બેઉ ગૃહસ્થોનો ભેટો થયો અને તેમની વચ્ચે ઝઘડો પડ્યો. એક કહે સાધુએ ઘર છોડવાનું કહ્યું છે. બીજો કહે ઘર છોડવાની જરૂર નથી એવું કહ્યું છે. બંને સાધુ પાસે પાછા આવ્યા. સાધુએ કહ્યું, "બંને વાત સાચી છે. જેવી જેની વૃત્તિ તેવો તેને માટે રસ્તો. અને જેવો જેનો સવાલ તેવો તેને જવાબ. ઘર છોડવાની જરૂર નથી એ પણ ખરૂં છે અને ઘર છોડવાની જરૂર છે એ પમ ખરૂં છે." આનું નામ 'પણ - સિદ્ધાંત' છે.

19. પુંડલીકના દાખલા પરથી ફળત્યાગ કેટલી હદ સુધી પહોંચે છે એ જોવાનું મળે છે. ઈશ્વર તુકારામને જે લોભામણી આપીને ટાળવા માગતો હતો તેની સરખામણીમાં પુંડલીકને આપવા ધારેલી લોભામણીની ચીજ કેટલીયે મોહક હતી. પણ તેનાથીયે તે ભરમાયો નહીં. ભરમાઈ જાત તો ઠગાઈ જાત. એક વખત સાધનનો નિશ્ચય થઈ ગયા પછી છેવટ સુધી તેનું પાલન અને તેનો આચાર ચાલુ રહેવો જોઈએ. વચમાં સાક્ષાત્ ઈશ્વરનું દર્શન આડું આવીને ઊભું રહે તો તેને ખાતર સાધન છોડવાનું હોય નહીં. આ દેહ બાકી રહ્યો હોય તો સાધનને માટે છે. ઈશ્વરનું દર્શન તો જ્યારે જોઈએ ત્યારે હાથમાં જ છે. તે ક્યાં જવાનું હતું ? 'सर्वात्मकपण माझें हिरोनि नेतो कोण? मनीं भक्तिची आवडी' – મારૂં સર્વાત્મકપણું હરી જનારૂં કોણ છે ? મનમાં ભક્તિની રૂચિ છે. તે ભક્તિ પૂરી કરવાને આ જન્મ છે. 'मा ते संगोडस्त्वकर्मणि' એ ગીતાવચનના અર્થમાં એવી અપેક્ષા છે કે નિષ્કામ કર્મ કરતાં કરતાં અકર્મની એટલે કે છેવટની કર્મમુક્તિની એટલે જ મોક્ષની વાસના પણ રાખવી નહીં. વાસનામાંથી છુટકારાનું નામ જ મોક્ષ છે. મોક્ષને વાસનાની શી જરૂર ? ફળત્યાગથી આટલો પંથ કાપ્યો એટલે જીવનની કળા સોળે કળાએ સિદ્ધ થઈ જાણવી.

૧૦. આદર્શ ગુરૂમૂર્તિ

20. શાસ્ત્ર બતાવ્યું. કળા બતાવી. પણ એટલાથી પૂરેપૂરૂં ચિત્ર નજર સામે ઊભું થતું નથી. શાસ્ત્ર નિર્ગુણ છે. કળા સગુણ છે. પણ સગુણ સુદ્ધાં આકાર ધારણ ન કરે ત્યાં સુધી વ્યક્ત થતું નથી. કેવળ નિર્ગુણ જેમ હવામાં અધ્ધર રહે છે તેવું નિરાકાર સગુણનું પણ બને એવો પૂરો સંભવ છે. ગુણ જેનામાં ઠરીને મૂર્તિમંત થયો હોય તેવા ગુણીનું દર્શન એ જ આ મુશ્કેલીનો ઈલાજ છે. તેથી અર્જુન કહે છે, " હે ભગવાન, જીવનના મુખ્ય સિદ્ધાંતો તો તમે કહી બતાવ્યા. એ સિદ્ધાંતોને અમલમાં મૂકવાની કળા પણ તમે બતાવી. છતાં હજી મને ચોખ્ખો ખ્યાલ આવતો નથી. હવે મારે ચરિત્ર સાંભળવાનું છે. સાંખ્યનિષ્ઠા જેની બુદ્ધિમાં સ્થિર થઈ હોય, ફળત્યાગરૂપ યોગ જેના

જીવન સાથે વણાઈ ગયો હોય એવા પુરૂષનાં લક્ષણો મને વર્ણવી બતાવો. ફળત્યાગનું પૂરેપૂરૂં ઊંડાણ બતાવનારો, કર્મસમાધિમાં મગ્ન રહેનારો, અઢળ નિશ્ચયનો મહામેરૂ – જેને સ્થિતપ્રજ્ઞ કહીને ઓળખાવાય તે પુરૂષનું બોલવાનું કેવું હોય છે, બેસવાઊઠવાનું કેવું હોય છે, ચાલવાનું કેવું હોય છે, તે બધું મને કહો. એ મૂર્તિ કેવી હોય છે ? તેને ઓળખવી કેવી રીતે ? હે ભગવાન, આ બધું કહો. "

21. અર્જુનના આ સવાલોના જવાબમાં બીજા અધ્યાયના છેવટના અઢાર શ્લોકોમાં સ્તિતપ્રજ્ઞનું ગંભીર તેમ જ ઉદાત્ત ચરિત્ર ભગવાને વર્ણવ્યું છે. આ અઢાર શ્લોકોમાં ગીતાના અઢારે અધ્યાયનો જાણે કે સાર સંઘર્યો છે.સ્થિતપ્રજ્ઞ ગીતાની આદર્શમૂર્તિ છે. એ શબ્દ પણ ગીતાનો સ્વતંત્ર યોજેલો છે. આગળ પાંચમા અધ્યાયમાં જીવનમુક્તનું, બારમામાં ભક્તનું, ચૌદમામાં ગુણાતીતનું અને અઢારમામાં જ્ઞાનનિષ્ઠાનું આવું જ વર્ણન છે. પણ એ બધા કરતાં સ્થિતપ્રજ્ઞનું વર્ણન વધારે વિસ્તારથી તેમ જ ખુલાસાવાર કરેલું છે. તેમાં સિદ્ધનાં લક્ષણોની સાથે સાધકનાં લક્ષણો પણ બતાવ્યાં છે. હજારો સત્યાગ્રહી સ્ત્રીપુરૂષો રોજ સાંજની પ્રાર્થનામાં આ લક્ષણો બોલી જાય છે. દરેકેદરેક ગામમાં અને દરેકેદરેક ઘરમાં એ પહોંચાડી શકાય તો કેટલો આનંદ થાય ! પણ પહેલાં તે આપણા હૃદયમાં વસશે ત્યારે બહાર સહેજે આપોઆપ પહોંચી જશે. રોજ બોલાય તે પાઠ યાંત્રિક બની જાય તો ચિત્તમાં ઠસી જવાની વાત આઘી રહી, ઊલટો તે ભૂંસાઈ જાય. પણ એ નિત્યપાઠનો વાંક નથી, મનનના અભાવની ખામી છે. નિત્યપાઠની સાથેસાથે નિત્ય મનન અને નિત્ય આત્મપરીક્ષણ બંનેની જરૂર રહે છે.

22. સ્થિતપ્રજ્ઞ એટલે સ્થિર બુદ્ધિવાળો પુરૂષ એ તો એના નામ પરથી ચોખ્ખું સમજાય છે. પણ સંયમ વગર બુદ્ધિ સ્થિર ક્યાંથી થાય ? એથી સ્થિતપ્રજ્ઞને સંયમની મૂર્તિ કહ્યો છે. બુદ્ધિ આત્મનિષ્ઠ અને અંતર્બાહ્ય બુદ્ધિના તાબામાં એ સંયમનો અર્થ છે. સ્થિતપ્રજ્ઞ બધી ઈન્દ્રિયોને લગામ ઘાલી કર્મયોગમાં રોળવે છે. ઈન્દ્રિયોરૂપી બળદ પાસે તે નિષ્કામ સ્વધર્માચરણની ખેતી વ્યવસ્થિત રીતે કરાવે છે. પોતાના એકેએક શ્વાસોચ્છ્વાસનો તે પરમાર્થમાં ઉપયોગ કરે છે.

23. ઈન્દ્રિયોનો આવો સંયમ સહેલો નથી. ઈન્દ્રિયોનો બિલકુલ ઉપયોગ ન કરવાનું એક રીતે સહેલું હોય એમ બને. મૌન, નિરાહાર વગેરે વાતો એટલી બધી અઘરી નથી. અને ઈન્દ્રિયોને બેલગામ છોડી મૂકવાનું તો સૌ કોઈ કરી શકે એવું છે. પણ કાચબો જેમ જોખમની જગ્યાએ પોતાના અવયવ પૂરેપૂરા અંદર ખેંચી લે છે અને વગર જોખમની જગ્યાએ વાપરે છે, તેવી જ

રીતે વિષયોપભોગમાંથી ઈન્દ્રિયોને ફેરવીને વાળી લેવી અને પરમાર્થકાર્યમાં તેમનો પૂરો ઉપયોગ કરવો એ સંયમ મહા કપરો છે. એ માટે ભારે પ્રયત્ન જોઈએ. જ્ઞાન પણ જોઈએ. અને એ બધી કોશિશ કરવા છતાં તે હમેશ પૂરેપૂરો પાર પડે જ એવું નથી. તો શું નિરાશ થઈ મહેનત કરવાનું માંડી વાળવું ? ના. સાધકથી કદી નિરાશ ન થવાય. તેણે પોતાની સાધક તરીકેની બધી યુક્તિ વાપરવી, અને તે અધૂરી પડે ત્યાં ભક્તિનો સાથ લેવો એવી અત્યંત કીમતી સૂચના આ સ્થિતપ્રજ્ઞનાં લક્ષણો વર્ણવતાં ભગવાને આપી રાખી છે. આ સૂચના તદ્દન માપસરના થોડા શબ્દોમાં કરી છે. પણ ઢગલાબંધ વ્યાખ્યાનો કરતાં તેનું મૂલ્ય વધારે છે. કેમકે ભક્તિની જ્યાં ખાસ જરૂર છે ત્યાં જ તે હાજર કરી છે. સ્થિતપ્રજ્ઞનાં લક્ષણોનું સવિસ્તર વિવરણ આજે આપણે અહીં કરવું નથી. પણ આપણી આખી સાધનામાં ભક્તિની આ અચૂક જગ્યા આપણે ચૂકી ન જઈએ તેટલા ખાતર તેના પર ખાસ ધ્યાન ખેંચ્યું છે. પૂર્ણ સ્થિતપ્રજ્ઞ આ જગતમાં કોણ થઈ ગયો હશે તે એક ભગવાન જાણે. પણ સેવાપરાયણ સ્થિતપ્રજ્ઞના નમૂના તરીકે પુંડલીકની મૂર્તિ કાયમ મારી આંખો સામે તર્યા કરે છે. મેં તમારી આગળ રજૂ કરી છે.થયું ત્યારે. સ્થિતપ્રજ્ઞનાં લક્ષણો પૂરાં થયાં ને બીજો અધ્યાય પણ સમાપ્ત થયો.

(નિર્ગુણ) સાંખ્યબુદ્ધિ + (સગુણ) યોગબુદ્ધિ +(સાકાર) સ્થિરપ્રજ્ઞ મળીને સંપૂર્ણ જીવનશાસ્ત્ર બને છે. આમાંથી બ્રહ્મનિર્વાણ અર્થાત્ મોક્ષ એ સિવાય બીજું શું ફલિત હોય ?

< > < > < >

<u>અધ્યાય ત્રીજો</u>

કર્મયોગ

૧૧. ફળત્યાગી અનંત ફળ મેળવે છે.

1. ભાઈઓ, બીજા અધ્યાયમાં આપણે સંપૂર્ણ જીવનશાસ્ત્ર જોયું. ત્રીજામાં તે જ જીવનશાસ્ત્રની વધારે ફોડ પાડી છે. પહેલાં તત્ત્વો જોયાં. હવે વિગત જોઈએ. પાછલા અધ્યાયમાં કર્મયોગ સંબંધમાં વિવેચન કર્યું હતું. કર્મયોગમાં ફળનો ત્યાગ મહત્ત્વની વાત છે. હવે સવાલ એ છે કે કર્મયોગમાં ફળનો ત્યાગ કરવાનો ખરો પણ પછી ફળ મળે છે કે નહીં ? ત્રીજો અધ્યાય બતાવે છે કે કર્મના ફળનો ત્યાગ કરવાથી કર્મયોગી અનંતગણું ફળ મેળવે છે. મને લક્ષ્મીની વાત યાદ આવે છે. તેનો સ્વયંવર રચાયો. બધા દેવો ને દાનવો તેને વરવાની આશાએ આવીને એકઠા મળ્યા હતા. તેણે કહ્યું, ' જેને મારી ઈચ્છા નહીં હોય તેને હું વરમાળા પહેરાવવાની છું. ' પેલા તો બધા તેને મેળવવાની લાલચના માર્યા આવેલા. પછી લક્ષ્મી ઈચ્છા વગરનો વર શોધતી શોધતી નીકળી. શેષનાગ પર શાંત સૂતેલી ભગવાન વિષ્ણુની મૂર્તિ તેણે જોઈ. વિષ્ણુના ગળામાં વરમાળા પહેરાવી હજી અત્યાર સુધી તે તેના ચરણ ચાંપતી બેઠી છે. 'न मागे तयाची रमा होय दासी' – ન માગે તેની રમા થાય દાસી, એ તો ખરી ખૂબી છે.

2. સામાન્ય માણસ પોતાના ફળની આજુબાજુ વાડ કરે છે. પોતાને મળે એવું અનંત ફળ તે એ રીતે ગુમાવી બેસે છે. સંસારી માણસ પાર વગરનું કર્મ કરી તેમાંથી નજીવું ફળ પામે છે. અને કર્મયોગી થોડું સરખું કરીને અનંતગણું મેળવે છે. આ ફેર માત્ર ભાવનાને લીધે પડે છે. ટૉલ્સ્ટૉયે એક ઠેકાણે લખ્યું છે કે, " લોકો ઈશુ ખ્રિસ્તના ત્યાગની સ્તુતિ કરે છે, પણ એ બિચારા સંસારી જીવો રોજ કેટલું લોહી સૂકવે છે ! અને કેટલી માથાફોડ કરી મહેનતમજૂરી કરે છે ! ખાસો બે ગધેડાંનો ભાર પીઠ પર લઈ હાંફળાફાંફળા ફરનારા આ સંસારી જીવોને ઈશુના કરતાં કેટલાં વધારે કષ્ટ વેઠવાં પડે છે અને તેના કરતાં તેમના કેટલાયે વધારે હાલહવાલ થાય છે ! ઈશ્વરને માટે એ લોકો એનાથી અડધા ભાગની મહેનત કરે અને અડધા જ ભાગના હાલહવાલ વેઠે તો ઈશુના કરતાંયે મોટો બન્યા વગર ન રહે. "

3. સંસારી માણસની તરસ્યા મોટી હોય છે પણ તે ક્ષુદ્ર ફળને સારૂ હોય છે. જેવી વાસના તેવું ફળ. આપણી ચીજની આપણે કરીએ તેનાથી વધારે કિંમત જગતમાં થતી નથી. સુદામા

ભગવાનની પાસે તાંદુળ લઈને ગયા. એ મૂઠીભર તાંદુળના પૌંઆની કિંમત પૂરી એક પાઈ પણ નહીં હોય. પણ સુદામાને મન તે અમોલ હતા. તે પૌંઆમાં ભક્તિભાવ હતો. તે મંતરેલા હતા. તે પૌંઆના કણેકણમાં ભાવના ભરેલી હતી. ચીજ ગમે તેટલી નાની કે નજીવી હોય છતાં મંત્રથી તેની કિંમત તેમ જ તેનું સામર્થ્ય વધે છે. ચલણની નોટનું વજન કેટલું હોય છે ? સળગાવીએ તો એક ટીપું પાણી ગરમ નહીં થાય. પણ એ નોટ પર છાપ હોય છે. એ છાપથી તેની કિંમત થાય છે.

કર્મયોગમાં જ મુખ્ય ખૂબી છે. કર્મનું, ચલણ નોટના જેવું છે. કર્મના કાગળિયાની કે પતાકડાની કિંમત નથી, ભાવનાની છાપની કિંમત થાય છે. આ એક રીતે હું મૂર્તિપૂજાનો મર્મ સમજાવું છું. મૂર્તિપૂજાની મૂળ કલ્પનામાં પાર વગરનું સૌંદર્ય છે. આ મૂર્તિને કોણ ભાંગી શકશે ? મૂર્તિ પહેલાં એક પથ્થરનો ટુકડો નહોતી કે ? મેં તેમાં મારો પ્રાણ રેડ્યો, મારી ભાવના રેડી. એ ભાવનાને ભાંગીને શું તેના ટુકડા થાય ખરા કે ? ટુકડા પથ્થરના થાય, ભાવનાના નથી થતા. મૂર્તિમાંથી હું મારી ભાવના પાછી ખેંચી લઉં એટલે ત્યાં પથરો બાકી રહી જશે અને પછી તેના ટુકડેટુકડા ઊડી જશે.

4. કર્મ પથ્થર, પતાકડું , કાગળનો કકડો છે. માએ પત્તા પર વાંકીચૂકી ચાર લીટી લખી મોકલી હોય અને બીજા કોઈકે પચાસ પાનાં ભરીને ઘણું સટરપટર લખી મોટું પાકીટ મોકલ્યું હોય તો તે બેમાંથી વધારે વજન શાનું ? માની એ ચાર લીટીમાં જે ભાવ છે તે અમોલ છે, પવિત્ર છે. પેલા બીજા પસ્તી જેવા કાગળમાં એના જેટલી લાયકાત ક્યાંથી ? કર્મમાં ભીનાશ જોઈએ, ભાવના જોઈએ. આપણે મજૂરે કરેલા કામની કિંમત ઠરાવી તેને કહીએ છીએ કે આ તારા મજૂરીના પૈસા થયા તે લઈ જા. પણ દક્ષિણા એમ નથી આપતા. દક્ષિણાનું નાણું પલાળીને આપવું પડે છે. દક્ષિણા કેટલી આપી એવો સવાલ હોતો નથી. દક્ષિણામાં ભાવનાની ભીનાશ છે કે નહીં એ વાતને મહત્વ છે. મનુસ્મૃતિમાં મોટી ખૂબી કરી છે. બાર વરસ ગુરૂને ઘેર રહી શિષ્ય જાનવરમાંથી માણસ બન્યો. હવે તેણે ગુરૂને આપવું શું ? પહેલાંના વખતમાં ભણાવવાને આગળથી ફી લેવાતી નહોતી. બાર વરસ ભણી રહ્યા પછી જે આપવા જેવું લાગે તે આપવાનો રિવાજ હતો. મનુ કહે છે, ' ગુરૂને એકાદ ફૂલ, એકાદ પંખો, એકાદ પાવડીની જોડ, એકાદ પાણીનો ભરેલ કળશ આપજે. ' આ કંઈ મજાક નથી. જે કંઈ આપવાનું હોય તે શ્રદ્ધાની નિશાની દાખલ આપવાનું છે. ફુલમાં વજન નથી. પણ તેમાં રહેલી ભક્તિનું આખા બ્રહ્માંડ જેટલું વજન હોય છે. 'रुक्मिणीनें एक्या तुलसीदळानें गिरिधर प्रभु तुळिला ।' રૂખમણીએ એક તુલસીદળથી ગિરધરને તોળ્યા. સત્યભામાના ખાંડી વજનના દરદાગીનાથી એ કામ ન થયું. પણ

ભાવભક્તિથી ભરેલું એક તુળસીપત્ર રૂખમણીમાતાએ પલ્લામાં મૂકતાંવેંત કામ પાર પડ્યું. એ તુલસીપત્ર મંતરેલું હતું. તે સાદું તુળસીના છોડનું પાંદડું રહ્યું નહોતું. કર્મયોગીના કર્મનું પણ એવું છે.

5. ધારો કે બે જણ ગંગામાં સ્નાન કરવાને જાય છે. તેમાંનો એક કહે છે, " અરે, આ ગંગા ગંગા કરો છો, પણ તે છે શું ? બે ભાગ હાઈડ્રોજન અને એક ભાગ ઓક્સિજન, એ પ્રમાણમાં બે વાયુ એકઠા કરો કે થઈ ગંગા !" બીજો કહે છે, " ભગવાન વિષ્ણુના ચરણકમળમાંથી એ નીકળી, શંકરની જટામાં અટવાઈ પડી, હજારો બ્રહ્મર્ષિ અને હજારો રાજર્ષિઓએ એને કાંઠે તપ કર્યાં, અને પાર વગરનાં પુણ્યનાં કામો એને કાંઠે થયાં. આવી આ પવિત્ર ગંગામા છે. " આવી ભાવનાથી પલળીને તે સ્નાન કરે છે. પેલો ઓક્સિજન – હાઈડ્રોજનવાળો પણ સ્નાન કરે છે. દેહશુદ્ધિનું ફળ બંનેને મળ્યા વગર ન રહ્યું. પણ પેલા ભક્તને દેહશુદ્ધિની સાથે સાથે ચિત્તશુદ્ધિનું ફળ પણ મળ્યું. ગંગામાં બળદને પણ દેહશુદ્ધિ ક્યાં નથી મળતી ? શરીરનો મળ ધોવાશે પણ મનનો મળ ક્યાંથી ધોવાશે ? એકને દેહશુદ્ધિનું નજીવું ફળ મળ્યું. બીજાને તે ઉપરાંત ચિત્તશુદ્ધિનું અમોલ ફળ મળ્યું. નાહ્યા પછી સૂર્યને નમસ્કાર કરનારને વ્યાયામનું ફળ મળ્યા વગર નહીં રહે. પણ સૂર્યનમસ્કાર કરનારો શરીરના આરોગ્યને માટે નહીં પણ ઉપાસનાના હેતુથી નમસ્કાર કરે છે. એટલે એનાથી શરીરને તંદુરસ્તી તો મળે જ છે પણ સાથે તેની બુદ્ધિની પ્રભા પણ પાંગરે છે. શરીરની તંદુરસ્તીની સાથે એને સૂર્ય પાસેથી સ્ફૂર્તિ ને પ્રતિભા પણ પ્રાપ્ત થશે.

6. કર્મ એકનું એક હોવા છતાં ભાવનાના ભેદને લીધે ફેર પડે છે. પરમાર્થી માણસનું કર્મ આત્મવિકાસ કરનારૂં નીવડે છે. સંસારી જીવનું કર્મ આત્માને બાંધનારૂં નીવડે છે. કર્મયોગી ખેડૂત સ્વધર્મ સમજીને ખેત કરશે. તેથી તેને પેટને માટે અનાજ મળશે. પણ ખાલી પેટ ભરવાને તે ખેતીનું કર્મ નથી કરતો. ખેતી કરી શકાય તે માટે ખાવાની વાતને તે એક સાધન ગણશે. સ્વધર્મ તેનું સાધ્ય ને ખોરાક ખાવો એ તેનું સાધન છે. પણ બીજા ખેડૂતની બાબતમાં પેટ ભરવાને અનાજ મળે એ સાધ્ય અને ખેતીનો સ્વધર્મ સાધન બને છે. આમ બંનેની બાબતમાં વાત ઊલટીસૂલટી થઈ જાય છે. બીજા અધ્યાયમાં સ્થિતપ્રજ્ઞનાં લક્ષણોમાં આ વાત મજાની રીતે કહી છે. બીજા લોકો જાગે છે ત્યારે કર્મયોગી ઊંઘે છે. બીજા જ્યારે ઊંઘે છે ત્યારે કર્મયોગી જાગતો રહે છે. આપણે પેટને સારૂ કંઈ મળશે કે નહીં એ વાતની ફિકરમાં જાગતા

રહીશું. કર્મયોગી કર્મ વગરની એક ક્ષણ પણ ફોગટની તો ગઈ નથી ને એ વાતની ફિકરથી જાગતો રહેશે. બીજો ઈલાજ નથી માટે તે ખાય છે. આ માટલામાં કંઈક તે રેડવું જોઈએ માટે તે રેડે છે. સંસારી જીવને જમતી વખતે આનંદ થાય છે, યોગી પુરૂષને જમતાં કષ્ટ થાય છે. એથી તે સ્વાદ કરતો કરતો નહીં ખાય. સંયમ રાખશે. એકની રાત તે બીજાનો દિવસ હોય છે અને એકનો દિવસ તે બીજાની રાત હોય છે. એટલે એકનો જે આનંદ તે બીજાનું દુઃખ અને એકનું જે દુઃખ તે બીજાનો આનંદ હોય છે એવો આનો અર્થ છે. સંસારી અને કર્મયોગી બંનેનાં કર્મ તેનાં તે હોય છે. પણ કર્મયોગી ફળ પરની આસક્તિ છોડી દઈ માત્ર કર્મમાં મશગૂલ રહે છે એ વાત મુખ્ય છે. ગી સંસારી માણસની માફક જ ખાશે, ઊંઘશે, પણ તે બાબતોની તેની ભાવના જુદી હશે. આટલા ખાતર હજી આગળ આખા સોળ અધ્યાય આવતા હોવા છતાં પહેલેથી સ્થિતપ્રજ્ઞની સંયમમૂર્તિ ઊભી કરી રાખી છે.

સંસારી પુરૂષ અને કર્મયોગી બંનેનાં કર્મમાં રહેલું સરખાપણું અને તેમની વચ્ચે રહેલો ફેર તરત જ ચોખ્ખો દેખાઈ આવે છે. ધારો કે કર્મયોગી ગોરક્ષાનું કામ કરે છે. એ કામ તે કઈ દ્રષ્ટિથી કરશે ? ગાયની સેવા કરવાથી સમાજને જોઈએ તેટલું દૂધ પૂરું પાડી શકાશે, ગાયને બહાને કેમ ન હોય પણ માણસથી નીચેની આખીયે પશુસૃષ્ટિ સાથે પ્રેમનો સંબંધ કેળવી શકાશે એવી ભાવનાથી તે ગોરક્ષાનું કામ કરશે. એમાંથી પગાર મેળવવાના આશયની નહીં કરે. કર્મયોગી ગોસેવકને પણ પગાર તો મળશે, પણ આનંદ આ દિવ્ય ભાવનાનો છે.

7. કર્મયોગીનું કર્મ તેને આખાયે વિશ્વની સાથે સમરસ કરે છે. તુળસીના છોડને પાણી પાયા વગર જમવું નહીં એ નિયમમાં વનસ્પતિ સૃષ્ટિ સાથે જોડાયેલો પ્રેમનો સંબંધ છે. તુળસીને ભૂખ્યાં રાખી હું પહેલો કેમ જમી લઉં ? ગાય સાથે એકરૂપતા, વૃક્ષવનસ્પતિ સાથે એકરૂપતા અને એમ કરતાં કરતાં આખા વિશ્વ સાથે એકરૂપતાનો અનુભવ લેવાનો છે. મહાભારતની લડાઈમાં સાંજ પડતાંવેંત બધા લડનારા સંધ્યા વગેરે કર્મ આટોપવાને જતા. પણ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ રથના ઘોડા ચોડી તેમને પાણી પાવાને લઈ જતા, તેમને ખરેરો કરતા, તેમના શરીરમાંથી કાંટા વીણી કાઢતા. આ સેવામાં ભગવાનને શો આનંદ આવતો ! કવિ એ વર્ણન કરતાં થાકતા નથી. પોતાના પીતાંબરમાં ચંદી લઈ જઈ ઘોડાને આપનારા તે પાર્થસારથિની મૂર્તિ નજર સામે લાવો અને કર્મયોગમાં રહેલા આનંદનો ખ્યાલ સમજી લો. હરેકેહરેક કર્મ જાણે કે એકએકથી ચડિયાતું આધ્યાત્મિક કર્મ છે. ખાદીનું કામ લો. ખાદીનું પોટલું માથે લઈ ટાઢતડકામાં રખડનારો કંટાળતો નહીં હોય ? ના. અરધે પેટે રહેનારાં પોતાનાં કરોડો

ભાઈબહેનો આખા દેશમાં છે તેમને થોડું વધારે અનાજ પહોંચાડવાનું છે એ ખ્યાલમાં તે મસ્ત રહે છે. એનું એ એક વાર જેટલી ખાદીનું વેચાણ બધા દરિદ્રનારાયણો સાથે પ્રેમથી જોડાયેલું હોય છે.

૧૨. કર્મયોગનાં વિવિધ પ્રયોજનો

૮. નિષ્કામ કર્મયોગમાં અદ્ભૂત સામર્થ્ય છે. તે કર્મ વડે વ્યક્તિનું તેમ જ સમાજનું પરમ કલ્યામ થાય છે. સ્વધર્મ આચરનારા કર્મયોગીની શરીરયાત્રા ચાલ્યા વગર રહેતી નથી, પણ હમેશ ઉદ્યોગમાં મંડ્યો રહેતો હોવાથી તેનું શરીર નીરોગી તેમ જ ચોખ્ખું પણ રહે છે. વળી પોતાના એ કર્મને પરિણામે જે સમાજમાં તે રહે છે તે સમાજનું ભરણપોષણ પણ બરાબર થાય છે. કર્મયોગી ખેડૂત વધારે પૈસાની આવક થાય તેટલા ખાતર અફીણ અને તંબાકુની ખેતી નહીં કરે. પોતાની ખેતીના કર્મનો સંબંધ સમાજના કલ્યાણની સાથે છે એવી તેની ભાવના હોય છે. સ્વધર્મરૂપ કર્મ સમાજના કલ્યાણનું હશે. મારૂં વેપારનું કર્મ જનતાના હિતને માટે છે એવું સમજનારો વેપારી પરદેશી કાપડ નહીં વેચે. તેનો વેપાર સમાજને ઉપકારક હશે. પોતાની જાત વીસરી જઈ પોતાની આસપાસના સમાજ સાથે સમરસ થનારા આવા કર્મયોગી જે સમાજમાં નીપજે છે તે સમાજમાં સુવ્યવસ્થા, સમૃદ્ધિ તેમ જ મનની શાંતિ પ્રવર્તે છે.

૯. કર્મયોગીના કર્મને લીધે તેની શરીરયાત્રા ચાલે છે, સાથે દેહ તેમ જ બુદ્ધિ સતેજ રહે છે અને સમાજનું પણ કલ્યાણ થાય છે. આ બંને ફળ ઉપરાંત ચિત્તશુદ્ધિનું મોટું ફળ પણ તેને મળે છે. 'कर्मणा शुद्धिः' – કર્મથી શુદ્ધિ એમ કહ્યું છે. કર્મ ચિત્તશુદ્ધિનું સાધન છે. પણ બધા લોકો કરે છે તે એ કર્મ નથી. કર્મયોગી ભાવનાના મંત્રથી મંતરેલું કર્મ કરે છે, તેનાથી ચિત્તશુદ્ધિનું ફળ મળે છે. મહાભારતમાં તુલાધાર વૈશ્યની કથા છે. જાજલિ નામનો એક બ્રાહ્મણ તુલાધાર પાસે જ્ઞાન લેવાને જાય છે. તુલાધાર તેને કહે છે, "ભાઈ, ત્રાજવાની દાંડી સીધી રાખવી પડે છે." એ બહારનું કર્મ કરતાં કરતાં તુલાધારનું મન પણ સરળ, સીધું બન્યું. નાનું છોકરૂં દુકાને આવે કે મોટું માણસ આવે પણ દાંડીનું રૂપ તેનું તે, નહીં નીચી, નહીં ઊંચી. ઉદ્યોગની મન પર અસર થાય છે. કર્મયોગીનું કર્મ એક જાતનો જપ જ હોય છે. તેમાંથી તેની ચિત્તશુદ્ધિ થાય છે. અને પછી નિર્મળ ચિત્તમાં જ્ઞાનનું પ્રતિબિંબ ઊઠે છે. પોતપોતાના જે તે કર્મમાંથી કર્મયોગી છેવટે જ્ઞાન મેળવે છે. ત્રાજવાની દાંડીમાંથી તુલાધારને સમવૃત્તિ જડી. સેના નાવી હજામત કરતો. બીજા લોકોનાં માથાંમાંનો મેલ ઉતારતાં ઉતારતાં સેનાને જ્ઞાન થયું. 'બીજાના માથા પરનો મેલ

હું કાઢું છું પણ મારા માથામાંનો, મારી બુદ્ધિમાંનો મેલ મેં કાઢ્યો છે ખરો? ' એવી આધ્યાત્મિક ભાષા તેના મનમાં તે કર્મ કરતાં કરતાં સ્ફુરવા લાગી. ખેતરમાં વધી પડેલું નીંદણ કાઢતાં કાઢતાં હૃદયમાં પેદા થનારૂં વાસના તેમ જ વિકારનું નીંદણ કાઢવાની કર્મયોગીને બુદ્ધિ ઊગે છે. માટી ગૂંદી ગૂંદીને ગાર બનાવી સમાજને પાકાં માટલાં પૂરાં પાડનારો ગોરો કુંભાર પોતાના જીવનનું પણ પાકું વાસણ કરવું જોઈએ એવી મનમાં ગાંઠ વાળે છે. હાથમાં ટીપણી રાખી, 'માટલાં કાચાં કે પાકાં' એવી સંતોની પરીક્ષા કરનારો તે પરીક્ષક બને છે. જે તે કર્મયોગીને પોતાના જે તે ધંધાની ભાષામાંથી ભવ્ય જ્ઞાન મળ્યું છે. એ કર્મો તેમની અધ્યાત્મની નિશાળો હતી. એ તેમનાં કર્મો ઉપાસનામય સેવાવાળાં હતાં. દેખાવમાં વહેવારનાં છતાં અંતરમાં તે કર્મો આધ્યાત્મિક હતાં.

10. કર્મયોગીના કર્મમાંથી તેને બીજું એક ઉત્તમ ફળ મળે છે. એ ફળ તે તેના કર્મ વડે સમાજને જે આદર્શ મળે છે તે. સમાજમાં પહેલા જન્મનારા ને પછી જન્મનારા એવો ફેર છે જ. એમાંથી ગળ જન્મેલા લોકોએ પાછળ જન્મનારાઓને ધડો બેસાડવાનો હોય છે. મોટાભાઈએ નાનાભાઈને, માબાપે છોકરાંને, આગેવાનોએ અનુયાયીઓને અને ગુરૂએ શિષ્યને પોતપોતાની કૃતિથી દાખલો બેસાડવાનો હોય છે. આવા દાખલા કર્મયોગી વગર બીજા કોણ બેસાડી શકે ? કર્મયોગી કર્મમાં જ આનંદ માનનારો હોવાથી હમેશ કર્મ કરતો રહે છે. એથી સમાજમાં દંભ ફેલાતો નથી. કર્મયોગી સ્વયંતૃપ્ત એટલે કે પોતાની જાતથી જ સંતોષ મેળવનારો હોવા છતાં કર્મ કર્યા વગર રહેતો નથી. તુકારામ કહે છે, "ભજન કરવાથી ઈશ્વર મળ્યો, માટે શું મારે ભજન છોડી દેવું ? ભજન હવે મારો સહજ ધર્મ થયો."

आधीं होता संतसंग । तुका झाला पांडुरंग ।।
त्याचें भजन राहीना । मूळ स्वभाव जाईना ।।

– પહેલાં સંતસંગ થયો તેથી તુકો પાંડુરંગ બન્યો. પણ તેનું ભજન અટકતું નથી કેમકે તેનો મૂળ સ્વભાવ ક્યાં જાય ? કર્મની નિસરણી વડે ઠેઠ ટોચે પહોંચ્યા છતાં કર્મયોગી તે નિસરણી છેડી દેતો નથી. તેનાથી તે છોડી શકાતી નથી. તેની ઈન્દ્રિયોને તે કર્મનું કુદરતી વળણ બેસી ગયેલું હોય છે. અને એ રીતે સ્વધર્મકર્મરૂપી સેવાની નિસરણીનું મહત્વ તે સમાજને બતાવતો રહે છે. સમાજમાંથી દંભ નાબૂદ કરવાની વાત બહુ મોટી છે. દંભથી સમાજ ડૂબી જાય છે. જ્ઞાની કંઈ પણ કર્મ કર્યા વગર બેસી રહે તો તેનું જોઈને બીજા પણ તેવું કરવા માંડે. જ્ઞાની નિત્યતૃપ્તિ હોવાથી અંતરમાં સુખથી ને આનંદથી મસ્ત રહી કંઈ પણ કર્યા વગર શાંત રહી

શકશે, પણ બીજો મનમાં રડતો રહીને કર્મશૂન્ય બનશે. એક અંતસ્તૃપ્ત હોઈને શાંત છે. બીજો મનમાં બળતો, અકળાતો હોવા છતાં શાંત છે. એની આ દશા ભયાનક છે. એથી દંભ જોરાવર થાય છે. એથી બધા સંતો સાધનાને શિખરે પહોંચ્યા પછી પણ સાધનાને ચીવટથી વળગી રહ્યા અને મરણ સુધી સ્વકર્મ આચરતા રહ્યા. મા છોકરાંની ઢીંગલાઢીંગલીની રમતમાં રસ લે છે. એ રમત છે એવું જાણતી હોવા છતાં છોકરાંની રમતમાં ભળીને તે મીઠાશ પેદા કરે છે. મા રમતમાં ભાગ ન લે તો છોકરાંને તેમાં મજા નહીં પડે. કર્મયોગી તૃપ્ત થઈ કર્મ છોડી દે તો બીજા અતૃપ્ત રહ્યા હોવા છતાં કર્મ છોડી બેસશે અને છતાં મનમાં ભૂખ્યા રહી આનંદ વગરના થઈ જશે. તેથી કર્મયોગી સામાન્ય માણસની માફક કર્મ કરવાનું ચાલુ રાખે છે. હું કંઈક ખાસ છું એવું તે પોતાની બાબતમાં માનતો નથી. બીજાના કરતાં બહારથી તે હજારગણી વધારે મહેનત કરે છે. અમુક એક કર્મ પારમાર્થિક છે એવી તેના પર છાપ મારેલી હોતી નથી. કર્મની જાહેરાત કરવાની પણ હોતી નથી. તું સારામાં સારો બ્રહ્મચારી હોય તો બીજા લોકોના કરતાં તારા કર્મમાં સોગણો ઉત્સાહ જણાવા દે. ઓછું ખાવાનું મળે તોયે ત્રણગણું કામ તારે હાથે થવા દે. તારે હાથે સમાજની વધારે સેવા થવા દે. તારૂં બ્રહ્મચર્ય તારા આચરણમાં પ્રગટ થવા દે. ચંદનની સુવાસ આપમેળે બહાર ફેલાવા દે. ટુંકમાં, કર્મયોગી ફળની ઈચ્છા છોડવા છતાં આવાં પાર વગરનાં ફળો મેળવશે. તેની શરીરયાત્રા ચાલશે, શરીર ને બુદ્ધિ બંને સતેજ રહેશે, જેમાં રહી તે પોતાનો વહેવાર ચલાવે છે તે સમાજ સુખી થશે, તેનું ચિત્ત શુદ્ધ થવાથી તે જ્ઞાન મેળવશે અને સમાજમાંથી દંભ નાબૂદ થઈ જીવનનો પવિત્ર દર્શ ખુલ્લો થશે. કર્મયોગનો આવો મોટો અનુભવસિદ્ધ મહિમા છે.

૧૩. કર્મયોગ-વ્રતમાં અંતરાય

11. કર્મયોગી પોતાનુ કર્મ બીજાઓના કરતાં વધારે સારી રીતે કરશે. તેને સારૂ કર્મ ઉપાસના છે, કર્મ પૂજા છે. મેં દેવની પૂજા કરી. તે પૂજાનો નૈવેદ્ય મેં પ્રસાદ તરીકે લીધો. પણ એ નૈવેદ્ય તે પૂજાનું ફળ છે કે ? નૈવેદ્ય પર નજર રાખી પૂજા કરનારને પ્રસાદનો ટુકડો તાબડતોબ મળશે એમાં શક નથી. પણ કર્મયોગી પોતાના પૂજાકર્મ વડે પરમેશ્વરદર્શનનું ફળ મેળવવા માગે છે. ખાવાને મળનારા નૈવેદ્ય જેટલી નજીવી કિંમત તે પોતાના કર્મની કરતો નથી, પોતાના કર્મની કિંમત ઓછી આંકવા તે તૈયાર નથી. સ્થૂળ માપથી તે પોતાના કર્મને માપતો નથી. જેની દ્રષ્ટિ સ્થૂળ તેને સ્થૂળ ફળ મળશે. ખેતીવાડીની એક કહેવત છે. 'खोलीं पेर पण ओलीं पेर' – ઊંડું ઓર પણ ભીનામાં ઓર. એકલું ઊંડું ખેડ્યે કામ નહીં થાય. નીચે જમીનમાં ભેજ પણ જોઈશે. ઊંડી

ખેડને જમાનમાં ભેજ, બંને હશે તો અનાજનાં કણસલાં કાંડાં જેવાં માતબર થશે. કર્મ ઊંડું એટલે કે સારામાં સારૂં કરવું જોઈએ. વધારામાં તેમાં ઈશ્વરભક્તિની, ઈશ્વરાર્પણતાની ભાવનાની ભીનાશ પણ જોઈએ. કર્મયોગી ઊંડાણથી કર્મ કરી તે ઈશ્વરને અર્પણ કરે છે. આપણા લોકોમાં પરમાર્થના ગાંડાઘેલા ખ્યાલો પેદા થયા છે. જે પરમાર્થી હોય તેણે હાથપગ હલાવવાના હોય નહીં, કામકાજ કરવાનું નહીં, એવું લોકો માને છે. જે ખેતી કરે છે, ખાદી વણે છે તે ક્યાંનો પરમાર્થી, એવું પુછાય છે. પણ જે જમે છે તે ક્યાંનો પરમાર્થી ? એવો સવાલ કોઈ કદી પૂછતું નથી ! કર્મયોગીનો પરમેશ્વર તો ઘોડાને ખરેરો કરતો ઊભો છે; રાજસૂય યજ્ઞ પ્રસંગે તે હાથમાં છાણ લઈ એઠવાડ કાઢે છે ; વનમાં ગાયો ચારવા જાય છે; દ્વારકાનો રાજા ફરી કોઈ વાર ગોકુળ જતો ત્યારે મોરલી વગાડીને ગાયો ચારતો. આ ઘોડાની ચાકરી કરવાવાળો, ગાયો ચારવાવાળો, રથ હાંકવાવાળો, છાણ થાપનાર કર્મયોગી પરમેશ્વર સંતોએ ઊભો કર્યો છે. અને સંતો પણ કોઈ દરજીકામ તો કોઈ કુંભારકામ, કોઈ કાપડ વણવાનું કામ તો કોઈ માળીકામ, કોઈ દળવાનું કામ તો કોઈ વાણિયાનું કામ, કોઈ હજામનું કામ તો કોઈ મરેલાં ઢોર ખેંચી જવાનું કામ કરતાં કરતાં મુક્ત થઈ ગયા છે.

12. આવા આ કર્મયોગના દિવ્ય વ્રતમાંથી બે કારણે માણસ ચળી જાય છે. ઈન્દ્રિયોનો ખાસ સ્વભાવ આપણે ધ્યાનમાં રાખવો જોઈએ. ‘અમુક જોઈએ ને અમુક નહીં’ એવા દ્વંદ્વમાં ઈન્દ્રિયો વીંટળાયેલી હોય છે. જે જોઈએ તેના પર રાગ એટલે પ્રીતિ અને જે ન જોઈએ તેના પર દ્વેષ પેદા થાય છે. આવા આ રાગદ્વેષ અને કામક્રોધ માણસને ફાડી ખાય છે. કર્મયોગ કેટલો સુંદર, કેટલો રમણીય ને કેવો અનંત ફળ આપનારો છે ! પણ આ કેમક્રોધ ‘આ લે ને પેલું ફેંકી દે’ એવી લપ વળગાવીને કાયમ આપણી પાછળ પડ્યા છે. એમની સંગત છોડો એવી જોખમની ચેતવણી આપતી સૂચના આ અધ્યાયને છેડે ભગવાન આપે છે. સ્થિતપ્રજ્ઞ જેવો સંયમની મૂર્તિ છે તેવા જ કર્મયોગી પુરૂષે થવું જોઈએ.

< > < > < >

અધ્યાય ચોથો

કર્મયોગ–સહકારી સાધના : વિકર્મ

૧૪. કર્મને વિકર્મનો સાથ હોવો જોઈએ

૧. ભાઈઓ, પાછલા અધ્યાયમાં આપણે નિષ્કામ કર્મયોગનું વિવેચન કર્યું. સ્વધર્મને અળગો કરી બીજો ધર્મ સ્વીકારવાથી નિષ્કામપણાનું ફળ મળવું અસંભવિત જ છે. સ્વદેશી માલ વેચવાનો વેપારીનો સ્વધર્મ છે. પણ એ સ્વભાવ છોડી સાત હજાર માઈલ દૂરથી આણીને તે પરદેશી માલ વેચે છે ત્યારે તેની નજર સામે માત્ર વધારે નફો કરવાનો ખ્યાલ હોય છે. પછી તેના એ કામમાં નિષ્કામતા ક્યાંથી હોય ? એથી જ કર્મ નિષ્કામ રહે તેટલા ખાતર સ્વધર્મના આચરણની ખૂબ જરૂર રહે છે. પણ આવું સ્વધર્માચરણ પણ સકામ હોય એમ બને. આપણે અહિંસાની જ વાત લઈએ. અહિંસાના ઉપાસકને હિંસા વર્જ્ય છે એ સાફ છે. પણ બહારથી અહિંસક દેખાતો છતાં તે હિંસક હોય એમ બને, કેમકે હિંસા મનનો ધર્મ છે. બહારનું હિંસાકર્મ ન કરવા માત્રથી મન અહિંસામય થઈ જાય એવું નથી. હાથમાં તલવાર લેવાથી લેનારની હિસાવૃત્તિ સાફ દેખાય છે. પણ તલવાર છોડી દેવાથી માણસ અહિંસામય થઈ જ જાય એવું નથી. સ્વધર્માચરણની વાત બરાબર આના જેવી છે. નિષ્કામતાને માટે પરધર્મથી અળગા રહેવું જોઈએ. પણ એ માત્ર નિષ્કામતાની શરૂઆત થઈ ગણાય. તેથી સાધ્ય સુધી પહોંચી ગયા એમ માની લેવાનું નથી.

નિષ્કામતા મનનો ધર્મ છે. મનનો એ ધર્મ પ્રગટ થાય તે માટે એકલું સ્વધર્માચરણનું સાધન પૂરતું નથી. બીજાં સાધનોનો આધાર લેવાની પણ જરૂર રહે છે. માત્ર તેલ ને દિવેટથી દીવો થતો નથી. સાથે જ્યોતની જરૂર પડે છે. જ્યોત હોય તો જ અંધારું મટે. એ જ્યોત કેવી રીતે ચેતાવવી ? એ માટે મનનું સંશોધન જરૂરી છે. આત્મપરીક્ષણ કરી ચિત્તનો મળ ધોઈ કાઢવો જરૂરી છે. ત્રીજા અધ્યાયને છેડે આ મહત્ત્વની સૂચના ભગવાને કરી છે. એ સૂચનામાંથી ચોથા અધ્યાયનો જન્મ થયો છે.

2. ગીતામાં **કર્મ** એ શબ્દ **સ્વધર્મ** ના અર્થમાં વપરાયો છે. આપણે ખાઈએ છીએ, પીએ છીએ અને ઊંઘીએ છીએ એ બધાં પણ કર્મો છે. પણ ગીતામાં વપરાયેલા **કર્મ** શબ્દ વડે એ ક્રિયાઓ સૂચવાઈ નથી. કર્મ શબ્દનો અર્થ સ્વધર્માચરણ કરવાનો છે. પણ સ્વધર્માચરણરૂપી એ કર્મ કરતાં કરતાં નિષ્કામતા કેળવવાને સારુ બીજી એક મહત્ત્વની મદદ લેવી જરૂરની છે. એ મદદ

છે કામ અને ક્રોધને જીતવાની વાતની. ચિત્ત ગંગાજળ જેવું નિર્મળ ને પ્રશાંત ન થાય ત્યાં સુધી નિષ્કામતા કેળવાતી નથી. આ રીતે ચિત્તના સંશોધનને માટે જે કર્મો કરવાનાં હોય છે તેને ગીતાએ વિકર્મ નામ આપેલું છે. કર્મ, વિકર્મ અને અકર્મ એ ત્રણ શબ્દો આ ચોથા અધ્યાયમાં મહત્વના છે. કર્મ એટલે બહારની સ્વધર્માચરણની સ્થૂલ ક્રિયા. આ બહારની ક્રિયામાં ચિત્ત રેડવું તેનું જ નામ વિકર્મ છે. બહારથી આપણે નમસ્કાર કરીએ છીએ. પણ બહારની એ માથું નમાવવાની ક્રિયાની સાથોસાથ અંદરથી મન નમ્યું નહીં હોય તો બહારની ખાલી ક્રિયા ફોગટ છે. અંતર્બાહ્ય એક થવું જોઈએ. બહારથી શંકરના લિંગ પર એકસરખી ધાર કરીને હું અભિષેક કરૂં છું. પણ પાણીની એ ધારની સાથોસાથ માનસિક ચિંતનની અખંડ ધાર ચાલતી નહીં હોય તો એ અભિષેકની કિંમત શી ? પછી તો સામેનું શિવનું લિંગ એ એક પથ્થર ને હું પણ પથ્થર. પથ્થર સામે પથ્થર બેઠો છે એટલો જ અર્થ થાય. બહારના કર્મની સાથે અંદરનું ચિત્તશુદ્ધિનું કર્મ જોડાય તો જ નિષ્કામ કર્મયોગ પ્રાપ્ત થાય.

3. निष्काम कर्म શબ્દપ્રયોગમાં કર્મ પદના કરતાં નિષ્કામ એ પદનું મહત્ત્વ વધારે છે. જેમ अहिंसात्मक असहकार શબ્દપ્રયોગમાં અસહકાર શબ્દના કરતાં અહિંસાત્મક એ વિશેષણનું મહત્ત્વ વધારે છે.અહિંસાને કાઢી નાખી પોકારવામાં આવેલો અસહકાર ભયંકર વસ્તુ બની જાય, તે પ્રમાણે સ્વધર્માચરણનું કર્મ કરતાં કરતાં મનનું વિકર્મ સાથે નહીં હોય તો મોટું જોખમ રહે છે. આજકાલ સાર્વજનિક સેવા કરનારા લોકો સ્વધર્મનું જ આચરણ કરે છે. જે વખતે લોકો ગરીબીમાં અને વિપત્તિમાં ઘેરાયેલા હોય તે વખતે તેમની સેવા કરી, તેમને સુખી કરવાનો ધર્મ સમાજસ્થિતિના ચાલુ પ્રવાહમાંથી આપોઆપ આવી મળે છે. પણ એટલી વાત પરથી જાહેર કામગીરી અદા કરનારા બધાયે લોકો કર્મયોગી બની ગયા એવું અનુમાન કાઢી નહીં શકાય. લોકસેવા કરતી વખતે મનમાં શુદ્ધ ભાવના નહીં હોય તો તે લોકસેવા ભયાનક નીવડવાનો પણ સંભવ રહે છે. પોતાના કુટુંબની સેવા કરવામાં જેટલો અહંકાર, જેટલો દ્વેષ-મત્સર અને જેટલો સ્વાર્થ આપણે જગાડીએ છીએ તેટલો બધો લોકસેવામાં પણ આપણે જગાડીશું; અને આ વાતનો પરચો આજના લોકસેવકોના સમૂહમાં જોવામાં પણ આવે છે.

૧૫. બંનેના સંયોગથી અકર્મ રૂપી સ્ફોટ

4. કર્મની સાથે મનનો મેળ હોવો જોઈએ. આ મનના મેળને જ ગીતા વિકર્મ કહીને ઓળખાવે છે. બહારનું તે સાદું કર્મ; અંદરનું આ વિશેષ કર્મ તે વિકર્મ. આ વિશેષ કર્મ જેની તેની માનસિક

જરૂર મુજબ જુદું જુદું હોય છે. વિકર્મના એવા અનેક પ્રકાર ચોથા અધ્યાયમાં દાખલારૂપે બતાવેલા હોઈ તે જ વાતનો વિસ્તાર આગળ છઠ્ઠા અધ્યાયથી કરેલો છે. આ વિશેષ કર્મનું આવું માનસિક અનુસંધાન કર્મની જોડે રાખીએ તો જ નિષ્કામતાની જ્યોત સળગશે. કર્મની સાથે વિકર્મની જોડ બંધાવાથી ધીરે ધીરે નિષ્કામતા કેળવાતી જાય છે. શરીર અને મન બંને જુદી જુદી ચીજો હોય તો તે બંનેને માટે સાધનો પણ અલગ અલગ જોઈએ. એ બંનેનો મેળ બેસતાંવેંત સાધ્ય હાંસલ થાય છે. મન એક બાજુ અને શરીર બીજી બાજુ એવી સ્થિતિ ન થાય માટે શાસ્ત્રકારોએ બેવડો રસ્તો બતાવ્યો છે. ભક્તિયોગમાં બહાર તપ અને અંદર જપ બતાવ્યો છે. ઉપવાસ વગેરે બાહ્ય તપસ્યા ચાલતી હોય ત્યારે અંદર માનસિક જપ ચાલુ નહીં હોય તો તે બધું તપ ફોગટ ગયું જાણવું. જે ભાવનાથી હું તપ કરતો હોઉં તે અંદર એકસરખી સળગતી રહેવી જોઈએ. ઉપવાસ શબ્દનો અર્થ મૂળમાં ઈશ્વરની પાસે બેસવું એવો છે. ચિત્ત પરમેશ્વરની પાસે રહે તે સારૂ બહારના ભોગોને મનાઈ હોવી જોઈએ. પણ બહારના ભોગ વર્જ્ય કરી મનમાં ભગવાનનું ચિંતન નહીં હોય તો તે બાહ્ય ઉપવાસનો અર્થ શો ? ઈશ્વરનું ચિંતન કરવાને બદલે મનમાં ખાવાપીવાની ચીજોનું ચિંતન કરીએ તો એ બહુ ભયાનક ભોજન નીવડે. આ મનમાં થતું ભોજન, મનમાં થતું વિષયચિંતન એના જેવી ભયાનક ચીજ બીજી નથી. તંત્ર સાથે મંત્ર જોઈએ. કેવળ બહારના તંત્રનું મહત્વ નથી. કેવળ કર્મહીન મંત્રનું પણ મહત્વ નથી. હાથમાં સેવા હોવી જાઈએ, તેવી હ્રદયમાં પણ સેવા હોવી જોઈએ. એ રીતે જ આપણે હાથે સાચી સેવા થાય.

5. હ્રદયની ભીનાશ બાહ્ય કર્મમાં નહીં હોય તો તે સ્વધર્માચરણ સૂકું રહેશે. તેને નિષ્કામતાનાં ફળફૂલ નહીં બેસે. ધારો કે આપણે માંદાની સારવારનું કામ માથે લીધું. પણ એ સેવાકર્મની સાથોસાથ દિલમાં કોમળ દયાભાવ નહીં હોય તો રોગીની સેવાનું એ કામ કંટાળો આપનારૂં અને નીરસ થઈ જશે. એ એક બોજો લાગશે. ખુદ રોગીને પણ તેનો ભાર લાગશે. એ સારવારમાં મનનો સહકાર નહીં હોય તો એ સેવામાંથી અહંકાર પેદા થયા વગર નહીં રહે. હું આજે એને ઉપયોગી થાઉં છું માટે એણે મને ઉપયોગી થવું જોઈએ, એણે મારાં વખાણ કરવાં જોઈએ, લોકોએ મારી કદર કરવી જોઈએ, એવી એવી અપક્ષા ચિત્તમાં ઉત્પન્ન થશે. અથવા આપણે આટલી આટલી સેવા કરીએ છતાં આ રોગી નાહક ચિડાઈને કચકચ કર્યા કરે છે એમ આપણે કંટાળીને બબડયા કરીશું. માંદો માણસ કુદરતી રીતે ચીડિયો થઈ જાય છે. તેની કચકચ કરવાની આદતથી જેના મનમાં સાચો સેવાભાવ નહીં હોય તેવા સેવા કરવાવાળાને કંટાળો

આવશે.

6. કર્મની જોડે આંતરિક મેળ હશે તો તે કર્મ જુદું જ પડે. તેલ ને દીવેટની જોડીની સાથે જ્યોત ભળવાથી પ્રકાશ પડે છે. કર્મની સાથે વિકર્મ જોડાવાથી નિષ્કામતા કેળવાય છે. દારૂગોળાને આંચ લગાડવાથી ભડકો થાય છે. એ દારૂગોળામાં શક્તિ નિર્માણ થાય છે. કર્મ આ બંદૂકના દારૂ જેવું છે. તેમાં વિકર્મની આંચ લાગતાંવેંત કામ પાર પડે છે. વિકર્મ દાખલ થયું ન હોય ત્યાં સુધી એ કર્મ જડ રહે છે. તેમાં ચૈતન્ય હોતું નથી. વિકર્મની ચિનગારી જડ કર્મમાં પડતાંની સાથે તે કર્મમાં જે સામર્થ્ય ઉત્પન્ન થાય છે તેનું વર્ણન થઈ શકે એવું નથી. ચપટીભર દારૂને ખીસામાં રાખી સકાય છે, હાથમાં રમાડી શકાય છે. પણ તેને આંચ લગાડતાની સાથે શરીરના કુરચેકુરચા ઊડી જાય છે. સ્વધર્માચરણમાં રહેલું અનંત સામર્થ્ય એવું જ ગુપ્ત હોય છે. તેને વિકર્મનો સાથ આપી જુઓ. પછી કેવી ઊથલપાથલ થાય છે તે જોજો. અહંકાર, કામ, ક્રોધ એ બધાના એ ધડાકાથી કુરચેકુરચા ઊડી જશે અને તેમાંથી પછી પરમ જ્ઞાનની નિષ્પત્તિ થશે.

7. કર્મ જ્ઞાનને ચેતાવનારી આંચ છે. લાકડાની એકાદ ડગળી ખાલી પડી રહે છે. પણ તેને સળગાવો. તે ધગધગતો અંગાર બને છે. પેલી લાકડાની ડગળી અને આ ધગધગતો દેવતા બેમાં કેવો ફેર હોય છે ! પણ એ લાકડાનો જ એ અગ્નિ છે એમાં કંઈ શક છે કે ? કર્મમાં વિકર્મ રેડવાથી કર્મ દિવ્ય દેખાવા માંડે છે. મા દીકરાની પીઠ પર હાથ ફેરવે છે. એક વાંસો અને વાંસા પર એક વાંકોચૂકો હાથ ફરે છે. પણ એટલા સાદા કર્મથી તે મા-દીકરાના દિલમાં જે ભાવના ઊછળે છે તેનું વર્ણન કોણ કરી શકશે ? આટલી લંબાઈ-પહોળાઈની આવી એક પીઠ પર આવો, આટલા વજનનો એક સુંવાળો હાથ ફેરવવાથી પેલો આનંદ નિર્માણ થશે એવું સમીકરણ કોઈ બેસાડવા જાય તો તે એક મજાક ગણાશે. હાથ ફેરવવાની એ નજીવી ક્રિયા છે. પણ તે ક્રિયામાં માએ પોતાનું હૃદય ઠાલવેલું છે. તે કર્મમાં આ વિકર્મ રેડેલું હોવાથી પેલો અપૂર્વ આનંદ મળે છે. તુલસીરામાયણમાં એક પ્રસંગ આવે છે,

राम कृपा करि चितवा सबही ।
भये बिगतस्रम वानर तबही ।।

- રાક્ષસો સાથે લડયા પછી વાનર પાછા આવે છે. તે બધા જખમી થયેલા હોય છે. તેમનાં શરીરમાંથી લોહી વહેતું હોય છે. પણ પ્રભુ રામચંદ્રે માત્ર તેમના બધાના તરફ પ્રેમપૂર્વક જોયું

તેની સાથે તે બધાયની વેદના શાંત થઈ ગઈ. તે વખતે રામે ઉઘાડેલી આંખનો ફોટો પાડી લઈ તે પ્રમાણે બીજું કોઈ પોતાની આંખ ઉઘાડે તો તેવી અસર થાય ખરી કે ? એવું કોઈ કરે તો હસવાનું થાય.

8. કર્મની સાથે વિકર્મની જોડી બંધાવાથી શક્તિસ્ફોટ થાય છે અને તેમાંથી અકર્મ નિર્માણ થાય છે. લાકડું બળી જવાથી રાખ નીપજે છે. પેલી પહેલાં લાકડાની ખાસી મોટી ડગળી હતી પણ તેની આખરે ચપટીભર નિરૂપદ્રવી રાખ બની રહે છે. પછી હાથમાં લઈ તેને ખુશીથી શરીરે ચોળો. કર્મને વિકર્મની આંચ લગાડવાથી અકર્મ નીપજે છે. પેલું લાકડું ક્યાં ને પેલી રાખ ક્યાં ? कः केन संबंधः ! તે બંનેના ગુણધર્મમાં હવે જરાયે સરખાપણું નથી. પણ પેલી ડગળીની જ એ રાખ બની છે એમાં કંઈ શંકા છે કે ?

9. કર્મમાં વિકર્મ રેડવાથી અકર્મ નીપજે છે એ વાતનો અર્થ શો ? એનો અર્થ એટલો કે કર્મ કર્યા જેવું લાગતું નથી, તેનો ભાર લાગતો નથી. ક્રિયા કરવા છતાં અકર્તા થવાય છે. ગીતા કહે છે કે મારવા છતાં તમે મરતા નથી. મા દીકરાને મારે છે માટે તમે જરા મારી જોજો વારુ ! તમારું મારવું છોકરો સહન નહીં કરે. મા મારશે તોયે તે તેના પાલવમાં માથું મારતો જશે. એનું કારણ છે. માના એ બાહ્ય કર્મમાં ચિત્તશુદ્ધિ છે. તેનું મારવું નિષ્કામ હોય છે. એ કર્મમાં તેનો સ્વાર્થ નથી. વિકર્મને લીધે, મનની શુદ્ધિને લીધે, કર્મનું કર્મપણું ઊડી જાય છે. રામની પેલી નજર આંતરિક વિકર્મને લીધે કેવળ પ્રેમસુધાસાગર બની હતી. પણ રામને તે કર્મનો થાક નહોતો લાગ્યો. ચિત્તશુદ્ધિથી કરેલું કર્મ નિર્લેપ હોય છે. તેનું પાપ કે પુણ્ય કંઈ બાકી રહી જતું નથી. નહીં તો વિચાર કરો કે કર્મનો કેટલો બોજો આપણી બુદ્ધિ પર ને હૃદય પર પડે છે ! તેની કેટલી બધી તાણ પહોંચે છે ! આવતી કાલે બધા રાજદ્વારી કેદીઓ છૂટવાના છે એવી હમણાં બે વાગ્યે ખબર આવે પછી કેવું બજાર ભરાય છે તે જોજો. ચારે બાજુ બસ ધાંધલ, ધાંધલ. કર્મના સારા-નરસાપણાને કારણે આપણે વ્યગ્ર હોઈએ છીએ. કર્મ આપણને ચારેકોરથી ઘેરી લે છે. કર્મ જાણે કે આપમી બોચી પર ચડી બેસે છે. સમુદ્રનો પ્રવાહ જોરથી જમીનમાં પેસી જઈ જેમ અખાત નિર્માણ કરે છે તે પ્રમાણે કર્મનો પસારો ચિત્તમાં ફેલાઈ, ઘૂસી જઈ તેમાં ખળભળાટ મચાવે છે. સુખદુઃખનાં દ્વંદ્વો નિર્માણ થાય છે. બધીયે શાંતિ નાશ પામે છે. કર્મ થયું, અને થઈ ગયું હોવા છતાં તેનો વેગ બાકી રહી જાય છે. કર્મ ચિત્તનો કબજો કરી બેસે છે. અને પછી કર્મ આચરનારને ઊંઘ આવતી નથી. પણ આવા આ કર્મમાં વિકર્મ મેળવવાથી ગમે તેટલું કર્મ કરવા છતાં થાક લાગતો નથી. ધ્રુવની માફક મન શાંત, સ્થિર અને તેજોમય રહે છે. કર્મમાં

વિકર્મ રેડવાથી તે અકર્મ બની જાય છે. કર્મ કરવા છતાં તે જાણે ભૂંસી નાખ્યું હોય તેવી સ્થિતિ થાય છે.

૧૬. અકર્મની કળા સમજવાને સંતો પાસે જાઓ

10. કર્મનું આમ અકર્મ કેવી રીતે બનતું હશે ? એ કળા કોની પાસે જોવાની મળશે ? સંતો પાસેથી. આ અધ્યાયને છેડે ભગવાન કહે છે, " સંતોની પાસે જઈને બેસ અને પાઠ લે. " કર્મનું અકર્મ કેવી રીતે થઈ જાય છે તેનું વર્ણન કરતાં ભાષા પૂરી થઈ જાય છે. તેનો ખ્યાલ મેળવવાને સંતોને ચરણે બેસવું જોઈએ. પરમેશ્વરનું વર્ણન સાંભળ્યું છે ને કે शान्ताकारं भुजगशयनम्. પરમેશ્વર હજાર ફેણવાળા શેષ પર પોઢેલો હોવા છતાં શાંત છે. સંતો હજારો કર્મોમાં ગૂંથાયેલા હોવા છતાં જરા સરખો ક્ષોભતરંગ પોતાના માનસ-સરોવરમાં ઊઠવા દેતા નથી. આ ખૂબી સંતોને ઘેર ગયા વગર સમજી શકાતી નથી.

11. આજના વખતમાં ચોપડીઓ સોંઘી થઈ છે. આના-બેઆનામાં ગીતા, मनाचे श्लोक વગેરે ચોપડીઓ મળે છે. ગુરૂ જોઈએ તેટલા છે. શિક્ષણ ઉદાર અને સોંઘું છે. વિશ્વવિદ્યાલયો જ્ઞાનની ખેરાત કરે છે. પણ જ્ઞાનામૃતભોજનની તૃપ્તિનો ઓડકાર કોઈને આવતો દેખાતો નથી. પુસ્તકોના આવા ઢગલાના ઢગલા જોઈને દિવસે દિવસે સંતોની સેવાની જરૂર વધારે ને વધારે ભાસતી જાય છે. જ્ઞાન, પુસ્તકોની મજબૂત કાપડની બાંધણીની બહાર નીકળતું નથી. આવે પ્રસંગે મને એક અભંગ હંમેશ યાદ આવે છે. कामक्रोध आड पडिले पर्वत । राहिला अनंत पैलीकडे ।। -આડા પડ્યા કામક્રોધના પહાડ ને અનંત રહ્યો પેલી પાર. કામક્રોધના પર્વતોની પેલી કોર નારાયણ વસે છે. તે પ્રમાણે આ ચોપડાઓના ઢગની પાછળ જ્ઞાનરાજા લપાઈને બેઠો છે. પુસ્તકાલયો ને ગ્રંથાલયોનો રાફડો ફાટ્યો છે. પણ માણસ હજી બધે સંસ્કાર વગરનો ને જ્ઞાન વગરનો વાંદરો રહી ગયેલો દેખાય છે. વડોદરામાં એક મોટી લાયબ્રેરી છે. એક વખત એક ગૃહસ્થ તેમાંથી એક ખાસું મોટું પુસ્તક લઈને જતા હતા. તે પુસ્તકમાં બાવલાં – ચિત્રો હતાં. અંગ્રેજી પુસ્તક છે એવું માની તે ભાઈ લઈ જતા હતા. મેં પૂછ્યું, ' આ શાનું પુસ્તક છે ? ' તેમણે જવાબ દેવાને બદલે તે સામું ધર્યું. મેં કહ્યું, ' આ તો ફ્રેંચ છે. ' તે ગૃહસ્થ બોલ્યા, ' અરે, ફ્રેંચ આવી ગયું લાગે છે ! ' પરમ પવિત્ર રોમન લિપિ, સુંદર ચિત્રો, મજાનું બાઈંડિંગ, પછી જ્ઞાનની ખોટ હોય ખરી કે !

12 અંગ્રેજી ભાષામાં દર સાલ દસ દસ હજાર નવાં પુસ્તકો તૈયાર થઈને બહાર પડે છે. બીજી ભાષાઓમાં પણ એવું જ છે. જ્ઞાનનો આટલો બધો ફેલાવો હોવા છતાં માણસનું માથું ખાલી ખોખું કેમ રહ્યું છે ? કોઈ કહે છે યાદદાસ્ત ઘટી છે. કોઈ કહે છે એકાગ્રતા થઈ શકતી નથી. કોઈ કહે છે જે જે વાંચીએ છીએ તે બધું જ સાચું લાગે છે અને કોઈ વળી કહે છે વિચાર કરવાનો વખત જ રહેતો નથી. શ્રીકૃષ્ણ કહે છે, " અરે અર્જુન, તરેહતરેહની વાત સાંભળીને ગોટાળે ચડેલી તારી બુદ્ધિ સ્થિર થયા વગર યોગ તને હાથ લાગવાનો નથી. સાંભળવાનું ને વાંચવાનું પતાવીને હવે સંતોને શરણે જા. ત્યાં જીવનનો ગ્રંથ તને વાચવાનો મળશે. ત્યાંનું મૂંગું પ્રવચન સાંભળી તું છિન્નસંશય થશે. એકધારાં સેવાનાં કર્મો કરતાં રહેવા છતાં અત્યંત શાંત કેમ રહેવું, બહારનાં કર્મોનું ઝાઝું જોર હોવા છતાં હૃદયમાં અખંડ સંગીતની સતાર કેમ મેળવવી એ ત્યાં જવાથી સમજાશે.

< > < > < >

<u>અધ્યાય પાંચમો</u>

બેવડી અકર્મ અવસ્થા : યોગ અને સંન્યાસ

૧૭. મનની આરસી - બાહ્યકર્મ

૧. સંસાર બહુ ભયાનક ચીજ છે. ઘણી વાર તેને સમુદ્રની ઉપમા આપવામાં આવી છે. સમુદ્રમાં જ્યાં જુઓ ત્યાં પાણી જ પાણી દેખાય છે. સંસારનું પણ એવું જ છે. સંસાર બધે ઠેકાણે ભરેલો છે. કોઈ એક જણ ઘરબાર છોડી જાહેર કામમાં પડે છે તો ત્યાં પણ સંસાર તેના મનમાં અડ્ડો જમાવીને બેઠેલો જ હોય છે. બીજો કોઈ વળી ગુફામાં જઈ બેસે છે તો ત્યાં પણ તેની વેંતભર લંગોટીમાં સંસાર ભારોભાર ભરેલો હોય છે. પેલી લંગોટી તેની માયામમતાનું સારસર્વસ્વ થઈ બેસે છે. નાની સરખી નોટમાં જેમ હજાર રૂપિયા ભરેલા હોય છે તેમ એ નાનકડી લંગોટીમાં પણ પાર વગરની આસક્તિ ભરેલી હોય છે. વિસ્તાર છોડો, ફેલાવો ઓછો કરો તેટલાથી સંસાર ઓછો થતો નથી. દસપચીસાંશ શું કે બેપંચમાંશ શું, બંનેનો અર્થ એક જ છે. ઘરમાં બેસો કે વનમાં બેસો, આસક્તિ કેડો છોડતી નથી, પાસે ને પાસે રહે છે. સંસાર લેશમાત્ર ઓછો થતો નથી. બે યોગી હિમાલયની ગુફામાં જીને બેસે છતાં ત્યાંયે એકબીજાની કીર્તિ કાને પડતાંવેંત બળી ઊઠે છે. સાર્વજનિક સેવામાં પણ આવું જ જોવાનું મળે છે.

2. સંસાર આમ ખાઈપીને આપણી પાછળ પડેલ હોવાથી આપણે આપણી જાત પર સ્વધર્માચરણની મર્યાદા મૂકી હોય છતાં ત્યાંયે સંસાર છૂટતો નથી. અનેક ઊથલપાથલ કરવાનું છોડી, બીજો વિસ્તાર ઘટાડી પોતાનો સંસાર આપણે ટૂંકો કરીએ છતાં ત્યાંયે બધી માયામમતા ભરાઈ રહે છે. રાક્ષસ જેમ નાના થઈ જતા ને વળી મોટી થતા તેવું સંસારનું છે. નાના થાય કે મોટા થાય પણ આખરે રાક્ષસ તે રાક્ષસ. સંસારનું દુર્નિવારપણું હવેલીમાં કે ઝૂંપડીમાં સરખું છે. સ્વધર્મનું ધન મૂકી સંસાર પ્રમાણસરનો કરવા છતાં ત્યાંયે અનેક ઝઘડા ઊભા થયા વગર રહેતા નથી, અને તમને થઈ જાય છે કે હવો આ નથી જોઈતું. ત્યાં પણ અનેક વ્યક્તિઓ ને અનેક સંસ્થાઓ સાથે સંબંધમાં આવવું પડે છે અને તમે ત્રાસી જાઓ છો. તમને થાય છે કે આ હવે બહુ થયું. હવે નહીં જોઈએ. પણ તમારા મનની કસોટી એ વખતે થાય છે. સ્વધર્મનું આચરણ કરવા માંડવામાત્રથી અલિપ્તતા કેળવાઈ જતી નથી. કર્મનો પસારો ઘટાડ્યો એટલે ચાલો અલિપ્ત થઈ ગયા, એવું નથી.

3. ત્યારે અલિપ્તપણું મેળવવું કેવી રીતે ? તે માટે મનોમય પ્રયત્નની જરૂર છે. મનના સહકાર

વગર કોઈ વાત પાર પડતી નથી. માબાપ કોઈક સંસ્થામાં પોતાના છોકરાને મૂકી આવે છે. ત્યાં તે પો ફાટતાં ઊઠે છે, સૂર્યનમસ્કારની કસરત કરે છે, અને ચા પીતો નથી. પણ ઘેર આવી બે દિવસમાં તે એ બધું છોડી દે છે એવો એનુભવ થાય છે. માણસ કંઈ માટીનો પિંડો નથી. જે ઘાટ તેના મનને આપવા ધારો તે તેના મનમાં પહેલાં ઊતરવો જોઈએ ખરો કે નહીં ? મન તે ઘાટમાં બેસે નહીં તો બહારની પેલી બધી તાલીમ નકામી ગઈ એમ કહેવું જોઈએ. એટલા સારૂ સાધનામાં માનસિક સહકારની ખૂબ જરૂર રહે છે.

4. સાધન માટે બાહ્ય સ્વધર્માચરણ અને અંદરથી મનનું વિકર્મ બંને જોઈએ. બાહ્ય કર્મની પણ જરૂર છે. કર્મ કર્યા વગર મનની પરીક્ષા થતી નથી. સવારના પ્રશાંત પહોરે આપણું મન અત્યંત શાંત હોય એમ લાગે છે. પણ છોકરૂં જરા રડ્યું કે પછી મનની એ શાંતિની કિંમત કેટલી તે પરખાઈ જશે. બાહ્ય કર્મો ટાળવાથી કશો અર્થ સરતો નથી. બાહ્ય કર્મોમાં આપણા મનનું સ્વરૂપ ખુલ્લું થાય છે. ખાબોચિયાનું પાણી ઉપરથી નિર્મળ દેખાય છે. પણ અંદર પથરો નાખો. નાખતાંવેંત ગંદવાડ ઉપર તરી આવશે. આપણા મનનું પણ એવું છે. મનના અંતઃસરોવરમાં ઢગલેઢગલા ગંદવાડ સંઘરાયેલો પડેલો હોય છે. બહારની વસ્તુ સાથે સંબંદમાં આવતાંની સાથે એ ગંદવાડ ઉઘાડો દેખાઈ આવે છે. આપણે કહીએ છીએ કે ફલાણાને ગુસ્સો આવ્યો. એ ગુસ્સો શું બહારથી આવ્યો ? તે મૂળે અંદર જ હતો. મનમાં ન હોત તો બહાર દેખાત ક્યાંથી ? લોકો કહે છે કે, ' અમારે સફેદ ખાદી નથી જોઈતી. તે મેલી થાય છે. રંગીન ખાદી મેલી નથી થતી. ' રંગીન પણ મેલી થાય છે પણ તેવી દેખાતી નથી. ધોળી ખાદી મેલી થયેલી વરતાઈ આવે છે. તે બોલે છે, ' હું મેલી થઈ છું. મને ધુઓ. ' આવી આ બોલકી ખાદી માણસને ગમતી નથી. એવી જ રીતે આપણું કર્મ પણ બોલે છે. તમે મિજાજી હો કે સ્વાર્થી હો કે બીજું ગમે તે હો, તે બધુંયે તમારૂં કર્મ ખુલ્લું કરી દેખાડે છે. કર્મ આપણું અસલ સ્વરૂપ દેખાડનારી આરસી છે. એ સારૂ કર્મનો આભાર માનવો જોઈએ. આરસીમાં મોઢું મેલું દેખાય તેથી શું આપણે આરસી ફોડી નાખીશું ? ના. ઊલટું તે આરસીનો આભાર માનીશું. પછી મોઢું ચોખ્ખું કરી પાછું તેમાં જોઈશું. તે પ્રમાણે આપણા મનમાંનો મળ કર્મ વડે બહાર આવે છે તેથી શું તેને ટાળવાનું હોય ? એ કર્મ ટાળવાથી, તેનાથી અળગા રહેવાથી મન નિર્મળ થવાનું છે ? એથી કર્મ કરતાં રહેવું જોઈએ અને નિર્મળ થાય તે માટેની કોશિશમાં મંડ્યા રહેવું જોઈએ.

5. કોઈક માણસ ગુફામાં જઈને બેસે છે. ત્યાં તેને કોઈનાયે સંબંધમાં આવવું પડતું નથી. તેને થાય છે, ચાલો આપણે તદ્દન શાંતમતિ થયા. એને ગુફા છેડી કોઈક ઘેર ભિક્ષા માગવાને જવા

દો પછી જુઓ શું થાય છે તે. ત્યાં એકાદ રમતિયાળ છોકરૂં બારણાની સાંકળ ખખડાવીને રમે છે. તે બાળબ્રહ્મ નાદબ્રહ્મમાં લીન છે. પણ એ નિષ્પાપ બાળકની સાંકળ ખખડાવવાની ક્રિયા પેલા યોગીથી સહેવાતી નથી. તે કહે છે, ' આ છોકરો કેવી ગરબડ મચાવે છે ! ' ગુફામાં રહીને તેણે પોતાનું મન એટલું બધું નબળું પાડી દીધું છે કે જરા સરખો ધક્કો તેનાથી સહેવાતો નથી. જરા સાંકળ ખખડી કે ખલાસ, તેની શાંતિની બેટક તૂટી જાય છે. આવી દૂબળી સ્થિતિ કંઈ સારી નથી.

6. ટૂંકમાં, આપણા મનનું સ્વરૂપ સમજાય તે સારૂ કર્મ ઘણું ઉપયોગી છે. દોષ દેખાય તો તેને કાઢવાનું બની શકે. દોષ માલૂમ ન પડે તો પ્રગતિ અટકી જાય, વિકાસ થંભી જાય. કર્મ કરતાં દોષ દેખાશે. તેમને કાઢવાને વિકર્મની યોજના કરવી. અંદર આવી વિકર્મની કોશિશ રાતદિવસ ચાલુ રહે પછી કાળાંતરે સ્વધર્મનું આચરણ કરતાં કરતાં અલિપ્ત કેમ રહેવું, કામક્રોધાતીત, લોભમોહાતીત કેમ થવું એ બધું સમજાશે ને આવડશે. કર્મ નિર્મળ કરવાના એકધારા પ્રયાસમાં મંડ્યા રહેવાથી પછી તમારે હાથે નિર્મળ કર્મ સહેજે થવા માંડશે. નિર્વિકાર કર્મ આપમેળે સહજપણે થવા માંડશે એટલે પછી કર્મ ક્યારે થયું તેનો ખ્યાલ સરખો નહીં રહે. કર્મ સહજ થવાથી તેનું અકર્મ બને છે. સહજ કર્મને જ અકર્મ કહે છે એ આપણે ચોથા અધ્યાયમાં જોયું. કર્મનું અકર્મ કેવી રીતે બને છે તે વાત સંતોના ચરણ સેવવાથી સમજાય છે, એમ પણ ભગવાને ચોથા અધ્યાયને છેડે કહ્યું. આ અકર્માવસ્થાનું વર્ણન કરવાને વાણી અધૂરી પડે છે.

૧૮. અકર્મદશાનું સ્વરૂપ

7. કર્મની સહજતા સમજવાને માટે એક જાણીતો દાખલો લઈએ. નાનું છોકરૂં પહેલવહેલું ચાલતાં શીખે છે તે વખતે તેને કેટલું કષ્ટ પડે છે ! તે ચાલે છે તેનું આપણે પણ કૌતુક કરીએ છીએ. આપણે કહીએ છીએ કે ભાઈ ચાલતો થયો ! પણ પછી તેનું ચાલવાનું સહજ થઈ જાય છે. એક તરફ ચાલે છે ને સાથે બીજી તરફથી વાતો કરતો જાય છે. ચાલવા તરફ તેને ધ્યાન સરખું રાખવું પડતું નથી. એવું જ ખાવાનું છે. નાના છોકરાને માટે આપણે પહેલું ખાતાં શીખવવાને અબોટણું એટલે અન્નપ્રાશન નામનો સંસ્કાર પણ કરીએ છીએ. કેમ જાણે ખાવાનું એ કોઈ મોટું કામ ન હોય ! પણ પછી એ ખાવાની ક્રિયા સહજ કર્મ બની જાય છે. માણસ તરતાં શીખે છે ત્યારે તેને કેટલી મહેનત પડે છે ? શરૂઆતમાં તરતાં તરતાં તે થાકી જાય છે. પણ પાછળથી બીજી મહેનત કરીને થાકે છે ત્યારે કહે છે, ચાલો જરા તરવા જઈએ તો થાક ઊતરશે

ને સારૂં લાગશે. પછી તે તરવાનું કાર્ય મહેનતનું લાગતું નથી. શરીર સહેજે પાણી પર તરે છે. થાકવાનો ધર્મ મનનો છે. મન જે તે કામમાં ગૂંથાયેલું હોય ત્યારે તેનો થાક ચડે છે. પમ કર્મો સહ્જ થવા લાગે છે ત્યારે તેનો ભાર લાગતો નથી. કર્મ જાણે કે અકર્મ બને છે. કર્મ આનંદમય બની જાય છે.

8. કર્મનું અકર્મ બને એ આપણું ધ્યેય છે. એ ધ્યેય હાંસલ કરવાને સારૂ સ્વધર્માચરણરૂપી કર્મ કરવાનાં હોય છે. એ કર્મ કરતાં કરતાં દોષ દેખાય તે દૂર કરવાને વિકર્મને વળગી રહેવાનું છે. અને આવો અભ્યાસ પાડતાં પાડતાં મનની એક એવી બેઠક બંધાઈ જાય છે કે કર્મનો જરાસરકો ત્રાસ પડતો નથી. આપણે હાથે હ્જારો કર્મો થાય છતાં મન નિર્મળ, શાંત રહે છે. તમે આકાશને પૂછો, ' અરે ભાઈ આકાશ ! તું તડકાથી ચીમળાઈ જતું હ્શે !' આકાશ શું કહેશે ? તે કહેશે, 'મને શું શું થતું હ્શે તે તમે જ નક્કી કરો. મને કશી ખબર નથી.' 'पिसें नेसलें कीं नागवें । लोकीं येउन जाणावें ।' – ગાંડાએ પહેરેલું છે કે નાગો છે તે લોકોએ આવીને જાણવું. ગાંડા માણસે લૂગડું ઓઢ્યું છે કે નાગો છે તે લોકોએ નક્કી કરવું. ગાંડાને તેનું ભાન હોતું નથી.

આખી વાતનો ભાવાર્થ એટલો કે સ્વધર્માચરણનાં કર્મો વિકર્મની સહાયથી નિર્વિકાર કરવાની ટેવ કેળવાતાં તે બધાં સ્વાભાવિક થઈ જાય છે. મોટા મોટા પ્રસંગો પણ પછી કઠણ લાગતા નથી. કર્મયોગની આવી આ કૂંચી છે. કૂંચી નહીં હોય તો તાળું તોડતાં હાથે ફોલ્લા ઊઠ્યા વગર નહીં રહે. પણ કૂંચી જડી કે એક ક્ષણમાં કામ ખલાસ ! કર્મયોગની આ કૂંચીને લીધે બધાં કર્મો નિરૂપદ્રવી લાગે છે. આ કૂંચી મનને જીતવાથી મળે છે. મનોજયને સારૂ એકધારી ને ચીવટથી કોશિશ કરવી જોઈએ. કર્મ આચરતાં આચરતાં મનના જે મેલ દેખાય તે બધા ધોઈ કાઢવાના પ્રયત્નમાં મંડ્યા રહેવું જોઈએ. એ પછી બાહ્ય કર્મો ત્રાસરૂપ લાગતાં નથી. કર્મનો અહંકાર ખુદ નાબૂદ થાય છે. કામક્રોદના વેગ નાશ પામે છે. કલેશનો ખ્યાલ સરખો રહેતો નથી. અરે, ખુદ કર્મ કર્યાનો ખ્યાલ પણ બાકી રહેતો નથી.

9. એક વાર મને એક ભલા માણસે કાગળ લખ્યો કે, ' અમુક આટલા રામનામના જપ કરવાના છે. તમે પણ તેમાં ભાગ લેજો અને રોજ કેટલા જપ કરશો તે તજણાવજો. ' તે ભાઈ પોતાની સમજ મુજબ આ બધી મહેનત કરતા હ્તા. હું આ તેનો દોષ કાઢવાને નથી કહેતો. પણ રામનામ કંઈ ગણવાની ચીજ નથી. મા પોતાના બાળકની સેવા કરે છે. તે શું તેનો રિપોર્ટ પ્રસિદ્ધ કરે છે ? રિપોર્ટ પ્રસિદ્ધ કરે તો ' थैंक यू ' કહીને તેના ઋણમાંથી તાબડતોબ છૂટા થવાય.

પણ મા પોતાની સેવાનો રિપોર્ટ આપતી નથી. તે કહે છે, ' મેં શું કર્યું ? મેં કંઈ કર્યું નથી. મેં કર્યું તેનો શું મને કંઈ ભાર લાગ્યો ? ' વિકર્મની મદદથી મન પરોવીને, હૃદય રેડીને માણસ કર્મ કરે છે ત્યારે તે કર્મ જ રહેતું નથી. તે અકર્મ બને છે. પછી તેમાં કલેશ, કષ્ટ, વાંકુંચૂકું કશું રહેતું નથી.

10. આવી સ્થિતિનું વર્ણન કર્યું કરાય તેવું નથી. એ સ્થિતિની બહુ તો ઝાંખી કલ્પના આપી શકાય. સૂર્ય ઊગે છે. પણ હવે હું અંધારૂં દૂર કરીશ, પંખીઓને ઊડતાં કરીશ, લોકોને કામ કરવામાં પ્રવૃત્ત કરીશ, એવું બધું તેના મનમાં હોય છે ખરૂં કે ? તે ઊગે છે ને ત્યાં સામો આવીને ઊભો રહે છે. તેનું એ અસ્તિત્વ વિશ્વને ચાલના આપે છે. પણ સૂર્યને તેનું ભાન સરખું નથી. તમે સૂર્યને કહેશો કે, “અરે સૂરજ, તારા ઉપકારનો પાર નથી. તેં કેટલું બધું અંધારૂં દૂર કર્યું ?” તો તેથી સૂર્ય મૂંઝાશે. તે કહેશે, “ચપટીભર અંધારૂં મને લાવીને બતાવો. પછી તેટલું જો હું દૂર કરી શકું તો કહું કે એમાં મેં કંઈક કર્યું છે.” અંધારાને સૂર્યની પાસે લઈ જઈ શકાય ખરૂં કે ? સૂર્યની હયાતીથી અંધારૂં દૂર થતું હે, તેના અજવાળામાં કોઈ સદ્ગ્રંથ વાચતા હશે તો બીજા વળી કોઈ અસદ્ગ્રંથ પણ વાચતા હશે. કોઈ આગ લગાડતા હશે તો બીજા કોઈ વળી પરોપકારનાં કામો કરતા હશે. પણ એ બધાં પાપ પુણ્યની જવાબદારી સૂરજની નથી. સૂર્ય કહે છે, “ પ્રકાશ મારો સહજ ધર્મ છે. મારી પાસે પ્રકાશ નહીં હોય તો બીજું શું હોય ? હું પ્રકાશ આપું છું તેની મને ખબર નથી. મારૂં હોવું તેનું જ નામ પ્રકાશ છે. પ્રકાશ આપવાની ક્રિયાની મહેનત મેં જાણી નથી. હું કંઈક કરૂં છું એમ મને લાગતું નથી.” સૂર્યનું આ પ્રકાશ આપવાપણું સ્વાભાવિક છે તેવું જ સંતોનું છે. તેમનું જીવવું એ જ પ્રકાશ આપવાપણું છે. તમે જ્ઞાની પુરૂષને જઈને કહેશો કે, ‘તમે મહાત્મા, સત્યવાદી છો,’ તો તે કહેશે, ‘હું સત્યથી ન ચાલું તો બીજું શું કરૂં છું ?’ જ્ઞાની પુરૂષમાં અસત્યપણું સંભવતું જ નથી.

11. અકર્મની આ આવી ભૂમિકા છે. સાધન એટલા નૈસર્ગિક તેમ જ સ્વાભાવિક બની જાય છે કે તે નીપજ્યાં ને ગયાં એનો ખ્યાલ પણ રહેતો નથી. ઈન્દ્રિયોને એવું સહજ વલણ પડી જાય છે, सहज बोलणें हित उपदेश – જે સહેજે બોલે તે હિતોપદેશ, એવું બને છે. આવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે કર્મ અકર્મ બને છે. જ્ઞાની પુરૂષને સત્કર્મો સહજ થઈ જાય છે. કિલબિલ કિલબિલ કરવું એ પંખીઓનો સહજ ધર્મ છે, માની યાદ આવવી એ બચ્ચાંનો સહજ ધર્મ છે, તે જ પ્રમાણે ઈશ્વરનું સ્મરણ થવું એ સંતોનો સહજ ધર્મ બની જાય છે. પરોઢિયે કૂકરે કૂક કરવાનો કૂકડાનો

સહજ ધર્મ છે. સ્વરોની સમજ આપતાં ભગવાન પાણિનિએ કૂકડાના બોલવાનો દાખલો આપ્યો છે. પાણિનિના જમાનાથી આજ સુધી કૂકડો પરોઢિયે બોલતો આવ્યો છે તેટલા સારૂ તેને શું કોઈએ માનપત્ર આપ્યું છે ? કૂકડાનો એ સહજ ધર્મ છે. એવી જ રીતે સાચું બોલવું, ભૂતમાત્ર પર દયા રાખવી, કોઈની ખામી ન જોવી, સર્વની સેવાચાકરી કરવી વગેરે સત્પુરૂષનું કર્મ સહજ ચાલ્યા કરે છે. તે કર્યા વગર તેનાથી જિવાશે નહીં. કોઈ જમે તેટલા સારૂ આપણે તેનું ગૌરવ કરીએ છીએ કે ? ખાવું, પીવું ઊંઘવું એ બધાં સંસારી માણસોનાં સહજ કર્મો છે. તેવાં જ સેવાકર્મો જ્ઞાનીનાં સહજ કર્મો છે. ઉપકાર કરવાનો તેનો સ્વભાવ થઈ જાય છે. હું ઉપકાર નહીં કરૂં એવું તે કહે તો પણ એ તેના માટે અશક્ય છે. એવા જ્ઞાની પુરૂષનું એ કર્મ અકર્મ દશાએ પહોંચ્યું છે એમ સમજવું. આ દશાને જ સંન્યાસી એવી અત્યંત પવિત્ર પદવી આપવામાં આવી છે. સંન્યાસ આવી પરમ ધન્ય અકર્મ સ્થિતિ છે. એ દશાને જ કર્મયોગ પણ કહેવો. કર્મ કરવાનું ચાલુ હોય છે માટે તે યોગ છે. પણ કરવા છતાં કરૂં છું એમ કરનારને લાગતું નથી. એટલે તે સંન્યાસ છે. તે કંઈક એવી તરકીબથી કર્મ કરે છે કે તેનાથી તે લેપાતો નથી માટે તે યોગ છે અને કરવા છતાં તેણે કંઈ કર્યું ન હોવાથી તે સંન્યાસ છે.

૧૯. અકર્મની એક બાજુ - સંન્યાસ

12. સંન્યાસની કલ્પના શી છે ? કેટલાંક કર્મો કરવાનાં છોડી દેવાં ને કેટલાંક કર્મો કરવાં એવી એ કલ્પના છે કે ? સંન્યાસનો ખ્યાલ એવો નથી. સંન્યાસની વ્યાખ્યા મૂળમાં એવી છે કે બધાં કર્મો છોડી દેવાં. સર્વ કર્મોમાંથી મુક્ત થવું, કર્મો બિલકુલ ન કરવાં તેનું નામ સંન્યાસ છે. પણ કર્મ ન કરવું એટલે શું ? કર્મ બહુ ચમત્કારિક છે. સર્વકર્મસંન્યાસ થાય કેવી રીતે ? આગળ-પાછળ, સર્વત્ર કર્મ વ્યાપીને રહેલું છે. અરે બેસી રહો તો પણ તે એક ક્રિયા થઈ. બેસવું એ ક્રિયાપદ છે. કેવળ વ્યાકરણની દ્રષ્ટિથી એ ક્રિયા છે એવું નથી, સૃષ્ટિશાસ્ત્રમાં પણ બેસવું એ ક્રિયા જ છે. બેટાં બેઠાં જાંઘ દુખવા માંડે છે. બેસવામાં પણ મહેનત છે. ન કરવું એ સુધ્ધાં ક્રિયા ઠરે છે ત્યાં કર્મસંન્યાસ થાય કેવી રીતે ? ભગવાને અર્જુનને વિશ્વરૂપ બતાવ્યું. ચારે બાજુ ફેલાઈ રહેલા વિવરૂપને જોઈ અર્જુન બીધો ને ગભરાટના માર્યા તેણે આંખ મીંચી દીધી. પણ આંખ બંધ કરીને જુએ છે તો અંદર દેખાવા લાગ્યું. આંખ બંધ કરવા છતાં જે દેખાય તેનાથી અળગા રહેવું કેવી રીતે ? ન કરવાથી પણ જે થઈને ઊભું રહે છે તેને ટાળવું કેમ ?

13. એક માણસની વાત છે. તેની પાસે સોનાના મોટા મોટા કીમતી દાગીના હતા. તે બધા તેણે

એક મોટી પેટીમાં બંધ કરીને રાખવા હતા. નોકર એક ખાસી મોટી લોઢાની પેટી કરાવી લાવ્યો. તે જોઈને દાગીનાના ધણીએ કહ્યું, " કેવો મૂરખ છે ! અરે અજાગળ, તને સૌંદર્યનો કંઈ ખ્યાલ છે કે નહીં ? આવા સુંદર કીમતી દાગીના તે આવી ભૂંડી લોઢાની પેટીમાં મૂકવાના હોય ? જા, મજાની સોનાની પેટી કરાવી લાવ. " નોકર સોનાની પેટી કરાવી લાવ્યો. " હવે એનું તાળું, તે પણ સોનાનું લાવ. સોનાની પેટીને સોનાનું તાળું જ શોભે. " પેલો ભાઈ દાગીના સંતાડવા ગયો, સોનું ઢાંકવા ગયો. પણ તે સોનું ઢંકાયું કે ઉઘાડું પડ્યું ? ચોરને દાગીના શોધવાની માથાફોડ જ રહી નહીં ! પેટી જ આખી ઉઠાવી કે કામ પત્યું. સારાંશ કે કર્મ ન કરવું એ પણ કર્મનો જ એક પ્રકાર છે. આવું ને આટલું જે વ્યાપક કર્મ, તેનો સંન્યાસ કઈ રીતે થાય ?

14. આવા આ કર્મનો સંન્યાસ કરવાની રીત જ એ છે કે જેટલાં જેટલાં કર્મો કરવાનાં હોય તે બધાંયે કરતા રહેવા છતાં તે બધાં ખરી જાય એવી તરકીબ સાધવી. એવું થાય ત્યારે જ સંન્યાસ સધાયો જાણવો. કર્મો કરવા છતાં તે બધાંયે ખરી જાય એ વાત કોના જેવી છે ? સૂર્યના જેવી છે. સૂર્ય રાત ને દિવસ કર્મમાં મંડ્યો રહે છે. રાત્રે પણ તેનું કર્મ ચાલુ હોય છે. તેનો પ્રકાશ બીજા ગોળાર્ધમાં પોતાનું કામ કરે છે. પણ આટલાં બધાં કર્મો કરતો હોવા છતાં તે કંઈ જ કરતો નથી એમ પણ આટલાં બધાં કર્મો કરતો હોવા છતાં તે કંઈ જ કરતો નથી એમ પણ કહી શકાય. એથી તો ચોથા અધ્યાયમાં ભગવાન કહે છે, " મેં આ યોગ પહેલાં સૂર્યને બતાવ્યો. અને પછી વિચાર કરનારો, મનન કરનારો મનુ સૂર્ય પાસેથી તે યોગ શીખ્યો. " ચોવીસ કલાક કર્મ કરવામાં મંડ્યો રહેવા છતાં સૂર્ય લેશમાત્ર કર્મ આચરતો નથી. ખરેખર આ સ્થિતિ અદ્ભૂત છે એમાં જરાયે શક નથી.

૨૦. અકર્મની બીજી બાજુ : સંન્યાસ

15. પણ સંન્યાસનો આ માત્ર એક પ્રકાર થયો. સંન્યાસી કર્મ કરવા છતાં કરતો નથી એવી સ્થિતિનું જેમ વર્ણન કર્યું તેવો તેનો બીજો પ્રકાર પણ છે. તે કોઈ પણ કર્મ કરતો નથી છતાં આખી દુનિયા પાસે કર્મ કરાવે છે. એ તેની બીજી બાજુ છે. તેનામાં પાર વગરની પ્રેરક શક્તિ છે. અકર્મની એ જ ખૂબી છે. અનંત કાર્યને સારૂ જરૂરી શક્તિ અકર્મમાં ભરેલી હોય છે. વરાળનું એવું નથી કે ? વરાળને પૂરી રાખો તો પ્રચંડ કામ કરે છે. એ પૂરી રાખેલી વરાળમાં અપરંપાર શક્તિ પેદા થાય છે. મોટી મોટી આગગાડી તે સહેજે રમતમાં ખેંચી જાય છે. સૂર્યનું પણ એવું જ છે. તે લેશમાત્ર કર્મ કરતો નથી. અને છતાં ચોવીસે કલાક કાર્યમાં મંડ્યો રહે છે. તેને પૂછશો તો

તે કહેશે કે, ' હું કંઈ કરતો નથી. ' રાત ને દિવસ કર્મ કરવા છતાં કંઈ ન કરવું એ જેવી સૂર્યની એક રીત છે તેવી જ કશું ન કરવા છતાં રાતદિવસ અનંત કર્મો કરવાં એ બીજી રીત છે. સંન્યાસનાં આવાં બે પાસાં છે.

બંને અસામાન્ય છે. એક પ્રકારમાં કર્મ ખુલ્લું દેખાય છે અને અકર્માવસ્થા ગુપ્ત હોય છે. બીજામાં અકર્માવસ્થા ખુલ્લી દેખાય છે, પણ તેને લીધે અનંત કર્મોનો વહેવાર ચાલે છે. આ અવસ્થામાં અકર્મમાં કર્મ ઠાંસીને ભરેલું હોવાથી પ્રચંડ કાર્ય પાર પડે છે. જેને આવી અવસ્થા સિદ્ધ થઈ હોય તેની અને આળસુ માણસની વચ્ચે બહુ મોટો ફેર છે. આળસુ માણસ થાકી જશે, કંટાળી જશે. આ અકર્મી સંન્યાસી કર્મશક્તિને પૂરી રાખે છે. જરા સરખું કર્મ તે આચરતો નથી. હાથપગ કે ઈન્દ્રિયો વડે તે કંઈ કર્મ કરતો નથી. પણ કશું ન કરવા છતાં તે અનંત કર્મો કરે છે.

16. કોઈક માણસ ગુસ્સે થાય છે. આપણી ભૂલને લીધે તે ગુસ્સે થયો હોય તો આપણે તેની પાસે જઈએ છીએ. પણ તે બોલવાનું જ બંધ કરે છે. તેના ન બોલવાની, તેના એ કર્મત્યાગની કેટલી બધી અસર થાય છે ! તેની એ કર્મત્યાગની કેટલી બધી અસર થાય છે ! તેની જગ્યાએ બીજો હશે તે તડાતડ બોલી નાખશે. બંને ગુસ્સે થયેલા છે. પણ એક મૂંગો રહે છે ને બીજો બોલે છે. બંને ગુસ્સો બતાવવાની રીત છે. ન બોલવું એ પણ ગુસ્સે થવાની રીત છે. એ રીતે પણ કામ થાય છે. બાપ કે મા છોકરાં સાથે બોલવાનું બંધ કરે છે ત્યારે કેટલી ભારે અસર થાય છે ! બોલવાનું એ કર્મ છોડી દેવું, તે કર્મ ન કરવું, એથી પ્રત્યક્ષ કર્મ કર્યું હોત તોયે ન નીપજે એટલી બધી એસર નીપજે છે. એ અબોલાની જે અસર થઈ તે બોલવાની ન થઈ હોત. જ્ઞાની પુરૂષનું એવું જ છે. તેનું અકર્મ, તેનું શાંત રહેવું પ્રચંડ કર્મ કરે છે. પ્રચંડ સામર્થ્ય ઉત્પન્ન કરે છે. અકર્મી રહીને તે એટલું બધું કર્મ કરે છે કે તેટલું ક્રિયાથી કદી પ્રગટ ન થાત. આવો એ સંન્યાસનો બીજો પ્રકાર છે.

આવા સંન્યાસીની બધી પ્રવૃત્તિ, તેનો સર્વ ઉદ્યોગ, એક આસન પર આવીને બેસી જાય છે.
' उद्योगाची धांव बैसली आसनीं, पडिले नारायणीं मोटळें हें ।
सकळ निश्चिंती जाली हा भरंवसा, नाहीं गर्भवासा येणें ऐसा ।।
आपुलिये सत्ते नाहीं आम्हां जिणें, अभिमान तेणें नेला देवें ।
तुका म्हणे चळे एकाचिये सत्ते, आपुले मी रितेपणे असें ।।'
– ઉદ્યોગની, પ્રવૃત્તિની બધી દોડાદોડ એક આસને થંભી ગઈ છે. આ પોટલું નારાયણમાં જઈને

પડ્યું છે. બધી નિરાંત થઈ ગઈ છે ને ફરી ગર્ભવાસમાં જવાનું નથી એવો ભરોસો પડ્યો છે. હવે અમારે અમારી સત્તાથી જીવવાનું નથી. તે અભિમાન દેવે હરી લીધું. તુકો કહે છે કે હવે બધું એક પરમાત્માની જ સત્તાથી ચાલે છે અને હું ખાલી કોથળો થઈને પડ્યો છું. તુકારામ મહારાજ કહે છે કે, "હવે હું મોકળો છું. કોથળો તઈને પડ્યો છું, બધી પ્રવૃત્તિ પૂરી થઈ." તુકારામ કોથળો થઈને પડ્યા પણ એ ખાલી કોથળામાં પ્રચંડ પ્રેરક શક્તિ છે. સૂર્ય જાતે કશા હોકારા કરતો નથી. પણ તેને જોતાંની સાથે પંખીઓ ઊડવા માંડે છે, ઘેટાંબકરાંનાં બચ્ચાં નાચવા માંડે છે, ગાયો વગડામાં ચરવાને નીકળે છે, વેપારીઓ દુકાન ઉઘાડે છે, ખેડૂતો ખેતરે જાય છે, અને એમ જગતના જાતજાતના વહેવારો ચાલુ થાય છે. સૂર્ય કેવળ હોય છે. તે હોય એટલું જ પૂરતું છે. એટલાથી જ અનંત કર્મો ચાલુ થાય છે. આ અકર્માવસ્થામાં અનંત કર્મોની પ્રેરણા ભરેલી છે. જેમાં ઠાંસીને સામર્થ્ય ભર્યું છે એવો સંન્યાસનો આ બીજો અદ્ભુત પ્રકાર છે.

૨૧. બંનેની સરખામણી શબ્દોની પેલે પાર

17. પાંચમા અધ્યાયમાં સંન્યાસના બે પ્રકારની તુલના કરી છે. એકમાં કર્મ કરનારો ચોવીસે કલાક કર્મમાં મચ્યો રહે છે છતાં કશું કરતો નથી અને બીજામાં ક્ષણભર પણ કર્મ ન કરવા છતાં સર્વ કંઈ કરે છે. એક બોલવા છતાં ન બોલવાની રીત છે અને બીજી ન બોલવા છતાં બોલવાની રીત છે. આવા આ બે પ્રકારની અહીં હવે સરખામણી કરવામાં આવી છે. આ જે બે દિવ્ય પ્રકારો છે તેમનું અવલોકન કરવામાં, તેમનો વિચાર કરવામાં, મનન કરવામાં અપૂર્વ આનંદ છે.

18. આ વિષય જ અપૂર્વ ને ઉદ્દાત્ત છે. ખરેખર, સંન્યાસની આ કલ્પના ઘણી પવિત્ર તેમ જ ભવ્ય છે. આ વિચાર, આ કલ્પના જેણે પહેલવહેલી શોધી કાઢી તેને જેટલો ધન્યવાદ આપીએ તેટલો ઓછો છે. એ કલ્પના અત્યંત ઉજ્જવળ છે. આજ સુધીમાં માણસની બુદ્ધિએ, માણસના વિચારે જે જે ઊંચા કૂદકા માર્યા છે તેમાંનો સૌથી ઊંચો કૂદકો સંન્યાસ સુધી પહોંચ્યો છે. એનાથી ઊંચે હજી કોઈએ કૂદકો માર્યો નથી. આવા કૂદકા મારવાનું હજીયે ચાલ્યા કરે છે. પણ વિચારનો તેમ જ અનુભવનો આવો ઊંચો કૂદકો કોઈએ માર્યાની મને માહિતી નથી. આ બે પ્રકારે યુક્ત એવા સંન્યાસીની માત્ર કલ્પના પણ નજર સામે લાવવામાં આનંદ, અપૂર્વ આનંદ છે. ભાષાની અને વહેવારની દુનિયામાં ઊતરવાથી એ આનંદ ઓછો થઈ જાય છે. જાણે કંઈ નીચા ઊતરી પડ્યા હોઈએ એવું લાગે છે. મારા મિત્રો સાથે આ બાબતની હું હમેશ વાતો કરૂં છું.

આજે કેટલાંયે વર્ષોથી આ દિવ્ય વિચારનું હું મનન કરતો આવ્યો છું. અહીં ભાષાનું સાધન અધૂરૂં પટે છે. શબ્દોની કક્ષામાં આ વિષય સમાય એવો નથી.

19. ન કરવા છતાં બધું કરવું અને બધું કરતા રહેવા છતાં લેશમાત્ર કરવું નહીં. આ કેટલી ઉદાત્ત, રસમય અને કાવ્યમય કલ્પના છે ! આથી વધારે કાવ્ય બીજું કયું રહ્યું ? કાવ્ય કાવ્ય કહીને જેની વાતો થાય છે તે આ કાવ્યની આગળ ફીકું પડી જાય છે. આ કલ્પનામાં જે આનંદ, જે ઉત્સાહ, જે સ્ફૂર્તિ, અને જે દિવ્યતા છે તે કોઈ પણ કાવ્યમાં નથી. આવો આ પાંચમો અધ્યાય ખૂબ જ ઊંચી એવી ભૂમિકા પર બેસાડેલો છે. ચોથા અધ્યાય સુધી કર્મ ને વિકર્મની વાત કરી અહીં ખૂબ ઊંચો કૂદકો માર્યો છે. અહીં અકર્મ અવસ્થાના બે પ્રકારોની સીધી સરખામણી કરી છે. અહીં ભાષા લથડી પડે છે. કર્મયોગી ચડે કે કર્મસંન્યાસી ચડે ? કોણ કર્મ વધારે કરે છે એ કહી જ શકાતું નથી. બધું કરવું ને છતાં કશું ન કરવું તે છતાં બધુંયે કરવું, બંને યોગ જ છે. પણ સરખામણી કરવા પૂરતો એકને યોગ કહ્યો છે ને બીજાને સંન્યાસ કહ્યો છે.

૨૨. ભૂમિતિનું અને મીમાંસકોનું દ્રષ્ટાંત

20. હવે આ બેની તુલના કેવી રીતે કરવી ? કોઈક દાખલો આપીને જ તે કરવી પડશે. દાખલા આપી વાત સમજાવતાં કંઈક નીચે ઊતર્યા જેવું લાગે છે. પણ નીચે ઊતર્યા વગર છૂટકો નથી. સાચું જોવા જઈએ તો પૂર્ણ કર્મસંન્યાસ અથવા પૂર્ણ કર્મયોગ એ બંને કલ્પનાઓ આ દેહમાં સમાઈ શકે એવી નથી. એ કલ્પનાઓ આ દેહને ફોડી નાખે એવી છે. પણ એ કલ્પનાઓની નજીકમાં નજીક પહોંચી ગયેલા મહાપુરૂષોના દાખલા લઈને આપણે આગળ ચાલવું પડશે. દાખલા મૂળ વાતના કરતાં કંઈક અધૂરા જ રહેવાના. પણ તે પૂર્ણ છે એવું ઘડીભર માની લઈએ.

21. ભૂમિતિમાં નથી કહેતા કે अ ब क એક ત્રિકોણ છે એમ 'ધારો' ધારો શા સારૂ ? ધારવાનું એટલા માટે કે એ ત્રિકોણમાંની રેખાઓ યથાર્થ રેખા નથી. મૂળમાં રેખાની વ્યાખ્યા જ એ છે કે તેને લંબાઈ હોય છે પણ પહોળાઈ નથી. પણ પહોળાઈ વગરની એવી લીટી પાટિયા પર દોરવી કેવી રીતે ? લંબાઈની સાથે પહોળાઈ આવ્યા વગર રહે કેમ ? જે રેખા દોરો તેની થોડી સરખી પહોળાઈ તો હશે જ. એથી ભૂમિતિશાસ્ત્રમાં રેખા **માની લીધા** વગર ચાલતું નથી. ભક્તિશાસ્ત્રમાં પણ એવું નથી કે ? તેમાં પણ ભક્ત કહે છે કે આ નાનકડા શાલિંગ્રામના પિંડમાં

સર્વ બ્રહ્માંડનો ધણી છે એમ માનો. કોઈ પૂછે કે આ શું ગાંડપણ માંડ્યું છે ? તો તેને કહો કે તારૂં આ ભૂમિતિનું શું ગાંડપણ છે ? ખાસી જાડી પહોળી લીટી દેખાય છે ને કહે છે, ‘ આ પહોળાઈ વગરની છે એમ માનો ! ’ એ શું ગાંડપણ લઈ બેઠા છો ? સૂક્ષ્મદર્શક કાચમાંથી જોઈએ તો ખાસી અરધો ઈંચ પહોળી દેખાશે.

22. જેમ તમે તમારા ભૂમિતિશાસ્ત્રમાં માની લો છો તેવી જ રીતે ભક્તિશાસ્ત્ર કહે છે કે માનો, આ શાલિગ્રામમાં પરમેશ્વર છે એવું માનો. ‘પરમેશ્વર તો તૂટતો નથી, ફૂટતો નથી. તમારા શાલિગ્રામના કકડા ઊડી જશે. ઉપર કરૂં ઘા ?’ એવું કોઈ કહે તો તે વિચારવાળું નહીં કહેવાય. ભૂમિતિમાં માનો ચાલે તો ભક્તિશાસ્ત્રમાં કેમ નહીં ? કહે છે બિંદુ છે એમ માનો. પછી પાટિયા પર બિંદુ કાઢે છે. અરે, બિંદુ શાનું, ખાસું વર્તુળ હોય છે ! બિંદુની વ્યાખ્યા એટલે બ્રહ્મની જ વ્યાખ્યા સમજી લેવી. બિંદુને નથી જાડાઈ, નથી લંબાઈ, નથી પહોળી, કંઈ જ નથી. પણ વ્યાખ્યા આવી કર્યા પછી પાટિયા પર કાઢ્યા વગર રહેતા નથી. બિંદુ કેવળ અસ્તિત્વ માત્ર છે. તે ત્રિપરિમાણ વગરનું છે. સારાંશ, સાચો ત્રિકોણ, સાચું બિંદુ વ્યાખ્યામાં જ છે. પણ આપણે માનીને ચાલવું પડે છે. ભક્તિશાસ્ત્રમાં ન ફૂટનારો સર્વવ્યાપી ઈશ્વર માનીને ચાલવું પડે છે. આપણે પણ એવા જ કાલ્પનિક દાખલાઓ લઈ સરખામણી કરવાની છે.

23. મીમાંસકોએ તો વળી જબરી મજા કરી છે. ઈશ્વર ક્યાં છે એ વાતની મીમાંસા કરતાં એ લોકોએ મજાનું વિવરણ કર્યું છે. વેદમાં ઈંદ્ર, અગ્નિ, વરૂણ વગેરે દેવો છે. આ દેવોની બાબતમાં મીમાંસામાં વિચાર થાય છે ત્યારે એક સવાલ એવો પૂછવામાં આવે છે કે, ‘ આ ઈંદ્ર કેવો છે, તેનું રૂપ કેવું છે અને તે રહે છે ક્યાં ? ’ મીમાંસકો જવાબ આપે છે, ईंद्र શબ્દ એ જ ઈંદ્રનું રૂપ. ईंद्र શબ્દમાં જ તે રહે છે. ई ને તેના પર અનુસ્વાર અને પછી द्र એ ઈંદ્રનું સ્વરૂપ છે. એ જ તેની મૂર્તિ છે, એ જ પ્રમાણ છે. વરૂણ દેવ કેવો ? એવો જ. પહેલો व પછી रू પછી ण. વ-રૂ-ણ એ વરૂણનું રૂપ. એ પ્રમાણે અગ્નિ વગેરે દેવોનું સમજવું. એ સર્વ દેવો અક્ષરરૂપધારી છે. દેવ બધાયે, અક્ષરમૂર્તિ છે એ કલ્પનામાં, એ વિચારમાં ખૂબ મીઠાશ છે. દેવ એ કલ્પના છે. એ વસ્તુ કોઈ આકારમાં સમાઈ શકે એવી નથી. તે કલ્પના બતાવવાને અક્ષર જેટલી ને જેવડી જ નિશાની પૂરતી છે. ઈશ્વર કેવો છે ? તો કહે છે પહેલાં ई પછી श्व અને પછી र પછી ॐ એ તો હદ કરી. ॐ એ એક અક્ષર એટલે જ ઈશ્વર. ઈશ્વરને એક સંજ્ઞા જ કરી આપી. આવી સંજ્ઞાઓ નિર્માણ કરવી પડે છે. મૂર્તિમાં, આકારમાં, આ વિશાળ કલ્પનાઓ માતી નથી. પણ માણસની

ઈચ્છા બહુ જોરાવર છે. તે આ કલ્પનાઓને મૂર્તિમાં બેસાડવાની કોશિશ કર્યા વગર રહેતો નથી.

૨૩. સંન્યાસી અને યોગી બંને એક જ છે : શુક-જનકની જેમ

24. સંન્યાસ અને યોગ એ બે બહુ જ ઊંચા કૂદકા છે. પૂર્ણ સંન્યાસ અને પૂર્ણ યોગ એ બે કલ્પનાઓ આ દેહમાં સમાય એવી નથી. દેહમાં એ ધ્યેય સમાય એવાં નહીં હોય તોયે વિચારમાં સમાય એવાં છે. પૂર્ણ યોગી ને પૂર્ણ સંન્યાસી વ્યાખ્યામાં જ રહેવાના, ધ્યેયભૂત અને અપ્રાપ્ય જ રહેવાના. પણ દાખલા લેખે એ કલ્પનાઓની નજીકમાં નજીક પહોંચેલી વ્યક્તિઓને લઈ ભૂમિતિમાં કહીએ છીએ તેમ કહીશું કે અમુકને પૂર્ણ સંન્યાસી અને અમુકને પૂર્ણ યોગી માનો. સંન્યાસીનો દાખલો આપતાં શુક-યાજ્ઞવલ્ક્યનાં નામ લેવામાં આવે છે. જનક-શ્રીકૃષ્ણ એ કર્મયોગી છે એમ ખુદ ભગવદગીતામાં કહ્યું છે. લોકમાન્યે તો **गीतारहस्य** માં એક આખી યાદી આપી છે. ' જનક, શ્રીકૃષ્ણ વગેરે આ રસ્તે ગયા. શુક, યાજ્ઞવલ્ક્ય વગેરે આ રસ્તે ગયા. ' પણ થોડો વિચાર કરતાં માલૂમ પડશે કે પાટી પર લખેલું જેમ ભીનો હાથ ફેરવીને ભૂંસી નાખી શકાય તેમ આ યાદીઓ ભૂંસી શકાય તેવી છે. યાજ્ઞવલ્ક્ય સંન્યાસી હતો અને જનક કર્મયોગી હતો. એટલે સંન્યાસી યાજ્ઞવલ્ક્યનો કર્મયોગી જનક શિષ્ય હતો. પણ એ જ જનકનો શિષ્ય શુકદેવ સંન્યાસી નીકળ્યો, યાજ્ઞવલ્ક્યનો શિષ્ય જનક અને જનકનો શિષ્ય શુકદેવ. સંન્યાસી, કર્મયોગી, સંન્યાસી એવી એ માળા છે. એનો અર્થ એટલો કે યોગ અને સંન્યાસ એક જ પરંપરામાં આવે છે.

25. શુકદેવને વ્યાસે કહ્યું, “અલ્યા શુક, તું જ્ઞાની છે. પણ ગુરૂની છાપ તને મળી નથી. તું જનક પાસે જા.” શુકદેવ નીકળ્યા. જનક ત્રીજે માળે દીવનખાનામાં હતા. શુક વનના રહેનારા તે નગર જોતા જોતા ચાલ્યા. જનકે શુકદેવને પૂછ્યું, ‘કેમ આવ્યો ?’ શુકે કહ્યું, ‘જ્ઞાન માટે.’ ‘કોણે મોકલ્યો ?’ ‘વ્યાસે.’ ‘ક્યાંથી આવ્યો ?’ ‘આશ્રમમાંથી.’ ‘આશ્રમમાંથી આવતાં આવતાં અહીં બજારમાં શું જોયું ?’ ‘જ્યાં ત્યાં બસ ખાંડની મીઠાઈ માંડી રાખેલી જોવાની મળી.’ ‘ બીજું શું ?’ ‘ બોલતાંચાલતાં ખાંડનાં પૂતળાં દીઠાં.’ ‘પછી આગળ શું જોયું ?’ ‘અહીં આવતાં ખાંડનાં કઠણ પગથિયાં ચડીને આવ્યો.’ ‘ આગળ શું ?’ ‘ખાંડનાં ચિત્રો અહીં પણ બધે જોયાં.’ ‘હવે શું જુએ છે ?’ ‘એક ખાંડનું પૂતળું ખાંડના બીજા પૂતળા સાથે વાત કરે છે.’ જનકે કહ્યું, ‘જાઓ, તમને બધું જ્ઞાન મળી ગયું છે.’ જનકની સહીનું પ્રમાણપત્ર જોઈતું હતું તે મળી ગયું. વાતનો મુદ્દો એટલો કે કર્મયોગી જનકે સંન્યાસી શુકદેવને શિષ્ય તરીકે સફળ ગણ્યો. શુકદેવ સંન્યાસી, પણ બીજી આ

પ્રસંગની ખૂબી જુઓ. પરીક્ષિતને શાપ મળ્યો કે, 'તું સાત દિવસ રહીને મરી જશે.' પરીક્ષિતને મરણની તૈયારી કરવી હતી. કેમ મરવું એ બતાવનારો ગુરૂ તેને જોઈતો હતો. તેમે શુકદેવની માગણી કરી. શુકદેવ આવીને બેઠા. અને ૨૪ x ૭ = ૧૬૮ કલાક સુધી એકી પલાંઠીએ બેસીને ભાગવત સંભળાવ્યું. તેણે પોતાની પલાંઠી છોડી નહીં. એકધારી કથા કહેતા હતા. આમાં ખાસ શું છે ? એટલું કે સાત દિવસ તેમની પાસેથી એકધારી મહેનત લીધી છતાં તેમને તેનું કશું લાગ્યું નહીં. સતત એકધારૂં કર્મ કર્યું હોવા છતાં તે કર્મ જાણે કે પોતે કરતા જ નહોતા. થાક કે મહેનતની લાગણી ત્યાં નહોતી. સારાંશ, સંન્યાસ અને કર્મયોગ જુદા છે જ નહીં.

26. તેથી ભગવાન કહે છે, 'एकं सांख्यं च योगं च यः पश्यति स पश्यति' – સંન્યાસ અને યોગ બંનેમાં જે એકરૂપતા જોશે તેને જ સાચું રહસ્ય સમજ્યો જાણવો. એક ન કરતો છતો કરે છે અને એક કરતો છતો કરતો નથી. જે સાચો મહાન સંન્યાસી છે, જેની સદા સમાધિ લાગી રહી છે, જે કેવળ નિર્વિકાર છે એવો સંન્યાસી પુરૂષ દસ દિવસ આપણી વચ્ચે આવીને રહે પછી શું થાય તે જોજો. તે કેટલો પ્રકાશ, કેટલી સ્ફૂર્તિ આપશે ! વરસો સુધી ઢગલેઢગલા કામ કરવા છતાં જે પાર પડ્યું નહીં હોય તે તેના માત્ર દર્શનથી, તેના કેવળ અસ્તિત્વથી પાર પડશે. માત્ર ફોટો જોવાથી મનમાં પાવનતા ઉત્પન્ન થાય છે, મરણ પામેલા લોકોનાં ચિત્રોથી ભક્તિ, પ્રેમ, પવિત્રતા હૃદયમાં પેદા થાય છે, તો પછી જીવંત સંન્યાસીના દર્શનથી કેટલી બધી પ્રેરણા મળે !

27. સંન્યાસી અને યોગી બંને લોકસંગ્રહ કરે છે. એકનામાં બહારથી કર્મનો ત્યાગ દેખાતો હોવા છતાં એ કર્મત્યાગમાં ઠાંસીને કર્મ ભરેલું હોય છે. તેમાં પાર વગરની, અનંત સ્ફૂર્તિ ભરેલી છે. જ્ઞાની સંન્યાસી અને જ્ઞાની કર્મયોગી બંને એક જ સિંહાસન ઉપર બેસવાવાળો છે. સંજ્ઞા જુદી જુદી હોવા છતાં અર્થ એક છે, એક જ તત્વના એ બે પ્રકાર છે. યંત્રનું પૈડું જોરથી ફરે છે ત્યારે ફરતું નહીં પણ સ્થિર ઊભું હોય એવું દેખાય છે. જે સંન્યાસી છે તેનું પણ એવું જ હોય છે. તેની શાંતિમાંથી, સ્થિરતામાંથી અનંત શક્તિ, અપાર પ્રેરણા બહાર પડે છે. મહાવીર, બુદ્ધ, નિવૃત્તિનાથ એ બધા એવી વિભૂતિઓ હતા. સંનાયાસીની બધી મહેનત એક આસન પર સ્થિર થયેલી હોવા છતાં તે પ્રચંડ કર્મ આચરે છે. સારાંશ, યોગી એટલે સંન્યાસી અને સંન્યાસી એટલે યોગી. બંને વચ્ચે જરા સરખો ફેર નથી. શબ્દ જુદા પણ અર્થ એક જ છે. જેમ પાણો એટલે પથ્થર અને પથ્થર એટલે પાણો તેમ કર્મયોગી એટલે સંન્યાસી અને સંન્યાસી એટલે કર્મયોગી.

૨૪. બેમાંહી કર્મનો યોગ, કર્મસંન્યાસથી ચડે

૨8. આમ હોવા છતાં ભગવાને ઉપર એક ટપકું મૂકી રાખ્યું છે. સંન્યાસ કરતાં કર્મયોગ ચડિયાતો છે એમ ભગવાન કહે છે. બંને સરખા છે, તો પછી ભગવાન આમ કેમ કહે છે ? આ વળી બીજી શી ગંમત છે ? કર્મયોગને ભગવાન ચડિયાતો કહે છે ત્યારે તેઓ સાધકની દ્રષ્ટિથી એમ કહે છે. જરાયે કર્મ ન કરવા છતાં સર્વ કર્મ કરવાનો પ્રકાર એકલા સિદ્ધને માટે શક્ય છે, સાધકને માટે શક્ય નથી. પણ સર્વ કર્મો કરતા રહેવા છતાં કશું ન કરવું એ પ્રકારનું થોડું સરખું અનુકરણ થઈ શકે એવું છે. પહેલો પ્રકાર સાધકને માટે શક્ય નથી, ફક્ત સિદ્ધને માટે પમ વત્તાઓછા પ્રમાણમાં શક્ય છે. જરાયે કર્મ ન કરવા છતાં કર્મ કેવી રીતે કરવું એ સાધકને ગૂઢ લાગશે, સમજાશે નહીં. સાધકને માટે કર્મયોગ રસ્તો છે તેમ મુકામ પણ છે, પણ સંન્યાસ મુકામ ઉપરની સ્થિતિ છે, રસ્તામાંની નથી. એથી સાધકની દ્રષ્ટિએ સંન્યાસ કરતાં કર્મયોગ ચડિયાતો છે.

29. આ જ ન્યાયે આગળ ઉપર બારમા અધ્યાયમાં ભગવાને નિર્ગુણ કરતાં સગુણને વિશેષ માન્યું છે. સગુણમાં બધી ઈન્દ્રિયોને કામો મળી રહે છે. નિર્ગુણમાં એવું નથી. નિર્ગુણમાં હાથ નકામા, પગ નકામા, ને આંખ પણ નકામી. બધી ઈન્દ્રિયો કામ વગરની રહે છે. સાધકથી એ બની શકતું નથી. પણ સગુણમાં એવું નથી. આંખથી રૂપ નીરખી શકાય છે, કાનથી ભજન કીર્તન સાંભળી શકાય છે. હાથ વડે પૂજા થઈ શકે છે, લોકોની સેવા થઈ શકે છે અને પગ વડે તીર્થયાત્રા થાય છે. આમ બધી ઈન્દ્રિયોને કામ આપી, જેનું તેનું કામ જેની તેની પાસે કરાવતાં કરાવતાં આસ્તે આસ્તે કેળવી તેમને હરિમય બનાવવાનું સગુણમાં બની શકે છે. પણ નિર્ગુણમાં બધુંયે બંધ. જીભ બંધ, કાન બંધ, હાથપગ બંધ. આ બધી બંધી જોઈ સાધક ગભરાઈ જાય. તેના ચિત્તમાં નિર્ગુણ ઠસે કેવી રીતે ? કંઈ પણ કર્યા વગર હાથપગ જોડી બેસી રહેવા જાય તો તેના ચિત્તમાં ભળતા જ વિચારો રમવા માંડશે. ઈન્દ્રિયોનો સ્વભાવ એવો છે કે આ કરશો નહીં એમ તેમને ફરમાવો એટલે અચૂક તે જ કરે. જાહેરખબરનો આપણને એવો એનુભવ નથી કે ? ઉપર લખે છે, ‘ વાંચશો નહીં. ’ એટલે વાચક અચૂક મનમાં કહે છે, “ આ શું વાંચવાનું નથી ? તો એ જ પહેલું વાંચી લઈએ. ” પેલું ‘ વાંચશો નહીં ’ છાપેલું હોય છે તે વાંચનાર નીચેનું વાંચે એ જ ઉદ્દેશથી છાપેલું છે. માણસ જે ન વાંચવાનું કહ્યું હોય તે જ અચૂક કાળજીથી વાંચી જાય છે. નિર્ગુણમાં મન ભટકતું રહેશે. સગુણભક્તિમાં એવું નથી. તેમાં આરતી છે, પૂજા છે, સેવા છે,

ભૂતદયા છે. ઈન્દ્રિયોને ત્યાં પૂરતું કામ મળી રહે છે. એ બધી ઈન્દ્રિયોને બરાબર કામે વળગાડી પછી મનને કહો, 'હવે જા તારે જવું હોય ત્યાં,' પણ પછી મન નહીં જાય. તેમાં જ રમમાણ થઈ જશે, ખબર ન પડે તેમ એકાગ્ર થશે. પણ મનને ખાસ જાણીબૂઝીને એક ઠેકાણે બેસાડવા જશો તો તે અચૂક ભટકવા નાસી ગયું જાણો. જુદી જુદી ઈન્દ્રિયોને સારામાં સારા સુંદર વ્યવસાયોમાં રોકો ને પછી મનને કહો હવે ખુશીથી જ્યાં ભટકવું હોય ત્યાં જા. પણ તે નહીં જાય. જવાની સદર પરવાનગી મળશે ત્યારે તે કહેશે, 'આ આપણે બેઠા.' 'ગુપચૂપ બેસ,' એવો હુકમ તેને કરશો તો લાગલું કહેશે, 'હું ઊઠી જઈશ.'

30. દેહધારી માણસને સારૂ સુલભપણાની દ્રષ્ટિથી નિર્ગુણના કરતાં સગુણ સારૂં છે. કર્મ કરતા રહેવા છતાં તેને ઉડાવી દેવાની યુક્તિ કર્મ ન કરવા છતાં કરતા રહેવાની વાતથી ચડિયાતી છે. કેમકે તેમાં સહેલાપણું છે. કર્મયોગમાં પ્રયત્ન, અભ્યાસ એ બધાંને અવકાશ છે. બધી ઈન્દ્રિયોને તાબામાં રાખી આસ્તે આસ્તે બધી પ્રવૃત્તિમાંથી મનને કાઢી લેવાનો મહાવરો કર્મયોગમાં થઈ શકે છે. આ યુક્તિ તાબડતોબ હાથમાં ન આવે એમ બને, પણ હાથમાં આવે એવી છે. કર્મયોગ અનુકરણસુલભ છે. એ સંન્યાસની સરખામણીમાં તેની ખૂબી છે. પણ પૂર્ણાવસ્થામાં કર્મયોગ અને સંન્યાસ બંને સરખા છે. પૂર્ણ સંન્યાસ અને પૂર્ણ કર્મયોગ બંને એક જ વસ્તુ છે. નામ બે, દેખાવે જુદા, પણ બંને એક જ છે. એક પ્રકારમાં કર્મનું ભૂત બહાર નાચતું દેખાય છે પણ અંદર શાંતિ છે. બીજા પ્રકારમાં કશું ન કરવા છતાં ત્રિભુવનને હલાવવાની શક્તિ છે. જેવું દેખાય તેવું ન હોવું એ બંનેનું સ્વરૂપ છે. પૂર્ણ કર્મયોગ એ સંન્યાસ છે તો પૂર્ણ સંન્યાસ કર્મયોગ છે. જરાયે ફેર નથી. પણ સાધકની દ્રષ્ટિએ કર્મયોગ સુલભ છે. પૂર્ણાવસ્થામાં બંને એક જ છે.

31. જ્ઞાનદેવને ચાંગદેવે એક પત્ર મોકલ્યો. એ પત્ર કોરો કાગળ હતો. ચાંગદેવ કરતાં જ્ઞાનદેવ ઉંમરે નાના હતા. चिरंजीवी લખવા જાય તો બીજી બાજુથી જ્ઞાનદેવ જ્ઞાનમાં મોટા હતા. तीर्थस्वरूपલખવા જાય તો ઉંમરમાં નાના હતા. સંબોધન કેમ કરવું તે નક્કી ન થાય. એટલે ચાંગદેવે કોરો કાગળ પત્રરૂપે મોકલ્યો. એ કાગળ પહેલો નિવૃત્તિનાથના હાથમાં આવ્યો. તેમણે તે કોરો કાગળ વાંચીને જ્ઞાનદેવના હાથમાં મૂક્યો. જ્ઞાનદેવે વાંચીને મુક્તાબાઈને આપ્યો. મુક્તાબાઈએ એ વાંચીને કહ્યું, 'અલ્યા ચાંગા, આવડો મોટો થયો તોયે હજી કોરો જ રહ્યો !' નિવૃત્તિનાથના વાંચવામાં જુદો અર્થ આવ્યો હતો. તેમણે કહ્યું, 'ચાંગદેવ કોરો છે, શુદ્ધ છે, નિર્મળ છે અને ઉપદેશ આપવાને લાયક છે.' એવું કહીને તેમણે જ્ઞાનદેવને જવાબ લખવાને જણાવ્યું.

જ્ઞાનદેવે પાંસઠ ઓવીનો કાગળ મોકલ્યો. તેને चांगदेव पासष्टी કહે છે. આવી એ પત્રની ગંમતભરેલી હકીકત છે. લખેલું વાંચવું સહેલું છે પણ ન લખેલું વાંચવું અઘરૂં છે. તેમાંનું વાંચવાનું પુરૂં થતું નથી. એ પ્રમાણે સંન્યાસી ખાલી, કોરો દેખાય તો પણ અપરંપાર કર્મ તેનામાં ભરેલું હોય છે.

32. સંન્યાસ અને કર્મયોગ, પૂર્ણ રૂપમાં બંનેની કિંમત સરખી છે, પણ કર્મયોગની એ ઉપરાંત વહેવારૂ કિંમત છે. ચલણની એકાદ નોટની પાંચ રૂપિયા કિંમત હોય છે. પાંચ રૂપિયાનું રોકડ નાણું પણ હોય છે. સરકાર જ્યાં સુધી સ્થિર હોય ત્યાં સુધી બંનેની કિંમત સરખી રહે છે. પણ સરકાર પલટાઈ જાય તો વહેવારમાં તે નોટની કિંમત એક પાઈ પણ નહીં રહે. સોનાના નાણાની અલબત્ત કંઈક ને કંઈક કિંમત ઊપજ્યા વગર નહીં રહે કારણકે તે સોનું છે. પૂર્ણાવસ્થામાં કર્મત્યાગ અને કર્મયોગ બંનેની કિંમત તદ્દન સરખી છે કેમકે બંને પક્ષે જ્ઞાન હોય છે. જ્ઞાનની કિંમત અનંત છે. અનંતતામાં કંઈ પણ ઉમેરો તોયે કિંમત અનંત જ રહે છે. ગણિતશાસ્ત્રનો એ સિદ્ધાંત છે. કર્મત્યાગ અને કર્મયોગ એ બંનેને પરિપૂર્ણ જ્ઞાનમાં ઉમેરવાથી બંનેની કિંમત સરખી રહે છે. પણ બંને બાજુ પરનું જ્ઞાન કાઢી લો તો માત્ર કર્મત્યાગની સરખામણીમાં સાધકની દ્રષ્ટિથી કર્મયોગ ચડિયાતો સાબિત થાય છે. અસલ નક્કર જ્ઞાન બંને બાજુ ઉમેરો તો કિંમત એક જ રહેશે. છેવટને મુકામ પહોંચ્યા પછી જ્ઞાન + કર્મ = જ્ઞાન + કર્મભાવ. પણ જ્ઞાન બંને બાજુથી બાદ કરો એટલે કર્મના અભાવ કરતાં સાધકની દ્રષ્ટિએ કર્મ ચડિયાતું સાબિત થાય છે. સાધકને ન કરવા છતાં કરવું એટલે શું તે સમજાતું નથી. કરવા છતાં ન કરવું એમાં તેને સમજ પડશે. કર્મયોગ રસ્તા પર છે ને ઠેઠ મુકામ પર પણ છે. પણ સંન્યાસ એકલા મુકામ પર છે, રસ્તામાં નથી. શાસ્ત્રની ભાષામાં આ વાત કહેવી હોય તો એમ કહેવાય કે કર્મયોગ સાધન પણ છે અને નિષ્ઠા પણ છે, પણ સંન્યાસ એકલી નિષ્ઠા છે. નિષ્ઠા એટલે અંતિમ અવસ્થા.

< > < > < >

અધ્યાય છઠ્ઠો

ચિત્તવૃત્તિ-નિરોધ

૨૫. આત્મોદ્ધારની આકાંક્ષા

1. માણસનો ઊંચામાં ઊંચો કૂદકો કેટલે સુધી પહોંચી શકે છે તે કલ્પનાથી તેમ જ વિચારથી આપણે પાંચમાં અધ્યાયમાં જોઈ શક્યા. કર્મ, વિકર્મ અને આકર્મ મળીને સર્વ સાધના પૂર્ણ થાય છે. કર્મ સ્થૂળ વસ્તુ છે. જે સ્વધર્મકર્મ આપણે કરીએ તેમાં આપણા મનનો સહકાર હોવો જોઈએ. મનની કેળવણીને માટે જે કર્મ કરવાનું છે તે વિકર્મ, વિશેષ કર્મ અથવા સૂક્ષ્મ કર્મ છે. કર્મ ને વિકર્મ બંને જોઈએ. એ બંનેનો પ્રયોગ કરતાં કરતાં અકર્મની ભૂમિકા તૈયાર થાય છે. પાછલા અધ્યાયમાં આપણે જોયું કે એ ભૂમિકામાં કર્મ અને સંન્યાસ બંને એકરૂપ જ થઈ જાય છે. હવે છઠ્ઠા અધ્યાયની શરૂઆતમાં ફરીથી કહ્યું છે કે કર્મયોગની ભૂમિકા સંન્યાસની ભૂમિકા કરતાં અલગ દેખાતી હોય તો પણ અક્ષરશઃ એકરૂપ છે. ફક્ત દ્રષ્ટિમાં ફેર છે. હવે પછીના અધ્યાયનો વિષય પાંચમા અધ્યાયમાં વર્ણવેલી અવસ્થાનાં સાધનો વિચારવાનો છે.

2. કેટલાક લોકોના મનમાં એવો ભ્રામક ખ્યાલ ઘર કરી ગયો છે કે પરમાર્થ, ગીતા વગેરે ગ્રંથો કેવળ સાધુઓને માટે છે. એક ગૃહસ્થે મને કહ્યું, ' હું કંઈ સાધુ નથી. ' એમના કહેવાનો અર્થ એવો હતો કે સાધુ નામે ઓળખાતાં જે કેટલાંક પ્રાણી છે તેમાંના પોતે નથી. જેવાં ઘોડા, સિંહ, રીંછ, ગાય વગેરે જાનવરો છે તેવાં સાધુ નામનાં પણ જાનવરો છે, અને પરમાર્થની કલ્પના માત્ર તેમને માટે છે. બાકીના બીજા વહેવારમાં રહેનારા તે જાણે કંઈક જુદા, તેમના વિચાર જુદા, આચાર પણ જુદા ! આ ખ્યાલને લીધે સાધુસંતો અને વહેવારૂ લોકોને એકબીજાથી અળગા પાડી નાખવામાં આવ્યા છે. ગીતારહસ્યમાં લોકમાન્ય તિલકે આ બાબત પર ખાસ ધ્યાન ખેંચ્યું છે. ગીતા એ ગ્રંથ સર્વસાધારણ વહેવારૂ લોકોને માટે છે એ લોકમાન્યની ભૂમિકા હું અક્ષરશઃ ખરી માનું છું. ભગવદ્ગીતા તમામ દુનિયાને સારૂ છે. પરમાર્થમાં આવતું એકેએક સાધન હરેક વહેવારૂ માણસને માટે છે. આપણો વહેવાર શુદ્ધ તેમ જ નિર્મળ થાય અને મનને સમાધાન તેમ જ શાંતિ કઈ પેરે મળે એ વાત પરમાર્થ શીખવે છે. વહેવાર કેમ શુદ્ધ કરવો તે શીખવવાને માટે ગીતા છે. તમે જ્યાં જ્યાં વહેવાર કરો ત્યાં બધે ગીતા આવે છે. પણ તે તમને ત્યાં ને ત્યાં રહેવા દેવા માગતી નથી. તમારો હાથ ઝાલીને તે તમને છેવટને મુકામે પહોંચાડશે. પેલી પ્રસિદ્ધ કહેવત છે ને કે ' पर्वत महमद पासे आवतो नहीं होय तो महमद पर्वत पासे जशे. ' પોતાનો સંદેશો જડ પર્વતને પણ પહોંચે એવી ફિકર મહમદને છે. પર્વત જડ હોવાથી તેના

આવવાની વાટ જોઈને મહમદ બેસી રહેવા માગતો નથી. એ જ વાત ગીતા ગ્રંથને પણ લાગુ પડે છે. ગરીબ, દૂબળો, અણઘડમાં અણઘડ જે કોઈ હોય તે સૌની પાસે ગીતા પહોંચી જશે. પણ તે જ્યાં હશે ત્યાં તેને કાયમ રાખવાને નહીં, તેનો હાથ ઝાલી તેને આગળ લઈ જવાને, ઊંચે ઉઠાવવાને જશે. માણસ પોતાનો વહેવાર શુદ્ધ કરતો પરમોચ્ચ સ્થિતિએ પહોંચે એટલી જ ગીતાની ઈચ્છા છે, એટલા ખાતર જ ગીતાની હયાતી છે.

૩. એથી, હું જડ છું, વહેવારિયો છું, સંસારી જીવ છું એવું એવું કહીને તમારી આજુબાજુ વાડ ઊભી ન કરશો. મારાથી શું થાય, આ સાડાત્રણ હાથના દેહમાં જ મારૂં સારસર્વસ્વ છે એમ કહેશો મા. આ બંધનોની દીવાલ અથવા તુરંગ પોતાની આજુબાજુ ઊભી કરીને પશુઓ વર્તે છે તેમ વર્તશો મા. આગળ વધવાની, ઊંચે ચડવાની હિંમત રાખો. 'उद्धरेदात्मनात्मामनं नात्मानमवसादयेत् ' હું મારી જાતને ખચીત ઊંચે લઈ જનાર છું એવી હિંમત રાખો. હું ક્ષુદ્ર સંસારી જીવ છું એવું કહીને મનની શક્તિ હણો મા. કલ્પનાની પાંખો તોડી નાખશો મા. કલ્પનાને વિશાળ કરો. ચંડોળનું એવું નથી કે ? સવારમાં સૂર્યને જોઈને તે કહે છે, હું ઊંચે ઊડીને સૂર્યને પહોંચીશ. આપણું પણ એમ જ હોવું જોઈએ. પોતાની કમજોર પાંખો વડે ચંડોળ ગમે તેટલું ઊંચે ઊડશે તોયે સૂર્યને કેવી રીતે પહોંચશે ? પણ કલ્પનાની શક્તિથી સૂર્યને તે જરૂર પહોંચી શકે છે. આપણે સૌ એથી ઊલટી રીતે ચાલીએ છીએ. આપણે જેટલા ઊંચે જઈ શક્યા હોત તેટલુંયે ન જતાં કલ્પનાની, ભાવનાની આડે બંધારો બાંધી દીધો હોવાથી આપણે પંડે થઈને આપણી જાતને નીચી પાડીએ છીએ. આપણામાં રહેલી શક્તિને આપણે હીનભાવને લીધે મારી નાખીએ છીએ. ખુદ કલ્પનાના પગ તોડી નાખો તો નીચે પડવા સિવાય બીજું શું થાય ? કલ્પનાનો ઝોક હમેશ ઉપર રહેવો જોઈએ. કલ્પનાની સહાયથી માણસ આગળ જાય છે. તેથી કલ્પનાને સંકોચી ન નાખશો. 'धोपट मार्गा सोडुं नको, संसारामधिं ऐस आपुला उगाच भटकत फिरू नको' – ધોરી રસ્તો છોડીશ મા, તું તારે સંસારને જ વળગી રહે અને નાહકનો ભટકી મરીશ મા, એવાં રોદણાં રડ્યા કરશો મા. આત્માનું અપમાન ન કરશો. સાધકોમાં વિશાળ કલ્પના હશે. આત્મવિશ્વાસ હશે તો જ તે ટકવાના છે. એમ કરવાથી જ ઉદ્ધાર થશે. પણ “ ધર્મ કેવળ સંતોને સારૂ છે, સંતોની પાસે જવાનું તે પણ ‘ તમારી ભૂમિકામાં તમે જે રીતે વર્તો છો તે જ બરાબર છે ’ એવું તેમની પાસે પ્રશસ્તિપત્ર લેવા પૂરતું જવાનું, ” એવા એવા ખ્યાલોને છોડી દો. આવા ભેદાત્મક ખ્યાલો રાખી જાતને બાંધી ન લો. ઊંચી આકાંક્ષા રાખ્યા વગર આગળ પગલું કદી ઊપડવાનું નથી. આ દ્રષ્ટિ, આ આકાંક્ષા, આવી મહાન ભાવના હોય તો પછી

સાધનો શોધવાની પંચાત જરૂરી થાય. નહીં તો વાત ત્યાંથી જ પૂરી થઈ જાણવી. બહારના કર્મના સાથમાં માનસિક સાધન વિકર્મનું કહ્યું છે. કર્મની મદદમાં વિકર્મ હમેશ રહેવું જોઈએ. એ બંનેની મદદથી અકર્મની જે દિવ્ય સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે તેની અને તેના પ્રકારોની વાત પાંચમા અધ્યાયમાં આપણે જોઈ ગયા. આ છઠ્ઠા અધ્યાયથી વિકર્મના પ્રકારો બતાવવાનું શરૂ થાય છે. માનસિક સાધનાની વાત સમજાવતાં પહેલાં ગીતા કહે છે કે, ' અરે જીવ ! તું ઈશ્વર બની શકશે એવી દિવ્ય આકાંક્ષા રાખ. મન મોકળું રાખી પાંખ બરાબર મજબૂત રાખ. ' સાધનાના, વિકર્મના જુદા જુદા પ્રકારો છે. ભક્તિયોગ, ધ્યાન, જ્ઞાનવિજ્ઞાન, ગુણવિકાસ, આત્માનાત્મવિવેક વગેરે નાના પ્રકારો છે. છઠ્ઠા અદ્યાયમાં ધ્યાનયોગ નામનો સાદનાનો પ્રકાર વર્ણવ્યો છે.

૨૬. ચિત્તની એકાગ્રતા

4. ધ્યાનયોગમાં ત્રણ બાબતો મુખ્ય છે. ૧. ચિત્તની એકાગ્રતા, ૨. ચિત્તની એકાગ્રતાને માટે જરૂરી જીવનની પરિમિતતા એટલે કે તેનું માપસરપણું અને ૩. સામ્યદશા અથવા સમદ્રષ્ટિ. આ ત્રણ બાબતો વગર સાચી સાધના થાય નહીં. ચિત્તની એકાગ્રતાનો અર્થ છે ચિત્તની ચંચળતા પર અંકુશ. જીવનની પરિમિતતા એટલે સર્વ ક્રિયાઓ માપસર હોય તે. અને સમદ્રષ્ટિ એટલે વિશ્વ તરફ જોવાની ઉદાર દ્રષ્ટિ. આ ત્રણ વાતો મળીને ધ્યાનયોગ બને છે. આ ત્રણે સાધનોની કેળવણીને માટે વળી બીજાં બે સાધનો છે. તે છે અભ્યાસ અને વૈરાગ્ય. આ પાંચે બાબતોની થોડી ચર્ચા કરીએ.

5. પહેલી ચિત્તની એકાગ્રતા. કોઈ પણ કામને માટે ચિત્તની એકાગ્રતા જરૂરી છે. વહેવારની વાતોમાં પણ એકાગ્રતા જોઈએ છે. વહેવારના ગુણો જુદા ને પરમાર્થના ગુણો જુદા એવું કંઈ નથી. વહેવાર શુદ્ધ કરવો તેનું જ નામ પરમાર્થ છે. કોઈ પણ વહેવાર કેમ ન હોય, તેમાંનો જશ – અપજશ, તમારી એકાગ્રતા પર આધાર રાખે છે. વેપાર, વહેવાર, શાસ્ત્રશોધન, રાજકારણ, મુત્સદ્દીગીરી ગમે તે લો, હરેકમાં જે સફળતા મળશે તેનો આધાર તે તે પુરૂષની ચિત્તની એકાગ્રતા પર છે. નેપોલિયનને વિષે એમ કહેવાય છે કે એક વખત યુદ્ધની વ્યવસ્થા બરાબર ગોઠવી દીધા પછી રણક્ષેત્ર પર તે ગણિતના સિદ્ધાંત ઉકેલવા બેસી જતો. તંબૂ પર ગોળા પડે, માણસો મરતાં હોય પણ નેપોલિયનનું ચિત્ત બસ ગણિતમાં મશગૂલ. નેપોલિયનની એકાગ્રતા બહુ જબરી હતી એમ મારૂં કહેવું નથી. એના કરતાં ઊંચા પ્રકારની એકાગ્રતાના દાખલા બતાવી

શકાય. પણ તેની પાસે એકાગ્રતા કેટલી હતી તે જોવાનું છે. ખલીફ ઉમરની એવી જ વાત કહેવાય છે. લડાઈ ચાલુ હોય ત્યારે પણ પ્રાર્થનાનો વખત થતાંની સાથે ચિત્ત એકાગ્ર કરી ઘૂંટણિયે પડી રણાંગણમાં ભર લડાઈની વચ્ચે તે પ્રાર્થના કરવા માંડતો. અને પ્રાર્થનામાં તેનું ચિત્ત એટલું નિમગ્ન થઈ જતું કે કોનાં માણસો કપાય છે તેનો ખ્યાલ પણ તેને રહેતો નહીં. પહેલાં મુસલમાનોની આવી પરમેશ્વરનિષ્ઠાને લીધે, આ એકાગ્રતાને લીધે જ ઈસ્લામ ધર્મનો ફેલાવો થયો.

6. પેલે દિવસે એક વાત મારા સાંભળવામાં આવી. એક મુસલમાન સાધુ હતો. તેના શરીરમાં બાણ પેઠું. તે બાણને લીદે તેને ખૂબ વેદના થતી હતી. બાણ કાઢવા જાય તો હાથ લગાડતાંની સાથે વેદના વધારે થતી. આમ એ બાણ કાઢવાનું પણ બને એમ નહોતું. આજે નીકળી છે તેવી બેભાન કરવાની ક્લોરોફૉર્મ જેવી દવા પણ તે વખતે નહોતી. મોટો સવાલ ઊભો થયો. તે સાધુ વિષે જે લોકોને માહિતી હતી તેમાંના કેટલાક જણે આગળ આવીને કહ્યું, ‘અત્યારે બાણ કાઢવાનું રહેવા દો. આ સાધુ પ્રાર્થનામાં બેસશે એટલે પછી તે બાણ કાઢીશું.’ સાંજે પ્રાર્થનાનો વખત થયો. સાધુ પ્રાર્થનામાં બેઠો. એક પળમાં તેના ચિત્તની એવી એકાગ્રતા થઈ ગઈ કે પેલું બાણ તેના શરીરમાંથી ખેંચી કાઢ્યું તોયે તેને ભાન સરખું ન થયું. કેટલી બધી આ એકાગ્રતા !

7. સારાંશ, વહેવાર હો કે પરમાર્થ હો, તેમાં ચિત્તની એકાગ્રતા વિના જશ મળવો મુશ્કેલ છે. ચિત્ત એકાગ્ર થાય તો સામર્થ્ય કદી ઓછું નહીં પડે. તમે સાઠ વર્ષની ઉંમરે પહંચ્યા હશો તોયે એકાદ જુવાન આદમીના જેવો તમારો ઉત્સાહ ને તમારૂં સામર્થ્ય દેખાશે. માણસ જેમ જેમ ઘરડો થતો જાય તેમ તેમ તેનું મન કઠણ થતું જવું જોઈએ. ફળનું જુઓને ! પહેલાં તે કાચું, લીલું હોય છે. પછી પાકે છે, સડી જાય છે, કોહી જાય છે અને નાશ પામે છે. પણ પેલું અંદરનું બી કઠણ ને કઠણ થતું જાય છે. બહારનું કલેવર સડી જાય, ખરી જાય, પણ બહારનું કલેવર ફળનું સારસર્વસ્વ નથી. ફળનું સારસર્વસ્વ, તેનો આત્મા બી છે. શરીરનું પણ એવું જ છે. શરીર ઘરડું થાય તો પણ યાદદાસ્ત વદતી જ જવી જોઈએ. બુદ્ધિ તેજસ્વી થતી જ જવી જોઈએ. પણ એવું થતું નથી. માણસ કહે છે, ‘હમણાં હમણાંનું કંઈ યાદ રહેતું નથી.’ કેમ ? ‘હવે ઉંમર થઈ.’ તારૂં જ્ઞાન, તારી વિદ્યા, તારી યાદદાસ્ત એ તારૂં બી છે. શરીર ઘરડું થતાં જેમ જેમ ઢીલું પડતું જાય તેમ તેમ અંદરનો આત્મા બળવાન થવો જોઈએ. એટલા સારૂ એકાગ્રતા જોઈએ.

૨૭. એકાગ્રતા કેમ સાધવી

8. એકાગ્રતા જોઈએ તો ખરી, પણ તે કરવી કેવી રીતે ? તે સારૂ શું કરવું જોઈએ ? ભગવાન કહે છે, આત્મામાં મન પરોવી **न किंचिदपि चिंतयेत्** – બીજા કશાનું ચિંતન ન કરવું. એ વાત સધાય કેવી રીતે ? મન નિવાંત, શાંત, સ્વસ્થ કરવાની વાત બહુ મહત્વની છે. વિચારનાં ચક્રો જોર કરીને ફરતાં અટકાવ્યા વગર એકાગ્રતા કેવી ? બહારનું ચક્ર ગમે તેમ એક વાર ફરતું અટકાવી શકાય, પણ અંદર ચક્ર ફર્યા જ કરે છે. ચિત્તની એકાગ્રતાને માટે બહારનાં સાધનો જેમ જેમ બતાવીએ તેમ તેમ આ અંદરનું ચક્ર વધારે ને વધારે જોરથી ફરવા માંડે છે. તમારે જોઈએ તો આસન વાળો, ટટાર બેસો, નજર સ્થિર કરો, પણ એટલાથી મનને એકાગ્ર નહીં કરી શકાય. મુખ્ય વાત એ છે કે મનની અંદરનું ચક્ર ફરતું બંધ કરતાં આવડવું જોઈએ.

9. બહારનો અપરંપાર સંસાર મનમાં ભરેલો હોય છે. તેને રોક્યા વગર એકાગ્રતા અશક્ય છે. આપણા આત્માની અપાર જ્ઞાનશક્તિ બહારની ક્ષુદ્ર વસ્તુઓમાં આપણે વાપરી નાખીએ છીએ. પણ એમ ન થવું જોઈએ. જેમ બીજાને ન લૂંટતાં પોતાની મહેનતથી પૈસાદાર થયેલો માણસ ખોટી જગ્યાએ પૈસા નહીં ખરચે તેમ આપણા આત્માની જ્ઞાનશક્તિ આપણે નજીવી ચીજોના ચિંતનમાં વાપરી ન નાખીએ. આ જ્ઞાનશક્તિ આપણી અણમોલ મૂડી છે. પણ સ્થૂળ વિષયોમાં આપણે તેને વાપરીએ છીએ. આ શાક સારૂં થયું નથી એમાં મીઠું ઓછું પડ્યું છે. કેટલી રતી અલ્યા ઓછું પડ્યું ? મીઠાની અરધી કણી ઓછી પડી એ મહાન વિચારમાં ને વિચારમાં આપણું જ્ઞાન વપરાઈ જાય છે. નાના છોકરાંને નિશાળની ચાર દિવાલ વચ્ચે ગોંધીને ભણાવે છે. ઝાડ નીચે લઈ જઈને બેસાડીએ તો કહે છે કે કાગડા ને ચકલાં જોઈને તેમનું મન એકાગ્ર નહીં થાય ! આખરે નાનાં છોકરાં રહ્યાં ! કાગડા ને ચકલાં જોવાનાં ન મળે એટલે થઈ ગઈ તેમની એકાગ્રતા ! પણ અમે થયા ખાસા ઘોડા જેવા. અમને શિંગડાં ઊગ્યાં. સાત સાત દીવાલની પાચળ અમને પૂરો તોયે અમારી એકાગ્રતા નહીં થાય. કારણકે દુનિયાની ઝીણામાં ઝીણી વાતને અમારે ચર્ચા કરવાની રહી ! જે જ્ઞાન ખુદ પરમેશ્વર સુધી પહોંચી શકે તે શાકના સ્વાદની ચર્ચા કરવામાં અમે બગાડીશું ને તેમાં જ કૃતાર્થતા પણ માનીશું !

10. આવો આ ભયાનક સંસાર રાત ને દિવસ આપણી અંદર ને બહાર ધુઘવાટા મારે છે. પ્રાર્થના અથવા ભજન કરવામાં પણ આપણો હેતુ બાહ્ય હોય છે. પરમેશ્વર સાથે તન્મય થઈ, ચાલો એક ક્ષણભર પણ સંસારને ભૂલી જઈએ એવી આપણી ભાવના નથી. પ્રાર્થના પણ એક

દેખાવ, એવી જ્યાં મનની સ્થિતિ હોય ત્યાં આસન વાળી બેઠા તોયે શું ને આંખો મીંચી તોયે શું ? બધું ફોગટ છે. મન એક સરખું બહાર દોડ્યા કરે છે તેથી માણસનું બધું સામર્થ્ય નાશ પામે છે, કોઈ પણ પ્રકારની વ્યવસ્થા, નિયંત્રણશક્તિ માણસમાં રહેતી નથી. આ વાતનો અનુભવ આપણા દેશમાં આજે ડગલે ને પગલે થાય છે. ખરૂં જુઓ તો ભારતવર્ષ એટલે પરમાર્થની ભૂમિ. અહીંના માણસો મૂળથી જ ઊંચા વાતાવરણમાં રહેનારાં મનાય છે. પણ એ જ દેશમાં તમારી અને અમારી, આપણી શી દશા થઈ તે જુઓ ! છેક નાની નાની બાબતોમાં આપણે એટલું ઝીણું ઝીણું કાંતીએ છીએ કે તે જોઈને ખરેખર ખેદ થાય છે. નજીવા વિષયોમાં મન ગૂંથાઈ રહેલું છે.

' कथा पुराण ऐकतां । झोपें नाडिलें तत्वतां
खाटेवरी पडतां । व्यापी चिंता तळमळ
ऐसी गहन कर्मगति । काय तयासी रडती ।। '

– કથાપુરાણ સાંભળવા જઈએ છીએ ત્યાં ખરેખર ઊંઘ આવી જાય છે, અને ખાટલા પર જઈને પડીએ છીએ ત્યારે મન ફિકરચિંતાથી ઘેરાઈ જાય છે. કર્મની એવી ગહન ગતિ છે તેનું રડવું શું ? કથાપુરાણ સાંભળવાને જાઓ છો તો ઊંઘ ચડી બેસે છે, અને ઊંઘને શોધવા નીકળો છો તો ત્યાં ચિંતા ને વિચારનું ચક્કર ફરવા માંડે છે. એક તરફ શૂન્યાગ્રતા છે ને બીજી તરફ અનેકાગ્રતા છે. એકાગ્રતા ક્યાંયે નથી. એટલો માણસ ઈન્દ્રિયોનો ગુલામ બન્યો છે. એક વાર એક જણે મને પૂછ્યું, ' આંખ અર્ધી ઉઘાડી રાકવી એમ શું કામ કહ્યું છે ? ' મેં તેને કહ્યું, ' તમારા સવાલનો સાદો જવાબ આપું. આંખ પૂરી મીંચી દેવાથી ઊંઘ આવે છે, બરાબર જોર કરીને ખુલ્લી રાખો તો ચારે બાજુ નજર ફરતી રહીને એકાગ્રતા થતી નથી. આંખ મીંચવાથી ઊંઘ આવે એ તમોગુણ થયો. જોર કરીને ખુલ્લી રાખવાથી નજર બધે ફર્યા કરે છે એ રજોગુણ થયો. એટલા ખાતર વચલી સ્થિતિ બતાવી છે. ' ટૂંકમાં, મનની બેઠક બદલ્યા વગર એકાગ્રતાની આશા ન રાખવી. મનની બેઠક શુદ્ધ જોઈએ. કેવળ આસન વાળીને બેસવાથી તે નહીં મળે. તે માટે બધા વહેવાર શુદ્ધ કરવા જોઈએ. વહેવાર શુદ્ધ કરવો એટલે વહેવારનો ઉદ્દેશ બદલવો જોઈએ. વ્યક્તિગત લાભ નજરમાં રાખી, વાસનાની તૃપ્તિને સારૂ અથવા એવી જ બીજી બહારની બાબતોને સારૂ વહેવાર ન કરવો જોઈએ.

11. આપણે આખો દિવસ વહેવારમાં ગૂંથાયેલા રહીએ છીએ. દિવસભર ચાલુ રહેલી ઊઠવેઠનો

હેતુ શો ? 'याजसाटीं केला होता अट्टहास । शेवटचा दीस गोड व्हावा ।।' – આખરનો દિવસ રૂડો થાય તે સારૂ બધી તન તોડીને મથામણ કરી હતી. બધી તન તોડીને કરેલી મથામણ, બધી દોડાદોડ છેલ્લો દિવસ રૂડો થાય માટે કરવાની છે. આખો જન્મારો કડવું ઝેર પચાવીએ છીએ. શા સારૂ ? તે છેવટની ઘડી, તે મરણ પવિત્ર થાય તે સારૂ. દિવસની છેવટની ઘડી સાંજે આવે છે. તે તે દિવસનું બધું કર્મ પવિત્ર ભાવનાથી કર્યું હશે તો રાતની પ્રાર્થના મીઠી થશે. દિવસની એ છેવટની ઘડી રૂડી નીવડી તો દિવસનું બધું કર્મ સફળ થયું જાણવું. પછી મારા મનની એકાગ્રતા થશે. એકાગ્રતાને માટે આવી જીવનની શુદ્ધિ જરૂરી છે. બહારની વસ્તુનું ચિંતન છૂટી જવું જોઈએ. માણસની આવરદા આમ જુઓ તો ઝાઝી નથી. પણ એટલી ટૂંકી આવરદામાંયે પરમેશ્વરી સુખનો અનુભવ મેળવી આપવાનું સામર્થ્ય છે. બે માણસો એક જ બીબામાં ઢાળેલાં, એક જ ઘાટનાં હોય છે. બે આંખ, તે આંખની વચ્ચે પેલું એક નાક, અને તે નાકને બે નસકોરાં છે. આવું એ બધું એકસરખું હોવા છતાં એક માણસ દેવ જેવો થાય છે ને બીજો પશુ જેવો થાય છે એમ કેમ થતું હશે ? એક જ પરમેશ્વરનાં બાળ, 'अवघी एकाचीच वीण' – બધાં એક જ પેટનાં. આમ છતાં વો ફેર કેમ પડે છે ? એ બે માણસોની જાત એક જ છે એ વાત ગળે ઊતરતી નથી. એક નરનો નારાયણ ને બીજો નરનો વાનર !

12. માણસ કેટલો ઊંચે જઈ શકે છે તે બતાવનારાં માણસો પહેલાં થઈ ગયાં છે એને આજે પણ આપણી વચ્ચે છે. આ અનુભવની વાત છે. આ નરદેહની કેવા શક્તિ છે તે બતાવનારા સંતો પાછળના વખતમાં થઈ ગયા છે. અને આજે પણ હયાત છે. આ દેહમાં રહીને બીજો માણસ આવડી મોટી કરણી કરી શકે તો મારે હાથે કેમ ન થાય ? મારી કલ્પનાને હું મર્યાદા શા સારૂ મૂકું ? જે નરદેહમાં રહી બીજા નરવીર થઈ ગયા તે જ મનખાદેહમાં હું પણ છું. પછી હું આવો કેમ ? મારૂં કંઈક અવળું ચાલે છે. આ મારૂં ચિત્ત કાયમ બહાર રજળવા નીકળે છે. બીજાના ગુણદોષ જોવામાં તે બહું દોઢડાહ્યું થાય છે. પણ મારે બીજાના દોષ જોવાના કેવા? 'कासया गुणदोष पाहूं आणिकांचे । मज काय त्यांचें उणेंअसे ।।' બીજાના ગુણદોષ હું શા સારૂ જોવા જાઉં ? મારામાં તેની ક્યાં ખોટ છે ? મારામાં ખામી શું ઓછી છે ? કાયમ બીજાના ઝીણા ઝીણા દોષો જોવામાં હું મશગુલ રહું તો ચિત્તની એકાગ્રતા કેમ સધાશે ? પછી મારી બે જ દશા થાય. શૂન્યાવસ્થા એટલે કે ઊંઘ, અથવા અનેકાગ્રતા. તમોગુણ ને રજોગુણ બેમાં હું ફસાઈ જવાનો. આમ બેસ, નજર આમ રાખ, આવું આસન વાળ વગેરે સૂચના એકાગ્રતા કરવાને માટે ભગવાને નથી આપી એવું નથી. પણ ચિત્તની એકાગ્રતા બિલકુલ જરૂરી છે એટલી વાત ગળે ઊતરે તો

જ એ બધું કામનું છે. ચિત્તની એકાગ્રતા આવશ્યક છે એટલું એક વખત માણસને ગળે ઊતરી જશે પછી તે જાતે જ તે માટેની સાધના શોધી કાઢ્યા વગર નહીં રહે.

૨૮. જીવનની પરિમિતતા

13. ચિત્તની એકાગ્રતા કરવામાં મદદરૂપ થાય એવી બીજી બાબત જીવનમાં પરિમિતતાની છે. માપસર રહેવું. ગણિતશાસ્ત્રનું રહસ્ય બધી ક્રિયામાં ગૂંથી લેવું. ઔષધની માત્રાના લિસોટા ગણીને લેવાના હોય છે. તેવું જ આહારનિદ્રાનું કરવું. બધે માપ રાખીને ચાલો. દરેક ઈન્દ્રિય પર પહેરો બેસાડો. હું વધારે તો નથી ખાતો ને ? વધારે ઊંઘતો તો નથી ને ? આંખ આમતેમ ભટકીને ન જોવાનું જોતી તો નથી ને ? આવું બધું ચોકસાઈથી ને ઝીણવટથી તપાસતા રહેવું જોઈએ.

14. એક ગૃહસ્થની બાબતમાં મને એક ભાઈ કહેતા હતા કે, તે ગમે તેની ખોલીમાં જાય તો એક મિનિટમાં તે ખોલીમાં શું ક્યાં છે તે તેના ધ્યાનમાં આવી જાય. મેં મનમાં કહ્યું, 'હે ઈશ્વર ! આ મહિમા મારે માથે ન મારીશ.' પાંચપચાસ ચીજોની મનમાં નોંધ રાખનારો હું કંઈ તેનો સેક્રેટરી થોડો છું ? કે પછી મારે ચોરી કરવી છે ? પેલો સાબુ ત્યાં હતો ને પેલું ઘડિયાળ પણે હતું એ બધું મારે શું કરવા જોઈએ ? મારે એ બધું જાણીને કરવું છે શું? આંખનું આ વધારેપડતું ભટકવાનું મારે કાઢવું જોઈએ. એવું જ કાનનું. કાન પર ચોકી રાખો. કેટલાક લોકોને તો થાય છે કે 'કુતરાના જેવા આપણા કાન હોત તો કેવું સારૂં ! એક પળમાં ફાવે તે દિશામાં હલાવી શકાત ! માણસના કાનમાં ઈશ્વરે એટલી ખામી રાખી છે !' પણ કાનની આવી વધારેપડતી નકામી પ્રવૃત્તિ ન હોવી જોઈએ. તેવું જ આ મન પણ બહુ જોરાવર છે. જરા કંઈ ખખડ્યું કે ત્યાં પહોંચી જાય.

15. જીવનમાં નિયમન એને પરિમિતતા કેળવો. ખરાબ વસ્તુ જોવી જ નહીં. ખરાબ ચોપડી વાંચવી જ નહીં. નિંદાસ્તુતિ સાંભળવી જ નહીં. દોષવાળી વસ્તુ ન જ ખપે, પણ નિર્દોષ વસ્તુનું સુધ્ધાં વધારેપડતું સેવન ન જોઈએ. કોઈ ચીજ વધારેપડતી ન જોઈએ. દારૂ, ભજિયાં, રસગુલ્લાં તો ન જ જોઈએ. પણ સંતરાં, કેળાં, મોસંબી વગેરે પણ વધારેપડતાં ન જોઈએ. ફળાહાર શુદ્ધ આહાર છે. પણ તેયે યથેચ્છ ન હોવો જોઈએ. જીભનું યથેચ્છપણું અંદર બેઠેલા ધણીએ ચલાવી ન લેવું જોઈએ. વાંકાચૂકા ચાલ્યા તો અંદર બેઠેલો માલિક સજા કર્યા વગર

રહેવાનો નથી એવો બધી ઈન્દ્રિયોને ધાક રહેવો જોઈએ. નિયમિત આચરણને જ જીવનની પરિમિતતા કહીને ઓળખાવ્યું છે.

૨૯. મંગળ દ્રષ્ટિ

16. ત્રીજી બાબત, સમદ્રષ્ટિ હોવી. સમદ્રષ્ટિનું બીજું નામ શુભદ્રષ્ટિ છે. શુભદ્રષ્ટિ કેળવાયા સિવાય ચિત્ત કદી એકાગ્ર નહીં થાય. આવો મોટો જબરો વનરાજ સિંહ પણ ચાર ડગલાં ચાલે છે ને પાછું વળીને જુએ છે. હિંસક સિંહની એકાગ્રતા ક્યાંથી થાય ? વાઘ, કાગડા, બિલાડી, એ બધાંની આંખ એકસરખી ફર્યા કરે છે. તેમની નજર હમેશ બેબાકળી હોય છે. હિંસ્ર જાનવરની સ્થિતિ એવી જ હોય, સામ્યદ્રષ્ટિ કેળવાવી જોઈએ. આ આખી સૃષ્ટિ મંગલ ભાસવી જોઈએ. મારો મારી જાત પર છે તેવો જ આખી સૃષ્ટિ પર ભરોસો હોવો જોઈએ.

17. અહીં બીવા જેવું છે શું ? બધું શુભ ને પવિત્ર છે. 'विष्वं तद् भद्रं यदवन्ति देवाः' – આ બધું વિશ્વ મંગળ છે કારણ પરમેશ્વર તેને સંભાળે છે. ઈંગ્લંડના કવિ બ્રાઉનિંગે એવું જ કહ્યું છે : ' ઈશ્વર આકાશમાં વિરાજમાન છે અને દુનિયા બધી બરાબર ચાલે છે.' દુનિયામાં કશું બગડેલું નથી. બગડ્યું હોય તો મારી દ્રષ્ટિ બગડી છે. જેવી મારી દ્રષ્ટિ તેવી સૃષ્ટિ. હું લાલ રંગનાં ચશ્માં પહેરૂં તો સૃષ્ટિ લાલ દેખાશે, ભડકે બળતી હોય એવી દેખાશે.

18. સ્વામી રામદાસ રામાયણ લખતા ને લખાતું જાય તેમ તેમ શિષ્યોને વાંચી સંભળાવતા. મારૂતિ પણ તે સાંભળવાને ગુપ્તરૂપે આવીને બેસતા. સમર્થે લખ્યું હતું કે, 'મારૂતિ અશોક વનમાં ગયો. ત્યાં તેણે ધોળાં ફૂલ જોયાં.' એ સાંભળતાં વેંત મારૂતિએ છતા થઈને કહ્યું, 'મેં ધોળાં ફૂલ જરા પણ જોયાં નથી. મેં જોયેલાં તે ફૂલ લાલ હતાં. તમે ખોટું લખ્યું છે. તે સુધારો. ' સમર્થે કહ્યું, 'મેં લખ્યું છે તે બરાબર છે. તેં ધોળાં જ ફૂલ જોયાં હતાં.' મારૂતિએ કહ્યું, ' હું પંડે ત્યાં જનારો તે હું કહું તે ખોટું ?' છેવટે તકરાર રામરાજાની પાસે પહોંચી. રામચંદ્રે કહ્યું, 'ફૂલ ધોળાં જ હતાં. પણ મારૂતિની આંખ તે વખતે ક્રોધથી લાલચોળ થઈ હતી. તેથી તે ધોળાં સફેદ ફૂલો તેને લાલ લાલ દેખાયાં.' આ મીઠી વાર્તાનો સાર એટલો જ કે દુનિયા તરફ જોવાની આપણી જેવી દ્રષ્ટિ હશે તેવી દુનિયા આપણને દેખાશે.

19. આ સૃષ્ટિ શુભ છે એવી મનને ખાતરી નહીં થાય તો ચિત્તની એકાગ્રતા પણ નહીં થાય.

સૃષ્ટિ બગડેલી છે એવું જ્યાં સુધી મને લાગે છે ત્યાં સુધી વહેમનો માર્યો હું ચારેકોર નજર ફેરવ્યા કરીશ. કવિઓ પંખીઓની સ્વતંત્રતાનાં ગીતો ગાય છે. તેમને કહો કે એક વાર પંખી બનીને જોશો તો એ સ્વતંત્રતા કેવી છે, તેની કિંમત કેટલી છે તેની ખબર પડશે. પંખીની ડોક એકસરખી આગળપાછળ ફરતી રહે છે. તેને કાયમ બીજાની બીક લાગ્યા કરે છે. ચકલીને એક બેઠક પર બેસાડી જુઓ. તે શું એકાગ્ર થઈ શકશે ? હું જરા પાસે જઈશ એટલે ઊડી જશે. તેને થશે કે આ મારા માથામાં પથરો મારવા તો નથી આવ્યો ? આખી દુનિયા ભક્ષક છે, સંહાર કરવાવાળી છે એવી બિહામણી કલ્પના જેના મનમાં ઘર કરી ગઈ છે તેને શાંતિ કેવી ? મારો બચાવ કરનારો કોઈ હોય તો હું જાતે એકલો, બાકી સૌ ભક્ષક છે એ ખ્યાલ નાબૂદ થયા સિવાય એકાગ્રતા થઈ શકવાની નથી. સમદ્રષ્ટિની ભાવના કેળવવી એ જ એકાગ્રતા સિદ્ધ કરવાનો સારામાં સારો ઈલાજ છે. સર્વત્ર માગલ્ય જોતાં શીખો એટલે આપોઆપ ચિત્તશાંતિ આવી મળશે.

20. ધારો કે કોઈક એક દુઃખી માણસ છે. તેને ખળખળ વહેતી નદીને કાંઠે લઈ જાઓ. તે સ્વચ્છ, શાંત પાણી તરફ જોઈ તેના મનનો તડફડાત ઓછો થશે. તે પોતાનું દુઃખ વિસરી જશે. પાણીના એ ઝરામાં એટલી બધી શક્તિ ક્યાંથી આવી ? પરમેશ્વરની શુભ શક્તિ તેનામાં પ્રગટ થઈ છે. વેદમાં પાણીના ઝરાનું મજાનું વર્ણન છે : 'अतिष्ठन्तीनाम् अनिवेशनानाम्' – કદી ન ઊભા રહેનારા ને વિસામા વગરના. ઝરો અખંડ વહ્યા કરે છે. તેને પોતાનું એવું ઘરબાર નથી. તે સંન્યાસી છે. આવો એ પવિત્ર ઝરો મારા મનને એક ક્ષણમાં એકાગ્ર કરે છે. આવા સુંદર ઝરાને જોઈ મારા મનમાં પ્રેમનો, જ્ઞાનનો ઝરો હું કેમ નિર્માણ ન કરૂં ?

21. બહારનું આવું આ જડ પાણી પણ મારા મનને શાંત કરી શકે તો મારા મનની ખીણમાં ભક્તિ-જ્ઞાનનો ચિન્મય ઝરો વહેતો થાય એટલે મને કેટલી બધી શાંતિ મળે ? મારો એક મિત્ર પહેલાં હિમાલયમાં કાશ્મીરમાં ફરતો હતો. ત્યાંથી તે ત્યાંના પવિત્ર પર્વતોનાં અને સુંદર પ્રવાહોનાં વર્ણનો લખી મોકલતો. મેં તેને જવાબમાં લખ્યું, " જે ઝરા, જે પર્વત અને જે શુભ પવનો ત્યાં તને અનુપમ આનંદ આપે છે તે બધાયનો અનુભવ હું મારા હ્રદયમાં કરી શકું છું. મારી અંતઃસૃષ્ટિમાં એ આખું રમણીય દ્રશ્ય હું રોજ જોઉં છું. મારા હ્રદયમાંનો ભવ્ય દિવ્ય હિમાલય છોડી તું મને બોલાવે તો પણ હું ત્યાં આવવાનો નથી. 'स्थावरोमां हुं हिमालय' – સ્થિરતાની મૂર્તિ તરીકે જે હિમાલયની ઉપાસના સ્થિરતા લાવવાને માટે કરવાની છે તે

હિમાલયનું વર્ણન વાંચી હું મારૂં કર્તવ્ય છોડી દઉં તેનો અર્થ શો ?"

22. સારાંશ, ચિત્ત જરા શાંત કરો. સૃષ્ટિ તરફ મંગળપણે નીરખવાનું રાખો એટલે હૃદયમાં અનંત ઝરા વહેતા થશે. કલ્પનાના દિવ્ય તારા હૃદયાકાશમાં ચમકવા માંડશે. પથ્થરની અને માટીની શુભ વસ્તુઓ જોઈ ચિત્ત શાંત થાય છે તો અંતઃસૃષ્ટિમાંનાં દ્રશ્યો જોઈ નહીં થાય ? સાંજે સમુદ્રકિનારે બેઠો હતો. તે અપાર સાગર, તેની ઘૂઘવતી ગર્જના, સાયંકાળનો વખત એને હું તદ્દન સ્તબ્ધ બેઠો હતો. મારો મિત્ર સમુદ્રને કાંઠે જ મારે ખાવાને માટે ફળ વગેરે લઈને આવ્યો. તે વખતે તે સાત્ત્વિક આહાર પણ મને ઝેર જેવો લાગ્યો. સમુદ્રની તે ગર્જના મને 'मामनुस्मर युध्य च ' માટે અખંડ તું મારી સ્મૃતિને રાખતો લડ, એ ગીતાવચનની યાદ આપતી હતી. સમુદ્ર એકધારૂં સ્મરણ કરતો હતો ને કર્મ કરતો હતો. એક મોજું આવ્યું ને ગયું. ફરી બીજું આવ્યું. પળભર પણ વિસામાની વાત નહોતી. તે દેખાવ જોઈને મારી ભૂખતરસ ઊડી ગઈ હતી. એવું એ સમુદ્રમાં હતું શું ? તે ખારાં પાણીનાં મોજાં ઊછાળતાં જોઈ મારૂં હૃદય ભાવનાથી ઊભરાઈ ગયું તો જ્ઞાનપ્રેમનો અથાગ સાગર હૃદયમાં ઊછળવા માંડે ત્યારે હું કેવો નાચી ઊઠું ! વેદોના ઋષિના દિલમાં એવો જ સમુદ્ર ઉછાળા મારતો હતો. –

'अंतः समुद्रे हृदि अंतरायुषि
घृतस्य धारा अभिचाकशीभि
समुद्रादूर्मिर्मधुमानुदारत् ।'

આ દિવ્ય ભાષા પર ભાષ્ય લખતાં બિચારા ભાષ્યકારોના નવનેજા થયા છે. આ ઘીની ધારા કઈ ? મધની ધારા કઈ ? મારા અંતઃસમુદ્રમાં શું ખારાં મોજાં ઉછાળા મારતાં હશે ? ના ના. મારા હૃદયમાં દૂધનાં, ઘીનાં, મધનાં મોજાં ઊછળી રહ્યાં છે.

30. બાલક ગુરૂ

23. આ હૃદયમાંના સમુદ્રને જોતાં શીખો. બહારનું વાદળાં વગરનું ભૂરૂં ભૂરૂં આકાશ નીરખીને ચિત્ત નિર્મળ તેમ જ નિર્લેપ કરો. ખરૂં પૂછો તો ચિત્તની એકાગ્રતા રમતની વાત છે. ચિત્તની વ્યગ્રતા જ અસ્વાભાવિક અને અનૈસર્ગિક છે. નાનાં છોકરાંની આંખ તરફ તાકીને જુઓ. નાનું છોકરૂં એકસરખું તાકીને જોયા કરે છે. એટલામાં તમે દસ વખત આંખ ઉઘાડમીંચ કરશો. નાનાં છોકરાંની એકાગ્રતા તાબડતોબ થાય છે. છોકરૂં ચારપાંચ મહિનાનું થાય એટલે તેને બહારની લીલીછમ સૃષ્ટિ બતાવજો. તે એકીટસે જોયા કરશે. સ્ત્રીઓ તો એમ માને છે કે બહારના

લીલાછમ પાલા તરફ જોવાથી છોકરાંની વિષ્ટાનો રંગ પણ લીલો થઈ જાય છે ! બાળક જાણે કે બધી ઈન્દ્રિયોની આંખ બનાવીને જુએ છે. નાનાં છોકરાંના મન પર કોઈ પણ વાતની ખૂબ અસર થાય છે. શિક્ષણશાસ્ત્રીઓ કહે છે કે પહેલાં બેચાર વરસમાં બાળકને જે કેળવણી મળે છે તે જ સાચી કેળવણી છે. તમે વિશ્વવિદ્યાલયો, નિશાળો, સંઘ, સંસ્થા ફાવે તેટલાં કાઢો. પણ પહેલી જે કેળવણી મળી હશે તેવી પછી મળવાની નથી. કેળવણી સાથે મારો સંબંધ છે. દિવસે દિવસે મારા મનમાં એવી ગાંઠ બંધાતી જાય છે કે આ બધી બહારની કેળવણીની અસર નહીં જેવી છે. પહેલા સંસ્કારો વજ્રલેપ હોય છે. પછીની કેળવણી બધું ઉપરનું રંગરોગાન છે, ઉપરનો ઓપ છે. સાબુ લગાડવાથી ચામડીનો ઉપરનો દાઘ ધોવાય છે. પણ ચામડીનો મૂળ કાળો રંગ કેમ જશે ? તેવી જ રીતે મૂળના પાકા સંસ્કાર નીકળવા ઘણા અઘરા છે. પહેલાંના આ સંસ્કારો આવા જોરાવર કેમ ? અને ત્યાર પછીના કમજોર કેમ ? કારણ કે, નાનપણમાં ચિત્તની એકાગ્રતા કુદરતી હોય છે. એકાગ્રતા હોવાથી જે સંસ્કાર પડે છે તે ભૂંસાતા નથી. આવો આ ચિત્તની એકાગ્રતાનો મહિમા છે. એ એકાગ્રતા જેણે સાધી લીધી હોય તેને સારૂ શું અશક્ય છે ?

24. આજે આપણું બધું જીવન કૃત્રિમ બની ગયું છે. બાળવૃત્તિ મરી ગઈ છે. જીવનમાં સાચી સમરસતા રહી નથી. જીવન લૂખું થઈ ગયું છે. ગાંડું ઘેલું ગમે તેમ વર્તીએ છીએ. માણસના પૂર્વજો વાંદરા હતા એ વાત ડાર્વિન સાહેબ સાબિત નથી કરતા, આપણે આપણી કરણીથી સાબિત કરીએ છીએ. નાનાં છોકરાંને વિશ્વાસ હોય છે. મા કહે તે તેને માટે પ્રમાણ. તેને જે કહેવામાં આવે તે વાત તેને ખોટી લાગતી નથી. કાગડો બોલ્યો, ચકલી બોલી, જે કહો તે બધું તેને સાચું લાગે છે. બચ્ચાંની મંગળવૃત્તિને લીધે તેમનાં ચિત્ત ઝટ એકાગ્ર થાય છે.

૩૧. અભ્યાસ, વૈરાગ્ય અને શ્રદ્ધા

25. ટૂંકમાં ચિત્તની એકાગ્રતા, જીવનમાં પરિમિતતા એને શુભ સામ્યદ્રષ્ટિ એટલાં વાનાં ધ્યાનયોગને માટે જરૂરી છે. આ ઉપરાંત બીજાં પણ બે સાધનો કહ્યાં છે. તે બે છે વૈરાગ્ય ને અભ્યાસ. એક વિધ્વંસક સાધન છે ને બીજું વિધાયક છે. ખેતરમાં ઊગી નીકળેલું નીંદણ ઉખેડી કાઢવું એ વિધ્વંસક કામ થયું. એને જ વૈરાગ્ય કહ્યું છે. બી રોપવું કે ઓરવું એ વિધાયક કામ છે. મનમાં સદવિચારોનું ફરી ફરીને ચિંતન કરવું તે અભ્યાસ છે. વૈરાગ્ય વિધ્વંસક ક્રિયા છે અને અભ્યાસ વિધાયક ક્રિયા છે.

26. વૈરાગ્ય ચિત્તમાં કેવી રીતે કેળવાય ? આપણે કહીએ છીએ કે કેરી મીઠી છે. પણ મીઠાશ શું માત્ર કેરીમાં છે ? એકલી કેરીમાં મીઠાશ નથી. આપણા આત્મામાં રહેલી મીઠાશ આપણે વસ્તુમાં રેડીએ છીએ અને તેથી પછી તે ચીજ આપણને મીઠી લાગે છે. તેથી અંદરની મીઠાશ ચાખતાં શીખો. કેવળ બહારની વસ્તુમાં મીઠાશ નથી પણ પેલો 'रसानां रसतमः' – રસોનો પણ રસ, માધુર્યસાગર આત્મા મારી પાસે છે તેને લીધે વસ્તુઓમાં મધુરતા આવે છે. એવી ભાવના કેળવતાં કેળવતાં વૈરાગ્ય હાડમાં ઊતરી જશે. સીતાએ હનુમાનને મોતીનો હાર આપ્યો. મારુતિ એક એક મોતી દાંતથી ફાડે, જુએ ને ફેંકી દે. એકેમાં તેને રામ ન દેખાય. રામ તેના હૃદયમાં હતો. પેલાં મોતીને માટે બેવકૂફ લોકોએ લાખ રૂપિયા આપ્યા હોત.

27. આ ધ્યાનયોગ બતાવતાં ભગવાને શરૂઆતમાં જ એક મહત્વની વાત કહી છે કે, ' મારે મારો ઉદ્ધાર કરવો જ છે, હું આગળ જઈશ જ, ઉપર ઊંચો કૂદકો મારવાનો જ. આ મનખાદેહમાં હું આવો ને આવો પડી રહેનાર નથી. પરમેશ્વરની પાસે પહોંચવાની હું હિંમત રાખીને કોશિશ કરીશ, ' એવો દ્રઢ સંકલ્પ હોવો જોઈએ.
આ બધું સાંભળતાં સાંભળતાં અર્જુનને શંકા આવી. તે કહે છે, "હે ભગવાન, હવે મોટા થયા, બે દિવસ રહીને મરી જઈશું. પછી આ બધી સાધનાનો શો ઉપયોગ ?" ભગવાને કહ્યું, "મરણ એટલે લાંબા ગાળાની ઊંઘ. રોજની મહેનત કર્યા બાદ આપણે સાતઆઠ કલાક ઊંઘીએ છીએ. એ ઊંઘનો શું આપણને ડર લાગે છે ? ઊલટું ઊંઘ ન વે તો ચિંતા થાય છે. જેવી ઊંઘની તેવી જ મરણની જરૂર છે. ઊંઘી ઊઠીને આપણે આપણું કામ ફરી શરૂ કરીએ છીએ. તેવી જ રીતે મરણ પછી પણ આ પાચલી બધી સાધના આપણને આવી મળશે."

28. જ્ઞાનેશ્વરીમાં જ્ઞાનદેવે આ પ્રસંગની ઓવીઓમાં જાણે કે આત્મચરિત્ર લખ્યું હોય એમ લાગે છે. 'बालपणीं च सर्वज्ञता । वरी तयातें ' 'सकल शास्त्रें स्वयमें । निधती मुखें ' બાળપણમાં જ સર્વજ્ઞતા તેમને મળે છે બધાં શાસ્ત્રો આપમેળે તેમના મોંમાંથી બહાર પડે છે. એ બધી કડીઓમાં આ બીના દેખાય છે. પૂર્વજન્મનો અભ્યાસ તમને ખેંચી ગયા વગર રહેતો નથી. કોઈક એક વ્યક્તિનું ચિત્ત વિષય તરફ વળતું જ નથી. તેને મોહ જેવું કંઈ થતું. એનું કારણ એ કે તેણે પૂર્વજન્મમાં સાધના કરેલી હોય છે. ભગવાને આશ્વાસન આપી રાખ્યું છે કે – न हि कल्याणकृत् कश्चित् दुर्गतिं तात गच्छति - 'બાપુ કલ્યાણમાર્ગે કો દુર્ગતિ પામતો નથી.'

કલ્યાણમાર્ગનું સેવન કરનારનું કશુંયે ફોગટ જતું નથી. આવી આ શ્રદ્ધા છેવટે આપી છે. અપૂર્ણ છેવટે પૂરૂં થશે. ભગવાનના આ ઉપદેશમાંનો સાર લો અને પોતાના જીવનનું સાર્થક કરી લો.

< > < > < >

<u>અધ્યાય સાતમો</u>

પ્રપત્તિ અથવા ઈશ્વરશરણતા

૩૨. ભક્તિનું ભવ્ય દર્શન

1. અર્જુનની સામે સ્વધર્મને વળગી રહેવાનો પ્રસંગ આવીને ઊભો રહેતાં પોતાનાં અને પારકાં એવા મોહમાં ફસાઈને તે સ્વધર્મનું આચરણ ટાળવા માગતો હતો. આ ખોટો મોહ પહેલા અધ્યાયમાં બતાવ્યો. તે મોહનું નિરસન કરવાને ખાતર બીજા અધ્યાયની શરૂઆત થઈ. અમર આત્મા બધે ભરેલો છે, દેહ નાશવંત છે અને સ્વધર્મ કદી ન છોડવો એ ત્રણ સિદ્ધાંતો ત્યાં રજૂ કર્યા છે અને એ સિદ્ધાંતોનો અમલ કેમ કરવો તે શિખવનારી કર્મફળત્યાગની યુક્તિ પણ બતાવી છે. આ કર્મયોગનું વિવરણ કરતાં તેમાંથી કર્મ, વિકર્મ ને અકર્મ એ ત્રણ બાબતો ઉત્પન્ન થઈ. કર્મવિકર્મના સંગમમાંથી પેદા થનારૂં બે પ્રકારનું અકર્મ આપણે પાંચમા અધ્યાયમાં જોયું. છઠ્ઠા અધ્યાયથી જુદાં જુદાં વિકર્મો સમજાવવાની શરૂઆત થઈ છે. ઉપરાંત, છઠ્ઠા અધ્યાયમાં સાધનાને માટે જરૂરી એકાગ્રતાની વાત કરી.

આજે હવે સાતમો અધ્યાય છે. આ અધ્યાયમાં વિકર્મનો એક નવો જ ભવ્ય ખંડ ઊઘડે છે. સૃષ્ટિદેવીના મંદિરમાં, એકાદ વિશાળ વનમાં જેમ તરેહતરેહના મનોહર દેખાવો આપણને જોવાના મળે છે તેવું જ આ ગીતા ગ્રંથનું છે. છઠ્ઠા અધ્યાયમાં આપણે એકાગ્રતાનો ખંડ જોયો. હવે આપણે બીજા એક જુદા જ ખંડમાં દાખલ થઈએ.

2. એ ખંડ ઊઘડે તે પહેલાં આ મોહ પમાડનારી જગતની રચનાનું રહસ્ય સમજાવ્યું છે. ચિત્રકાર એક જ પીંછીથી એક જ કાગળ પર જાતજાતનાં ચિત્રો કાઢે છે. સતારનો વગાડનારો સાત સૂરમાંથી જ એનેક રાગ રેલાવે છે. સાહિત્યમાં માત્ર બાવન અક્ષરોની મદદથી આપણે નાનાવિધ ભાવના તેમ જ વિચાર પ્રગટ કરીએ છીએ. એવું જ આ સૃષ્ટિમાં પણ છે. સૃષ્ટિમાં અનંત વસ્તુઓ અને અનંત વૃત્તિઓ દેખાય છે. પણ આ આખીયે અંતર્બાહ્ય સૃષ્ટિ એક જ એક અખંડ આત્માના અને એકની એક અષ્ટધા પ્રકૃતિના બેવડા મસાલામાંથી નિર્માણ થઈ છે. ક્રોધી માણસનો ક્રોધ, પ્રેમાળ માણસનો પ્રેમ, દુખિયાનાં રોદણાં, આનંદી માણસનો આનંદ, આળસુ કે એદીનું ઊંઘવાનું વલણ, ઉદ્યોગી માણસનું કર્મસ્કુરણ એ બધાંયે એક જ ચૈતન્ય શક્તિના ખેલ છે. આ એકબીજાથી વિરોધી ભાવોના મૂળમાં એક જ ચૈતન્ય ભર્યું છે. અંદરનું ચૈતન્ય જેમ એક

જ છે તેમ બહારના આવરણનું સ્વરૂપ પણ એક જ છે. ચૈતન્યમય આત્મા અને જડ પ્રકૃતિના આવા બેવડા મસાલામાંથી આખીયે સૃષ્ટિ જન્મી છે એવું શરૂઆતથી જ ભગવાન કહી રહ્યા છે.

૩. આત્મા અને દેહ, પરા ને અપરા પ્રકૃતિ બધે એક જ છે. આમ હોવા છતાં માણસ મોહમાં કેમ પડે છે ? તેને ભેદ કેમ દેખાય છે ? પ્રેમાળ માણસનો ચહેરો મીઠો લાગે છે અને બીજાનો કંટાળો આપે છે. એકને મળવાનું ને બીજાને ટાળવાનું મન કેમ થાય છે ? કાગળ એક જ, પેન્સીલ એક જ અને ચિત્રકાર પણ એક જ હોવા છતાં તરેહતરેહનાં ચિત્રોથી તરેહતરેહના ભાવો ઉત્પન્ન થાય છે. એમાં જ ચિત્રકારની કુશળતા છે. ચિત્રકારની, પેલા સતારના બજવૈયાની આંગળીઓમાં એવું કાબેલપણું રહેલું છે કે તમને રડાવે છે અને હસાવે છે. તેમની એ આંગળીઓમાં જ બધી ખૂબી છે.

આ પાસે હોય, આ પાસે ન હોય, આ મારો છે, આ પારકો છે, એવા એવા જે વિચારો મનમાં આવે છે અને જેમને લીધે ઘણી વાર માણસ મોકા પર કર્તવ્યને પણ ટાળવા ચાહે છે તેનું કારણ મોહ છે. એ મોહ ટાળવો હોય તો સૃષ્ટિ નિર્માણ કરનારના હાથની આંગળીઓની કરામત ઓળખી લેવી જોઈએ. બૃહદારણ્યક ઉપનિષદમાં નગારાનું દ્રષ્ટાંત આપ્યું છે. એક જ નગારામાંથી જુદા જુદા નાદ નીકળે છે. તેમાંના કેટલાકથી હું ડરી જાઉં છું ને કેટલાક સાંભળીને હું નાચવા મંડી પડું છું. એ બધા જુદા જુદા ભાવને જીતવા હોય તો નગારાના વગાડનારને પકડવો જઓઈએ. તેને પકડી લીધો કે બધા અવાજો પકડાયા સમજો. ભગવાન એક જ વાક્યમાં કહે છે, ' જે માયાને તરી જવા માગે છે તેણે મારે શરણે આવવું,' **येथ एक चि लीला तरले । जे सर्वभावें मज भजले तयां ऐलीचि थडी सरलें । मायाजल** – 'અહીં તે એકલા જ લીલા તરી ગયા છે જેમણે સર્વભાવથી મને જ એકને ભજ્યો છે. તે બધાને માટે આ પાર જ માયાજળ ઓસરી ગયું છે.' આ માયા એટલે શું ? માયા એટલે પરમેશ્વરની શક્તિ, તેની કળા, તેની કુશળતા. પ્રકૃતિ અને આત્માના અથવા જૈન પરિભાષામાં કહીએ તો જીવ અને અજીવના આ મસાલામાંથી જેણે આ અનંદ રંગોવાળી સૃષ્ટિ રચી છે, તેની જે શક્તિ અથવા કળા તે જ માયા છે. જેલમાં જેમ એક જ અનાજમાંથી બનાવેલો એક જ રોટલો અને એક જ સર્વરસવાળી દાળ હોય છે તે પ્રમાણે એક જ અખંડ આત્મા અને એક જ અષ્ટધા શરીરમાંથી પરમેશ્વર તરેહતરેહની વાનગીઓ બનાવ્યા કરે છે. એ વાનગીઓ જોઈ આપણે નાના પ્રકારના વિરોધી તેમ જ સારાનરસા ભાવ અનુભવીએ છીએ. એ ભાવોની પાર જઈ સાચી શાંતિ અનુભવવી હોય

તો એ વાનગીઓના બનાવનારને પકડવો જોઈએ, તેને ઓળખવો જોઈએ. તે ઓળખાણ થાય તો જ ભેદજનક, આસક્તિજનક મોહ ટાળવાનું બની શકે.

4. એ પરમેશ્વરને બરાબર ઓળકવાને માટેનું મહાન સાધન, એક મહાન વિકર્મ સમજાવવાને માટે આ સાતમા અધ્યાયમાં ભક્તિનો ભવ્ય ખંડ ઉઘાડ્યો છે. ચિત્તશુદ્ધિને માટે યજ્ઞ-દાન, જપ-તપ, ધ્યાન-ધારણા વગેરે અનેક વિકર્મો બતાવવામાં આવે છે. એ સાધનોને હું સોડા, સાબુ ને અરીઠાંની ઉપમા આપીશ. પણ ભક્તિ એટલે પાણી છે. સોડા, સાબુ ને અરીઠાં સ્વચ્છતા આણે છે પણ પાણી વગર તેમનું કામ નહીં થાય. પાણી ન હોય તો એ બધાંને શું કરવાં છે ? પરંતુ સોડા, સાબુ ને અરીઠાં નહીં હોય તો પણ એકલું પાણી નિર્મળપણું આપી શકે છે. પાણીની સાથે એ બધાં આવે તો ' **अधिकस्य अधिकं फलम्** ' જેવું થાય, દૂધમાં સાકર ભળે. યજ્ઞયાગ, ધ્યાન, તપ એ બધાંમાં ઊંડો ઉમળકો ન હોય તો ચિત્તશુદ્ધિ કેવી રીતે થાય ? આ ઊંડો ઉમળકો તે જ ભક્તિ.

બધા ઉપાયોમાં ભક્તિની જરૂર છે. ભક્તિ સાર્વભૌમ ઉપાય છે. સેવાનું આખું શાસ્ત્ર ભણેલો, ઉપચારોની બરાબર પૂરી માહિતીવાળો માણસ માંદાની સારવાર કરવા જાય ખરો પણ તેના મનમાં અનુકંપાની લાગણી નહીં હોય તો સાચી સેવા થશે ખરી કે ? બળદ જાડો, ખાસો જબરો છે. પણ તેને ગાડું ખેંચવાની ઈચ્છા જ નહીં હોય તો તે ગળિયો થઈને બેસશે, અરે અડિયલ થઈને ખાડામાં ગાડું લઈ જઈને નાખશે. દિલની ઊંડી લાગણી વગર કરેલા કર્મથી તુષ્ટિપુષ્ટિ થતી નથી.

33. ભક્તિ વડે થતો વિશુદ્ધ આનંદનો લાભ

5. આવી ભક્તિ હશે તો તે મહાન ચિત્રકારની કળા જોવાની મળશે. તેના હાથમાં રહેલી તે પીંછી જોવાની મળશે. તે ઉગમનો ઝરો અને ત્યાંની અપૂર્વ મીઠાશ એક વાર ચાખ્યા પછી બાકીના બધા રસો તુચ્છ ને નિરસ લાગશે. અસલ કેળું જેણે ખાધું છે તે લાકડાનું રંગીન કેળું ક્ષણભર હાથમાં લેશે, મજાનું છે એમ કહેશે અને બાજુએ મૂકી દેશે. ખરૂં કેળું ચાખેલું હોવાથી લાકડાના નકલી કેળા માટે તેને ઝાઝો ઉત્સાહ રહેતો નથી. તે જ પ્રમાણે મૂળના ઝરાની મીઠાશ જેણે એક વાર ચાખી છે તે બહારના મીઠાઈમેવા પર વારી નહીં જાય.

6. એક તત્વજ્ઞાનીને એક વખત લોકોએ જઈને કહ્યું, “ચાલો મહારાજ, શહેરમાં આજે મોટી રોશની છે.” તે તત્વજ્ઞાનીએ કહ્યું, “રોશની એટલે શું ? એક દીવો, તેની પછી બીજો, તેની પછી ત્રીજો, એ પ્રમાણે લાખ, દશ લાખ, કરોડ, જોઈએ તેટલા દીવા છે એમ માનો. મેં તમારી રોશની જોઈ લીધી.” ગણિતની શ્રેણીમાં ૧+૨+૩ એમ અનંત સુધી સરવાળો મુકાય છે. બે સંખ્યા વચ્ચે રાખવાનું અંતર જાણ્યું ને સમજાયું પછી બધી સંખ્યા માંડી જવાની જરૂર રહેતી નથી. તેવી જ રીતે પેલા દીવા એક પછી એક મૂકી દીધા. પછી એમાં એટલું બધું તલ્લીન થઈ જવા જેવું છે શું ? પણ માણસને એવી જાતના આનંદ લેવાનું ગમે છે. તે લીંબુ લાવશે, ખાંડ લાવશે, બંનેને પાણીમાં ભેળવશે ને પછી લહેજતથી કહેશે, ‘શું મજાનું શરબત છે !’ જીભને ચાખ ચાખ કર્યા વગર બીજો ધંધો નથી. આને તેમાં ભેળવો, તેને આમાં ભેળવો, આવી બધી સેળભેળ ખાવામાં જ બદું સુખ. નાનપણમાં એક વાર હું સિનેમા જોવા ગયો હતો. જતી વખતે સાથે ગૂણપાટ લેતો ગયો હતો. મારો આશય એ કે ઊંઘ આવે તો તેના પર સૂઈ જવું. પડદા પર આંખને આંજી નાખનારી આગ હું જોવા લાગ્યો. બેચાર મિનિટ સુધી તે ઝગઝગતી આગનાં ચિત્રો જોઈ મારી આંખો થાકી ગઈ. હું ગૂણપાટ પાથરીને સૂઈ ગયો ને મેં કહ્યું કે પૂરું થાય એટલે ઉઠાડજો. રાતને પહોરે ખુલ્લી હવામાં આકાશમાંના ચંદ્ર ને તારા વગેરે જોવાનું છોડીને, શાંત સૃષ્ટિમાંનો પવિત્ર આનંદ છોડીને એ બંધિયાર થિયેટરમાં આગનાં ઢીંગલાં નાચતાં જોઈને લોકો તાળીઓ પાડે છે. મને પોતાને એ કંઈ સમજાતું નથી.

7. માણસ આટલો નિરાનંદ કેમ ? પેલાં નિર્જીવ ઢીંગલાં જોઈ આખરે બિચારો બહુ તો ક્ષણભર આનંદ મેળવે છે. જીવનમાં આનંદ નથી એટલે પછી માણસો કૃત્રિમ આનંદ શોધતાં ફરે છે. એક વાર અમારી પડોશમાં થાળી વાગવાનો અવાજ શરૂ થયો. મેં પૂછયું, ‘ આ થાળી શેની વાગી? ’ મને કહેવામાં આવ્યું, ‘છોકરો આવ્યો!’ અલ્યા! દુનિયામાં તારા એકલાને ત્યાં જ છોકરો આવ્યો છે ? છતાં પણ થાળી વગાડીને દુનિયાને જાહેર કરે છે કે મારે ત્યાં છોકરો આવ્યો ! કૂદે છે, નાચે છે, ગીત ગાય છે ને ગવડાવે છે, શાં માટે ? તો કે છોકરો આવ્યો તેથી ! આવો આ નાદાનીનો ખેલ છે. આનંદનો જાણે કે દુકાળ છે. દુકાળમાં સપડાયેલા લોકો ક્યાંક ભાતના દાણા દીઠા કે ઝડપ મારે છે. તેમ છોકરો આવ્યો, સરકસ આવ્યું, સિનેમા આવ્યો કે આનંદના ભૂખ્યા આ લોકો કૂદકા મારી નાચવા મંડી પડે છે. પણ આ ખરો આનંદ છે કે ? ગાયનના સૂરનાં મોજાં કાનમાં પેસી મગજને ધક્કો આપે છે. આંખમાં રૂપ દાખલ થવાથી મગજને ધક્કો લાગે છે. વા મગજને લાગતા ધક્કાઓમાં જ બિચારાઓનો આનંદ સમાયેલો છે. કોઈ તંબાકુ વાટીને નાકમાં ખોસે છે. કોઈ વળી તેની બીડી વાળી મોંમાં ખોસે છે. એ તપકીરનો કે બીડીના ધુમાડાનો

આંચકો લાગતાંની સાથે એ લોકોને જાણે આનંદની થાપણ મળી જાય છે ! બીડીનું ઠૂંઠું મળતાં તેમના આનંદને જાણે સીમા રહેતી નથી. ટૉલ્સ્ટૉય લખે છે, 'એ બીડીના કેફમાં તે માણસ સહેજે કોઈકનું ખૂન પણ કરશે.' એક જાતનો નશો જ છે. આવા આનંદમાં માણસ કેમ તલ્લીન થઈ જાય છે ? સાચા આનંદનો તેને પત્તો નથી તેથી. માણસ પડછાયાથી ભૂલીને તેની પાછળ પડયો છે. આજે પંચજ્ઞાનેન્દ્રિયોના આનંદનો જ તે ઉપભોગ કરે છે. જોવાની આંખની ઈન્દ્રિય ન હોત તો તે એમ માનત કે દુનિયામાં ઈન્દ્રિયોના ચાર જ આનંદ છે. કાલે મંગળના ગ્રહ પરથી છ જ્ઞાનેન્દ્રિયોવાળો મારણસ પૃથ્વી પર ઊતરે તો આ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયવાળાં દિલગીર થઈને રડતાં રડતાં કહેશે, 'અરે ! આને મુકાબલે આપણે કેટલા દૂબળા !' સૃષ્ટિમાં રહેલો સંપૂર્ણ અર્થ પંચજ્ઞાનેન્દ્રિયોને ક્યાંથી સમજાશે ? તેમાંયે વળી પંચવિષયોમાંથી પોતાની ખાસ પસંદગી કરી માણસ બિચારો તેમાં રમમાણ થઈ જાય છે. ગધેડાનું ભૂંકેલું કાનમાં પેસે છે તો કહે છે, અશુભ કાનમાં પેઠું ! અને તારૂં દર્શન થવાથી તે ગધેડાનું કંઈ અશુભ નહીં થાય કે ? તને માત્ર નુકસાન થાય છે, તારે લીધે બીજાને નુકસાન થતું હોય કે ? માની લે છે કે ગધેડાનું ભૂંકેલું અશુભ છે ! એક વખત હું વડોદરાની કૉલેજમાં હતો ત્યારે યુરોપિયન ગવૈયા આવ્યા હતા. સારા ગાનારા હતા. પોતાની કળા બતાવવામાં કમાલ કરતા હતા. પણ હું ત્યાંથી ક્યારે નાસવાનું મળે તેની વાટ જોતો હતો ! તે ગાયન સાંભળવાની મને ટેવ નહોતી. એટલે તેમને મેં નાપાસ કરી નાખ્યા. આપણા ગવૈયા ત્યાં જાય તો કદાચ ત્યાં નાપાસ થાય. સંગીતથી એક જણને આનંદ થાય ચે ને બીજાને થતો નથી. એટલે એ સાચો આનંદ નથી. એ નકલી આનંદ છે. ખરા આનંદનું દર્શન નથી થયું ત્યાં સુધી આપણે એ છેતરનારા આનંદ પર ઝોલાં ખાતા રહીશું. સાચું દૂધ મળ્યું નહોતું ત્યાં સુધી અશ્વત્થામા પાણીમાં ભેળવેલો લોટ દૂધ સમજીને પી જતો. તે જ પ્રમાણે સાચું સ્વરૂપ તમે સમજશો, તેનો આનંદ એક વાર ચાખશો એટલે પછી બીજું બધું ફીકું લાગશે.

8. એ ખરા આનંદને શોધી કાઢવાનો ભક્તિ ઉત્તમમાં ઉત્તમ માર્ગ છે. એ રસ્તે આગળ જતાં જતાં પરમેશ્વરી કુશળતા સમજાશે. તે દિવ્ય કલ્પના આવ્યા પછી બાકીની બીજી બધી કલ્પનાઓ આપોઆપ ઓસરી જશે. પછી ક્ષુદ્ર આકર્ષણ રહેશે નહીં. પછી જગતમાં એક જ આનંદ ભરેલો દેખાશે. મીઠાઈની સેંકડો દુકાનો હોય છતાં મીઠાઈનો આકાર એકનો એક જ હોય છે. જ્યાં લગી સાચી વસ્તુ મળી નથી ત્યાં સુધી આપણે ચંચળ ચકલાંની માફક એક દાણો અહીંથી ખાશું, એક ત્યાંથી ખાશું, ને એમ ને એમ કરતા રહીશું. સવારે હું તુલસીરામાયણ

વાંચતો હતો. દીવાની પાસે જીવડાં એકઠાં થયાં હતાં. ત્યાં પેલી ગરોળી આવી. મારા રામાયણનું તેને શું ? જીવડાં જોઈ તેના આનંદનો પાર નહોતો. તે જીવડું ઝડપી લેવા જતી હતી ત્યાં મેં જરા હાથ હલાવ્યો એટલે જતી રહી. પણ તેનું બધું ધ્યાન તે જીવડાંમાં ચોંટેલું હતું. મેં મારી જાતને પૂછ્યું, અલ્યા, પેલું જીવડું ખાશે કે ? એને જોઈને તારા મોંમાં પાણી આવે છે કે ? મારા મોંમાં પાણી છૂટ્યું નહોતું. મને જે રસ હતો તેનો એ ગરોળીને થોડો જ ખ્યાલ હતો ? તેને રામાયણમાંનો રસ ચાખતાં આવડતું નહોતું. તે ગરોળીના જેવી આપણી દશા છે. તરેહતરેહના અનેક રસોમાં આપણે ડૂબેલા છીએ. પણ સાચો રસ મળે તો કેવી મજા આવે ? એ સાચો રસ ચાખવાનો મળે તે માટેનું એક સાધન ભક્તિ છે. તે ભગવાન હવે બતાવે છે.

૩૪. સકામ ભક્તિ પણ કીમતી છે

9. ભગવાને ભક્તના ત્રણ પ્રકાર કહ્યા છેઃ ૧. સકામ ભક્તિ કરનારો, ૨. નિષ્કામ પણ એકાંગી ભક્તિ કરનારો અને ૩. જ્ઞાની એટલે સંપૂર્ણ ભક્તિ કરનારો. નિષ્કામ પણ એકાંગી ભક્તિ કરનારાઓમાં પાછા ત્રણ પ્રકાર છેઃ ૧. આર્ત, ૨. જિજ્ઞાસુ અને ૩. અર્થાર્થી. ભક્તિવૃક્ષની આવી જુદી જુદી શાખાઓ છે. સકામ ભક્તિ કરનારો એટલે શું ? કંઈક ઈચ્છા મનમાં રાખી પરમેશ્વર પાસે જનારો. આ ભક્તિ ઊતરતા પ્રકારની છે એથી હું તેની નિંદા નહીં કરૂં. ઘણા લોકો માનઆબરૂ મળે એટલા સારૂ સાર્વજનિક સેવામાં જોડાય છે. તેમાં બગડ્યું શું ? તમે તેને માન આપો, સારૂં સરખું માન આપો. માન આપવાથી કંઈ બગડવાનું નથી. એવું માન મળતું રહેવાથી આગળ ઉપર એ લોકો સાર્વજનિક સેવામાં સ્થિર થઈ જશે. પછી એ કામમાં જ તેમને આનંદ પડવા માંડશે. માન મળવું જોઈએ એવું લાગે છે તેનો અર્થ શો ? એનો અર્થ એટલો કે આપણે જે કામ કરીએ છીએ તે સારામાં સારૂં છે એવી માન મળવાથી ખાતરી થાય છે. પોતાની સેવા સારી છે કે નરસી એ સમજવાને જેની પાસે અંદરનું સાધન નથી તેને આ બહારના સાધન પર ભરોસો રાખીને ચાલવું પડે છે. મા દીકરાને શાબાશી આપે છે એટલે તેને માનું વધારે કામ કરવાની લાગણી થાય છે. સકામ ભક્તિનું એવું જ છે. સકામ ભક્ત સીધો ઈશ્વરને જઈને કહેશે, ' આપ. ' ઈશ્વર પાસે જઈને બધું માગવું એ વાત સામાન્ય નથી. એ અસામાન્ય વાત છે. જ્ઞાનદેવે નામદેવને પૂછ્યું, 'જાત્રાએ આવે છે કે ?' નામદેવે પૂછ્યું, 'જાત્રા શા સારૂ ?' જ્ઞાનદેવે કહ્યું, 'સાધુસંતોને મળવાનું થશે.' નામદેવે કહ્યું, 'દેવને પૂછી આવું.' નામદેવ મંદિરમાં જઈ દેવની સામે ઊભો રહ્યો. તેની આંખોમાંથી આંસુ વહેવા લાગ્યાં. દેવનાં બંને ચરણ તરફ તે તાકી રહ્યો. છેવટે રડતાં રડતાં તેણે પૂછ્યું, 'દેવ, હું જાઉં ?' જ્ઞાનદેવ પાસે જ હતા. આ નામદેવને શું

તમે ગાંડો કહેશો ? ઘેર સ્ત્રી ન હોય તેટલા માટે રડનારા કંઈ ઓછા નથી. પણ ઈશ્વરની પાસે જઈ રડનારો ભક્ત સકામ હશે તોયે તે અસામાન્ય છે. ખરેખર માગવા જેવી વસ્તુ તે માગતો નથી એ તેનું અજ્ઞાન છે. પણ તેથી તેની સકામ ભક્તિ ત્યાજ્ય સાબિત થતી નથી.

10. સ્ત્રીઓ સવારે વહેલી ઊઠીને નાના પ્રકારનાં વ્રતો કરે છે, દીવો કરી આરતી ઉતારે છે, તુળસીની પ્રદક્ષિણા કરે છે. શાને સારૂ ? મરી ગયા પછી ઈશ્વર કૃપા કરે તે સારૂ. એમની એ સમજ ગાંડીઘેલી હશે. પણ તેટલા ખાતર તે વ્રત, ઉપવાસ અને તપ વગેરે કરે છે. એવાં વ્રતશીલ કુળમાં મોટા પુરૂષો જન્મ લે છે. તુલસીદાસના કુળમાં રામતીર્થ જન્મ્યા. રામતીર્થ ફારસી ભાષાના વિદ્વાન હતા. કોઈએ કહ્યું, 'તુલસીદાસના કુળમાંના તમે અને તમને સંસ્કૃત ન આવડે એ કેવું ?' રામતીર્થના મન પર આ વચનની અસર થઈ. કુળની સ્મૃતિમાં એટલું સામર્થ્ય હતું. આગળ ઉપર રામતીર્થે એ પ્રેરણાથી સંસ્કૃતનો અભ્યાસ કર્યો. સ્ત્રીઓ જે ભક્તિ કરે છે તેની ઠેકડી ન ઉડાવીએ. ભક્તિના આવા કણકણનો જ્યાં સંઘરો થાય છે ત્યાં તેજસ્વી સંતતિ પેદા થાય છે. તેથી ભગવાન કહે છે, 'મારો ભક્ત સકામ હશે તો પણ હું તેની ભક્તિ દ્રઢ કરીશ. તેના મનમાં ગોટાળા પેદા નહીં કરૂં. હે ઈશ્વર ! મારો રોગ મટાડ એવું તે તાલાવેલીથી કહેશે તો તેની આરોગ્યની ભાવના કેળવીને હું તેનો રોગ મટાડીશ. ગમે તે મિષે તે મારી પાસે આવશે તોયે હું તેની પીઠ પર હાથ ફેરવી તેની કદર કરીશ.' ધ્રુવની વાત યાદ કરો. બાપના ખોળામાં બેસવાનું મળ્યું નહીં એટલે તેની માએ તેને કહ્યું કે 'ઈશ્વર પાસે માગ.' તેણે ઉપાસના કરવા માંડી. ઈશ્વરે તેને અવિચળ પદવી આપી. મન નિષ્કામ નહીં હોય તોયે શું થયું ? માણસ કોની પાસે જાય છે ને કોની પાસે માગે છે એ વાત મહત્વની છે. દુનિયાની આગળ મોઢું લાચાર કરવાને બદલે ઈશ્વરને આજીજી કરવાની વૃત્તિ મહત્વની છે.

11. કોઈ પણ બહાને ભક્તિના મંદિરમાં એકવાર પગ મૂક એટલે પત્યું. શરૂઆતમાં કામનાના માર્યા આવશો તોયે આગળ ઉપર નિષ્કામ થયા વગર રહેશો નહીં. પ્રદર્શનમાં નમૂનાઓ ગોઠવીને સંચાલક કહે છે, 'અરે જરા આવીને જુઓ તો ખરા, કેવી મજાની ખાદી નીકળવા માંડી છે ! આ જુઓ જુદા જુદા નમૂના.' પછી માણસ ત્યાં જાય છે. તેના મન પર અસર થયા વગર રહેતી નથી. એવું જ ભક્તિનું છે. ભક્તિના મંદિરમાં એક વાર દાખલ થશો એટલે ત્યાંનું સૌંદર્ય અને સામર્થ્ય ઓળખવાનું મળશે. સ્વર્ગમાં જતી વખતે ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરની સાથે એકલો કૂતરો રહ્યો. ભીમ, અર્જુન બધાં રસ્તામાં ગળી પડ્યાં. સ્વર્ગને બારણે પહોંચતાં ધર્મને કહેવામાં આવ્યું,

"તને દાખલ થવા દેવાશે, કૂતરાને મનાઈ છે." ધર્મે કહ્યું, "મારા કૂતરાને દાખલ થવાનું નહીં મળતું હોય તો મારેયે દાખલ થવું નથી." અનન્ય સેવા કરનારો ભલે કૂતરો કેમ ન હોય પણ બીજા મૂછ પર લીંબુ ઠેરવનારા કરતાં ચડિયાતો છે. તે કૂતરો ભીમ ને અર્જુન કરતાં પણ ચડિયાતો સાબિત થયો. પરમેશ્વરની પાસે જનારૂં જીવડું કેમ ન હોય પણ તે તેની પાસે ન જનારા ભલભલા મોટાઓ કરતાં પણ મોટું છે. મંદિરમાં પેસતાં જ જોશો તો કાચબો બેસાડેલો હોય છે, પોઠિયો હોય છે. પણ સૌ કોઈ નમસ્કાર કરે છે. તે સામાન્ય બળદ નથી. તે ઈશ્વરની સામે બેસનારો છે. બળદ હશે તોયે તે ઈવરનો છે એ વાત ભૂલી નહીં શકાય. ભલભલા અક્કલવાળા ડાહ્યા કરતાં તે ચડિયાતો છે. ઈસ્વરનું સ્મરણ કરનારો મૂરખ જીવ વિશ્વને વંદન કરવા લાયક બને છે.

12. એક વખત હું રેલવે ગાડીમાં જતો હતો. ગાડી જમનાના પુલ પર આવી. મારી પાસે બેઠેલા ઉતારૂએ દિલમાં ઉમળકો આવ્યો એટલે એક પૈસો નદીમાં નાખ્યો. પાસે બીજા એક ચીકણા ટીકાખોર ગૃહસ્થ બેઠા હતા. તે બોલ્યા, "મૂળમાં દેશ આપણો ગરીબ અને આવા લોકો નકામા પૈસા ફેંકી દે છે." મેં તેમને કહ્યું, "તમે એ ભાઈનો હેતુ સમજ્યા નથી. જે ભાવનાથી તેણે એ પૈસો ફેંક્યો તેની કિંમત બેચાર પૈસા ખરી કે નહીં ? બીજા સારા કામમાં એ પૈસા તેણે વાપર્યા હોત તો વધારે સારૂં દાન થાત. પણ એ બધી વાત પછી. પરંતુ આ નદી એટલે જાણે કે ઈશ્વરની કરૂણા વહી રહી છે એમ માની એ ભાવિકના મનમાં કંઈક ભાવના ઉત્પન્ન થઈ અને તેણે ત્યાગ કર્યો. એ ભાવનાને તમારા અર્થશાસ્ત્રમાં કંઈ સ્થાન ખરૂં કે ? પોતાના મુલકની એક નદીના દર્શનથી તેનું દિલ પીગળ્યું. એ ભાવના તમને સમજાશે પછી હું તમારી દેશભક્તિની પરખ કરીશ." દેશભક્તિ એટલે શું કેવળ રોટલો ? દેશની એક મહાન નદી જોઈને લાવ બધી સંપત્તિ તેમાં ડુબાવી દઉં, તેના ચરણમાં અર્પણ કરૂં એવું મનમાં થાય એ કેવડી મોટી દેશભક્તિ છે ! એ બધાયે પૈસા, પેલા ધોળા, લાલ ને પીળા પથરા, પેલા દરિયાના જીવોની વિષ્ટામાંથી બનેલાં મોતી ને પરવાળાં, એ બધાંયની પાણીમાં ડુબાડવા જેટલી જ કિંમત છે. પરમેશ્વરના ચરણ પાસે એ બધી ધૂળને તુચ્છ લેખજો. તમે કહેશો, નદીનો ને ઈશ્વરના ચરણનો આ સંબંધ વળી ક્યાંથી લાવ્યા ? તમારી સૃષ્ટિમાં ઈશ્વરનો સંબંધ ક્યાંય છે ખરો કે ? નદી એટલે શું ? ઑક્સિજન અને હાઈડ્રોજન. સૂર્ય એટલે કિટસનની ઘણી મોટી બત્તીનો એક નમૂનો. તેને નમસ્કાર કેવા કરવાના ? નમસ્કાર એક તમારા રોટલાને. તો પછી તમારા એ રોટલામાંયે શું છે ? એ રોટલો એટલે પણ આખરે એક ધોળી માટી જ ને ? તેને માટે શા સારૂ મોંમાં પાણી આણો

છો ? આવડો મોટો આ સૂર્ય ઊગ્યો છે, આવી આ સુંદર નદી દેખાય છે, એમાં પરમેશ્વરનો અનુભવ નહીં થાય તો ક્યાં થશે ? પેલો અંગ્રેજ કવિ વર્ડઝવર્થ દુઃખી દિલથી ગાય છે, 'પહેલાં હું મેઘધનુષ જોતો તેયારે નાચી ઊઠતો. મારા દિલમાં ઉમળકો આવતો. આજે હવે હું કેમ નાચી ઊઠતો નથી ? પહેલાંના જીવનની માધુરી ખોઈને હું જડ પથરો તો નથી બની ગયો ?' ટૂંકમાં, સકામ ભક્તિ અથવા અણઘડ માણસની ભાવનાનું પણ ઘણું મહત્વ છે. સરવાળે તેમાંથી મહાન સામર્થ્ય નીપજે છે. જીવ ગમે તે હોય ને ગમે તેવડો હોય પણ પરમેશ્વરના દરબારમાં એક વાર પેઠો એટલે તે માન્ય થયો. અગ્નિમાં ગમે તેવું લાકડું નાખશો પણ તે સળગી ઊઠ્યા વગર નહીં રહે. પરમેશ્વરની ભક્તિ એ અપૂર્વ સાધના છે. સકામ ભક્તિની પણ ઈશ્વર કદર કર્યા વગર રહેતો નથી. આગળ ઉપર તે જ ભક્તિ નિષ્કામ થઈને પૂર્ણતા તરફ જશે.

૩૫. નિષ્કામ ભક્તિના પ્રકાર અને પૂર્ણતા

13. સકામ ભક્ત એ એક પ્રકાર થયો. હવે નિષ્કામ ભક્તિ કરનારાને જોઈએ. એમાં વળી એકાંગી ને પૂર્ણ એવા બે પ્રકાર છે. અને એકાંગીમાં પાછી ત્રણ જાત છે. પહેલી જાત આર્ત ભક્તોની. આર્ત એટલે ભીનાશ જોનારો, ઈશ્વરને માટે રડનારો, વિહ્વળ થનારો, જેવા કે નામદેવ. એ ઈશ્વરનો પ્રેમ ક્યારે મળે, તેને ગળે વળગીને ક્યારે ભેટું, તેના પગમાં ક્યારે જડાઈ જાઉં, એવી તાલાવેલીવાળો છે. હરેક કાર્યમાં આ ભક્ત લાગણી છે કે નહીં, પ્રેમ છે કે નહીં એવી ભાવનાથી જોશે.

14. બીજી જાત છે જિજ્ઞાસુની. આ જાતના નમૂના હાલમાં આપણા મુલકમાં ઝાઝા જોવાના મળતા નથી. એમાંના કોઈ ગૌરીશંકર ફરી ફરીને ચડશે ને તેમાં ખપી જશે. બીજા વળી ઉત્તર ધ્રુવની શોધને માટે નીકળશે અને પછી પોતાની શોધનું બ્યાન કાગળ પર નોંધી તે કાગળ શીશીમાં ઘાલી તેને પાણીમાં તરતી છોડી મરી જશે. કોઈ વળી જ્વાળામુખીની અંદર ઊતરશે. હિંદુસ્તાનમાં લોકોને મરણ એટલે જાણે મોટો હાઉ એવું થઈ ગયું છે. પોતાના કુટુંબનું ભરણપોષણ કરવું એ વગર બીજો કોઈ પુરૂષાર્થ જાણે એ લોકોને માટે રહ્યો નથી ! જિજ્ઞાસુ ભક્તની પાસે અદમ્ય જિજ્ઞાસા હોય છે. તે હરેક વસ્તુના ગુણધર્મની ખોજમાં રહે છે. માણસ નદીમુખેથી સાગરને મળે છે તેમ આ જિજ્ઞાસુ પણ છેવટે પરમેશ્વરને મળશે.

15. ત્રીજી જાત રહી અર્થાર્થીની. અર્થાર્થી એટલે હરેકહરેક વાતમાં અર્થ જોનારો. અર્થ એટલે

પૈસો નહીં. અર્થ એટલે હિત, કલ્યાણ. દરેક બાબતની પરીક્ષા કરતી વખતે ' આનાથી સમાજનું કલ્યાણ શું થશે ? ' એ કસોટી તે રાખશે. મારૂં લખાણ, મારૂં ભાષણ, મારૂં બધુંયે કર્મ જગતના માંગલ્ય અર્થે છે કે નથી એ વાત તે જોશે. નિરૂપયોગી, અહિતકર ક્રિયા તેને પસંદ નથી. જગતના હીતની ફિકર રાખનારો આ કેવો મોટો મહાત્મા છે ! જગતનું કલ્યાણ એ જ તેનો આનંદ છે. બધી ક્રિયાઓ તરફ પ્રેમની દ્રષ્ટિથી જોનારો તે આર્ત, જ્ઞાનની દ્રષ્ટિથી જોનારો તે જિજ્ઞાસુ અને સર્વના કલ્યાણની દ્રષ્ટિથી જોનારો તે અર્થાર્થી છે.

16. આ ત્રણે જાતના ભક્તો નિષ્કામ ખરા પણ એકાંગી છે. એક કર્મ મારફતે, બીજો હૃદય મારફતે ને ત્રીજો બુદ્ધિ મારફતે ઈશ્વરની પાસે પહોંચે છે. હવે રહ્યો તે પ્રકાર પૂર્ણ ભક્તનો. એને જ જ્ઞાની ભક્ત કહી શકાય. એ ભક્તને જે દેખાશે તે બધુંયે ઈશ્વરનું સ્વરૂપ હશે. કુરૂપ-સુરૂપ, રાવ-રંક, સ્ત્રી-પુરૂષ, પશુ-પક્ષી બધાંમાં તેને પરમાત્માનું પાવન દર્શન થાય છે. '**नर नारी बाळें अवधा नारायण । ऐसें माझें मन करीं देवा ।**' નર, નારી, બાળ બધાંયે નારાયણ છે એવું હે પ્રભુ ! મારૂં મન બનાવી દે. આવી તુકારામ મહારાજની પ્રાર્થના છે. નાગની પૂજા, હાથીના મોઢાવાળા દેવની પૂજા, ઝાડની પૂજા એવા એવા પાગલપણાના જે નમૂના હિંદુધર્મમાં છે તેના કરતાંયે આ જ્ઞાની ભક્તમાં પાગલપણાની કમાલ થયેલી જોવાની મળે છે. તેને ગમે તે મળો, કીડીમકોડીથી માંડીને તે ચંદ્રસૂર્ય સુધી, સર્વત્ર તેને એક જ પરમાત્મા દેખાય છે ને તેનું દિલ આનંદથી ઊભરાય છે. – '**मग तया सुखा अंत नाहीं पार । आनंदें सागर हेलावती ।।**' 'પછી તેને પાર વગરનું સુખ મળે છે, આનંદથી તેના હૃદયનો સાગર હિલોળે ચડે છે.' આવું આ જે દિવ્ય અને ભવ્ય દર્શન છે તેને જોઈએ તો ભ્રમ કહો, પણ એ ભ્રમ સુખનો રાશિ છે, આનંદનો અપાર સંઘરો છે. ગંભીર સાગરમાં એને ઈશ્વરનો વિલાસ દેખાય છે. ગાયમાં તેને ઈશ્વરની વત્સલતાનો અનુભવ થાય છે, પૃથ્વીમાં તેને તેની ક્ષમતાનું દર્શન થાય છે, નિરભ્ર આકાશમાં તે તેની નિર્મળતા જુએ છે, રવિચંદ્રતારામાં તેને તેનું તેજ ને ભવ્યતા દેખાય છે, ફૂલોમાં તે તેની કોમળતાનો અનુભવ કરે છે, અને દુર્જનમાં તે પોતાની કસોટી કરનારા ઈશ્વરનું દર્શન કરે છે. આમ એક પરમાત્મા સર્વત્ર રમી રહ્યો છે એમ જોવાનો જ્ઞાની ભક્તનો અભ્યાસ કાયમ ચાલુ રહે છે. એવો અભ્યાસ કરતો કરતો એક દિવસ તે ઈશ્વરમાં મળી જાય છે.

< > < > < >

<u>અધ્યાય આઠમો</u>

પ્રયાણસાધના : સાતત્યયોગ

૩૬. શુભ સંસ્કારોનો સંચય

1. માણસનું જીવન અનેક સંસ્કારોથી ભરેલું હોય છે. આપણે હાથે અસંખ્ય ક્રિયાઓ થયા કરે છે. તેનો હિસાબ માંડવા બેસીએ તો અંત ન આવે. સ્થૂળ પ્રમાણમાં માત્ર ચોવીસ કલાકની ક્રિયાઓ લઈએ તો કેટલીયે જોવાની મળશે. ખાવું, પીવું, બેસવું, ઊંઘવું, ચાલવું, ફરવા જવું, કામ કરવું, લખવું, બોલવું, વાંચવું અને આ ઉપરાંત તરેહતરેહનાં સ્વપ્નાં, રાગદ્વેષ, માનાપમાન, સુખદુઃખ, એમ ક્રિયાના અનેક પ્રકાર આપણને જોવાના મળશે. મન પર એ બધી ક્રિયાઓના સંસ્કાર પડ્યા કરે છે. એથી જીવન એટલે શું એવો કોઈ સવાલ કરે તો જીવન એટલે સંસ્કારસંચય એવી વ્યાખ્યા હું કરૂં.

2. સંસ્કાર સારા-નરસા હોય છે. બંનેની માણસના જીવન પર અસર થયેલી હોય છે. બચપણની ક્રિયાઓનું તો સ્મરણ જ રહેતું નથી. પાટી પરનું લખાણ ભૂંસી નાખ્યું હોય તેવું આખા બચપણનું થઈ જાય છે. પૂર્વજન્મના સંસ્કારો તો છેક સાફ ભૂંસાઈ ગયેલા હોય છે, અને તે એટલે સુધી કે પૂર્વજન્મ હતો કે નહીં તેની પણ શંકા થઈ શકે છે. આ જન્મનું નાનપણ યાદ આવતું નથી તો પૂર્વજન્મની વાત શું કામ કરવી ? પણ પૂર્વજન્મની વાત રહેવા દઈએ. આપણે આ જન્મનો જ વિચાર કરીએ. આપણી જેટલી ક્રિયાઓ ધ્યાનમાં રહે છે તેટલી જ થઈ છે એવુંયે નથી. અનેક ક્રિયાઓ અને અનેક જ્ઞાન થતાં રહે છે. પણ એ ક્રિયાઓ ને એ બધાં જ્ઞાનો મરી પરવારે છે ને છેવટે થોડા સંસ્કાર માત્ર બાકી રહી જાય છે.

રાત્રે સૂતી વખતે આપણે દિવસ દરમ્યાનની બધી ક્રિયાઓ યાદ કરવા જઈએ તોયે પૂરી યાદ આવતી નથી. કઈ યાદ આવે છે ? જે કૃતિઓ બહાર તરી આવનારી હોય છે તે જ નજર સામે રહે છે. ખૂબ તકરાર કરી હોય તો તે જ યાદ આવ્યા કરે છે. તે દિવસની તે જ મુખ્ય કમાણી. બહાર તરી આવતી મોટી મોટી વાતોના સંસ્કારની છાપ મનમાં ઊંડી ઊતરી જાય છે. મુખ્ય ક્રિયા યાદ આવે છે, બાકીની ઝાંખી પડી જાય છે. રોજનીશી લખતા હોઈએ તો આપણે રોજ બેચાર મહત્તવની બાબતો નોંધીશું. દરેક દિવસના આવા સંસ્કારો લઈ એક અઠવાડિયાનું તારણ કાઢીશું તો એમાંથીયે ગળી જઈને અઠવાડિયા દરમ્યાનની થોડી બહાર તરી આવતી મોટી મોટી

વાતો બાકી રહી જશે. પછી મહિનામાં આપણે શું શું કર્યું તે જોવા બેસીશું તો આખા મહિનામાં બનેલી જે મહત્વની વાતો હશે તેટલી જ નજર સામે આવશે. આમ પછી છ મહિનાનું, વરસનું, પાંચ વરસનું, યાદ કરતાં કરતાં તારણરૂપે બહુ થોડી મહત્વની વાતો ધ્યાનમાં રહે છે. અને તેમના સંસ્કાર બને છે. અસંખ્ય ક્રિયાઓ અને અનંત જ્ઞાનો થયાં છતાં છેવટે મનની પાસે બહુ થોડી સિલક બાકી રહેતી જણાય છે. જે તે કર્મો ને જે તે જ્ઞાન આવ્યાં અને પોતાનું કામ પતાવી મરી ગયાં. બધાં કર્મોના મળીને પાંચદસ દ્રઢ સંસ્કાર જેમ-તેમ સિલક રહે છે. આ સંસ્કારો એ જ આપણી મૂડી. જીવનનો વેપાર ખેડી જે કમાણી કરી તે આ સંસ્કારસંપત્તિની છે. એકાદ વેપારી જેમ રોજનું, મહિનાનું ને આખા વરસનું નામું માંડી છેવટે આટલો નફો થયો કે આટલી ખોટ ગઈ એવો આંકડો તારવે છે તેવું જ આબેહૂબ જીવનનું છે. અનેક સંસ્કારોની સરવાળા-બાદબાકી થતાં થતાં તદ્દન ચોખ્ખુંચટ અને માપસરનું કંઈક સિલક રહે છે. જીવનની છેલ્લી ક્ષણ આવે છે ત્યારે આત્મા જીવનની સિલક યાદ કરવા માંડે છે. આખા જન્મારામાં શું કર્યું તે યાદ કરતાં તેને કરેલી કમાણી બેચાર વાતોમાં દેખાય છે. આનો અર્થ એવો નથી કે જે તે કર્મો ને જ્ઞાનો ફોગટ ગયાં. તેમનું કામ પતી ગયેલું હોય છે. હજારો રૂપિયાની ઊથલપાથલ કર્યા બાદ આખરે વેપારીની પાસે પાંચ હજારની ખોટ કે દસ હજારનો નફો એટલો જ સાર રહે છે. ખોટ ગઈ હોય તો તેની છાતી બેસી જાય છે અને નફો થયો હોય તો આનંદથી ફૂલે છે.

૩. આપણું એવું જ છે. મરણ વખતે ખાવાની ચીજ પર વાસના જઈ બેઠી તો આખી જિંદગી સ્વાદ કરવાનો અભ્યાસ કર્યો છે એમ સાબિત થાય. અન્નની વાસના એ જીવનની કરેલી કમાણી થઈ. કોઈક માને મરતી વખતે છોકરાની યાદ આવે તો તે પુત્ર વિષેનો સંસ્કાર જ જોરાવર સાબિત થયો જાણવો. બાકીનાં અસંખ્ય કર્મો ગૌણ થઈ ગયાં. અંકગણિતમાં દાખલો હોય છે. તેમાં કેવા મોટા મોટા આંકડા ! પણ સંક્ષેપ કરતાં કરતાં છેવટે એક અથવા શૂન્ય જવાબ નીકળે છે. તે પ્રમાણે જીવનમાં સંસ્કારોના અનેક આંકડા જતા રહી આખરે જોરાવર એવો એક સંસ્કાર સારરૂપે બાકી રહે છે. જીવનના દાખલાનો એ જવાબ જાણવો. અંતકાળનું સ્મરણ આખા જીવનનું ફલિત છે. જીવનનો એ છેવટનો સાર મધુર નીવડે, એ છેવટની ઘડી રૂડી નીવડે તેટલા માટે આખા જીવનની બધી મહેનત હોવી જોઈએ. જેનો અંત રૂડો તેને સઘળું રૂડું. એ છેવટના જવાબ પર ધ્યાન રાખી જીવનનો દાખલો કરો. એ ધ્યેય નજર સામે રાખી જીવનની યોજના કરો. દાખલો કરતી વખતે જે ખાસ સવાલ પૂછવામાં આવેલો હોય છે તે નજર સામે રાખીને તે કરવો પડે છે. તે પ્રમાણેની રીત અજમાવવી પડે છે. મરણ વખતે જે સંસ્કાર ઉપર તરી આવે

એવી ઈચ્છા હોય તેને અનુસરીને આખા જીવનનો પ્રવાહ વાળો. તેના તરફ રાત ને દિવસ મનનું વલણ રાખો.

૩૭. મરણનું સ્મરણ રહેવું જોઈએ

4. આ આઠમા અધ્યાયમાં એવો સિદ્ધાંત રજૂ કર્યો છે કે જે વિચાર મરણ વખતે સ્પષ્ટ તેમ જ ઊંડો ઠસી ગયેલો હોય તે જ વિચાર પછીના જન્મમાં સૌથી જોરાવર ઠરે છે. એ ભાથું બાંધીને જીવ આગળની યાત્રાને માટે નીકળે છે. આજના દિવસની કમાણી લઈને ઊંઘી ઊઠ્યા પછી કાલના દિવસની આપણે શરૂઆત કરીએ છીએ. તે જ પ્રમાણે આ જન્મે મેળવેલું ભાથું બાંધીને મરણની મોટી ઊંઘમાંથી ઊઠ્યા પછી ફરી પાછી આપણી યાત્રા શરૂ થાય છે. આ જન્મનો અંત તે આગળના જન્મની શરૂઆત બને છે. એથી મરણનું સ્મરણ રાખી જીવનનો વહેવાર કરો.

5. મરણનું સ્મરણ રાખીને જીવવાની વળી વધારે જરૂર એટલા માટે છે કે મરણની ભયાનકતાનો સામનો કરી શકાય, તેમની સામે તોડ કાઢી શકાય. એકનાથના જીવનનો એક પ્રસંગ છે. એક ગૃહસ્થે નાથને પૂછ્યું, “મહારાજ, તમારૂં જીવન કેટલું સાદું ને નિષ્પાપ ! અમારૂં એવું કેમ નથી ? તમે કદી કોઈના પર ગુસ્સે થતા નથી, તમારે કોઈ સાથે ટંટો નહીં, તકરાર નહીં. તમે કેવા શાંત, પવિત્ર અને પ્રેમાળ છો !” નાથે કહ્યું, “મારી વાત હમણાં રહેવા દે. તારી બાબતમાં મને એક વાતની ખબર પડી છે. તારૂં આજથી સાત દિવસ રહીને મરણ છે.” નાથે કહેલી વાત ખોટી કોણ માને ? સાત દિવસ રહીને મરવાનું ! ફક્ત એકસો ને અડસઠ કલાક બાકી ! અરેરે ! હવે શું થાય ? તે માણસ ઝટપટ ઘેર ગયો. તેને કંઈ સૂઝે નહીં. બધી મેલમૂકની વાત, સોંપણનોંધણ પણ કરવા માંડી. પછી તે માંદો પડયો. પથારીએ પડયો. છ દહાડા એમ ને મ જતા રહ્યા. સાતમે દહાડે નાથ તેની પાસે આવ્યા. તેણે નમસ્કાર કર્યા. નાથે પૂછ્યું, “ કેમ છે ? ” તેણે કહ્યું, “જાઉં છું હવે.” નાથે પૂછ્યું, “આ છ દિવસમાં કેટલું પાપ થયું ? પાપના કેટલા વિચાર મનમાં ઊઠયા ?” તે આસન્નમરણ માણસે જવાબ આપ્યો, “નાથ ! પાપનો વિચાર કરવાનો વખત જ ક્યાં હતો ? નજર સામે મરણ એકસરખું ઘૂમ્યા કરતું હતું.” નાથે કહ્યું “અમારૂં જીવન નિષ્પાપ કેમ હોય છે તેનો જવાબ તને હવે મળી ગયો.” મરણનો વાઘ હમેશા સામે ઘૂરકતો ઊભો હોય ત્યારે પાપ કરવાનું સૂઝે ક્યાંથી ? પાપ કરવું હોય તો તેને માટે પણ એક જાતની નિરાંત જોઈએ. મરણનું હમેશ સ્મરણ રાખવું એ પાપમાંથી મુક્ત રહેવાનો ઈલાજ છે. મરણ સામું દેખાતું હોય ત્યારે કઈ હિંમતે માણસ પાપ કરશે ?

6. પણ મરણનું સ્મરણ માણસ હંમેશ ટાળતો ફરે છે. પાસ્કલ નામનો એક ફ્રેંચ ફિલસૂફ થઈ ગયો છે. તેનું ' पांसे ' નામનું એક પુસ્તક છે. पांसे એટલે વિચાર. જુદા જુદા સ્ફુટ વિચારો એ પુસ્તકમાં તેણે રજૂ કર્યા છે. તેમાં તે એક ઠેકાણે લખે છે, " મૃત્યુ સતત પીઠ પાછળ ઊભું છે પણ મૃત્યુને ભૂલવું કેવી રીતે તેના પ્રયાસમાં માણસ કાયમ મંડ્યો રહે છે. મૃત્ને યાદ રાખીને કેમ વર્તવું એ વાત તે નજર સામે રાખતો નથી. " માણસથી મરણ શબ્દ સુધ્ધાં સહેવાતો નથી. જમતી વખતે કોઈ મરણ શબ્દનો ઉચ્ચાર કરે તો કહે છે, ' અરે ! કેવું અભદ્ર બોલે છે ! ' પણ તેમ છતાં, મરણ તરફની મજલ હરેક પગલે અચૂક કપાતી જાય છે. મુંબઈની ટિકિટ કપાવીને એક વાર રેલગાડીમાં બેઠા પછી તમે બેઠા રહેશો તો પણ ગાડી તમને મુંબઈમાં લઈ જઈને નાખશે. આપણે જન્મ્યા ત્યારથી જ મરણની ટિકિટ કપાવેલી છે. તમારે જોઈએ તો બેસો કે દોડો. બેઠા રહેશો તો પણ મૃત્યુ છે, દોડશો તો પણ મૃત્યુ છે. તમે મરણના વિચારને પકડી રાખો કે છોડી દો. પણ તે ટાળ્યો ટળતો નથી. બીજું બધું કદાચ અનિશ્ચિત હોય પણ મરણ નિશ્ચિત છે. સૂર્ય અસ્ત પામે છે તેની સાથે માણસના આવરદાનો એક કકડો ખાતો જાય છે. જીવનના ટુકડા એક પછી એક કરડાતા જાય છે. આવરદા ઘસાતી જાય છે, ઘટતી જાય છે. તો પણ માણસને તેનો વિચાર આવતો નથી. જ્ઞાનદેવ કહે છે, कौतुक दिसतसे – કૌતુક દેખાય છે. માણસને આટલી નિરાંત ક્યાંથી રહે છે એ વાતનું જ્ઞાનદેવને આશ્ચર્ય થાય છે. મરણનો વિચાર સુધ્ધાં સહન ન થાય એટલી હદ સુધી માણસને મરણનો ડર લાગે છે. એ વિચારને તે ટાળતો ફરે છે. જાણીબૂજીને તે આંખ મીંચી જાય છે. લડાઈમાં જનારા સિપાઈ મરણનો વિચાર ટાળવાને સારૂ રમતગમત કરશે, નાચશે, ગાશે, સિગારેટ પીશે. પાસ્કલ લખે છે, ' પ્રત્યક્ષ મરણ સામે દેખાતું હોવા છતાં આ ટૉમી, આ સિપાઈ તેને વીસરી જવાને માટે ખાશે, પીશે ને રાગડા તાણશે.'

7. આપણે બધા આ ટૉમી જેવા જ છીએ. ચહેરો ગોળ, હસતો રાખવાના, સૂકો હોય તો તેલ, પોમેડો લગાડવાના. વાળ પાકીને ધોળા થઈ ગયા હોય તો કલપ લગાડવાના પ્રયાસોમાં માણસ મંડ્યો રહે છે. છાતી પર સાક્ષાત્ મૃત્યુ નાચતું હોવા છતાં તેને વિસારે પાડવાની કોશિશમાં આપણે બધા ટૉમીઓ જરાયે થાક્યા વગર મંડ્યા રહીએ છીએ. બીજી ગમે તે વાત કરશે પણ કહેશે મરણનો વિષય છેડશો મા. મૅટ્રિક પાસ થયેલા છોકરાને પૂછશો, 'હવે શું કરવા ધાર્યું છે ? ' તો તે કહેશે, ' હમણાં પૂછશો મા. હમણાં ફર્સ્ટ ઈયરમાં છું.' પછીને વર્ષે પાછું પૂછશો તો કહેશે, ' પહેલાં ઈન્ટર તો પાસ થવા દો, પછી આગળ જોઈશું !' એમ ને એમ તેનું ગબડે છે.

આગળ શું છે તે પહેલેથી જોવું નહીં જોઈએ કે ? આગળના પગલાની પહેલેથી તજવીજ કરી રાખવી સારી, નહીં તો તે ક્યાંક ખાડામાં નાખી દેશે. પણ વિદ્યાર્થી એ બધું ટાળે છે. એ બિચારાનું શિક્ષણ જ એવું અંધકારમય હોય છે કે તેમાંથી પેલી પારનું ભવિષ્ય તેને મુદ્દલ દેખાતું નથી. એથી પછી શું કરવું એના વિચારને તે નજર સામે ફરકવા જ દેતો નથી. કારણ બધું જ અંધારૂં ઘોર છે. પણ એ આગળનું એમ ટાળી શકાતું નથી. તે બોચી પર આવીને બેઠા વગર રહેતું નથી.

8. કૉલેજમાં પ્રોફેસર તર્કશાસ્ત્ર શીખવે છે. 'માણસ મર્ત્ય છે. સૉક્રેટીસ માણસ છે. એટલે તે અચૂક મરવાનો.' આવું અનુમાન પ્રોફેસર શીખવે છે. સૉક્રેટીસનો દાખલો આપે છે. પોતાનો કેમ નથી આપતો ? પ્રોફેસર પોતે પણ મર્ત્ય છે. 'બધાં માણસ મર્ત્ય છે, માટે હું પ્રોફેસર પણ મર્ત્ય છું અને હે શિષ્ય, તું પણ મર્ત્ય છે,' એવું તે પ્રોફેસર શીખવશે નહીં. તે એ મરણને સૉક્રેટીસને માથે ધકેલી દે છે. કારણ સૉક્રેટીસ મરી પરવારેલ છે. તે તકરાર કરવાને હાજર નથી. શિષ્ય ને ગુરૂ બંને સૉક્રેટિસને મરણ અર્પણ કરી પોતાની બાબતમાં **तेरी भी चूप, मेरी भी चूप** જેવા રહે છે. તેમને જાણે એવું લાગે છે કે આપણે અત્યંત સલામત છીએ!

9. મૃત્યુને વીસરી જવાનો આવો આ પ્રયાસ સર્વત્ર રાત ને દિવસ જાણીબૂજીને ચલાવાય છે. પણ મૃત્યુ ટળે છે ખરૂં કે ? કાલે મા મરી ગઈ એટલે મૃત્યુ સામું આવીને ડોળા ધુરકાવતું ઊભું જાણો. નિર્ભયપણે મરણનો વિચાર કરી તેનો તોડ કાઢવાની માણસ હિંમત કરતો જ નથી. હરણની પાછળ વાઘ પડયો છે. હરણું ચપળ છે. પણ તેનું જોર ઓછું પડે છે. તે આખરે થાકી જાય છે. પાચળ પેલો વાઘ, પેલું મરણ આવતું હોય છે. તે ક્ષણે તે હરણની કેવી સ્થિતિ થાય છે ? વાઘ તરફ તેનાથી જોઈ શકાતું નથી. જમીનમાં મોં ને શીંગડાં ખોસી તે આંખ મીંચીને ઊભું રહે છે. 'આવ ભાઈ ને માર હવે ઝડપ' એમ જાણે કે તે નિરાધાર થઈને કહે છે. આપણે મરણને સામું જોઈ શકતા નથી. તેને ચૂકવવાની ગમે તેટલી તરકીબો કરો તો પણ મરણનું જોર એટલું બધું હોય છે કે છેવટે તે આપણને પકડી પાડયા વગર રહેતું નથી.

10. અને મરણ આવે છે એટલે માણસ જીવનની સિલક તપાસવા બેસે છે. પરીક્ષામાં બેઠેલો આળસુ ઠોઠ વિદ્યાર્થી ખડિયામાં કલમ બોળે છે ને બહાર કાઢે છે. પણ ધોળા ઉપર કાળું થવા દે તો શરત. અલ્યા, થોડુંયે લખીશ કે નહીં ? કે પછી સરસ્વતી આવીને બધું લખી જવાની છે ?

તે કોરો પેપર આપી આવે છે. અથવા છેવટે કંઈકનું કંઈક ચીતરી મારે છે. સવાલના જવાબ લખવાના છે, એનો કશો વિચાર નથી. આમ જુએ છે ને તેમ જુએ છે. એવું જ આપણું છે. જીવનનો બીજો છેડો મરણને અડે છે એ વાત ખ્યાલમાં રાખી તે છેવટની ઘડી પુણ્યમય, અત્યંત પાવન, રૂડી કેવી રીતે થાય એનો અભ્યાસ આયુષ્યભર રાખવો જોઈએ. ઉત્તમમાં ઉત્તમ સંસ્કાર મન પર કેમ ઠસે એનો વિચાર આજથી જ થવો જોઈએ. પણ સારા સંસ્કારનો અભ્યાસ કોને કરવો છે ? બૂરી વાતોનો મહાવરો માત્ર ડગલે ને પગલે થયા કરે છે. જીભ, આંખ, કાન એને આપણે સ્વાદ લગાડી લગાડી બહેકાવી મૂકીએ છીએ. પણ ચિત્તને જુદો મહાવરો પાડવો જોઈએ. સારી વાતો તરફ ચિત્તને દોરવું જોઈએ, તેનો તેને રંગ લગાડવો જોઈએ. જે ક્ષણે સમજાય કે આપણી ભૂલ થાય છે તે જ ક્ષણથી સુધારો કરવાને મંડી પડવું જોઈએ. ભૂલ જણાય છતાંયે તે પાછી કર્યા કરવી ? જે ક્ષણે ભૂલ સમજાય તે ક્ષણ પુનર્જન્મની ગણો. તે તારૂં નવું બાળપણ. તે તારા જીવનની બીજી નવી સવાર છે એમ સમજ. હવે તું ખરો જાગ્યો. હવે રાત ને દિવસ જીવનનું પરીક્ષણ કર, સંભાળીને ચાલ. એમ નહીં કરે તો પડીને પાછો અફળાઈશ, પાછો બૂરાનો અભ્યાસ ચાલુ થઈ જશે.

11. ઘણાં વરસ પહેલાં હું મારી દાદીને મળવા ગયો હતો. તે ખૂબ ઘરડી થઈ ગઈ હતી. તે મને કહે, ' વિન્યા, હમણાંનું કશું યાદ નથી રહેતું. ઘીનું વાસણ લેવાને જાઉં છું પણ લીધા વગર જ પાછી આવું છું. ' પણ પચાસ વરસ પહેલાંની દાગીનાની એક વાત તે મને કહ્યા કરે. પાંચ મિનિટ પહેલાંનું યાદ રહેતું નથી. પણ પચાસ વરસ પહેલાંનો જોરાવર સંસ્કાર છેવટ સુધી જાગતો સતેજ રહે છે. એનું કારણ શું ? પેલી દાગીનાની વાત ત્યાર સુધીમાં તેણે હરેક જણને કરી હશે. તે વાતનો કાયમ ઉચ્ચાર ચાલુ રહ્યો હતો. તે વાત જીવનને ચોંટી ગઈ, જીવન સાથે એકરૂપ થઈ ગઈ. મેં મનમાં કહ્યું, ઈશ્વર કરે ને મરણ વખતે દાદીને દાગીના યાદ ન આવે એટલે થયું.

૩૮. સદા તે ભાવથી ભર્યો

12. જે વાતનો અભ્યાસ રાત ને દિવસ ચાલુ રહેતો હોય તે ઠસી કેમ ન જાય ? પેલી અજામિલની વાતો વાંચીને ભ્રમમાં ન પડશો. તે ઉપરથી પાપી દેખાતો હતો પણ તેના જીવનમાં અંદરથી પુણ્યનો પ્રવાહ વહેતો હતો. તે પુણ્ય છેવટની ક્ષણે જાગ્યું. હમેશ પાપ કરતાં રહેવા છતાં છેવટે રામનું નામ અચૂક મોઢે આવીને ઊભું રહેશે એવા ભ્રમમાં રહીશ મા.

નાનપણથી જ આદું ખાઈને અભ્યાસ પાછળ લાગ. એકેએક સારા સંસ્કારની છાપ મન પર બરાબર ઊઠે એની કાળજી રાખ. આથી શું થવાનું છે, પેલાથી શું બગડી જવાનું છે એવું કહીશ નહીં. ચાર વાગ્યે જ શા સારૂ ઊઠવું ? સાત વાગ્યે ઊઠવાથી શું બગડી જવાનું હતું ? એવું કહ્રે ચાલશે નહીં. મનને એમ ને એમ એકસરખી ચૂટ આપ્યા કરીશ તો છેવટે છેતરાઈશ. પછી સારા સંસ્કારની છાપ બરાબર ઊઠશે નહીં. કણ કણ કરીને લક્ષ્મી મેળવવી પડે છે. ક્ષણ ક્ષણ ફોગટ ન બગાડતાં વિદ્યા મેળવવામાં વાપરવી પડે છે. હરેક ક્ષણે પડતો સંસ્કાર સારો જ હોય છે કે નહીં એનો વિચાર કરતો રહે. ભૂંડો બોલ ઉચ્ચારતાંની સાથે ખોટો સંસ્કાર પડયા વગર નહીં રહે. હરેક કૃતિની છીણી જીવનના પથ્થરને ઘાટ આપે છે. દિવસ સારો ગયો હોય તો પણ ખરાબ કલ્પનાઓ સ્વપ્નામાં આવીને ખડી થાય છે. પાછલા પાંચદસ દિવસના વિચારો જ સ્વપ્નામાં દેખાય છે, એવું નથી. ઘણા ખરાબ સંસ્કાર બેસાવધપણામાં મન પર પડી ગયેલા હોય છે. કઈ ઘડીએ તે જાગી ઊઠે તે કહેવાય નહીં. એથી ઝીણી ઝીણી બાબતોમાં પણ સંભાળ રાખ. ડૂબનારાને તણખલાનો પણ આધાર થાય છે. સંસારમાં આપણે ડૂબીએ છીએ. જરા સારૂં બોલ્યો હોઈશ તો તેટલો જ આધાર થશે. સારૂં કરેલું કદી ફોગટ જવાનું નથી. તે તને તારશે. લેશમાત્ર પણ ખરાબ સંસ્કાર ન જોઈએ. હું આંખ પવિત્ર રાખીશ, કાન નિંદા સાંભળશે નહીં, સારૂં જ બોલીશ, એવી હમેશ મહેનત કરતા રહો. આવી સાવધાની રાખશો તો છેવટની ક્ષણે ધાર્યો દાવ પડશે અને આપણે જીવનના તેમ જ મરણના સ્વામી થઈશું.

13. પવિત્ર સંસ્કાર ઊઠે તેટલા સારૂ ઉદાત્ત વિચારો મનમાં વાગોળવા. હાથને પવિત્ર કામમાં રોકવા. અંદર ઈસ્વરનું સ્મરણ ને બહાર સ્વધર્માચરણ. હાથથી સેવાનું કર્મ અને મનમાં વિકર્મ એમ રોજ કરતા રહેવું જોઈએ. ગાંધીજીને જુઓ. રોજ કાંતે છે. રોજ કાંતવાની વાત પર તેમણે ભાર દીધો છે. રોજ શા સારૂ કાંતવું ? કપડાંજોગું ગમે ત્યારે કાંતી લીધું હોય તો ન ચાલે ? પણ એ વહેવાર થયો. રોજ કાતવામાં આધ્યાત્મિકતા છે. દેશને ખાતર મારે કંઈક કરવાનું છે એનું ચિંતન છે. એ સૂતર દરિદ્રનારાયણની સાથે આપણને રોજ જોડી આપે છે. તે સંસ્કાર દ્રઢ થાય છે.

14. દાક્તરે કહ્યું કે રોજ દવાનો ડોઝ લેજો. પણ આપણે તે બધી દવા એકસામટી પી જઈએ તો ? એ બેહૂદું થાય. એથી દવા લેવાનો હેતુ પાર નહીં પડે. દવાનો રોજેરોજ સંસ્કાર કરી પ્રકૃતિમાંની વિકૃતિ દૂર કરવાની છે. તેવું જ જીવનનું છે. શંકરની પિંડી પર ધીરે ધીરે અભિષેક કરવો જોઈએ. આ મને બહુ ગમી ગયેલું દ્રષ્ટાંત છે. નાનપણમાં એ ક્રિયા હું રોજ જોતો. ચોવીસ

કલાકનું ભેગું કરો તો તે બધું પાણી માંડ બે બાલદી થાય. ઝટ બે બાલદી લિંગ પર સામટી રેડી દીધી હોય તો શું ? આ સવાલનો જવાબ મને બચપણમાં જ મળી ગયો હતો. પાણી એકદમ એક સામટું રેડી દેવાથી કર્મ સફળ નથી થતું. ટીપે ટીપે જે સતત ધાર થાય છે તેનું જ નામ ઉપાસના છે. સમાન સંસ્કારોની એક સરખી સતત ધાર ચાલવી જોઈએ. જે સંસ્કાર સવારે, તે જ બપોરે, તે જ પાછો સાંજે. જે દિવસે, તે જ રાતે. જે કાલે તે જ આજે, અને જે આજે તે જ આવતી કાલે. જે આ વરસે તે જ વતે વરસે, ને જે આ જન્મે તે આવતે જન્મે. અને જે જીવતાં, તે જ મરતાં. આવી એકેક સ્તસંસ્કારની દિવ્ય ધારા આખાયે જીવન દરમ્યાન સતત વહેતી રહેવી જોઈએ. આવો પ્રવાહ અખંડ ચાલુ રહે તો જ છેવટે આપણે જીતીએ. તો જ આપણે આપણો ધ્વજ છેવટના મુકામ પર રોપીને ફરકાવી શકીએ. એક જ દિશાએ સંસ્કારપ્રવાહ વહેવો જોઈએ. નહીં તો ડુંગર પર પડેલું પાણી જો બાર રસ્તે ફંટાઈ જાય તો તેની નદી બનતી નથી. પણ બધું પાણી એક દિશાએ વહેશે તો ધારમાંથી વહેણ થશે, વહેણમાંથી પ્રવાહ થશે, પ્રવાહની નદી બનશે અને નદીની ગંગા થઈને તે સાગરને મળશે. એક દિશાએ વહેતું પાણી સમુદ્રને મળ્યું. ચારેકોર વહી જતું પાણી સુકાઈ ગયું. સંસ્કારોનું પણ એવું જ છે. સંસ્કાર આવે ને જાય તેનો શો ઉપયોગ ? સંસ્કારોનો પવિત્ર પ્રવાહ જીવનમાં વહેતો રહેશે તો જ છેવટે મરણ મહા આનંદનો ભંડાર છે એવો અનુભવ થશે. જે પ્રવાસી રસ્તામાં ઝાઝું ન થોભતાં, રસ્તામાં આવતા મોહ દૂર કરી મહેનત કરીને પગલાં માંડતો માંડતો શિખર પર જઈ પહોંચ્યો, તે ઉપર જઈ છાતી પર લદાયેલાં સર્વ બંધનો ફેંકી દઈ ત્યાંના મોકળાશથી વાતા પવનનો અનુભવ કરશે. તેના આનંદનો બીજા લોકોને ખ્યાલ સરખો આવે એમ નથી. જે મુસાફર અધવચ્ચે અટકી જાય છે તેને માટે સૂર્ય થોડો જ થોભવાનો હતો ?

૩૯. રાત ને દિવસ યુદ્ધનો પ્રસંગ

15. ટૂંકમાં, બહારથી એકધારૂં સ્વધર્માચરણ અને અંદરથી ચિત્તશુદ્ધિની, હરિસ્મરણની ક્રિયા એમ અંતર્બાહ્ય કર્મવિકર્મોના પ્રવાહ કામ કરશે ત્યારે મરણ આનંદની વાત લાગશે. તેથી ભગવાન કહે છે – म्हणूनि सगळा काळ मज आठव झुंज तुं । 'માટે અખંડ તું મારી સ્મૃતિને રાખતો લડ.' મારૂં અખંડ સ્મરણ કર અને લડતો રહે. सदा त्यांत चि रंगला. હમેશ ઈશ્વરમાં ભળી જઈને રહે. ઈશ્વરી પ્રેમથી જ્યારે તું અંતર્બાહ્ય રંગાશે, તે રંગ જ્યારે આખાયે જીવન પર ચડશે, ત્યારે પવિત્ર વાતોમાં હમેશ આનંદ આવશે. બૂરી વૃત્તિ પછી સામી ઊભી નહીં રહે. સુંદર મનોરથોના અંકુર

મનમાં ફૂટવા માંડશે. અને સારી કૃતિઓ સહેજે તારે હાથે થવા માંડશે.

16. ઈશ્વરના સ્મરણથી સારી કૃતિઓ સહેજે થવા માંડશે એ વાત સાચી. પણ કાયમ લડતો રહે એવી ભગવાનની આજ્ઞા છે. તુકારામ મહારાજ કહે છે, **रात्री दिवस आम्हां युद्धाचा प्रसंग । अंतर्बाह्य जग आणि मन ।।** - રાત ને દિવસ કાયમ અમારે લડાઈનો પ્રસંગ છે. એક બાજુ મન છે ને બીજી બાજુ અંદરનું ને બહારનું જગત છે. અંદરનું ને બહાર અનંત સૃષ્ટિ ભરેલી પડી છે. એ સૃષ્ટિની સાથે મનની એકધારી લડાઈ ચાલુ છે. એ લડાઈમાં દરેક ક્ષણે જીત જ થશે એવું નથી. જે આખરે જીત્યો તે ખરો. છેવટનો નિકાલ તે જ સાચો. સફળતા નિષ્ફળતા અનેક વાર મળશે. અપજશ મળે તેથી નિરાશ થવાનું જરાયે કારણ નથી. પથ્થર પર ઓગણીસ વાર ઘા કર્યા પણ તે ફૂટ્યો નહીં. પણ ધારો કે વીસમે ઘાએ ફૂટ્યો. તો શું પેલા આગળના ઘા નકામા ગયા ગણવા ? પેલા વીસમા ઘાની સફળતાની તૈયારી એ આગળના ઓગણીસ ઘા કરતા હતા.

17. નિરાશ થવું એટલે નાસ્તિક થવું. પરમેશ્વર સંભાળવાવાળો છે. ભરોસો રાખો. છોકરામાં હિંમત આવે તેટલા ખાતર મા તેને આમ તેમ છૂટું ફરવા દે છે. પણ તે તેને પડવા દે ખરી કે ? છોકરૂં પડતું દેખાશે કે આસ્તેથી આવીને તેને ઊંચકી લેશે. ઈશ્વર પણ તમારા તરફ જોયા કરે છે. તમારા જીવનના પતંગની દોરી તેના હાથમાં છે. એ પતંગની દોરી કોઈ વાર તે ખેંચી રાખે છે, ક્યારેક ઢીલી છોડે છે. પણ દોરી આખરે તેના હાથમાં છે એની ખાતરી રાખો. ગંગાના ઘાટ પર તરતાં શીખવે છે. ઘાટ પરના ઝાડની સાથે સાંકળ બાંધેલી હોય છે. તે કમરે બાંધીને શીખવનારને પાણીમાં ફેંકી દે છે. શીખવનાર તરવૈયા પાણીમાં તરતા જ હોય છે. પેલો શિખાઉ બેચાર ડૂબકી ખાય છે પણ આખરે તરવાની કળા હાથ કરે છે. જીવનની કળા ખુદ પરમેશ્વર આપણને શીખવી રહેલો છે.

૪૦. શુકલ-કૃષ્ણ ગતિ

18. પરમેશ્વર પર શ્રદ્ધા રાખી મન, વચન ને કાયાથી દિવસ ને રાત લડતા રહેશો તો અંતકાળની ઘડી અત્યંત રૂડી થશે. તે વખતે બધાયે દેવતાઓ અનુકૂળ થઈ રહેશે. આ અધ્યાયને છેડે આ વાત રૂપકમાં કહી છે. એ રૂપક બરાબર સમજી લો. જેના મરણ વખતે અગ્નિ સળગેલો છે, સૂર્ય પ્રકાશે છે, શુકલપક્ષના ચંદ્રમાની કળા વધતી જાય છે, ઉત્તરાયણનું વાદળાં વગરનું, નિરભ્ર, સુંદર આકાશ માથે ફેલાયેલું છે, તે બ્રહ્મમાં વિલીન થાય છે. અને જેના મરણ

વખતે ધુમાડો ધુમાયા કરે છે, અંતર્બાહ્ય અંધારૂં છે, કૃષ્ણપક્ષનો ચંદ્રમા ક્ષીણ થતો જાય છે, દક્ષિણાયનમાંનું પેલું અભ્રાચ્છાદિત મલિન આકાશ માથે ફેલાયેલું છે, તે પાછો જન્મમરણના ફેરામાં પડશે.

19. ઘણા લોકો આ રૂપકથી ગોટાળામાં પડી જાય છે. પવિત્ર મરણ મળે એવી ઈચ્છા હોય તો અગ્નિ, સૂર્ય, ચંદ્ર, આકાશ એ બધા દેવતાઓની કૃપા હોવી જોઈએ. અગ્નિ કર્મનું ચિહ્ન છે, યજ્ઞની નિશાની છે. અંતકાળે પણ યજ્ઞની જ્વાળા સળગતી હોવી જોઈએ. ન્યાયમૂર્તિ રાનડે કહેતા, 'એકધારૂં કર્તવ્ય કરતાં કરતાં આવનારૂં મરણ ધન્ય છે. કંઈક વાંચતો હોઉં, કર્મ કરતો હોઉં, એમ કામ કરતાં કરતાં મને મરણ આવી મળે એટલે થયું.' સળગતા અગ્નિનો આ અર્થ છે. મરણકાળે પણ કર્મ કરતા રહેવાય એ અગ્નિની કૃપા છે. સૂર્યની કૃપા એટલે બુદ્ધિની પ્રભા છેવટ સુધી ઝગમગતી રહે. ચંદ્રની કૃપા એટલે મરણ વખતે પવિત્ર ભાવના વધતી જાય. ચંદ્ર મનનો, ભાવનાનો દેવતા છે. શુકલપક્ષના ચંદ્રની માફક મનમાંની પ્રેમ, ભક્તિ, ઉત્સાહ, પરોપકાર, દયા વગેરે શુદ્ધ ભાવનાઓનો પૂરેપૂરો વિકાસ થાય. આકાશની કૃપા એટલે હૃદયાકાશમાં આસક્તિનાં વાદળાંનું પૂમડું સરખું ન હોય. એક વાર ગાંધીજીએ કહેલું, 'હું એકસરખો રેંટિયો રેંટિયો કર્યા કરૂં છું. રેંટિયાને હું પવિત્ર વસ્તુ માનું છું. પણ અંતકાળે તેનીયે વાસના ન જોઈએ. જેણે મને રેંટિયો સુઝાડયો તે તેની ફિકર રાખવાને પૂરેપૂરો સમર્થ છે. રેંટિયો હવે બીજા સારા માણસોના હાથમાં પહોંચ્યો છે. રેંટિયાની ફિકર છોડી મારે પરમેશ્વરને મળવાને તૈયાર રહેવું જોઈએ.' ટૂંકમાં, ઉત્તરાયણનું હોવું એટલે હૃદયમાં આસક્તિનાં વાદળ ન હોવાં.

20. છેવટના શ્વાસોચ્છવાસ સુધી હાથપગ વડે સેવા ચાલુ છે, ભાવનાની પૂર્ણિમા સોળે કળાએ ખીલી છે, હૃદયાકાશમાં જરા જેટલીયે આસક્તિ નથી, બુદ્ધિ પૂરેપૂરી સતેજ છે, એવી રીતે જેને મરણ આવી મળે તે પરમાત્મામાં ભળી ગયો જાણવો. આવો પરમ મંગળ અંત આવે તે સારૂ જાગતા રહીને રાત ને દિવસ ઝૂઝતા રહેવું જોઈએ, ક્ષણભર પણ અશુદ્ધ સંસ્કારની છાપ મન પર પડવા ન દેવી જોઈએ. અને એવું બળ મળે તે માટે પરમેશ્વરની પ્રાર્થના કરતા રહેવું જોઈએ; નામસ્મરણ, તત્વનું રટણ ફરી ફરીને કરવું જોઈએ.

< > < > < >

<u>અધ્યાય નવમો</u>

માનવસેવાની રાજવિદ્યા : સમર્પણયોગ

૪૧. પ્રત્યક્ષ અનુભવની વિદ્યા

1. આજે મારું ગળું દુખે છે, મારો અવાજ સંભળાશે કે નહીં એ બાબતમાં થોડી શંકા રહે છે. આ પ્રસંગે સાધુચરિત મોટા માધવરાવ પેશવાના અંતકાળની વાત યાદ આવે છે. એ મહાપુરૂષ મરણપથારીએ પડયા હતા. ખૂબ કફ થયો હતો. કફનું પર્યાવસન અતિસારમાં કરી શકાય છે. માધવરાવે વૈદ્યને કહ્યું, ' મારો કફ મટી મને અતિસાર થાય એવું કરો એટલે રામનામ લેવાને મોઢું છૂટું થાય.' હું પણ આજે પરમેશ્વરની પ્રાર્થના કરતો હતો. ઈશ્વરે કહ્યું, ' જેવું ગળું ચાલે તેવું બોલજે. ' હું અહીં ગીતા વિષે બોલું છું તેમાં કોઈને ઉપદેશ કરવાનો હેતુ નથી. લાભ લેનારને તેમાંથી લાભ થયા વગર રહેવાનો નથી. પણ હું ગીતા વિષે બોલું છું તે રામનામ લેવાને બોલું છું. ગીતા વિષે કહેતી વખતે મારી હરિનામ લેવાની ભાવના હોય છે.

2. આ હું જે કહું છું તેનો આજના નવમા અધ્યાય સાથે સંબંધ છે. હરિનામનો અપૂર્વ મહિમા આ નવમા અધ્યાયમાં કહેલો છે. આ અધ્યાય ગીતાની મધ્યમાં ઊભો છે. આખા મહાભારતની મધ્યમાં ગીતા અને ગીતાની મધ્યમાં નવમો અધ્યાય છે. અનેક કારણોને લઈને આ અધ્યાયને પાવનત્વ પ્રાપ્ત થયેલું છે. કહેવાય છે કે જ્ઞાનદેવે છેવટે સમાધિ લીધી તે વખતે આ અધ્યાય જપતાં જપતાં તેમણે પ્રાણ છોડ્યા હતા. આ અધ્યાયના સ્મરણમાત્રથી મારી આંખો છલકાઈ જાય છે ને હૃદય ભરાઈ આવે છે. વ્યાસનો આ કેવડો મોટો ઉપકાર ! એકલા ભરતખંડ પર નહીં, આખી માનવજાત પર આ ઉપકાર છે. જે વસ્તુ ભગવાને અર્જુનને કહી તે અપૂર્વ વસ્તુ શબ્દથી કહેવાય એવી નહોતી. પણ દયાથી પ્રેરાઈને વ્યાસજીએ સંસ્કૃત ભાષામાં પ્રગટ કરી.ગુહ્ય વસ્તુને વાણીનું રૂપ આપ્યું.

3. આ અધ્યાયના આરંભમાં જ ભગવાન કહે છે, ' राज-विद्या महा-गुह्य उत्तमोत्तम पावन ' આ જે રાજવિદ્યા છે, આ જે અપૂર્વ વસ્તુ છે તે અનુભવવાની વાત છે. ભગવાન તેને પ્રત્યક્ષાવગમ કહે છે. શબ્દમાં ન સમાય એવી પણ પ્રત્યક્ષ અનુભવની કસોટી આ વાત આ અધ્યાયમાં કહેલી હોવાથી તેમાં ઘણી મીઠાશ આવેલી છે. તુલસીદાસે કહ્યું છે,

को जाने को जैहै जम-पुर को सुर-पुर पर-धाम को
तुलसिहि बहुत भलो लागत जग जीवन रामगुलाम को ।

મરણ પછી મળનારૂં સ્વર્ગ, તેની બધી કથા અહીં શા કામની ? સ્વર્ગમાં કોણ જાય છે, યમપુર કોણ જાય છે તે કોણ કહી શકે ? અહીં ચાર દહાડા કાઢવાના છે તો તેટલો વખત રામના ગુલામ થઈને રહેવામાં જ મને આનંદ છે એમ તુલસીદાસજી કહે છે. રામના ગુલામ થઈને રહેવાની મીઠાશ આ અધ્યાયમાં છે. પ્રત્યક્ષ આ જ દેહમાં, આ જ આંખો વડે અનુભવાય એવું ફળ, જીવતાંજીવ અનુભવમાં આવે એવી વાતો આ અધ્યાયમાં કહેલી છે. ગોળ ખાતાં તેનું ગળપણ પ્રત્યક્ષ સમજાય છે તે જ પ્રમાણે રામના ગુલામ થઈને રહેવામાં જે મીઠાશ છે તે અહીં છે. આવી મૃત્યુલોકના જીવનમાંની મીઠાશનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ કરાવનારી રાજવિદ્યા આ અધ્યાયમાં છે. એ રાજવિદ્યા ગૂઢ છે, પણ ભગવાન સૌ કોઈને સુલભ અને ખુલ્લી કરી આપે છે.

૪૨. સહેલો રસ્તો

૪. જે ધર્મનો ગીતા સાર છે તેને વૈદિક ધર્મ કહે છે. વૈદિક ધર્મ એટલે વેદમાંથી નીકળેલ ધર્મ. પૃથ્વીના પડ પર જે કંઈ પ્રાચીન લખાણ મોજૂદ છે તેમાંનું વેદ પહેલું લખાણ મનાય છે. તેથી ભાવિક લોક તેને અનાદિ માને છે. આથી વેદ પૂજ્ય ગણાયા. અને ઈતિહાસની દ્રષ્ટિથી જોઈએ તો પણ વેદ આપણા સમાજની પ્રાચીન ભાવનાઓનું જૂનું નિશાન છે. તામ્રપટ, શિલાલેખ, જૂના સિક્કા, વાસણો, પ્રાણીઓના અવશેષ એ બધાંના કરતાં આ લેખિત સાધન અત્યંત મહત્વનું છે. પહેલવહેલો ઐતિહાસિક પુરાવો એ વેદ છે. આવા એ વેદમાં જે ધર્મ બીજરૂપે હતો તેનું વૃક્ષ વધતાં વધતાં છેવટે તેને ગીતાનું દિવ્ય મધુર ફળ બેઠું. ફળ સિવાય ઝાડનું આપણે શું ખાઈ શકીએ ? ઝાડને ફળ બેસે પછી જ તેમાંથી ખાવાનું મળે. વેદધર્મના સારનોયે સાર તે આ ગીતા છે.

5. આ જે વેદધર્મ પ્રાચીન કાળથી રૂઢ હતો તેમાં તરેહતરેહના યજ્ઞયાગ, ક્રિયાકલાપ, વિવિધ તપશ્ચર્યાઓ, નાના પ્રકારની સાધનાઓ બતાવેલી છે. એ બધું કર્મકાંડ નિરૂપયોગી નહીં હોય તો પણ તેને સારૂ અધિકારની જરૂર રહેતી હતી. તે કર્મકાંડની સૌ કોઈને છૂટ નહોતી. નાળિયેરી પર ઊંચે રહેલું નાળિયેર ઉપર ચડીને તોડે કોણ ? તેને પછી છોલે કોણ ? અને તેને ફોડે કોણ ? ભૂખ તો ઘણીયે લાગી હોય. પણ એ ઊંચા ઝાડ પરનું નાળિયેર મળે કેવી રીતે ? હું નીચેથી

ઊંચે નાળિયેર તરફ તાકું ને નાળિયેર ઉપરથી મારા તરફ જોયા કરે. પણ એથી મારા પેટની આગ થોડી હોલવાવાની હતી ? એ નાળિયેર અને મારી સીધી મુલાકાત ન થાય ત્યાં સુધી બધું નકામું. વેદમાંની એ વિવિધ ક્રિયાઓમાં અત્યંત સૂક્ષ્મ વિચારો હોય. સામાન્ય જનતાને તે કેવી રીતે સમજાય ? વેદમાર્ગ વગર મોક્ષ ન મળે પણ વેદનો તો અધિકાર નહીં ! પછી બીજાંઓનું શું થાય ?

6. તેથી કૃપાળુ સંતોએ આગળ પડી કહ્યું, ' લાવો, આપણે આ વેદોનો રસ કાઢીએ. વેદોનો સાર ટૂંકામાં કાઢી દુનિયાને આપીએ. ' એથી તુકારામ મહારાજ કહે છે, **वेद अनंत बोलला । अर्थ ईतुका चि सादला ।** વેદે પાર વગરની વાતો કરી પણ તેમાંથી અર્થ આટલો જ સધાયો. એ અર્થ કયો ? હરિનામ. હરિનામ એ વેદનો સાર છે. રામનામથી મોક્ષ અવશ્ય મળે છે. સ્ત્રીઓ, છોકરાં, શૂદ્ર, વૈશ્ય, અણઘડ, દૂબળાં, રોગી, પાંગળાં સૌ કોઈને માટે મોક્ષની છૂટ થઈ. વેદના કબાટમાં પુરાઈ રહેલો મોક્ષ ભગવાને રાજમાર્ગ પર આણીને મૂક્યો. મોક્ષની સાદીસીધી યુક્તિ તેમણે બતાવી. જેનું જે સાદું જીવન, જે સ્વધર્મકર્મ, તેને જ યજ્ઞમય કાં ન કરી શકાય ? બીજા યજ્ઞયાગની જરૂર શી ? તારૂં રોજનું સાદું જે સેવાકર્મ છે તેને જ યજ્ઞરૂપ કર.

7. એ આ રાજમાર્ગ છે.

' यानास्थाय नरो राजन् न प्रमाद्येत कर्हिचित् ।
धावन्निमील्य वा नेत्रे न स्खलेन्न पतेदिह ।। '

જેનો આધાર લેવાથી માણસની કદીયે ભૂલ થવાનો ડર નથી, આંખો મીંચીને દોડે તોયે પડશે નહીં. બીજો રસ્તો ' **क्षुरस्य धारा निशिता दुरत्यया** ' – અસ્ત્રાની ધાર જેવો તીક્ષ્ણ, મુશ્કેલીથી તે પર ચલાય એવો છે. તરવારની ધાર કદાચ થોડી બૂઠી હશે પણ આ વૈદક માર્ગ મહાવિકટ છે. રામના ગુલામ થઈને રહેવાનો રસ્તો સહેલો છે. કોઈને ઈજનેર ધીમે ધીમે ઊંચાઈ વધારતો વધારતો રસ્તો ઉપર ને ઉપર લેતો લેતો આપણને શિખર પર લઈ જઈને પહોંચાડે છે. અને આપણને આટલા બધા ઊંચે ચડયા એનો ખ્યાલ સરખો આવતો નથી. એ જેવી પેલા ઈજનેરની તેવી જ આ રાજમાર્ગની ખૂબી છે. જે માણસ જ્યાં કર્મ કરતો ઊભો છે ત્યાં જ, તે જ સાદા કર્મ વડે પરમાત્માને પહોંચી શકાય એવો આ માર્ગ છે.

8. પરમેશ્વર શું ક્યાંક છુપાઈ રહેલો છે ? કોઈ ખીણમાં, કોઈ કોતરમાં, કોઈ નદીમાં, કોઈ સ્વર્ગમાં, એમ તે ક્યાંક લપાઈ બેઠો છે? હીરામાણેક, સોનું ચાંદી પૃથ્વીના પેટાળમાં છુપાયેલાં પડયાં છે. તેની માફક શું આ પરમેશ્વરરૂપી લાલ રતન છૂપું છે ? ઈશ્વરને શું ક્યાંકથી ખોદીને કાઢવાનો છે ? આ બધે સામો ઈશ્વર જ ઊભો નથી કે ? આ તમામ લોકો ઈશ્વરની મૂર્તિ છે. ભગવાન કહે છે, ' આ માનવરૂપે પ્રગટ થયેલી હરિમૂર્તિનો તુચ્છકાર કરશો મા. ' ઈશ્વર પોતે ચરાચરમાં પ્રગટ થઈને રહ્યો છે. તેને શોધવાના કૃત્રિમ ઉપાયો શા સારૂ ? સીધોસાદો ઉપાય છે. અરે ! તું જે જે સેવા કરે તેનો સંબંધ રામની સાથે જોડી દે એટલે થયું. રામનો ગુલામ થા. પેલો કઠણ વેદમાર્ગ, પેલો યજ્ઞ, પેલાં સ્વાહા ને સ્વધા, પેલું શ્રાદ્ધ, પેલું તર્પણ, એ બધું મોક્ષ તરફ લઈ તો જશે, પણ તેમાં અધિકારી ને અનધિકારીની ભાંજગડ ઊભી થાય છે. આપણે એમાં જરાયે પડવું નથી. તું એટલું જ કર કે જે કંઈ કરે તે પરમેશ્વરને અર્પણ કર. તારી હરેક કૃતિનો સંબંધ તેની સાથે જોડી દે. નવમો અધ્યાય એવું કહે છે. અને તેથી ભક્તોને તે બહુ મીઠો લાગે છે.

૪૩. અધિકારભેદની ભાંજગડ નથી

9. કૃષ્ણના આખા જીવનમાં બાળપણ બહુ મીઠું. બાળકૃષ્ણની ખાસ ઉપાસના છે. તે ગોવાળિયાઓ સાથે ગાયો ચારવા જાય, તેમની સાથે ખાયપીએ ને તેમની સાથે હસેરમે. ગોવાળિયા ઈંદ્રની પૂજા કરવા નીકળ્યા ત્યારે તેણે તેમને કહ્યું, 'એ ઈંદ્રને કોણે દીઠો છે ? તેના શા ઉપકાર છે ? આ ગોવર્ધન પર્વત તો સામો પ્રત્યક્ષ દેખાય છે. તેના પર ગાયો ચરે છે. તેમાંથી નદીઓ વહે છે. એની પૂજા કરો.' આવું આવું તે શીખવે. જે ગોવાળિયા સાથે તે રમ્યો, જે ગોપીઓ સાથે તે બોલ્યો, જે ગાયવાછરડાંમાં તે રંગોયો, તે સૌને તેણે મોક્ષ મોકળો કરી આપ્યો. અનુભવથી કૃષ્ણ પરમાત્માએ આ સહેલો રસ્તો બતાવેલો છે. નાનપણમાં તેનો ગાય સાથે સંબંધ બંધાયો, મોટપણમાં ઘોડા સાથે. તેની મોરલીનો નાદ સાંભળતાંની સાથે ગાયો ગળગળી થઈ જતી અને કૃષ્ણનો હાથ પીઠ પર ફરતાંની સાથે ઘોડા હણહણી ઊઠતા. તે ગાયો ને તે ઘોડા કેવળ કૃષ્ણમય થઈ જતાં. पापयोनि ગણાતાં એ જાનવરોને પણ જાણે કે મોક્ષ મળી જતો. મોક્ષ પર એકલા માનવોનો હક નથી. પશુપક્ષીઓનો પણ છે એ વાત શ્રીકૃષ્ણે સ્પષ્ટ કરી છે. તેણે જીવનમાં એ વાતનો અનુભવ કર્યો હતો.

10. જે ભગવાનનો તે જ વ્યાસનો અનુભવ હતો. કૃષ્ણ અને વ્યાસ બંને એકરૂપ છે. બંનેના

જીવનનો સાર એક જ છે. મોક્ષ વિદ્વતા પર, કર્મકલાપ એટલે કે કર્મના ફેલાવા પર આધાર રાખતો નથી. તેને માટે સાદીભોળી ભક્તિ પણ પૂરતી છે. ભોળી ભાવિક સ્ત્રીઓ ‘ હું ’ ‘ હું ’ કરતા જ્ઞાનીઓને પાછળ પાડી દઈ તેમની આગળ નીકળી ગઈ છે. મન પવિત્ર હોય અને શુદ્ધ ભાવ હોય તો મોક્ષ અઘરો નથી. મહાભારતમાં ‘ જનક-સુલભા-સંવાદ ’ નામે એક પ્રકરણ છે. જનક રાજા જ્ઞાનને સારૂ એક સ્ત્રી પાસે જાય છે એવો પ્રસંગ વ્યાસે ઊભો કર્યો છે. તમારે જોઈએ તો સ્ત્રીઓને વેદનો અધિકાર છે કે નથી એ મુદ્દાની ચર્ચા કર્યા કરો. પણ સુલભા ખુદ જનકને બ્રહ્મવિદ્યા આપે છે. તે એક સામાન્ય સ્ત્રી છે. અને જનક કેવડો મોટો સમ્રાટ ! કેટકેટલી વિદ્યાથી સંપન્ન ! પણ મહાજ્ઞાની જનક પાસે મોક્ષ નહોતો. તે માટે વ્યાસજીએ તેની પાસે સુલભાના ચરણ પકડાવ્યા છે. એવો જ પેલો તુલાધાર વૈશ્ય. પેલો જાજલિ બ્રાહ્મણ તેની પાસે જ્ઞાનને સારૂ જાય છે, તુલાધાર કહે છે, ‘ ત્રાજવાંની દાંડી સીધી રાખવામાં મારૂં બધું જ્ઞાન છે. ’ તેવી જ પેલી વ્યાધની કથા લો. વ્યાધ મૂળમાં કસાઈ, પશુઓને મારી સમાજની સેવા કરતો હતો. એક અહંકારી તપસ્વી બ્રાહ્મણને તેના ગુરૂએ વ્યાધની પાસે જવાને કહ્યું. બ્રાહ્મણને નવાઈ લાગી. કસાઈ તે કેવુંક જ્ઞાન આપવાનો હતો ? બ્રાહ્મણ વ્યાધ પાસે પહોંચ્યો. વ્યાધ શું કરતો હતો ? તે માંસ કાપતો હતો, તેને ધોતો હતો, સાફ કરી વેચવાને ગોઠવતો હતો. તેણે બ્રાહ્મણને કહ્યું, ‘ મારું આ કર્મ જેટલું થઈ શકે તેટલું હું ધર્મમય કરૂં છું. જેટલો રેડાય તેટલો આત્મા આ કર્મમાં રેડી હું આ કર્મ કરૂં છું અને માબાપની સેવા કરૂં છું ’ આવા આ વ્યાધને રૂપે વ્યાસજીએ આદર્શમૂર્તિ ઊભી કરી છે.

11. મહાભારતમાં આ જે સ્ત્રીઓ, વૈશ્યો, શૂદ્રો એ બધાંની કથાઓ આવે છે તે સર્વ કોઈને માટે મોક્ષ ખુલ્લો છે એ બીના સાફ દેખાય તેટલા સારૂ છે. તે વાર્તાઓમાંનું તત્વ આ નવમા અધ્યાયમાં કહેલું છે. તે વાર્તાઓ પર આ અધ્યાયમાં મહોર મરાઈ. રામના ગુલામ થઈને રહેવામાં જે મીઠાશ છે તે જ પેલા વ્યાધના જીવનમાં છે. તુકારામ મહારાજ અહિંસક હતા, પણ સજન કસાઈએ કસાઈનો ધંધો કરતાં કરતાં મોક્ષ મેળવ્યો તેનું ખૂબ હોંશથી તેમણે વર્ણન કર્યું છે. બીજે એક ઠેકાણે તુકારામે પૂછ્યું છે, ‘ પશુઓને મારનારાઓની હે ઈશ્વર, શી ગતિ થશે ? ’ પણ ‘ **सजन कसाया विकुं लागे मांस.** ’ – સજન કસાઈને માંસ વેચવા લાગતો એ ચરણ લખીને ભગવાન સજન કસાઈને મદદ કરે છે એવું એમણે વર્ણન કર્યું છે. નરસિંહ મહેતાની હુંડી સ્વીકારનારો, નાથને ત્યાં પાણીની કાવડ ભરી આણનારો, દામાજીને ખાતર ઢેડ બનવાવાળો, મહારાષ્ટ્રને પ્રિય જનાબાઈને દળવાખાંડવામાં હાથ દેનારો, એવો એ ભગવાન સજન કસાઈને

પણ તેટલા જ પ્રેમથી મદદ કરતો એમ તુકારામ કહે છે. ટૂંકમાં, બધાંને કૃત્યોનો સંબંધ પરમેશ્વરની સાથે જોડવો. કર્મ શુદ્ધ ભાવનાથી કરેલું અને સેવાનું હોય તો તે યજ્ઞરૂપ જ છે.

૪૪. કર્મફળ ઈશ્વરને અર્પણ

12. નવમા અધ્યાયમાં આ જ ખાસ વાત છે. આ અધ્યાયમાં કર્મયોગ અને ભક્તિયોગનો મધુર મેળાપ છે. કર્મયોગ એટલે કર્મ કરી તેના ફળનો ત્યાગ કરવો તે. કર્મ એવી ખૂબીથી કરો કે ફળની વાસના ચોંટે નહીં. આ વાત અખોડનું ઝાડ રોપવા જેવી છે. અખોડના ઝાડને પચીસ વરસે ફળ આવે છે. રોપનારને ફળ ચાખવાનાં ન મળે તોયે ઝાડ રોપવું ને તેને પ્રેમથી ઉછેરવું. કર્મયોગ એટલે ઝાડ રોપવું ને તેના ફળની અપેક્ષા ન રાખવી તે. ભક્તિયોગ એટલે શું ? ભાવપૂર્વક ઈશ્વર સાથે જોડાવું તેનું નામ ભક્તિયોગ છે. રાજયોગમાં કર્મયોગ અને ભક્તિયોગ એકઠા થઈને ભળી જાય છે. રાજયોગની અનેક લોકોએ અનેક વ્યાખ્યા આપી છે. પણ રાજયોગ એટલે ટૂંકમાં કર્મયોગ ને ભક્તિયોગનું મધુરું મિશ્રણ એવી મારી વ્યાખ્યા છે. કર્મ કરવાનું ખરૂં પણ ફળ ફેંકી ન દેતાં તે ઈશ્વરને અર્પણ કરવાનું છે. ફળ ફેંકી દો એમ કહેવામાં ફળનો નિષેધ છે. અર્પણમાં એવું નથી. આ ઘણી સુંદર અવસ્થા છે.. તેમાં અપૂર્વ મીઠાશ છે. ફળનો ત્યાગ કરવાનો અર્થ એવો નથી થતો કે ફળ કોઈ લેનાર નથી. કોઈ ને કોઈ તે ફળ લેશે, કોઈકને પણ તે મળ્યા વગર રહેશે નહીં. પછી જેને એ ફળ મળે તે લાયક છે કે નથી એવા બધા તર્ક ઊઠયા વગર નહીં રહે. કોઈ ભિખારી આવે છે તો તેને જોઈ આપણે તરત કહીએ છીએ, ' ખાસો જાડોજબરો છે. ભીખ માગતાં શરમ નથી આવતી ? નીકળ અહીંથી ! ' તે ભીખ માગે છે એ યોગ્ય છે કે નથી એ આપણે જોવા બેસીએ છીએ. ભિખારી બિચારો શરમાઈ જાય છે. આપણામાં સહાનુભૂતિનો પૂરેપૂરો અભાવ. એ ભીખ માગનારની લાયકાત આપણે કેવી રીતે જાણી શકવાના હતા ?

13. નાનપણમાં માને મેં આવી જ શંકા પૂછી હતી. તેણે આપેલો જવાબ હજી મારા કાનમાં ગુંજ્યા કરે છે. મેં માને કહેલું, 'આ તો ખાસો સાબૂત હાડકાંનો દેખાય છે. એવાને દાનમાં કંઈ આપીશું તો વ્યસન અને આળસને ખાસું ઉત્તેજન મળશે.' ગીતામાંનો 'देशे काले च पात्रे च' ' દેશ, કાળ, ને પાત્ર જોઈ,' એ શ્લોક પણ મેં ટાંકી બતાવ્યો. માએ કહ્યું, 'જે ભિખારી આવેલો તે પરમેશ્વર પોતે હતો. હવે પાત્રાપાત્રતાનો વિચાર કર. ભગવાન શું અપાત્ર છે ? પાત્રાપાત્રતાનો વિચાર કરવાનો તને ને મને શો અધિકાર છે ? મને લાંબો વિચાર કરવાની જરૂર લાગતી નથી.

મારે માટે તે ભગવાન છે' માના આ જવાબનો જવાબ હજી મને સૂઝયો નથી. બીજાને ભોજન આપતી વખતે તેની લાયકાત – ગેરલાયકાતનો હું વિચાર કરવા બેસું છું. પણ પોતે કોળિયા ગળે ઉતારીએ છીએ ત્યારે આપણને પોતાને અધિકાર છે કે નહીં તેનો વિચાર કદી મનમાં આવતો નથી. જે આપણે આંગણે આવી ઊભો તેને અપશુકનિયાળ ભિખારી જ શા સારૂ માનવો ? આપણે જેને આપીએ છીએ તે ભગવાન જ છે એવું કેમ ન સમજવું ? રાજયોગ કહે છે, 'તારા કર્મનું ફળ કોઈ ને કોઈ તો ચાખનાર જ છે ને ? તો તે ઈશ્વરને જ આપી દે. તેને અર્પણ કર.'

14. રાજયોગ યોગ્ય સ્થાન બતાવે છે. ફળનો ત્યાગ કરવાનું નિષેધાત્મક કર્મ પણ અહીં નથી અને ભગવાનને અર્પણ કરવાનું હોવાથી પાત્રાપાત્રતાના સવાલનો પણ ઉકેલ આવી જાય છે. ભગવાનને આપેલું દાન સદા સર્વદા શુદ્ધ જ છે. તારા કર્મમાં દોષ હશે તો પણ તેના હાથમાં જતાંવેંત તે પવિત્ર બનશે. આપણે ગમે તેટલા દોષ દૂર કરીએ તોયે આખરે થોડોઘણો દોષ રહી જ જાય છે. છતાં આપણાથી બને તેટલા શુદ્ધ થઈને કર્મ કરવું. બુદ્ધિ ઈશ્વરની આપેલી બક્ષિસ છે. તે જેટલી શુદ્ધ રીતે વાપરી શકાય તેટલી શુદ્ધ રીતે વાપરવાથી આપણી ફરજ છે. તેમ ન કરીએ તો આપણે ગુનેગાર ઠરીએ. તેથી પાત્રાપાત્રવિવેક પણ કરવો જ જોઈએ. ભગવદભાવનાથી તે વિવેક કરવાનું સરળ થાય છે.

15. ફળનો વિનિયોગ ચિત્તશુદ્ધિ કરવાને માટે યોજવો. જે કાર્ય જેવું થાય તેવું ભગવાનને આપી દે. પ્રત્યક્ષ ક્રિયા જેમ જેમ થતી જાય તેમ તેમ ઈશ્વરને અર્પણ કરી મનની પુષ્ટિ મેળવતા જવું જોઈએ. ફળ ફેંકી દેવાનું નથી. તે ઈશ્વરને અર્પણ કરવું. બલકે, મનમાં પેદા થતી વાસના તેમ જ કામક્રોધ વગેરે વિકારો પણ ઈશ્વરને સુપરત કરી છૂટા થઈ જવું. कामक्रोध आम्हीं वाहिले विठ्ठलीं કામક્રોધ અમે ઈશ્વરને સુપરત કર્યા છે. અહીં સંયમાગ્નિમાં નાખીને વિકારોને બાળવાફાળવાની વાત જ નથી. તાબડતોબ અર્પણ કરીને છૂટા. કોઈ જાતની માથાફોડ નથી, મારામારી નથી. रोग जाय दुधें साखरें । तरी निंब कां पियावा દૂધ ને સાકરથી રોગ મટતો હોય તો કડવો લીમડો શા સારૂ પીવો ?

16. ઈન્દ્રિયો પણ સાધનો છે. તેમને ઈશ્વરને અર્પણ કરો. કહે છે કે કાન કાબૂમાં રહેતા નથી. તો શું સાંભળવાનું જ માંડી વાળવું ? સાંભળ, પણ હરિકથા જ સાંબળવાનું રાખ. કંઈ સાંભળવું જ નહીં એ વાત અધરી છે. પણ હરિકથા સાંભળવાનો વિષય આપી કાનનો ઉપયોગ કરવાનું

વધારે સહેલું, મધુર અને હિતકર છે. રામને તારા કાન સોંપી દે, મોંએથી રામનું નામ લે, ઈન્દ્રિયો કંઈ વેરી નથી. તે સારી છે. તેમનામાં ઘણું સામર્થ્ય છે. હરેક ઇન્દ્રિય ઈશ્વરાર્પણબુદ્ધિથી વાપરવી એ રાજમાર્ગ છે. આ જ રાજયોગ છે.

૪૫. ખાસ ક્રિયાનો આગ્રહ નથી

17. અમુક જ ક્રિયા ઈશ્વરને અર્પણ કરવની છે એવું નથી. કર્મમાત્ર તેને આપી દો. શબરીનાં પેલાં બોર. રામે તેનો સ્વીકાર કર્યો. પરમેશ્વરની પૂજા કરવાને માટે ગુફામાં જઈને બેસવાની જરૂર નથી. જ્યાં જે કર્મ કરતા હો ત્યાં તે ઇશ્વરને અર્પણ કરો. મા બાળકની સંભાળ રાખે છે તે જાણે ઈશ્વરની જ રાખે છે. બાળકને સ્નાન કરાવ્યું તે ઈશ્વરને રૂદ્રાભિષેક કર્યો જાણવો. આ બાળક પરમેશ્વરની કૃપાની બક્ષિસ છે એમ સમજી માએ પરમેસ્વરભાવનાથી બાળકનું જતન કરવું. કૌશલ્યા રામચંદ્રની, જશોદા કૃષ્ણની કેટલા પ્રેમથી ફિકર ને સંભાળ રાખતી એનું વર્ણન કરવામાં શુક, વાલ્મીકિ અને તુલસીદાસ પોતાને ધન્ય માને છે. તેમને તે ક્રિયાનું પાર વગરનું કૌતુક થયા કરે છે. માની એ સેવાની ક્રિયા ઘણી મહાન છે. એ બાળક પરમેશ્વરની મૂર્તિ છે અને એ મૂર્તિની સેવા કરવાની મળે એથી બીજું મોટું ભાગ્ય કયું ? આપણે એકબીજાની સેવામાં એ ભાવના રાખીએ તો આપણાં કર્મોમાં કેટલું બધું પરિવર્તન થઈ જાય ? જેને ભાગે જે જે સેવા કરવાની આવે તે ઈશ્વરની સેવા છે એવી ભાવના તેણે રાખતા જવું.

18. ખેડૂત બળદની સેવા કરે છે. એ બળદ શું તુચ્છ છે કે ? ના, નથી. વામદેવે વેદમાં શક્તિરૂપે વિશ્વમાં ફેલાઈ રહેલા જે બળદનું વર્ણન કર્યું છે તે જ બળદ ખેડૂતના બળદમાં પણ છે.

' चत्वारि शृंगा त्रयो अस्य पादाः
द्वे शीर्षे सप्त हस्तासो अस्य
त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति
महो देवो मर्त्यां आ विवेश ।। '

જેને ચાર શિંગડાં છે, ત્રણ પગ છે, બે માથાં છે, સાત હાથ છે, ત્રણ ઠેકાણે જે બંધાયેલો છે, જે મહાન તેજસ્વી હોઈ સર્વ મર્ત્ય વસ્તુમાં ભરેલો છે, એવો આ જે ગર્જના કરવાવાળો વિશ્વવ્યાપી બળદ છે તેને જ ખેડૂત પૂજે છે. ટીકાકારોએ આ એક જ ઋચાના પાંચસાત જુદા જુદા અર્થ આપેલા છે. આ બળદ છે જ મૂળમાં વિચિત્ર. આકાશમાં ગાજીને વરસાદ વરસાવનારો જે બળદ છે તે જ બદ મળમૂત્રની વૃષ્ટિ કરી ખેતરને રસાળ કરનારા આ ખેડૂતના બળદમાં છે. આવી

મહાન ભાવના રાખી ખેડૂત પોતાના બળદની સેવાચાકરી કરશે તો તે સાદી બળદની સેવા ઈશ્વરને અર્પણ થઈ જાણવી.

19. તે જ પ્રમાણે ઘરમાં જે ગૃહલક્ષ્મી છે તેણે પોતું દઈને રસોડું સ્વચ્છ બનાવ્યું છે, તે રસોડામાં જે ચૂલો સળગી રહ્યો છે તે ચૂલા પર સ્વચ્છ અને સાત્વિક રોટલો શેકાય છે, પોતાના ઘરનાં સૌને એ રસોઈ પુષ્ટિદાયક તેમ જ તુષ્ટિદાયક નીવડો એવી જે ગૃહલક્ષ્મીની ઈચ્છા છે, તે બધુંયે તેનું કર્મ યજ્ઞરૂપ જ છે. તે માએ જાણે કે એ નાનકડો યજ્ઞ પેટાવ્યો છે. પરમેશ્વરને તૃપ્ત કરવાનો છે એવી ભાવના મનમાં રાખી જે રસોઈ થશે તે કેટલી સ્વચ્છ ને પવિત્ર થશે તેનો ખ્યાલ કરો. ગૃહલક્ષ્મીના મનમાં જો આવી મોટી ભાવના હશે તો તે ભાગવતમાંની ઋષિપત્નીને તોલે આવશે. સેવા કરતાં કરતાં આવી કેટલીયે માતાઓનો ઉદ્ધાર થઈ ગયો હશે અને ' હું-હું ' કહીને ગાજનારા મોટા મોટા જ્ઞાનીઓ ને પંડિતો ક્યાંક ખૂણે પડી રહ્યા હશે.

૪૬. આખું જીવન હરિમય થઈ શકે

20. આપણું રોજનું ઘડીઘડીનું જીવન સાદું દેખાય છે ખરૂં, પણ તે સાદું નથી. તેમાં ઊંડો અર્થ સમાયેલો છે. આખુંયે જીવન એક મહાન યજ્ઞકર્મ છે. તમારી જે ઊંઘ તે પણ એક સમાધિ છે. સર્વ ભોગ ઈશ્વરને અર્પણ કર્યા પછી જે નિદ્રા આપણે લઈએ તે સમાધિ નથી તો બીજું શું છે ? આપણામાં સ્નાન કરતી વખતે પુરૂષસૂક્ત બોલવાનો રિવાજ છે. આ પુરૂષસૂક્તનો સ્નાનની ક્રિયાની સાથે શો સંબંધ છે ? સંબંધ જોશો તો દેખાશે. જેના હજાર હાથ છે, જેની હજાર આંખો છે એવા એ વિરાટ પુરૂષનો મારા નાહવાની સાથે સંબંધ શો ? સંબંધ એ કે તું જે કળશિયો પાણી તારા માથા પર રેડે છે તેમાં હજારો ટીપાં છે. તે ટીપાં તારું માથું ધુએ છે, તને નિષ્પાપ કરે છે. તારા માથા પર ઈશ્વરનો એ આશીર્વાદ ઊતરે છે. પરમેશ્વરના સહસ્ત્ર હાથમાંની સહસ્રધારા જાણે કે તારા પર વરસે છે. પાણીનાં બિંદુને રૂપે ખુદ પરમેશ્વર જાણે કે તારા માથામાંનો મળ દૂર કરે છે. આવી દિવ્ય ભાવના એ સ્નાનમાં રેડો. પછી તે સ્નાન જુદું જ થઈ રહેશે. તે સ્નાનમાં અનંત શક્તિ આવશે.

21. કોઈ પણ કર્મ તે પમેશ્વરનું છે એ ભાવનાથી કરવાથી સાદું સરખું હોય તો પણ પવિત્ર બને છે. આ અનુભવની વાત છે. આપણે ઘેર આવનારો પરમેશ્વર છે એવી ભાવના એક વાર કરી તો જુઓ. સામાન્ય રીતે એકાદ મોટો માણસ ઘેર આવે છે તોયે આપણે કેટલી સાફસૂફી કરીએ

છીએ અને કેવી રૂડી રસોઈ બનાવીએ છીએ ? તો પછી આવનારો પરમેશ્વર છે એવી ભાવના કરશો તો બધી ક્રિયાઓમાં કેટલો બધો ફરક પડશે વારૂ ? કબીર કાપડ વણતા. તેમાં તે તલ્લીન થઈ જતા. **झीनी झीनी झीनी झीनी बिनी चदरिया** એવું ભજન ગાતા ગાતા તે ડોલતા. પરમેશ્વરને ઓઢાડવાને માટે જાણે કે પોતે ચાદર વણે છે. ઋગ્વેદનો ઋષિ કહે છે, '**वस्त्रेव भद्रा सुकृता वसूयुः**' 'આ મારા સ્તોત્રથી, સુંદર હાથે વણાયેલા વસ્ત્રની માફક હું ઈશ્વરને શણગારૂં છું.' કવિ સ્તોત્ર રચે તે ઈશ્વરને સારૂ અને વણકર વસ્ત્ર વણે તે પણ ઈશ્વરને સારૂ. કેવી હૃદયંગમ કલ્પના છે ! કેટલો હૃદયને વિશુદ્ધ કરનારો, હૃદયને ભાવથી ભરી દેનારો વિચાર છે ! આ ભાવના એક વાર જીવનમાં કેળવાય પછી જીવન કેટલું બધું નિર્મળ થઈ જાય ! અંધારામાં વીજળી ચમકતાંની સાથે તે અંધારાનો એક ક્ષણમાં પ્રકાશ બને છે કે ? ના. એક ક્ષણમાં બધું અંતર્બાહ્ય પરિવર્તન થઈ જાય છે. એ જ પ્રમાણે દરેક ક્રિયા ઈશ્વરની સાથે જોડી દેતાંની સાથે જીવનમાં એકદમ અદભૂત શક્તિ આવી વસે છે. પછી હરેક ક્રિયા વિશુદ્ધ થવા માંડશે. જીવનમાં ઉત્સાહનો સંચાર થશે. આજે આપણા જીવનમાં ઉત્સાહ ક્યાં છે ? આપણે મરવાને વાંકે જીવીએ છીએ. ઉત્સાહનો બધે દુકાળ છે. આપણું જીવવું રોતલ, કળાહીન થઈ ગયું છે. પણ બધી ક્રિયાઓ ઈશ્વરની સાથે જોડવાની છે એવો ભાવ મનમાં કેળવો, તમારૂં જીવવું પછી રમણીય અને વંદનીય થઈ જશે.

22. પરમેશ્વરના એક નામથી જ એકદમ પરિવર્તન થાય છે એ બાબતમાં શંકા ન રાખશો. રામ કહેવાથી શું વળશે એમ કહેશો મા. એક વાર બોલી જુઓ. કલ્પના કરો કે સાંજે કામથી પરવારીને ખેડૂત ઘેર પાછો ફરે છે. રસ્તામાં તેને કોઈ વટેમાર્ગુ મળે છે. ખેડૂત વટેમાર્ગુને કહે છે, **चाल घरा उभा राहें नारायणा** 'અરે વટેમાર્ગુ ભાઈ, અરે નારાયણ, થોભ, હવે રાત પડવા આવી છે. હે ઈશ્વર, મારે ઘેર ચાલ.' એ ખેડૂતના મોંમાંથી આ શબ્દો એક વાર નીકળવા દો તો ખરા. પછી તમારા એ વટેમાર્ગુનું સ્વરૂપ પલટાઈ જાય છે કે નહીં તે જુઓ. તે વટેમાર્ગુ વાટમારૂ હશે તોયે પવિત્ર બનશે. આ ફરક ભાવનાથી પડે છે. જે કંઈ છે તે બધું ભાવનામાં ભરેલું છે. જીવન ભાવનામય છે. વીસ વરસનો એક પારકો છોકરો પોતાને ઘેર આવે છે. તેને બાપ કન્યા આપે છે. તે છોકરો વીસ વરસનો હશે તોયે પચાસ વરસની ઉંમરનો તે દીકરીનો બાપ તેને પગે પડે છે. આ શું છે ? કન્યા અર્પણ કરવાનું એ કાર્ય મૂળમાં જ કેટલું પવિત્ર છે ! તે જેને આપવાની છે તે ઈશ્વર જ લાગે છે. જમાઈની બાબતમાં, વરરાજાની બાબતમાં આ જે ભાવના છે, તે જ વધારે ઊંચી લઈ જાઓ, વધારો.

23. કોઈ કહેશે, આવી આવી ખોટી કલ્પના કરવાનો શો અર્થ ? ખોટીખરી પહેલાં બોલશો નહીં. પહેલાં અભ્યાસ કરો, અનુભવ કરો, અનુભવ લો. પછી ખરૂં ખોટું જણાશે. પેલો વરદેવ પરમાત્મા છે એવી ખાલી શાબ્દિક નહીં પણ સાચી ભાવના તે કન્યાદાનમાં હોય તો પછી કેવો ફેર પડે છે તે દેખાઈ આવશે. આ પવિત્ર ભાવનાથી વસ્તુનું પહેલાંનું રૂપ અને પછીનું રૂપ એ બંને વચ્ચે જમીનઆસમાનનો ફેર પડી જશે. કુપાત્ર સુપાત્ર થશે. દુષ્ટ સુષ્ટ થશે. વાલિયા ભીલનું એવું જ નહોતું થયું ? વીણા પર આંગળી ફરે છે, મોઢે નારાયણ નામ ચાલે છે, અને મારવાને ધસી જાઉં છું તોયે એની શાંતિ ડગતી નથી. ઊલટું પ્રેમભરી આંખોથી જુએ છે. આવો દેખાવ વાલિયાએ પહેલાં કદી જોયો નહોતો. પોતાની કુહાડી જોઈને નાસી જનારાં, અથવા સામો હુમલો કરનારાં એવાં બે જ પ્રકારનાં પ્રાણી વાલિયા ભીલે તે ક્ષણ સુધીમાં જોયાં હતાં. પણ નારદે ન તો સામો હુમલો કર્યો, ન તો તે નાઠા. તે શાંત ઊભા રહ્યા. વાલિયાની કુહાડી અટકી ગઈ. નારદની ભમર સરખી હાલી નહીં. આંખ મીંચાઈ નહીં. મધુરૂં ભજન ચાલ્યા કરતું હતું. નારદે વાલિયાને કહ્યું, ‘કુહાડી કેમ અટકી પડી ?’ વાલિયાએ કહ્યું, ‘તમને શાંત જોઈને.’ નારદે વાલિયાનું રૂપાંતર કરી નાખ્યું. એ રૂપાંતર ખરૂં કે ખોટું ?

24. ખરેખર કોઈ દુષ્ટ છે કે કેમ તેનો નિર્ણય કોણ કરશે ? ખરેખરો દુષ્ટ સામો ઊભો રહ્યો હોય તો પણ તે પરમાત્મા છે એવી ભાવના રાખો. તે દુષ્ટ હશે તોયે સંત બનશે. તો શું ખોટી ખોટી ભાવના રાખવી ? હું પૂછું છું કે તે દુષ્ટ જ છે એની કોને ખબર છે ? ‘ સજ્જન લોકો જાતે સારા હોય છે એટલે તેમને બધું સારૂં દેખાય છે, પણ વાસ્તવિક તેવું હોતું નથી, ’ એમ કેટલાક કહે છે. ત્યારે શું તને જેવું દેખાય છે તે સાચું માનવું ? સૃષ્ટિનું સમ્યક જ્ઞાન મેળવવાનું સાધન જાણે માત્ર દુષ્ટોના હાથમાં જ છે ! સૃષ્ટિ સારી છે પણ તું દુષ્ટ હોવાથી તને તે દુષ્ટ દેખાય છે એમ કેમ ન કહેવાય ? અરે, આ સૃષ્ટિ તો અરિસો છે. તું જેવો હશે તેવો સામેની સૃષ્ટિમાં તારો ઘાટ ઊઠશે. જેવી આપણી દ્રષ્ટિ તેવું સૃષ્ટિનું રૂપ. એટલા માટે સૃષ્ટિ સારી છે, પવિત્ર છે એવી કલ્પના કરો. સાદી ક્રિયામાં પણ એ ભાવના રેડો, પછી કેવો ચમત્કાર થાય છે તે જોવા મળશે. ભગવાનને પણ એ જ કહેવું છે,

जें खासी होमिसी देसी जें जें आचरिसी तप ।
जें कांही करिसी कर्म तें करीं मज अर्पण ।।

જે કરે ભોગવે વા જે, જે હોમે દાન જે કરે,
આચરે તપ ને વા જે, કર અર્પણ તે મને.

જે જે કંઈ કરે તે બધુંયે જેવું હોય તેવું ભગવાનને આપી દે.

25. અમારી મા નાનપણમાં એક વાર્તા કહેતી. તે વાર્તા આમ તો ગમ્મતની છે પણ તેમાં રહેલું રહસ્ય બહુ કીમતી છે. એક હતી બાઈ. તેણે નક્કી કર્યું હતું કે જે કંઈ થાય તે કૃષ્ણાર્પણ કરવું. એઠવાડ ઉપર છાણનો ગોળો ફેરવી તે ગોળો બહાર ફેંકી દે ને કૃષ્ણાર્પણ બોલે. તાબડતોબ તે છાણનો ગોળો ત્યાંથી ઊડીને મંદિરમાંની મૂર્તિને મોંએ જઈને ચોંટી જાય. પૂજારી બિચારો મૂર્તિ ઘસીને સાફ કરતો કરતો થાક્યો. પણ કરે શું ? છેવટે તેને ખબર પડી કે આ મહિમા બધો પેલી બાઈનો છે. તે જીવતી હોય ત્યાં સુધી મૂર્તિ સાફ થવાની વાત ખોટી. એક દહાડો બાઈ માંદી પડી. મરણની છેલ્લી ઘડી પાસે આવી. તેણે મરણ પણ કૃષ્ણાર્પણ કર્યું. તે જ ક્ષણે દેવળમાં મૂર્તિના કકડા થઈ ગયા. મૂર્તિ ભાંગીને પડી ગઈ. પછી ઉપરથી બાઈને લઈ જવાને માટે વિમાન આવ્યું. બાઈએ વિમાન પણ કૃષ્ણાર્પણ કર્યું. એટલે વિમાન સીધું મંદિર પર જઈ ધડાકા સાથે અફળાયું ને તેના પણ ફૂરચેફૂરચા ઊડી ગયા. શ્રીકૃષ્ણના ધ્યાનની આગળ સ્વર્ગની જરા સરખીયે કિંમત નથી.

26. વાતનો સાર એટલો કે જે જે સારાં – નરસાં કર્મો હાથથી થાય તે તે ઈશ્વરાર્પણ કરવાથી તે કર્મોમાં કંઈક જુદું જ સામર્થ્ય પેદા થાય છે. જુવારનો પીળાશવાળો ને સહેજ રતાશ પડતો દાણો હોય છે, પણ તેને શેકવાથી કેવી મજાની ધાણી ફૂટે છે ! સફેદ, સ્વચ્છ, આઠ ખૂણાળી, ધોબીને ત્યાંથી ગડી વાળીને આણી હોય તેવી દમામદાર ધાણીને પેલા અસલ દાણાની પાસે મૂકી જુઓ વારૂ. કેટલો ફેર ! પણ તે દાણાની જ એ ધાણી છે એમાં કંઈ શંકા છે કે ? આ ફરક એક અગ્નિને લીધે પડયો. તેવી જ રીતે એ કઠણ દાણાને ઘંટીમાં ઓરી દળો એટલે તેનો મજાનો નરમ લોટ થશે. અગ્નિની આંચથી ધાણી બની, ઘંટીના સંપર્કથી નરમ લોટ થયો. એ જ પ્રમાણે આપણી નાની નાની ક્રિયાઓ પર હરિસ્મરણનો સંસ્કાર કરો એટલે તે ક્રિયા અપૂર્વ બની રહેશે. ભાવનાથી ક્રિયાની કિંમત વધે છે. પેલું નકામા જેવું જાસવંતી નું ફૂલ, પેલો બીલીનો પાલો, પેલી તુળસીના છોડની મંજરી, અને પેલી દરોઈ, એ બધાંને નજીવાં માનશો નહીં. 'तुका म्हणे चवी आलें । जें का मिश्रित विठ्ठलें' 'તુકારામ કહે છે કે જે કંઈ વિઠ્ઠલ સાથે ભળ્યું તેમાં સ્વાદ પેઠો જાણવો.' દરેક વાતમાં પરમાત્માને ભેળવો અને પછી અનુભવ લો. આ વિઠ્ઠલના

જેવો બીજો કોઈ મસાલો છે ખરો કે ? તે દિવ્ય મસાલા કરતાં બીજું વધારે સારૂં શું લાવશો ? ઈશ્વરનો મસાલો દરેક ક્રિયામાં નાખ એટલે બધુંયે રૂચિકર અને સુંદર બનશે.

27. રાતે આઠ વાગ્યાના સુમારે દેવળમાં આરતી થાય છે. ચારે કોર સુવાસ ફેલાયેલી છે, ધૂપ બળે છે, દીવા કરેલા છે, અને દેવની આરતી ઉતારાય છે, એ વખતે ખરેખર આપણે પરમાત્માને જોઈએ છીએ એવી ભાવના થાય છે. ભગવાન આખો દહાડો જાગ્યા, હવે સૂવાની તૈયારી કરે છે. 'आतां स्वामी, सुखें निद्रा करा गोपाळा' હવે હે સ્વામી, હે ગોપાળ, સુખેથી પોઢી જાઓ એમ ભક્તો કહેવા લાગે છે. શંકા કરનારો જીવ પૂછે છે, ' ઈશ્વર ક્યાં ઊંઘે છે ? ' અરે ભાઈ ! દેવને શું નથી ? મૂરખા ! દેવ ઊંઘતો નથી, જાગતો નથી, તો શું પથરો ઊંઘશે ને જાગશે ? અરે, ઈશ્વર જ જાગે છે, ઈશ્વર જ સૂઈ જાય છે, અને ઈશ્વર જ ખાય છે ને પીએ છે. તુલસીદાસજી સવારના પહોરમાં ઈશ્વરને ઉઠાડે છે, તેને વિનંતી કરે છે, जागिये रघुनाथ कुंवर पंछी बन बोले 'હે રઘુનાથકુંવર ઊઠો, વનમાં પંખીઓ બોલવા લાગ્યાં છે.' આપણાં ભાઈબહેનોને, નરનારીઓને, રામચંદ્રની મૂર્તિ કલ્પી તેઓ કહે છે, 'મારા રામરાજાઓ, ઊઠો હવે.' કેટલો સુંદર વિચાર છે ! નહીં તો બોર્ડિંગ હોય ત્યાં છોકરાંઓને ઉઠાડતાં 'અલ્યા એઈ, ઊઠે છે કે નહીં ?' એમ ધમકાવીને પૂછે છે. પ્રાતઃકાળની મંગળ વેળા, અને તે વખતે આવી કઠોર વાણી શોભે ખરી કે ? વિશ્વામિત્રના આશ્રમમાં રામચંદ્ર પોઢયા છે, અને વિશ્વામિત્ર તેમને જગાડે છે. વાલ્મીકિ રામાયણમાં વર્ણન છે કે,

रामेति मधुरां वाणीं विश्वामित्रोडभ्यभाषत ।
उत्तिष्ठ नरशार्दूल पूर्वा संध्या प्रवर्तते ।।

રામ એવી મીઠી વાણી વિશ્વામિત્ર બોલ્યા અને તેમણે કહ્યું, હે નરશાર્દૂલ ઊઠો, સવાર પડી છે. 'રામ બેટા, ઊઠો હવે,' એવી મીઠી હાક વિશ્વામિત્ર મારે છે. કેવું મીઠું એ કર્મ છે ! અને બોર્ડિંગમાંનું પેલું ઉઠાડવાનું કેટલું કર્કશ ! પેલા ઊંઘતા છોકરાને લાગે છે કે જાણે સાત જનમનો વેરી ઉઠાડવાને માટે આવ્યો છે ! પહેલાં ધીમેથી સાદ પાડો, પછી જરા મોટેથી પાડો. પણ કર્કશતા, કઠોરતા ન હોવી જોઈએ. એ વખતે ન ઊઠે તો ફરીને દશ મિનિટ પછી જાઓ. આજે નહીં ઊઠે તો કાલે ઊઠશે એવી આશા રાખો. તે ઊઠે તેટલા સારૂ મીઠાં ગીત, પરભાતિયાં, શ્લોક, સ્તોત્ર બોલો. ઉઠાડવાની આ એક સાદી ક્રિયા છે પણ તેને કેટલી બધી કાવ્યમય, સહૃદય તેમ જ સુંદર કરી શકાય એમ છે ! કેમ જાણે ઈશ્વરને જ ઉઠાડવાનો છે, પરમેશ્વરની મૂર્તિને જ

આસ્તેથી જગાડવાની છે ! ઊંઘમાંથી માણસને ઉઠાડવાનું પણ એક શાસ્ત્ર છે.

28. બધા વહેવારોમાં આ કલ્પના દાખલ કરો. કેળવણીના શાસ્ત્રમાં તો આ કલ્પનાની ખૂબ જરૂર છે. છોકરાંઓ એટલે પ્રભુની મૂર્તિ. આ દેવોની મારે સેવા કરવાની છે એવી ગુરૂની ભાવના હોવી જોઈએ. પછી તે છોકરાને 'જા નીકળ અહીંથી, ઘેર જા, ઊભો રહે એક કલાક, હાથ આગળ ધર, આ ખમીસ કેટલું મેલું છે? અને નાકમાં લીટ કેટલું ભર્યું છે !' એવું એવું કરડાકીથી કહેશે નહીં. છોકરાનું નાક તે આસ્તેથી જાતે સાફ કરશે, તેનાં મેલાં કપડાં ધોશે, ફાટેલાં સાંધી આપશે. અને શિક્ષક એ પ્રમાણે કરશે તો તેની કેટલી બધી અસર થશે ? મારવાથી જરા પણ અસર થાય છે ખરી કે ? બાળકોએ પણ આવી જ દિવ્ય ભાવના ગુરૂ તરફ રાખવી જોઈએ. ગુરૂ આ છોકરાંઓ હરિમૂર્તિ છે ને છોકરાંઓ આ અમારા ગુરૂ હરિમૂર્તિ છે, એવી ભાવના એકબીજાને માટે રાખી પોતપોતાનું વર્તન રાખશે તો વિદ્યા તેજસ્વી થશે. છોકરાં પણ ઈશ્વર અને ગુરૂ પણ ઈશ્વર છે. આ ગુરૂ ખુદ શંકરની મૂર્તિ છે, બોધનું અમૃત આપણે તેમની પાસેથી મેળવીએ છીએ, એમની સેવા કરવાથી જ્ઞાન પામીએ છીએ એવી છોકરાંઓની કલ્પના એક વાર થાય તો પછી તે કેવી રીતે વર્તશે ?

૪૭. પાપનો ડર નથી

29. બધે હરિભાવના રાખવી એ વાત એક વાર ચિત્તમાં બરાબર ઠસી ગયા પછી એકબીજાએ એકબીજાની સાથે કેવી રીતે વર્તવું તેનું બધુંયે નીતિશાસ્ત્ર આપોઆપ સહેજે અંતઃકરણમાં સ્ફુરવા માંડશે. બલ્કે, તેની જરૂર જ નહીં રહે. પછી દોષો દૂર થશે, પાપો નાસી જશે, અને દુરિતોનું અંધારૂં હઠી જશે. તુકારામે કહ્યું છે,

चाल केलासी मोकळा । बोल विठ्ठल वेळोवेळां ।
तुज पाप चि नाहीं ऐसें । नाम घेतां जवळीं वसे ।।

'ચાલ, તને છૂટ આપી છે. વારે વારે વિઠ્ઠલનું નામ લે. તારૂં એવું એકે પાપ નથી જે નામ લીધા પછી પાસે ઊભું રહે. ચાલ, પાપ કરવાની તને પૂરી છૂટ છે.' તું પાપ કરતો થાકે છે કે પાપોને બાળતાં હરિનામ થાકે છે એ એક વાર જોઈ લઈએ. હરિનામની આગળ ટકી શકે એવું ધીંગું, દાંડ પાપ છે ક્યાં ? **करीं तुजसी करवती** – તારાથી થાય તેટલાં પાપ કર. તને સદર

પરવાનગી છે. નામની અને તારાં પાપની એક વખત કુસ્તી થવા દે. અરે, એ નામમાં આ જન્મનાં તો શું, અનંત જન્મનાં પાપા એક જ ક્ષણમાં બાળીને ખાક કરવાનું સામર્થ્ય છે. ગુફામાં અનંત યુગોથી અંધારૂં ભરેલું હશે તોયે એક દિવાસળી ઘસી કે થયું, તે બધુંયે પળવારમાં હઠી જશે. અંધારાનો પ્રકાશ થઈ જાય છે. પાપો જેટલાં જૂનાં તેટલાં વહેલાં મરે છે. તે મરવાને વાંકે જ જીવી રહેલાં હોય છે. જૂનાં લાકડાંની રાખ થતાં જરાયે વાર લાગતી નથી.

30. રામનામની પાસેપાપ રહી જ શકતું નથી. છોકરાંઓ કહે છે ને કે, 'રામ બોલતાંની સાથે ભૂતો ભાગી જાય છે.' નાનપણમાં અમે છોકરાઓ સ્મશાનમાં જઈને પાછા આવતા. સ્મશાનમાં જઈ ત્યાં ખૂંટી મારી આવવાની અમે શરતો બકતા. રાતને વખતે સાપસાપોલિયાં હોય, કાંટાઝાંખરાં હોય, બહાર અંધારૂં ઘોર, અને છતાં અમને કશું લાગતું નહીં, ભૂત કદી જોવાનું મળ્યું નહીં. આખરે ભૂત બધાં કલ્પનાનાં જ ને ? તે ક્યાંથી દેખાય ? એક દશ વરસના બાળકમાં રાત્રે મસાણમાં જઈ આવવાનું આ સામર્થ્ય ક્યાંથી આવ્યું ? રામનામથી. તે સામર્થ્ય સત્યરૂપ પરમાત્માનું હતું. પરમેશ્વર પાસે છે એવી ભાવના હોય પછી આખી દુનિયા સામી આવીને ઊભી રહેતાં હરિનો દાસ ડરતો નથી. તેને કયો રાક્ષસ ખાઈ શકશે ? રાક્ષસ બહુ તો તેનું શરીર ખાઈ જશે ને પચાવી શકશે. પણ રાક્ષસને સત્ય પચવાનું નથી. સત્યને પચાવી જઈ શકે એવી શક્તિ જગતમાં કોઈ નથી. ઈસ્વરી નામની સામે પાપ ટકી જ શકતું નથી. તેથી ઈશ્વરને મેળવો, તેની કૃપા મેળવો. બધાંયે કર્મો તેને અર્પણ કરો. તેના થઈને રહો. સર્વ કર્મોનું નૈવેદ્ય પ્રભુને અર્પણ કરવાનું છે એ ભાવના ઉત્તરોત્તર વધારે ને વધારે ઉત્કટ કરતા જશો એટલે ક્ષુદ્ર જીવન દિવ્ય બનશે, મલિન જીવન સુંદર થશે.

૪૮. થોડું પણ મીઠાશભર્યું

31. 'पत्रं पुष्पं फलं तोयम्' – ગમે તે હો, ભક્તિ હોય એટલે થયું. કેટલું આપ્યું એ પણ સવાલ નથી. કઈ ભાવનાથી આપો છો એ મુદ્દો છે. એક વાર એક પ્રોફેસર ભાઈની સાથે મારે ચર્ચા થઈ. એ હતી શિક્ષણશાસ્ત્રને વિષે. અમારા બેની વચ્ચે વિચારભેદ હતો. આખરે પ્રોફેસરે કહ્યું, ' અરે, હું અઢાર અઢાર વરસોથી કામ કરૂં છું. ' તે પ્રોફેસરે સમજાવીને કે દલીલથી પોતાની વાત મારે ગળે ઉતારવી જોઈતી હતી. પણ તેમ ન કરતાં હું આટલાં વરસોથી શિક્ષણમાં કામ કરૂં છું એવું તેમણે કહ્યું. ત્યારે મેં વિનોદમાં કહ્યું, ' અઢાર વરસ સુધી બળદ બળદ યંત્રની સાથે ફર્યો હોય તેથી શું તે યંત્રશાસ્ત્રજ્ઞ થઈ જશે કે ? ' યંત્રશાસ્ત્રજ્ઞ જુદો છે ને પેલો ચક્કર ચક્કર ફરનારો

બળદ જુદો છે. શિક્ષણશાસ્ત્રજ્ઞ જુદો છે ને શિક્ષણની હમાલી કરનારો વેઠિયો જુદો છે. સાચો શાસ્ત્રજ્ઞ હશે તે છ જ મહિનામાં એવો એનુભવ મેળવશે કે જે અઢાર અઢાર વરસ સુધી મજૂરી કરનાર વેઠિયાને સમજાશે પણ નહીં. ટૂંકમાં, તે પ્રોફસરે દાઢી બતાવી કે મેં આટલાં વરસ કામ કર્યું છે. પણ દાઢીથી કંઈ સત્ય સાબિત થાય છે ? તેવી રીતે પરમેશ્વરની આગળ કેટલા ઢગલા કર્યા તે વાતનું કશું મહત્વ નથી. માપનો, આકારનો કે કિંમતનો અહીં સવાલ નથી. મુદ્દો ભાવનાનો છે. કેટલું ને શું અર્પણ કર્યું એ મુદ્દો ન હોઈ કેવી રીતે અર્પણ કર્યું એ મુદ્દો છે. ગીતામાં માત્ર સાતસો શ્લોક છે. દસ દસ હજાર શ્લોકવાળા બીજા ગ્રંથો પણ છે. પણ ચીજ મોટી હોય તેથી તેનો ઉપયોગ પણ ઘણો હોય જ એવું નથી. વસ્તુમાં તેજ કેટલું છે, સામર્થ્ય કેટલું છે તે જોવાનું હોય છે. જીવનમાં કેટલી ક્રિયાઓ કરી એ વાતનું મહત્વ નથી. પણ ઈશ્વરાર્પણ બુદ્ધિથી એક જ ક્રિયા કરી હોય તો તે એક જ ક્રિયા ભરપૂર અનુભવ આપશે. એકાદ પવિત્ર ક્ષણમાં કોઈક વાર એટલો બધો અનુભવ મળી જાય છે કે તેટલો બાર બાર વરસમાં સુદ્ધાં મળતો નથી.

32. ટૂંકમાં જીવનમાં થતાં સાદાં કર્મો, સાદી ક્રિયાઓ પરમેશ્વરને અર્પણ કરો. એટલે જીવનમાં સામર્થ્ય કેળવાશે, મોક્ષ હાથમાં આવશે. કર્મ કરવું અને તેનું ફળ ફેંકી ન દેતાં તે ઈશ્વરને અર્પણ કરવું એવો આ રાજયોગ કર્મયોગથીયે એક ડગલું આગળ જાય છે. કર્મયોગ કહે છે, ' કર્મ કરો ને તેનું ફળ છોડો, ફળની આશા ન રાખો, ' કર્મયોગ આટલેથી અટકી જાય છે. રાજયોગ આગળ વધીને કહે છે, ' કર્મનાં ફળ ફેંકી ન દઈશ. બધાં કર્મો ઈશ્વરને અર્પણ કર. એ ફૂલો છે. તેના તરફ આગળ લઈ જનારાં સાધનો છે. તે તેની મૂર્તિ પર ચડાવી દે. એક તરફથી કર્મ અને બીજી તરફથી ભક્તિ એવો મેળ બેસાડીને જીવનને સુંદર કરતો કરતો આગળ જા. ફળનો ત્યાગ ન કરીશ. ફળને ફેંકી દેવાનું નથી પણ તેને ઈશ્વરની સાથે જોડી આપવાનું છે. કર્મયોગમાં તોડી લીધેલું ફળ રાજયોગમાં જોડી દેવામાં આવે છે. વાવવું ને ફેંકી દેવું એ બે વાતમાં ફેર છે. વાવેલું થોડું સરખું અનંતગણું થઈને, ભરપૂર થઈને મળશે, ફેંકેલું ફોગટ જશે. ઈશ્વરને જે કર્મ અર્પણ થયું તે વવાયું જાણવું. તેથી જીવનમાં અપાર આનંદ ઊભરાશે અને પાર વગરની પવિત્રતા આવશે.

< > < > < >

<u>અધ્યાય દસમો</u>

વિભૂતિચિંતન

૪૯. ગીતાના પૂર્વાર્ધનું સિંહાવલોકન

1. ગીતાનો પૂર્વાર્ધ પૂરો થયો. ઉત્તરાર્ધમાં દાખલ થતાં પહેલાં જેટલો ભાગ થઈ ગયો છે તેનો સાર ટૂંકમાં આપણે જોઈ જઈએ તો સારૂં પડશે. પહેલા અધ્યાયમાં ગીતા મોહના નાશને અર્થે અને સ્વધર્મની પ્રવૃત્તિમાં પ્રેરવાને અર્થે છે એમ કહ્યું. બીજા અધ્યાયમાં જીવનના સિદ્ધાંત, કર્મયોગ અને સ્થિતપ્રજ્ઞ એ બધાનું આપણને દર્શન થયું. ત્રીજો, ચોથો ને પાંચમો એ ત્રણ અધ્યાયોમાં કર્મ, વિકર્મ અને અકર્મ એ બાબતોનો ખુલાસો કર્યો. કર્મ એટલે સ્વધર્મનું આચરણ કરતા રહેવું તે. વિકર્મ એટલે સ્વધર્મનું આચરણ બહાર ચાલતું હોય તેની સહાય રૂપે અંદરનું જે માનસિક કર્મ ચાલુ રાખવાનું હોય છે તે. કર્મ અને વિકર્મ બંને એકરૂપ થતાં જ્યારે ચિત્તની પૂર્ણ શુદ્ધિ થાય છે, ચિત્તના બધા મળ ધોવાઈ જાય છે, વાસનાઓ આથમી જાય છે, વિકારો શમી જાય છે, ભેદભાવ નાબૂદ થાય છે, ત્યારે અકર્મદશા આવી મળે છે. આ અકર્મદશા પાછી બેવડી બતાવી છે. રાત ને દિવસ કર્મ કરવાનું અખંડ ચાલુ હોવા છતાં લેશમાત્ર પણ કર્મ પોતે કરતો નથી એવો અનુભવ કરવો તે અકર્મદશાનો એક પ્રકાર છે. એથી ઊલટું કશુંયે ન કરવા છતાં એકધારૂં કર્મ કરતા રહેવું તે અકર્મદશાનો બીજો પ્રકાર છે. આમ બે રીતે અકર્મદશા સિદ્ધ થાય છે. આ બે પ્રકારો દેખાવમાં એકબીજાથી અળગા દેખાતા હોવા છતાં એ બંને પૂરેપૂરી રીતે એકરૂપ છે. કર્મયોગ અને સંન્યાસ એવાં બે જુદાં નામો આ પ્રકારોને આપવામાં આવેલાં હોવા છતાં તેમનો અંદરનો સાર એક જ છે. અકર્મદશા એ અંતિમ સાધ્ય છે. આ સ્થિતિને જ મોક્ષ સંજ્ઞાથી ઓળખાવી છે. એથી ગીતાના પહેલા પાંચ અધ્યાય સુધીમાં જીવનનો સઘળો શાસ્ત્રાર્થ પૂરો થઈ ગયો છે.

2. એ પછી આ અકર્મરૂપી સાધ્ય સુધી પહોંચવાને માટે વિકર્મના જે નેક માર્ગો છે, મનને અંદરથી શુદ્ધ કરવાનાં જે અનેક સાધનો છે, તેમાંનાં મુખ્ય મુખ્ય સાધનો બતાવવાની છઠ્ઠા અધ્યાયથી શરૂઆત થઈ છે. છઠ્ઠા અધ્યાયમાં ચિત્તની એકાગ્રતાને માટે ધ્યાનયોગ બતાવી અભ્યાસ અને વૈરાગ્યનો તેને સાથ આપ્યો છે. સાતમા અધ્યાયમાં ભક્તિનું વિશાળ અને મહાન સાધન બતાવ્યું. ઈશ્વરની પાસે પ્રેમથી જાઓ, જિજ્ઞાસુ બુદ્ધિથી જાઓ, વિશ્વના કલ્યાણની તાલાવેલીથી જાઓ કે વ્યક્તિગત અંગત કામનાથી જાઓ, ગમે તેમ જાઓ પણ એક વાર તેના

દરબારમાં દાખલ થાઓ એટલે થયું. આ અધ્યાયની આ વાતને હું પ્રપત્તિયોગનું એટલે કે ઈશ્વરને શરણે જા એવું કહેનારા યોગનું નામ આપું છું. સાતમામાં પ્રપત્તિયોગ કહ્યા પછી આઠમામાં સાતત્યયોગ કહ્યો. આ જે નામો હું આપતો જાઉં છું તે તમને પુસ્તકમાં જોવાનાં નહીં મળે. પણ મને પોતાને ઉપયોગી થનારાં નામો મેં આપ્યાં છે. સાતત્યયોગ એટલે પોતાની સાધના અંતકાળ સુધી એકધારી ચાલુ રાખવી તે. જે રસ્તો એક વાર પકડ્યો તે પર એકસરખાં ડગલાં પડતાં રહેવાં જોઈએ. એમાં માણસ બાંદછોડનું વર્તન રાખશે તો છેવટના મુકામ પર પહોંચવાની કદી આશા નથી. ક્યાં સુધી સાધના કર્યા કરવી એવું નિરાશ થઈને કે કંટાળીને કહેવાનું હોય નહીં. ફળ હાથમાં ન આવે ત્યાં સુધી સાધના ચાલુ રહેવી જોઈએ.

3. આવા આ સાતત્યયોગની વાત કર્યા બાદ નવમા અધ્યાયમાં એક તદ્દન સાદી છતાં જીવનનો આખોયે રંગ પલટી નાખનારી વસ્તુ ભગવાને આપી. એ વસ્તુ તે રાજયોગ. જે જે કર્મો ક્ષણેક્ષણે થયા કરે છે તે બધાંયે ઈશ્વરાર્પણ કર એમ નવમો અધ્યાય કહે છે. આ એક જ વાતથી શાસ્ત્રસાધન, બધાંયે કર્મો, વિકર્મો બધું બૂડી ગયું. સર્વ કર્મસાધના આ સમર્પણયોગમાં બૂડી ગઈ. સમર્પણયોગ એટલે રાજયોગ. અહીં બધાં સાધન સમાપ્ત થયાં. આવી જે આ વ્યાપક તેમ જ સમર્થ ઈશ્વરાર્પણ કરવાની વાત તે દેખાવમાં સાદી ને સહેલી લાગે છે પણ એ સાદી વાત જ બહુ અઘરી થઈ બેઠી છે. આ સાદના તદ્દન ઘરમાં ને ઘરમાં, અને તદ્દન અણઘડ ગામડિયાથી માંડીને તે મોટા વિદ્વાન સુધી સૌ કોઈને ખાસ મહેનત સિવાય સાધ્ય થઈ શકે એવી હોવાથી સહેલી છે. પણ તે સહેલી છે છતાં તે સાધવાને પુણ્યનો પુષ્કળ સંચય માણસ પાસે હોવો જોઈએ. बहुता संकृतांची जोडी । म्हणुनी विठ्ठलीं आवडी ।। ‘ઘણાં ઘણાં સુકૃતો એકઠાં કર્યાં તેથી તો વિઠ્ઠલ પર પ્રેમ થયો છે.’ અનંત જન્મોમાં પુણ્યોની કમાણી કરી હોય તો જ ઈશ્વરને માટે રૂચિ ઉત્પન્ન થાય છે. સહેજ પણ કંઈક થાય છે એટલે આંખમાંથી ડબડબ આંસુ વહે છે. પણ પરમેશ્વરનું નામ લેતાંની સાથે આંખમાં બે આંસુનાં ટીપાં આવીને ઊભાં રહ્યાં હોય એવું કદી બનતું નથી. એનો ઈલાજ શો ? સંતો કહે છે તેમ એક બાજુથી આ સાધના અત્યંત સહેલી છે પણ બીજી બાજુથી તે અઘરી પણ છે. અને આજના વખતમાં તો તે ખૂબ જ મુશ્કેલ થઈ પડી છે.

4. આજે આંખો પર જડવાદની છારી બાઝી ગઈ છે. ‘ ઈશ્વર ચે જ ક્યાં, ’ એ વાતથી આજે શરૂઆત થાય છે. કોઈને ક્યાંય તે પ્રતીત જ થતો નથી. આખું જીવન વિકારમય, વિષયલોલુપ અને વિષમતાથી ભરાઈ ગયેલું છે. હમણાં ઊંચામાં ઊંચો વિચાર કરનારા જે તત્વજ્ઞાનીઓ છે

તેમના વિચાર સુધ્ધાં સૌને પેટપૂરતો રોટલો કેમ મળે એ વાતથી આગળ જઈ શકતા નથી. એમાં તેમનોયે દોષ નથી. કેમકે આજે અનેક લોકોને ખાવાનું પણ મળતું નથી એવી સ્થિતિ છે. આજનો મોટો સવાલ એટલે રોટલો. આ સવાલનો ઉકેલ કાઢવામાં બધી બુદ્ધિ ખૂંતી ગઈ છે. સાયણાચાર્યે રૂદ્રની એવી વ્યાખ્યા કરી છે કે, **बुभुक्षमाणः रूद्ररूपेण अवतिष्ठते ।** ભૂખે મરનારો રૂદ્ર બનીને ખડો થાય છે. ભૂખ્યા લોકો એટલે જ રૂદ્રનો અવતાર જાણવો. તેમની ક્ષુધાશાંતિને અર્થે તરેહતરેહનાં તત્વજ્ઞાન, જાતજાતના વાદ, નાનાવિધ રાજકારણ ખડાં થયાં છે. આ સવાલના કૂંડાળામાંથી બહાર નીકળવાની આજે કોઈને નવરાશ નથી. એકબીજાની સાથે ઝઘડયા વગર માણસ બે કોળિયા નિરાંતે કેવી રીતે ખાઈ શકે એ વાતનો વિચાર કરવામાં આજે પાર વગરની મહેનત થાય છે. આવી ચમત્કારિક સમાજરચના જે જમાનામાં ચાલે છે તેમાં ઈશ્વરાર્પણતાની સાદીસહેલી વાત અત્યંત અઘરી થઈ ગઈ હોય તેમાં નવાઈ શી ? પણ એનો ઈલાજ શો ? ઈશ્વરાર્પણયોગ કેમ સાધવો, તેને કેવી રીતે સહેલો બનાવવો, એ વાત આજે દસમા અધ્યાયમાં આપણે જોવાની છે.

૫૦. પરમેશ્વરદર્શનની બાળબોધ રીત

૫. નાનાં છોકરાંને શીખવવાને માટે જે ઉપાયની યોજના આપણે કરીએ છીએ તે જ ઉપાય સર્વ ઠેકાણે પરમાત્મા દેખાય તે સારૂ આ દસમા અધ્યાયમાં બતાવેલા છે. છોકરાંને અક્ષરો બે રીતે શીખવાય છે. એક રીત પહેલાં અક્ષરો મોટા મોટા કાઢીને શીખવવાની છે. પછી તે જ મોટા અક્ષર નાના કાઢીને શીખવવામાં આવે છે. ‘ક’ તેનો તે જ હોય છે અને ‘ગ’ પણ તેનો તે જ હોય છે. પણ પહેલાં તે મોટો હતો હવે નાનો કાઢેલ છે. બીજી રીત છે પહેલાં ગુંચવણ વગરના સાદા અક્ષરો શીખવવાની અને ગૂંચવણભર્યા જોડાક્ષરો પાછળથી શીખવવાની. તે જ પ્રમાણે આબેહૂબ પરમેશ્વરને જોતાં શીખવાનું છે. પહેલાં સહેજે વરતાઈ આવે એવો પરમેશ્વર જોવો. સમુદ્ર પર્વત વગેરે મોટી મોટી વિભૂતિઓમાં પ્રગટ થયેલો પરમેશ્વર ઝટ આંખોમાં વસી જાય છે. આ સહેજે દેખાતો પરમેશ્વર પ્રતીત થયા પછી એકાદા પાણીના ટીપામાં અને એકાદા માટીના કણમાં પણ તે જ છે એ વાત પણ પાચળથી સમજાવા માંડશે. મોટા ‘ક’ માં અને નાના ‘ક’ માં કશો ફેર નથી. જે સ્થૂળમાં છે તે જ સૂક્ષ્મમાં છે. આ એક રીત થઈ. અને બીજી રીત એવી છે કે ગૂંચવણ વગરનો સાદો સહેલો પરમેશ્વર પહેલો જોવો. પછી થોડો અટપટો જોવો.શુદ્ધ પરમેશ્વરી આવિર્ભાવ સહેજે પ્રગટ થયો હોય તે સહેલાઈથી પકડી શકાય છે. જેમકે રામમાં પ્રગટ થયેલો પરમેશ્વરી આવિર્ભાવ ઝટ ઓળખી શકાય છે. રામ એ સાદો અક્ષર છે, એ ભાંજગડ વગરનો

પરમેશ્વર છે. પણ રાવણ ? એ જોડાક્ષર છે. ત્યાં કંઈક ભેળસેળ છે. રાવણની તરશ્ચર્યા અને કર્મશક્તિ બંને બહુ જબરાં છે, પણ તેમાં ક્રૂરપણાનો ભેગ થયેલો છે. પહેલાં રામ એ સાદા અક્ષર શીખ. જ્યાં દયા છે, વત્સલતા છે, પ્રેમ છે એવો આ જે રામ એ સરળ, સાદો પરમેશ્વર છે. તે ઝટ ઓળખાશે ને સમજાશે. રાવણમાં રહેલા પરમેશ્વરને જોતાં ને ઓળખતાં જરા વાર લાગશે. પહેલા સાદા સહેલા અક્ષરો લેવાના ને પછી જોડાક્ષરો લેવાના. સજ્જનમાં પરમાત્મા જોયા પછી આખરે દુર્જનમાં તેને જોતાં શીખવાનું છે. સમુદ્રમાં રહેલો જે વિશાળ પરમેશ્વર છે તે જ પાણીના ટીપામાં છે, રામચંદ્રમાંનો પરમેશ્વર રાવણમાં પણ છે. જે સ્થૂળમાં છે તે જ સૂક્ષ્મમાં છે, જે સહેલામાં છે તે જ અઘરામાં છે. આવી બે રીતે આ જગતનો ગ્રંથ વાંચતાં આપણે શીખવાનું છે.

6. આ અપાર સૃષ્ટિ એ ઈશ્વરનું પુસ્તક છે. આંખ આગળ જાડા જાડા પડદા આવી ગયા હોવાથી એ પુસ્તક આપણને બંધ લાગે છે. આ સૃષ્ટિના પુસ્તકમાં સુંદર અક્ષરો વડે પરમેશ્વર બધે ઠેકાણે લખાયેલો છે પણ તે આપણને દેખાતો નથી. ઈશ્વરનું દર્શન થવામાં જે મોટું વિઘ્ન છે તે એ કે સાદું પાસેનું ઈશ્વરનું સ્વરૂપ માણસને ગળે ઊતરતું નથી અને પ્રખર રૂપ તેને પચતું નથી. માતામાં રહેલા પરમેશ્વરને જુઓ એમ કહીએ તો તે કહે છે કે ઈશ્વર શું એટલો સાદો ને સહેલો છે ? પણ પ્રખર પરમાત્મા પ્રગટ થાય તો તે તારાથી સહેવાશે કે ? કુંતીને થયું કે પેલો દૂર રહેલો સૂર્ય પાસે આવીને મળે તો સારૂં. પણ તે પાસે આવવા લાગ્યો તેની સાથે તે બળવા લાગી. તેનાથી તે સહન ન થયો. ઈશ્વર પોતાના બધાયે સામર્થ્ય સાથે સામો આવીને ઊભો રહે તો તે પચશે નહીં. માને સૌમ્ય સ્વરૂપે તે ઊભો રહે છે તો ગળે ઊતરતો નથી. પેંડા ને બરફી પચતાં નથી ને સાદું દૂધ ભાવતું નથી. આ અભાગિયાપણાનાં લક્ષણો છે, મરણનાં લક્ષણો છે. આવી આ રોગી મનોદશા પરમેશ્વરના દર્શનની આડે આવનારૂં મોટું વિઘ્ન છે. એ મનઃસ્થિતિનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. પહેલાં આપણી પાસે રહેલ, સહેજે વરતાતો ને સહેલો પરમાત્મા ઓળખતાં શીખવું અને પછી સૂક્ષ્મ તેમજ જરા અટપટો પરમેશ્વર વાંચતાં શીખવું.

૫૧. માણસમાં રહેલો પરમેશ્વર

7. સૌથી પહેલવહેલી પરમેશ્વરની મૂર્તિ આપણી પાસે છે તે માની છે. શ્રુતિ કહે છે, **मातृदेवो भव ।** જન્મતાંની સાથે બાળકને મા વગર બીજું કોણ દેખાય છે ? વત્સલતાના રૂપમાં એ પરમેશ્વરની મૂર્તિ ત્યાં ખડી છે. આ માતાની વ્યાપ્તિને જ આપણે વધારીશું તો **वंदे मातरम्**

કહીને આપણે રાષ્ટ્રમાતાની અને પછી આગળ જઈને ભૂમાતાની, પૃથ્વીની પૂજા કરીશું. પણ શરૂઆતમાં ઊંચામાં ઊંચી એવી પરમેશ્વરની પહેલી પ્રતિમા જે બાળકની સામે આવીને ઊભી રહે છે, તે માતાની છે. માની પૂજાથી મોક્ષ મળવો અશક્ય નથી. માની પૂજા એ વત્સલતાથી ઊભા રહેલા પરમેશ્વરની પૂજા છે. મા નિમિત્તમાત્ર છે. પોતાની વત્સલતા તેનામાં મૂકી પરમેશ્વર તેને નચાવે છે. તેને બિચારીને ખબર પણ પડતી નથી કે અંદરથી આટલી બધી માયા કેમ લાગ્યા કરે છે ? ઘરડેઘડપણ આપણને કામ આવશે એવી ગણતરી કરીને શું તે પેલા બાળકની સેવા કરે છે ? ના. ના. તેણે તે બાળકને જન્મ આપ્યો છે. તેમાં તેને વેદના થઈ. તે વેદના તેને તે બાળકનું ઘેલું લગાડે છે. તે જ વેદના તેને વત્સલ બનાવે છે. તેનાથી પ્રેમ રાખ્યા વગર રહેવાતું નથી. તે લાચાર છે. એ મા નિઃસીમ સેવાની મૂર્તિ છે. ચડિયાતામાં ચડિયાતી પરમેશ્વરની પૂજા આ માતૃપૂજા છે. ઈશ્વરને મા કહીને બોલાવવો જોઈએ. મા શબ્દથી ચડિયાતો બીજો શબ્દ ક્યાં છે ? મા એ સહેજે ઓળખાઈ આવે એવો પહેલો અક્ષર છે. તેમાં ઈશ્વરને જોતાં શીખ. પછી પિતા, ગુરૂ એમનામાં પણ જો. ગુરૂ કેળવણી આપે છે, પશુમાંથી આપણને માણસ બનાવે છે. તેના કેટલા બધા ઉપકાર ! પહેલી માતા, પછી પિતા, પછી ગુરૂ, પછી કૃપાળુ સંતો એમ ખૂબ સહેલાઈથી દેખાઈ આવે એવે સ્વરૂપે ઊભેલા આ પરમેશ્વરને પહેલો જોવો. અહીં પરમેશ્વર નહીં દેખાય તો બીજે ક્યાં દેખાવાના હતા ?

8. મા, બાપ, ગુરૂ અને સંતોમાં પરમેશ્વરને જુઓ. તેવી જ રીતે નાનાં બાળકોમાં પણ પરમેશ્વર જોતાં આવડી જાય તો કેવું મજાનું ધ્રુવ, પ્રહ્લાદ, નચિકેતા, સનક, સનંદન, સનત્કુમાર, બધાંયે નાના નાના બાળકો હતા. પણ પુરાણકારોને અને વ્યાસજી વગેરેને એમને ક્યાં મૂકીએ ને ક્યાં મૂકવાના રહેવા દઈએ એવું થયા કરે છે. શુકદેવ અને શંકરાચાર્ય બાળપણથી વિરક્ત હતા. જ્ઞાનદેવ પણ તેવા જ હતા. એ બધાંયે બાળકો. પણ તેમનામાં જેવે શુદ્ધ સ્વરૂપે પરમેશ્વરનો અવતાર થયો છે તેવે શુદ્ધ સ્વરૂપે તે બીજે પ્રગટ થયો નથી. ઈશુને બાળકોનું ખૂબ ખેંચાણ હતું. એક વખત તેના એક શિષ્યે તેમને પૂછયું, 'તમે હંમેશ ઈશ્વરના રાજ્યની વાતો કરો છો. એ ઈશ્વરના રાજ્યમાં પ્રવેશ કોને મળશે ?' પાસે જ એક છોકરૂં હતું. ઈશુએ તેને મેજ પર ઊભું રાખીને કહ્યું, 'આ બાળકના જેવા જે હશે તેમનો ત્યાં પ્રવેશ થશે.' ઈશુએ જે કહ્યું છે તે સત્ય છે. રામદાસ સ્વામી એક વખત બાળકો સાથે રમતા હતા. છોકરાઓની સાથે સમર્થને રમતા જોઈ કેટલાક પીઢ લોકોને નવાઈ લાગી. તેમાંના એકે તેમને પૂછયું, ' અરે આજે આપ આ શું કરો છો ?' સમર્થે કહ્યું, वयें पोर ते थोर होऊन गेले । वयें थोर ते चोर होऊन ठेले ।। ઉંમરે જે છોકરા

જેવા હતા તે મોટા થઈ ગયા અને ઉંમરે જે મોટા હતા તે ચોર થઈને રહ્યા. ઉંમર વધે છે તેની સાથે માણસને શિંગડાં ફૂટે છે. પછી ઈશ્વરનું સ્મરણ સરખું થતું નથી. નાના બાળકના મન પર કોઈ જાતના થર બાઝેલા હોતા નથી. તેની બુદ્ધિ નિર્મળ હોય છે. બાળકને શીખવાય છે કે, 'જૂઠું ન બોલવું.' તે સામો પૂછે છે, 'જૂઠું બોલવું એટલે શું કહેવું ?' પછી તેને સિદ્ધાંત સમજાવવામાં આવે છે, 'જેવું હોય તેવું કહેવુ.' તે બાળકને બિચારાને મૂંઝવણ થાય છે. જેવું હોય તેવું કહેવાની રીત કરતાં બીજી પણ કોઈ રીત છે કે શું? જેવું ન હોય તેવું કહેવું કેવી રીતે ? ચોરસને ચોરસ કહેજે, ગોળ ન કહીશ એવું શીખવવા જેવી એ વાત થઈ. બાળકને નવાઈ થાય છે. બાળકો વિશુદ્ધ પરમેશ્વરની મૂર્તિ છે, મોટાં માણસો તેમને ખોટું શિક્ષણ આપે છે. ટૂંકમાં, મા, બાપ, ગુરૂ, સંતો, બાળકો એ બધાંમાં આપણને પરમેશ્વર જોતાં ન આવડયું તો પછી તે કયા રૂપમાં દેખાશે ? પરમેશ્વરનાં આથી ચડિયાતાં સ્વરૂપો બીજાં નથી. પરમેશ્વરનાં આ સાદાં, સૌમ્ય રૂપો પહેલાં શીખવાં. એ બધે ઠેકાણે પરમેશ્વર નજરે તરી આવે એવા મોટા અક્ષરે લખેલો છે.

૫૨. સૃષ્ટિમાં રહેલો પરમેશ્વર

9. માનવોમાં જેમ સૌમ્યમાં સૌમ્ય અને પાવન મૂર્તિઓમાં ઈશ્વરને પહેલાં જોતાં શીખવાનું છે તે જ પ્રમાણે આ સૃષ્ટિમાં પણ જે વિશાળ તેમ જ મનોહર રૂપો છે તેમાં તેને પહેલાં જોતાં શીખવાનું છે.

10. પેલી ઉષા, સૂર્યોદયની આગળ પ્રગટ થનારી એ દિવ્ય પ્રભા છે. એ ઉષાદેવીનાં ગીતો ગાતાં ઋષિઓ નાચવા મંડી પડે છે. 'હે ઉષા, તું પરમેશ્વરનો સંદેશો લઈને આવનારી દિવ્ય દૂતિકા છે. તું ઝાકળનાં બિંદુમાં નાહીને આવી છે. તું અમૃતત્વનીપતાકા છે.' ઉષાનાં આવાં ભવ્ય હૃદયંગમ વર્ણનો ઋષિઓએ કર્યાં છે. પેલો વૈદિક ઋષિ કહે છે, 'પરમેશ્વરનો સંદેશો લઈને આવનારી એવી જે તું, તેને જોઈને પરમેશ્વરનું રૂપ મારે ગળે ન ઊતરે, તેનું રૂપ મને ન સમજાય, તો પરમેશ્વરને બીજું કોણ મને સમજાવી શકવાનું હતું ?' આવું સુંદર રૂપ ધારણ કરી ઉષા ત્યાં ખડી છે. પણ આપણી દ્રષ્ટિ ત્યાં જાય છે જ ક્યાં ?

11. તેવી જ રીતે પેલો સૂર્ય જુઓ. તેનું દર્શન એટલે પરમાત્માનું દર્શન. તે નાના પ્રકારનાં ચિત્રો આકાશમાં દોરે છે. મહિનાના મહિના સુધી પીંછીઓ મારી મારીને ચિતારાઓ સૂર્યોદયનાં ચિત્રો ખેંચે છે. પણ સવારમાં વહેલા ઊઠી પરમેશ્વરની એ કળા એક વાર જુઓ તો ખરા. એ

દિવ્ય કળાને, એ અનંત સૌંદર્યને કોઈ ઉપમા સરખી આપી શકાશે કે ? પણ જોવું છે કોને ? ત્યાં પેલો સુંદર ભગવાન ઊભો છે અને આ અહીં ઓઢવાનું હજી વધારે ને વધારે શરીર પર ખેંચીને ઊંઘવા મંડયો છે ! પેલો સૂર્ય કહે છે, 'અરે એદી, તું સૂવા માગશે તો પણ હું તને ઉઠાડયા વગર રહેવાનો નથી.' એમ કહીને પોતાના હૂંફાળાં કિરણો બારીના સળિયામાંથી અંદર મોકલી તે પેલા આળસુને ઉઠાડે છે. 'सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्च' – હાલતુંચાલતું અને સ્થિર એવું જે કંઈ છે તેનો સૂર્ય આત્મા છે. સૂર્ય સ્થાવરજંગમનો આત્મા છે. ચરાચરનો તે આધાર છે. ઋષિઓએ તેને 'મિત્ર' એવું નામ આપેલું છે.

'मित्रो जनान यातयति ब्रुवाणो
मित्रो दाधार पृथिवीमुत द्याम'

'આ મિત્ર લોકોને સાદ પાડે છે, તેમને કામ કરવાને પ્રેરે છે. તેણે સ્વર્ગ અને પૃથ્વીને ધારણ કરેલાં છે.' ખરેખર એ સૂર્ય જીવનનો આધાર છે. તેનામાં પરમાત્માને જુઓ.

12. અને પેલી પાવની ગંગા ! કાશીમાં હતો ત્યારે હું ગંગાને કાંઠે જઈને બેસતો. રાતને એકાંત વખતે હું જવાનું રાખતો. કેટલો સુંદર અને પ્રસન્ન એ પ્રવાહ હતો ! તેનો એ ભવ્ય ગંભીર પ્રવાહ અને તેના અંતરમાં ઠાંસીને ભરેલા આકાશમાંના તે અનંત તારાઓને જોઈને હું મૂંગો થઈ જતો. શંકરના જટાજૂટમાંથી એટલે કે પેલા હિમાલયમાંથી વહી આવનારી એ ગંગા, જેના તીર પર પોતાનાં રાજ્યોને તૃણવત્ લેખી ફેંકી દઈ રાજાઓ તપશ્ચર્યા કરવાને આવીને બેસતા, એવી એ ગંગાને જોઈને મને પાર વગરની શાંતિ થતી. એ શાંતિનું વર્ણન હું કેવી રીતે કરૂં ? બોલવાની ત્યાં હદ આવી જાય છે. મરણ બાદ કંઈ નહીં તો પોતાનાં હાડકાં ગંગામાં પડે તો સારૂં એમ હિંદુ માણસને કેમ થયા કરે છે તે મને સમજાતું. તમારે જોઈએ તો હસો. તમે હસો તેથી કશું બગડવાનું નથી. પણ મને એ ભાવનાઓ ઘણી પાવન તેમ જ સંઘરવા જેવી લાગે છે. મરતી વખતે ગંગાજળનાં બે ટીપાં મોંમાં મૂકે છે. તે બે ટીપાં એટલે ખુદ પરમેશ્વર મોંમાં આવીને બેસે છે. તે ગંગા એટલે પરમાત્મા છે. પરમેશ્વરની એ સાક્ષાત્ કરૂણા વહી રહેલી છે. તમારી બહારની ને અંતરની બધી ગંદકી એ મા ધોઈ રહી છે. ગંગામાં પરમેશ્વર પ્રગટ થયેલો નહીં દેખાય તો ક્યાં દેખાશે ? સૂર્ય, નદીઓ, પેલો ઘૂ ઘૂ ઘુઘવાટા ને ઉછાળા મારતો વિશાળ સાગર, એ બધાંયે પરમેશ્વરની મૂર્તિ છે.

13. અને પેલા વાયરા ! એ બધા ક્યાંથી આવે છે ને ક્યાં જાય છે તેની કશી ખબર પડતી નથી. પવનો ભગવાનના દૂત છે. હિન્દુસ્તાનમાં વાતા કેટલાક પવનો સ્થિર હિમાલય પરથી આવે છે ને કેટલાક ગંભીર સાગર તરફથી આવે છે. એ પવિત્ર વાયુઓ આપણી છાતીને સ્પર્શ કરે છે. તે આપમને જાગ્રત કરે છે. આપણા કાનમાં ગુંજારવ કરે છે. પણ એ પવનનો સંદેશો સાંભળવો છે કોને ? જેલર આપણો આવેલો ચાર લીટીનો કાગળ આપતો નથી એટલે આપણે નિરૂત્સાહી થઈ જઈએ છીએ. અરે અભાગિયા ! એ કાગળના ચીંથરામાં શું છે ? પવનની સાથે હરેક ઘડીએ પરમેશ્વરના જે પ્રેમાળ સંદેશા આવે છે તે જરા સાંભળ !

14. વેદમાં અગ્નિની ઉપાસના બતાવી છે. અગ્નિ એ નારાયણ છે. કેવી તેની દેદીપ્યમાન મૂર્તિ છે ! બે લાકડાં લઈને ઘસો એટલે પ્રગટ થાય છે. પહેલાં ક્યાં છુપાયો હતો કોણ જાણે ! કેવો હૂંફાળો, કેવો તેજસ્વી ! વેદનો પહેલો ધ્વનિ નીકળ્યો તે મૂળમાં અગ્નિની ઉપાસનામાંથી નીકળ્યો હતો. 'अग्निमीळे पुरोहितं यज्ञस्य देवमृत्विजम् । होतारम् रत्नधातमम् ।।' 'જેની ઉપાસનાથી વેદનો આરંભ થયો તે અગ્નિ તરફ તમે જુઓ.' પેલી તેની જ્વાળાઓ જોઈને મને જીવાત્માના તડફડાટની યાદ આવે છે. એ જ્વાળા ગરના ચૂલામાંની હો અગર જંગલમાં લાગેલા દવની હો; વેરાગીને ઘરબાર હોતાં નથી એટલે તે જ્વાળા જ્યાં હશે ત્યાં તેમનો તડફડાટ એકધારો ચાલુ હોય છે. એ જ્વાળાઓને એકસરખી તાલાવેલી લાગી છે. એ ઉપર જવાને અધીરી થયેલી છે. એ જ્વાળાઓ ઈશ્વરને કારણે હાલે છે. હવાના દબાણને લીધે હાલે છે એવું તમારામાંથી કોઈ શાસ્ત્રજ્ઞો કહેશે. પણ મારો અર્થ તો છે : પેલો ઉપર જે પરમાત્મા છે, પેલો તેજનો સમુદ્ર સરખો સૂર્યનારાયણ જે ઉપર વસે છે તેને મળવાને માટે એ જ્વાળાઓ એકધારા કૂદકા માર્યા કરે છે. જન્મે છે ત્યારથી મરે છે ત્યાં સુધી એમની એ મથામણ ચાલુ રહે છે. સૂર્ય અંશી છે. અને આ જ્વાળાઓ અંશ છે. અંશ અંશી તરફ જવાને તરફડે છે. એ જ્વાળાઓ ઠરશે ત્યારે જ તે તડફડાટ બંધ પડશે. ત્યાં સુધી નહીં અટકે. સૂર્યથી આપણે ગણા મોટા અંતર પર છીએ એવો વિચાર તેમના મનમાં કદી આવતો નથી. પૃથ્વી પરથી આપણી શક્તિ પ્રમાણે કૂદકો મારવાનું આપણું કામ છે, એટલી એક વાત તેઓ જાણે છે. આવા આ અગ્નિને રૂપે ધગધગતું વૈરાગ્ય સાક્ષાત્ પ્રગટ થતું હોય એમ લાગે છે. એથી વેદોનો પહેલો ધ્વનિ "अग्निमीळे" નીકળ્યો.

૫૩. પ્રાણીઓમાં રહેલો પરમેશ્વર

15. અને આપણું કામકાજ કરનારાં પેલાં ઢોર ! પેલી ગાય ! કેટલી બધી વત્સલ, માયાળુ અને પ્રેમાળ છે ! પોતાનાં વાછરડાંને સારૂ બબ્બે ત્રણત્રણ માઈલ પરથી સીમમાંથી ને વગડામાંથીતે દોડતી આવે છે. વેદમાંના ઋષિઓને વનોમાંથી ને ડુંગરોમાંથી સ્વચ્છ પાણીવાળી ધમધમાટ દોડી આવતી નદીઓને જોઈને, વાછરડાંને માટે દૂધથી ફાટફાટ થતાં આંચળવાળી ભાંભરતી આવતી ગાયોની યાદ આવે છે. નદીને તે ઋષિ કહે છે, ' હે દેવી, દૂધના જેવું પવિત્ર, પાવન અને મધુર એવું પાણી લઈને આવનારી તું ધેનુના જેવી છે. ગાયથી અને મધુર એવું પાણી લઈને આવનારી તું ધેનુના જેવી છે. ગાયથી જેમ વનમાં રહેવાતું નથી તેમ તમે નદીઓ પણ ડુંગરોમાં રહી શકતી નથી. તમે કૂદકા મારતી તરસ્યાં બાળકોને મળવાને આવો છો ! **वाश्रा ईव धेनवः स्यंदमानाः** – વત્સલ ગાયને રૂપે ભગવાન આંગણામાં ઊભો છે.

16. અને પેલો ઘોડો ! કેટલો ઉમદા, કેટલો પ્રમાણિક અને ધણીને કેટલો વફાદાર છે ! અરબ લોકોનો ઘોડા પર કેટલો બધો પ્રેમ હોય છે ! પેલી અરબ અને તેના ઘોડાની વાર્તા તમે જાણો છો ને ? મુશ્કેલીમાં વીંટળાઈ પડેલો અરબ પોતાનો ઘોડો સોદાગરને વેચવાને તૈયાર થાય છે. હાથમાં મહોરની થેલી લઈ તે તબેલામાં જાય છે. પણ ત્યાં તેની નજર ઘોડાની પેલી ગંભીર પ્રેમાળ આંખો તરફ જાય છે. એટલે થેલી ફેંકી દઈ તે કહે છે, 'જીવ જાય તો પણ આ ઘોડો હું વેચવાનો નથી. મારૂં જે થવાનું હોય તે થાઓ. ખાવાનું ન મળે તો ભલે ન મળતું. હજાર હાથવાળો દેનારો બેઠો છે !' પીઠ પર થાપ મારતાંની સાથે એ ઉમદા જાનવર કેવું આનંદથી હણહણે છે ! તેની પેલી કેશવાળી કેવી રૂપાળી છે ! ખરેખર ઘોડામાં કીમતી ગુણો છે. પેલી સાઈકલમાં શું છે ? ઘોડાને ખરેરો કરો, તે તમારે માટે જીવ આપશે. તે તમારો મિત્ર થઈને રહેશે. મારો એક મિત્ર ઘોડા પર બેસતાં શીખતો હતો. ઘોડો તેને પાડી નાખે. તેણે મને આવીને કહ્યું, 'ઘોડો પીઠ પર બેસવા જ દેતો નથી.' મેં તેને કહ્યું, 'તમે ઘોડા પર કેવળ બેસવા પૂરતા તેની પાસે જાઓ છો, પણ તેની સેવા કરો છો ખરા ? તેની સેવા બીજો કરે અને તમે તેની પીઠ પર બેસો એ બે વાતનો મેળ ક્યાંથી ખાય ? તમે જાતે તેનાં દાણાપાણી કરો, તેને ખરેરો કરો ને પછી સવાર થાઓ.' તે મિત્રે તેમ કરવા માંડયું. થોડા દિવસ રહીને મારી પાસે આવી તેણે કહ્યું, 'હવે ઘોડો પાડી નાખતો નથી.' ઘોડો પરમેશ્વર છે. તે ભક્તને શું કામ પાડી નાખે ? પેલાની ભક્તિ જોઈ ઘોડો નમ્યો. આ ભક્ત છે કે ત્રાહિત છે તે ઘોડો જોયા કરે છે. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ જાતે ખરેરો કરતા અને પીતાંબરમાંથી ચંદી ખવડાવતા. ટેકરી આવી, નાળું આવ્યું, કાદવ વ્યો કે સાઈકલ અટકી જાણવી. પણ ઘોડો એ બધાં પરથી કૂદકો મારીને આગળ જાય છે. સુંદર

પ્રેમાળ ઘોડો ટલે પરમેશ્વરની મૂર્તિ જાણો !

17. અને પેલો સિંહ ! હું વડોદરામાં રહેતો હતો. ત્યાં સવારના પહોરમાં તેની ગર્જનાનો પેલો ગંભીર ધ્વનિ કાનમાં અથડાતો. તે અવાજ એટલો ગંભીર અને ઉત્કૃષ્ટ હતો કે મારૂં દિલ હાલી ઊઠતું. દેવળના ગભારામાં જેવો અવાજ ઘૂમે છે તેવો હૃદયના ગભારામાંથી ઘૂમીને ઊઠતો ઊંડો ઘેરો એ અવાજ હતો. સિંહની તે ધીરોદાત્ત અને દિલદાર મુદ્રા કેવી ! તેની તે બાદશાહી ઍંટ કેવી અને તે બાદશાહી વૈભવ કેવો ! અને તેની ભવ્ય સુંદર કેશવાળી કેવી ! કેમ જાણે તે વનરાજને કુદરતી ચમરી ઢાળવામાં આવતી ન હોય ! વડોદરામાં સિંહ બગીચામાં હતો. ત્યાં તે છૂટો નહોતો. પીંજરામાં આંટા માર્યા કરતો. તેની આંખોમાં ક્રૂરતાનું નામ સરખું નહોતું. તે ચહેરામાં ને તે નજરમાં કારૂણ્ય ભરેલું દેખાતું. તેને જાણે કે દુનિયાની પરવા નહોતી. પોતાના જ ધ્યાનમાં તે મશગુલ હતો ! સિંહ એ પરમેશ્વરની પાવન વિભૂતિ છે એમ ખરેખર લાગે છે. ઍન્ડ્રૉક્લિસ અને સિંહની વાત મેં બચપણમાં વાંચેલી. કેવી મજાની એ વાર્તા છે ! તે ભૂખ્યો સિંહ ઍન્ડ્રૉક્લિસના પહેલાંના ઉપકાર યાદ કરી તેનો દોસ્ત બની જાય છે અને તેના પગ ચાટવા મંડે છે. આ શું છે ? ઍન્ડ્રૉક્લિસે સિંહમાંના પરમેશ્વરને જોયો હતો. શંકરની પાસે સિંહ હંમેશ હોય છે. સિંહ ભગવાનની દિવ્ય વિભૂતિ છે.

18. અને વાઘની મજા શું ઓછી છે ? તેનામાં ઘણું ઈશ્વરી તેજ પ્રગટ થયું છે. તેની સાથે મૈત્રી રાખવાનું અશક્ય નથી. ભગવાન પાણિનિ અરણ્યમાં શિષ્યોને શીખવતા બેઠા હતા. એટલામાં વાઘ આવ્યો. છોકરાંઓ ગભરાઈને કહેવા લાગ્યાં, व्याघ्रः व्याघ्रः – વાઘ, વાઘ. પાણિનિએ કહ્યું, 'હા, વ્યાઘ્ર એટલે શું ? व्याजिघ्रतीति व्याघ्रः – જેની ઘ્રાણેન્દ્રિય તીક્ષ્ણ છે તે વ્યાઘ્ર.' છોકરાંઓને વાગનો જે ડર લાગ્યો હોય તે ખરો ભગવાન. પાણિનિને સારૂ વ્યાઘ્ર એક નિરૂપદ્રવી આનંદમય શબ્દ બની ગયો હતો. વાઘને જોઈ તેને માટેના શબ્દની વ્યુત્પત્તિ તેમણે આપવા માંડી. વાઘ પાણિનિને ખાઈ ગયો. પણ વાઘ ખાઈ ગયો તેથી શું થયું? પાણિનિના દેહની તેને મીઠી વાસ આવી હતી. એટલે તે તેનો કોળિયો કરી ગયો. પણ પાણિનિ તેની આગળથી નાઠા નહીં. આખરે તેઓ શબ્દબ્રહ્મની ઉપાસના કરવાવાળા રહ્યા ! તેમણે બધું યે અદ્વૈતમય કરી નાખ્યું હતું. વાઘમાં પણ તેઓ શબ્દબ્રહ્મનો અનુભવ કરતા હતા. પાણિનિની જે આ મહત્તા છે, તેને લીધે જ્યાં જ્યાં ભાષ્યમાં તેમનો ઉલ્લેખ આવે છે ત્યાં ભગવાન પાણિનિ એમ પૂજ્યભાવપૂર્વક સંબોધવામાં આવે છે. પાણિનિનો અત્યંત ઉપકાર માનવામાં આવે છે.

अज्ञानांधस्य लोकस्यज्ञर्नांजनशलाकया ।
चक्षुरून्मीलितं येन तस्मै पाणिनये नमः ।।

'જ્ઞાનાંજનની સળીથી જેમણે અજ્ઞાનથી અંધ એવા લોકોની આંખો ઉઘાડી તે પાણિનિને નમસ્કાર હો !' એવા ભગવાન પાણિનિ વાઘમાં પરમાત્મા જોઈ રહ્યા છે. જ્ઞાનદેવે કહ્યું છે,

घरा येवा पां स्वर्ग । कां वरि पडो व्याघ्र
परी आत्मबुद्धीसी भंग । कदा नोहे

'ઘરઆંગણે સ્વર્ગ આવીને ઊભું રહે અથવા સામો વાઘ ખડો થાય તો પણ આત્મબુદ્ધિમાં કદાપિ ભંગ ન થાય' એવી મહર્ષિ પાણિનિની સ્થિતિ થયેલી હતી. વ્યાઘ્ર દૈવી વિભુતિ છે એ વાત તેઓ બરાબર સમજ્યા હતા.

19. તેવો જ પેલો સાપ ! લોકો સાપથી બહુ ડરે છે. પણ સાપ ચુસ્ત અને શુદ્ધ બ્રાહ્મણ છે. કેટલો સ્વચ્છ ને કેટલો બધો સુંદર ! જરા સરખો ગંદવાડ તેનાથી સહેવાતો નથી. મેલાઘેલા બ્રાહ્મણો કેટલાયે જોવાના મળે છે. પણ મેલો સર્પ કદી કોઈએ જોયો છે કે ? એકાંતમાં રહેનારો જાણે કે ઋષિ ! નિર્મળ, સતેજ, મનોહર હાર જેવા એ સાપથી બીવાનું કેવું ? આપણા પૂર્વજોએ તો તેની પૂજા કરવાનું કહ્યું છે. હિંદુધર્મમાં કેવાં કેવાં તૂત છે એમ તમે ભલે કહો પણ નાગપૂજા કરવાની કહી છે એટલી વાત સાચી. નાનપણમાં હું માને કંકુનો સાપ ચીતરી આપતો. હું માને કહેતો, 'બજારમાં ચિત્ર મજાનું મળે છે.' મા કહેતી, 'તે રદ્દી. તે આપણને ન જોઈએ. છોકરાના હાથનું કાઢેલું જ સારૂં.' પછી તે પેલા નાગની પૂજા કરતી. આ તે શું પાગલપણું છે ? પણ જરા વિચાર કરો. તે સર્પ શ્રાવણ મહિનામાં અતિથિ તરીકે આપણે ત્યાં આવે છે. તે બિચારાનું ઘર વરસાદના પાણીથી ભરાઈ ગયેલું હોય છે.પછી તે બિચારો શું કરે ? દૂર એકાંતમાં રહેનારો એ ઋષિ છે. તમને નકામો વધારે પડતો ત્રાસ ન થાય તેટલા ખાતર છેક ઉપરના કાતરિયામાં લાકડામાં પડી રહે છે. ઓછામાં ઓછી જગ્યા રોકે છે. પણ આપણે લાકડી લઈને દોડીએ છીએ. આફતમાં ઘેરાવાથી અતિથિ આપણે ઘેર આવે તો શું તેને મારવા દોડવું ? સંત ફ્રાન્સિસ વિષે કહેવાય છે કે જંગલમાં સાપ દેખાય એટલે તે પ્રેમથી કહેતા, 'આવ ભાઈ આવ.' તે સાપ તેમના ખોળામાં રમતા, શરીર પર વીંટળાઈને ફરતા. આ વાતને ખોટી ગણી કાઢશો મા. પ્રેમમાં એ

શક્તિ છે. કહે છે સાપ ઝેરી છે. અને માણસ શું ઓછો ઝેરી છે કે ? સાપ કરડતો હશે તોયે કોઈક વાર કરડે છે. જાણીબૂજીને ખાસ કરડવાને તે આવતો નથી. સેંકડે નેવું ટકા સાપ તો ઝેરી હોતા જ નથી. તે તમારી ખેતીનું રખવાળું કરે છે. ખેતીનો નાશ કરનારાં અસંખ્ય જીવડાં ને જંતુઓ પર તે જીવે છે. આવો ઉપકાર કરનારો, શુદ્ધ, તેજસ્વી, એકાંતપ્રિય સાપ ભગવાનનું સ્વરૂપ છે. આપણા બધા દેવોમાં સાપને ક્યાંક ને ક્યાંક ગોઠવેલો છે. ગણપતિની કમરે આપણે નાગનો કંદોરો મૂક્યો છે. શંકરને ગળે નાગને વીંટાળ્યો છે. અને ભગવાન વિષ્ણુને તો પથારી જ નાગની આપી છે ! આ બધી કલ્પનાઓમાં રહેલી મીઠાશ તો જુઓ ! એ બધી વાતનો ભાવાર્થ ભાવાર્થ એવો છે કે નાગમાં ઈશ્વરની મૂર્તિ પ્રગટ થયેલી છે. સાપમાં રહેલા ઈશ્વરને ઓળખો.

20. આવી આવી કેટલી વાતો કહું ? હું તમને કલ્પના આપું છું. રામાયણનો આખો સાર આવી જાતની રમણીય કલ્પનામાં સમાયેલો છે. રામાયણમાં પિતા-પુત્રનો પ્રેમ, મા-દીકરાનો પ્રેમ, ભાઈ-ભાઈ વચ્ચેનો પ્રેમ, પતિ-પત્નીનો પ્રેમ, એ બધું છે.પણ રામાયણ મને પ્રિય છે તે એટલા ખાતર નથી. રામની વાનરો સાથે દોસ્તી થઈ તેટલા ખાતર મને રામાયણ ખાસ ગમે છે. હમણાં કહેવાવા માંડયું છે કે વાનરો નાગ લોકો હતા. જૂનું જૂનું શોધી કાઢી ઉખેળવાનું ઈતિહાસ જાણવાવાળાનું કામ છે. મારે તેમના કામની સાથે તકરાર નથી કરવી. પણ રામે સાચેસાચી વાનરો સાથે મૈત્રી બાંધી તેમાં અશક્ય શું છે ? રામ વાનરોના દોસ્ત બન્યા એમાં જ રામનું સાચું રામત્વ છે, રમણીયત્વ છે. તેવો જ શ્રીકૃષ્ણનો ગાયો સાથેનો સંબંધ જુઓ. આખીયે કૃષ્ણપૂજા આ વાત પર ઊભી કરી છે. શ્રીકૃષ્ણનું ચિત્ર હોય તેમાં તેની ફરતે ગાયો હોય જ. ગોપાળ કૃષ્ણ ! ગોપાળકૃષ્ણ ! કૃષ્ણથી ગાયોને જૂદી પાડો તો કૃષ્ણમાં રહે છે શું ? અને વાનરોથી રામને અળગા પાડો તો પછી રામમાં પણ શા રામ રહે છે ? રામે વાનરોમાં વસતા પરમાત્માને જોયો અને તેમની સાથે પ્રેમની ઊંડી મમતાનો સંબંધ બાંધ્યો. રામાયણની એ ચાવી છે. એ ચાવી છોડી દેશો તો રામાયણની બધી મીઠાશ ગુમાવી બેસશો. પિતા-પુત્રના, મા-દીકરાના સંબંધો બીજે પણ જોવાના મળશે. પણ નર-વાનરની બીજે ક્યાંય જોવાની મળતી નથી એવી મૈત્રી રામાયણમાં છે. વાનરોમાં રહેલો ઈશ્વર રામાયણે પોતાનો કર્યો. વાનરોને જોઈને ઋષિઓને કૌતુક થતું. રામટેકથી માંડીને ઠેઠ કૃષ્ણાના કાંઠા સુધી જમીનને પગ ન અડાડતાં ઝાડ પર ને ઝાડ પર ફૂદકાં મારતાં મારતાં એ વાનરો રમતા ફરતા. એવાં એ ઘનઘોર જંગલો અને તેમાં રમતા તે વાનરોને જોઈને પ્રેમાળ ઋષિઓને કવિતાની પ્રેરણા થતી

અને કૌતુક થતું. ઉપનિષદમાં બ્રહ્માની આંખો કેવી હોય છે તેનું વર્ણન કરતાં તે વાનરોની આંખો જેવી હોય છે એમ કહ્યું છે. વાનરોની આંખો ચંચળ છે. તેમની નજર ચારેકોર ફર્યા કરે. બ્રહ્માની આંખો એવી જ હોવી જોઈએ. ઈશ્વરને આંખો સ્થિર રાખ્યે ચાલે નહીં. તમે કે હું ધ્યાનસ્થ થઈને બેસીએ તે ચાલે, પણ ઈશ્વર ધ્યાનસ્થ થઈને બેસી જાય તો સૃષ્ટિનું શું થાય ? વાનરોમાં સૌ કોઈની ફિકર રાખનારા બ્રહ્માની આંખો ઋષિઓને દેખાય છે. વાનરમાં ઈશ્વરને જોતાં શીખો.

21. અને પેલો મોર ! મહારાષ્ટ્રમાં મોર ઝાઝા નથી. પણ ગુજરાતમાં ઘણા છે. હું ગુજરાતમાં રહેતો હતો. મેં રોજ દસબાર માઈલ ફરવા જવાની ટેવ પાડી હતી. ફરવા નીકળું ત્યાં મને મોર જોવાના મળે. આકાશમાં વાદળાં છવાયેલાં હોય, વરસાદ પડું પડું થઈ રહ્યો હોય, આકાશને કાળો ઘેરો રંગ ચડ્યો હોય અને ત્યાં મોર પોતાનો ટહુકો કરે છે. હૃદયને નિચોવીને નીકળેલો એ ટહુકો એક વાર સાંભળો તો તેની ખૂબી સમજાય. આપણું આખું સંગીતશાસ્ત્ર મોરના એ ધ્વનિ પર ઊભું થયેલું છે. મોરનો અવાજ એટલે षड्जं रौति. આ પહેલો ‘ ખરજનો ’ સૂર મોરે આપ્યો અને પછી વત્તાઓછા પ્રમાણમાં આપણે બીજા સૂર બેસાડ્યા છે. તેની પેલી મેઘ પર ઠરેલી નજર, તેનો એ ઊંડો ઘેરો અવાજ, અને વાદળાંનો ધિમધિમ ગડગડ અવાજ શરૂ થયાંની સાથે તેણે ફેલાવેલાં પોતાનાં પીંછાંનો કલાપ; અહાહા ! તેની એ કળાની આગળ માણસની એંટ ફીકી પડે છે. બાદશાહ શણગાર કરે છે. પણ મોરની કળાની સરખામણીમાં તે કેટલોક શણગાર કરવાનો હતો ? કેવી તે પીંછાના કલાપની ભવ્યતા, કેવા તેના હજારો ચાંલ્લા, કેવા તે જુદા જુદા રંગ, તે અનંત છટા, તે અદભૂત સુંદર મૃદુ રમણીય રચના, તે વેલબુટ્ટા ! જુઓ, જુઓ એ કળા; અને ત્યાં પરમાત્માને પણ જુઓ. આ આખી સૃષ્ટિએ આવો વેશ લીધો છે. સર્વત્ર પરમાત્મા દર્શન આપતો ઊભો છે, પણ આપણે ન જોઈ શકનારા ખરેખર અભાગી છીએ. તુકારામે કહ્યું છે, देव आहे सुकाळ देगीं, अभाग्यासी दुर्भिक्ष - હે ઈશ્વર, દેશમાં ચારેકોર સુકાળ છે પણ અભાગિયાના કપાળમાં દુકાળ છે. સંતોને સર્વત્ર સુકાળ છે પણ આપણે માટે બધે દુકાળ છે.

22. અને પેલી કોકિલાને હું કેમ વિસરૂં ? તે કોને સાદ પાડે છે ? ઉનાળામાં નદીનાળાં બધાં સુકાયાં. પણ ઝાડવાંને નવા પાંદડાં ફૂટ્યાં. કોણે આ વૈભવ આપ્યો, એ વૈભવનો આપનારો ક્યાં છે એમ તે પૂછતી હશે ? અને કેવો તેનો ઉત્કટ મીઠો અવાજ છે ! હિન્દુધર્મમાં કોકિલાનું વ્રત જ કહ્યું છે. કોયલનો અવાજ સાંભળ્યા વગર જમવું નહીં એવું વ્રત સ્ત્રીઓ લે છે. એ કોયલને રૂપે

પ્રગટ થનારા પરમાત્માને જોતાં શીખવનારૂં એ વ્રત છે. એ કોયલ કેવો સુંદર ધ્વનિ કાઢે છે, જાણે ઉપનિષદ ગાય છે ! તેનો અવાજ કાને પડે છે પણ તે પોતે દેખાતી નથી. પેલો અંગ્રેજ કવિ વર્ડ્ઝવર્થ તેને સારૂ પાગલ બની તેને શોધતો વનવગડામાં ભટકે છે. ઈંગ્લંડનો મોટો કવિ કોકિલાને શોધે છે પણ ભારતમાં તો ઘરઘરની સામાન્ય સ્ત્રીઓ કોયલ જોવાની ન મળે તે દિવસે જમવાનું જતું કરે છે ! કોકિલ-વ્રતને કારણે ભારતીય સ્ત્રીઓએ મહાન કવિનો દરજ્જો મેળવ્યો છે. કોકિલા પરમ આનંદનો મધુરો અવાજ સંભળાવે છે. તેને રૂપે ખુદ પરમાત્મા પ્રગટ થયો છે.

23. કોયલ સુંદર છે તો શું પેલો કાગડો નકામો, રદ્દી છે ? કાગડાની પણ કદર કરતાં શીખો. મને પોતાને તે બહુ ગમે છે. તેનો કેવો મજાનો કાળો ચળકતો રંગ છે ! અને કેવો તીવ્ર અવાજ છે ! એ અવાજ શું ભૂંડો છે કે ? તે પણ મીઠો છે. પાંખ ફફડાવતો આવે છે ત્યારે એ કાગડો કેવો મજાનો દેખાય છે ! નાનાં છોકરાંનાં ચિત્તને હરી લે છે. નાનું છોકરૂં બંધ ઘરમાં જમતું નથી. તેને બહાર આંગણામાં લઈ જઈને જમાડવું પડે છે, અને કાગડાં-ચકલાં બતાવતાં કોળિયા ભરાવવા પડે છે. કાગડાને માટે પ્રેમ રાખનારૂં તે બાળક શું ઘેલું છે ? તે ઘેલું નથી. તેનામાં જ્ઞાન ભરેલું છે. કાગડાને રૂપે પ્રગટ થયેલા પરમાત્મા સાથે તે બાળક ઝટ એકરૂપ થઈ જાય છે. મા ભાતમાં દહીં મેળવે, દૂધ મેળવે કે ખાંડ મેળવે, તેમાં તે છોકરાને મીઠાશ આવતી નથી. કાગડાની પાંખોનો ફડફડાટ અને તેના ભાતભાતના ચાળા, એ બધામાં તે બાળકને આનંદ પડે છે. સૃષ્ટિની બાબતમાં નાનાં છોકરાંને જે આ કૌતુક થયા કરે છે તેના પર તો આખીયે ઈસપનીતિ ઊભી કરવામાં આવી છે. ઈસપને બધે ઠેકાણે ઈશ્વર દેખાતો હતો. મને ગમતી ચોપડીઓની યાદીમાં હું ઈસપનીતિને પહેલી લઈશ, કદી નહીં ભૂલું. ઈસપના રાજ્યમાં આ બે હાથવાળું ને બે પગવાળું એકલું મનુષ્યપ્રાણી નથી; તેમાં શિયાળિયાં, કૂતરાં, સસલાં, વરૂ, કાગડા, કાચબા બધાંયે છે. બધાં હસે છે, બોલે છે. એ એક ખાસું મોટું સંમેલન છે. ઈસપની સાથે આખીયે ચરાચર સૃષ્ટિ વાતો કરે છે. તેને દિવ્ય દર્શન થયું છે. રામાયણની રચના પણ આ જ તત્ત્વના, આ જ દ્રષ્ટિના પાય ઉપર થયેલી છે. તુલસીદાસે રામના બાળપણનું વર્ણન કર્યું છે. રામચંદ્ર આંગણામાં રમે છે. પાસે જ એક કાગડો છે. રામ આસ્તે રહીને તેને પકડવા માગે છે. કાગડો આઘો સરી જાય છે. આખરે રામ થાકે છે. પણ તેને એક તરકીબ સૂઝે છે. બરફીનો કકડો હાથમાં લઈ તે કાગડાની પાસે જાય છે. રામ કાગડાને તે કકડો દેખાડે છે. કાગડો જરા પાસે આવે છે. આવા આ વર્ણનમાં તુલસીદાસજીએ લીટીઓની લીટી ભરી છે. કારણ, પેલો કાગડો

પરમેશ્વર છે. રામની મૂર્તિમાં રહેલો જે અંશ તે જ કાગડામાં પણ છે. રામની અને એ કાગડાની ઓળખાણ પરમાત્મા સાથેની ઓળખાણ છે.

૫૪. દુર્જનમાં પણ પરમેશ્વરનું દર્શન

૫૪. ટૂંકમાં, આ રીતે આ સૃષ્ટિમાં નાના રૂપે – પવિત્ર નદીઓને રૂપે, મોટા મોટા વિશાળ પર્વતોને રૂપે, ગંભીર સાગરને રૂપે, વત્સલગાયને રૂપે, ઉમદા ઘોડાને રૂપે, દિલદાર સિંહને રૂપે, મીઠી કોયલને રૂપે, સુંદર મોરને રૂપે, સ્વચ્છ એકાંતપ્રિય સર્પને રૂપે, પાંખો ફફડાવનારા કાગડાને રૂપે, તડફડાટ કરતી જ્વાળાઓને રૂપે, પ્રશાંત તારાઓને રૂપે, સર્વત્ર પરમાત્મા ભરેલો છે. આપણી આંખોને તેને જોઈ, ઓળખવાને કેળવવી જોઈએ. પહેલાં સહેજે વરતાઈ આવે એવા મોટા સહેલા અક્ષરો, અને પછી નાના ને જોડાક્ષરો શીખવા જોઈએ. જોડાક્ષરો બરાબર શીખાશે નહીં ત્યાં સુધી વાંચવામાં આગળ વધાશે નહીં. જોડાક્ષરો ડગલે ને પગલે આવતા રહેશે. દુર્જનોમાં રહેલા પરમેશ્વરને જોતાં પણ શીખવું જોઈએ. રામ સમજાય છે પરંતુ રાવણ પણ સમજાવો જોઈએ. પ્રહ્લાદ ગળે ઊતરે છે પણ હિરણ્યકશિપુયે ગળે ઊતરવો જોઈએ. વેદમાં કહ્યું છે,

नमो नमः स्तेनानां पतये नमो नमः
नमः पुंजिष्ठेभ्यो नमो निषादेभ्यः ।
ब्रह्म दाशा ब्रह्म दासा ब्रह्मैवेमे कितवाः
'પેલા ડાકુઓના સરદારને નમસ્કાર; પેલા ક્રૂરોને, પેલા હિંસકોને નમસ્કાર. આ ઠગ, આ દુષ્ટ, આ ચોર, બધાયે બ્રહ્મ છે. સૌને નમસ્કાર.'

આનો અર્થ એટલો જ કે સહેલા અક્ષરો પચાવ્યા તેમ અઘરા અક્ષરો પણ પચાવો. કાર્લાઈલ નામના ગ્રંથકારે વિભૂતિપૂજા નામે એક ગ્રંથ રચ્યો છે. તેમાં તેણે નેપોલિયનને પણ એક વિભૂતિ ગણાવી છે. એમાં શુદ્ધ પરમાત્મા નથી, ભેળસેળ છે. પણ એ પરમેશ્વરને પણ પોતાનો કરવો જોઈએ. એથી જ તુલસીદાસે રાવણને રામનો વિરોધી ભક્ત કહ્યો છે. એ ભક્તની જાત જરા જુદી છે. અગ્નિથી પગ દાઝે છે ને સૂજી જાય છે. પણ સૂજેલા ભાગ પર શેક કરવાથી સોજો ઊતરી જાય છે. તેજ એકનું એક જ છે. પણ તેના આવિર્ભાવ જુદા છે. રામ અને રાવણમાંનો આવિર્ભાવ જુદો દેખાતો હોવા છતાં તે એક જ પરમેશ્વરનો આવિર્ભાવ છે.

સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મ, સાદું અને ભેગવાળું, સહેલા અક્ષરો ને જોડાક્ષરો ઓળખતાં શીખો. અને છેવટે પરમેશ્વર વગરનું એક પણ સ્થળ નથી એ વાતનો અનુભવ કરો. અણુરેણુમાં પણ તે જ છે. કીડીથી માંડીને બ્રહ્માંડ સુધી સર્વત્ર પરમાત્મા ભરેલો છે. સૌની એક સરખી રીતે સંભાળ રાખવાવાળો, કૃપાળુ, જ્ઞાનમૂર્તિ, વત્સલ, સમર્થ, પાવન, સુંદર એવો પરમાત્મા સર્વની આસપાસ સર્વત્ર ઊભો છે.

< > < > < >

અધ્યાય અગિયારમો

વિશ્વરૂપ-દર્શન

૫૫. વિશ્વરૂપદર્શનની અર્જુનને થયેલી હોંશ

1. ગયે વખતે આ વિશ્વમાંની અનંત વસ્તુઓમાં ભરેલ પરમાત્માને કેવી રીતે ઓળખવો, આ જે વિરાટ પ્રદર્શન આંખે દેખાય છે તેને કેમ પચાવી પોતાનું કરવું એ વાતનો આપણે અભ્યાસ કર્યો. પહેલાં સહેજે વરતાઈ આવે એવો મોટો, પછી નાનો, પહેલાં સાદો ને પછી ભેગવાળો, એમ સર્વ વસ્તુઓમાં રહેલો પરમાત્માને જોવો, તેનો સાક્ષાત્કાર કરવો, રાત ને દિવસ અભ્યાસ જારી રાખી આખાયે વિશ્વને આત્મરૂપ જોતાં શીખવું એમ પાછલા અધ્યાયમાં આપણે જોયું.

આજે આપણે અગિયારમો અધ્યાય જોવાનો છે. આ અધ્યાયમાં ભગવાને પ્રત્યક્ષ પોતાનું રૂપ બતાવી અર્જુન પર પરમ કૃપા પ્રગટ કરી છે. અર્જુને ભગવાનને કહ્યું, 'હે ઈશ્વર, તારૂં પેલું સંપૂર્ણ રૂપ જોવું, એમ મને થાય છે. જે રૂપમાં તારો બધોયે મહાન પ્રભાવ પ્રગટ થયો છે એવું રૂપ મને નજરોનજર જોવાનું મળો.' અર્જુનની આ વિશ્વરૂપદર્શનની માગણી હતી.

2. આપણે વિશ્વ, જગત, એ શબ્દો વાપરીએ છીએ. આ જગત વિશ્વનો એક નાનો સરખો ભાગ છે. આ નાના રખા ટુકડાનું પણ આપણને બરાબર આકલન થતું નથી. વિશ્વને હિસાબે જોઈએ તો આપણને ઘણું મોટું લાગનારૂં આ જગત અત્યંત તુચ્છ વસ્તુ છે એમ જણાઈ આવશે. આકાશમાં રાતને વખતે ઊંચે જરા નજર ફેંકશો તો પેલા અનંત ગોળાઓ દેખાશે. આકાશના આંગણામાં પૂરેલા એ સાથિયા, એ નાનાં નાનાં સુંદર ફૂલ, એ ઝબકઝબક ઝબકારા મારતા લાખો તારા, એ બધાનું અસલ સ્વરૂપ કેવું છે તે જાણો છો ? નાના નાના તારાઓ હકીકતમાં પ્રચંડ છે. અનંત સૂર્યો તેમાં સમાઈ જશે. રસમય, તેજોમય, બળબળતી ધાતુઓના એ ગોળા છે. આવા એ અનંત ગોળાનો હિસાબ કોણ કાઢશે ? ન અંત, ન પાર. નરી આંખે હજારો ગોળા દેખાય છે. દૂરબીનમાંથી જુઓ તો કરોડો દેખાય છે. વધારે મોટું દૂરબીન મેળવીને જોશો તો પરાર્ધોના પરાર્ધ દેખાશે. અને આખરે એમનો અંત ક્યાં છે ને કેવો છે તે સમજાશે નહીં. આ જે અનંત સૃષ્ટિ ઉપર નીચે, સર્વત્ર ફેલાયેલી છે તેનો નાનો સરખો ટુકડો તે આ જગત છે. પરંતુ એ જગત પણ કેટલું બધું વિશાળ દેખાય છે !

3. આ વિશાળ સૃષ્ટિ એ પરમેશ્વરી સ્વરૂપની એક બાજુ થઈ. હવે બીજી બાજુ છે તે જોઈએ. તે છે કાળની બાજુ. પાછળનો કાળ ધ્યાનમાં લઈએ તો ઈતિહાસની મર્યાદામાં બહુ બહુ તો દસ હજાર વરસ આપણે પાછળ જઈએ છીએ, અને આગળનો કાળ તો ધ્યાનમાં બેસતો જ નથી. ઈતિહાસનો ગોળો દસ હજાર વરસનો અને આપણું પોતાનું જે જીવન તેનો કાળ બહુ બહુ તો સો વરસ ! હકીકતમાં કાળનો વિસ્તાર અનાદિ અને અનંત છે. કેટલો કાળ ગયો તેનો હિસાબ નથી. આગળ હજી કેટલો હશે તેનો ખ્યાલ આવતો નથી. વિશ્વની સરખામણીમાં આપણું આ જગત જેવું તુચ્છ છે તે પ્રમાણે ઈતિહાસનાં આ દસ હજાર વરસ અનંત કાળને મુકાબલે કંઈ જ નથી. ભૂતકાળ અનાદિ છે. ભવિષ્યકાળ અનંત છે. નાનકડો વર્તમાનકાળ વાત કરતાં કરતાં ભૂતકાળમાં જતો રહે છે. વર્તમાનકાળ ખરેખર ક્યાં છે એ બતાવવા જાઓ ત્યાં તો તે ભૂતકાળમાં ડૂબી જાય છે. આવો અત્યંત ઝડપથી સરી જનારો ચપળ વર્તમાનકાળ તેટલો આપણો છે. હું હમણાં બોલું છુ પણ મોઢામાંથી શબ્દ બહાર પડ્યો ન પડ્યો ત્યાં તો તે ભૂતકાળમાં ગડપ થઈ જાય છે. આવી મહા કાળનદી એકધારી વહ્યા કરે છે. તેના ઉગમની ખબર પડતી નથી, અંતની ખબર પડતી નથી. વચગાળાનો થોડો સરખો પ્રવાહ માત્ર નજરે પડે છે.

4. આમ એક બાજુ પર સ્થળનો પ્રચંડ વિસ્તાર અને બીજી બાજુ પર કાળનો પ્રચંડ ઓઘ એમ બંને દ્રષ્ટિથી સૃષ્ટિ તરફ જોઈએ છીએ તો કલ્પનાને ગમે તેટલી તાણવા છતાં તેનો અંત હાથ આવતો નથી એવું જણાઈ આવે છે. ત્રણે કાળમાં અને ત્રણે સ્થળમાં, ભૂત, ભવિષ્ય ને વર્તમાનમાં અને તે જ પ્રમાણે ઉપર, નીચે ને અહીં એમ સર્વત્ર ભરેલો વિરાટ પરમેશ્વર એકદમ એકી વખતે જોવાનો મળે, પરમેશ્વરનું તે રૂપમાં દર્શન થાય એવી અર્જુનને ઈચ્છા થઈ છે. એ ઈચ્છામાંથી આ અગિયારમો અધ્યાય પ્રગટ થયો છે.

5. અર્જુન ભગવાનને અત્યંત પ્રિય હતો. કેટલો ? એટલો પ્રિય હતો કે દસમા અધ્યાયમાં કયે કયે સ્વરૂપે મારૂં ચિંતન કરવું એ બતાવતાં પાંડવોમાં પોતે અર્જુન છે અને તેનામાં મારૂં ચિંતન કરતો જા એમ ભગવાન કહે છે. पांडवानां धनंजयः એવું શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું છે. આના કરતાં પ્રેમનું બીજું વધારે પાગલપણું, પ્રેમની આધારે ઘેલછા ક્યાં હશે ? પ્રેમ કેટલો બધો ઘેલો થઈ શકે છે તેનો આ નમૂનો છે. અર્જુન પર ભગવાનની પ્રીતિનો કંઈ પાર નહોતો. તે પ્રીતિને ખાતર આ અગિયારમો અધ્યાય પ્રસાદરૂપે છે. દિવ્ય રૂપ નીરખવાની અર્જુનની ઈચ્છા તેને દિવ્ય દ્રષ્ટિ

આપી ભગવાને પૂરી કરી. અર્જુનને તેમણે પ્રેમનો પ્રસાદ આપ્યો.

૫૬. નાની મૂર્તિમાં પણ પૂરેપૂરું દર્શન થઈ શકે

૬. તે દિવ્ય રૂપનું સુંદર વર્ણન, ભવ્ય વર્ણન આ અધ્યાયમાં છે. આ બધી વાત સાચી હોવા છતાં આ વિશ્વરૂપને માટે મને ઝાઝું ખેંચાણ નથી. મને નાના રૂપથી સંતોષ છે. જે નાનું રૂડું રૂપાળું નાજુક રૂપ મને દેખાય છે તેની મીઠાશ અનુભવવાનું હું શીખ્યો છું. પરમેશ્વરના જુદા જુદા કકડા નથી. પરમેશ્વરનું જે રૂપ જોવાનું મળ્યું હોય તે તેનો એક કકડો છે ને બાકીનો પરમેશ્વર તેની બહાર રહી ગયો છે એવું મને લાગતું નથી. જે પરમેશ્વર વિરાટ વિશ્વમાં ભરેલો છે તે પૂરેપૂરો તેવો ને તેવો નાનકડી મૂર્તિમાં, અરે એકાદા માટીના કણમાં પણ છે ને જરાયે ઓછો નથી. અમૃતના સાગરમાં જે મીઠાશ છે તે જ એક ટીપામાં પણ છે. અમૃતનું નાનું સરખું ટીપું જે મને મળ્યું છે તેની મીઠાશ મારે ચાખવી એવી મારી લાગણી છે. અમૃતનો દાખલો મેં અહીં જાણીબૂજીને લીધો છે. પાણીનો કે દૂધનો દાખલો નથી લીધો. દૂધના એક પ્યાલામાં જે મીઠાશ છે તે જ તેના એક લોટામાં પણ છે. પણ મીઠાશ તેની તે હોવા છતાં બંનેમાં પુષ્ટિ સરખી નથી. દૂધના એક ટીપા કરતાં દૂધના એક પ્યાલામાં વધારે પુષ્ટિ છે. પણ મૃતના દાખલામાં એવું નથી. અમૃતના સમુદ્રમાં રહેલી મીઠાશ અમૃતના એક ટીપામાં છે જ. પરંતુ તે ઉપરાંત તેટલી જ પુષ્ટિ પણ મળે છે. અમૃતનું એક જ ટીપું ગળાની નીચે ઊતરે તોયે પૂરેપૂરૂં અમૃતત્વ મળ્યું જાણવું.

એ જ પ્રમાણે જે દિવ્યતા, જે પવિત્રતા પરમેશ્વરના વિરાટ સ્વરૂપમાં છે તે જ નાનકડી મૂર્તિમાં પણ છે. ધારો કે, એક મૂઠી ઘઉં નમૂના તરીકે કોઈએ મને આપ્યા. એટલા પરથી ઘઉં કેવા છે તેનો મને ખ્યાલ ન આવે તો ઘઉંની આખી ગૂણ મારી સામે ઠાલવવાથી કેવી રીતે આપશે ? ઈશ્વરનો જે નાનો નમૂનો મારી આંખ સામે ઊભો છે તેનાથી જો ઈશ્વરની પૂરી ઓળખાણ મને ન થાય તો વિરાટ પરમેશ્વરને જોવાથી તે કેવી રીતે થવાની હતી ? નાનું ને મોટું એમાં છે શું ? નાના રૂપની ઓળખાણ બરાબર થાય એટલે મોટાની થઈ જાણવી. તેથી ઈશ્વરે પોતાનું મોટું રૂપ મને બતાવવું એવી હોંશ મને નથી. અર્જુનની માફક વિશ્વરૂપદર્શનની માગણી કરવાની મારી લાયકાત પણ નથી. વળી, મને જે દેખાય છે તે વિશ્વરૂપનો કકડો છે એવું નથી કોઈ છબીનો ફાટેલો એકાડ ટુકડો મળી જાય તેના પરથી આખી છબીનો ખ્યાલ આપણને નહીં આવે. પણ પરમાત્મા કંઈ આવા કકડાઓનો બનેલો નથી. પરમાત્મા જુદા જુદા કકડાઓમાં કપાયેલો નથી,

વહેંચાયેલો નથી. નાનકડા સ્વરૂપમાં પણ તે જ અનંત પરમેશ્વર આખો ને આખો ભરેલો છે. નાનો ફોટો ને મોટો ફોટો એ બેમાં ફેર શો ? જે મોટામાં હોય છે તે જ બધું જેવું ને તેવું નાનામાં પણ હોય છે. નાનો ફોટો એટલે મોટાનો એકાદો કકડો નથી. નાના ટાઈપમાં અક્ષરો છાપ્યા હોય અને મોટા ટાઈપમાં છાપ્યા હોય તો પણ અર્થ તેનો તે જ છે. મોટા ટાઈપમાં મોટો કે વધારે અને નાનામાં નાનો કે ઓછો અર્થ હોય છે એવું કાંઈ નથી. આ જ વિચારસરણીનો મૂર્તિપૂજાને આધાર છે.

7. અનેક લોકએ મૂર્તિપૂજા પર હુમલા કર્યા છે. બહારના અને અહીંના પણ કેટલાક વિચારકોએ મૂર્તિપૂજાની ખામી બતાવી છે. પણ હું જેમ જેમ વિચાર કરૂં છું તેમ તેમ મૂર્તિપૂજામાં રહેલી દિવ્યતા મારી સામે સ્પષ્ટ ઊભી રહે છે. મૂર્તિપૂજા એટલે શું ? એકાદી નાનકડી વસ્તુમાં આખાયે વિશ્વનો અનુભવ કરતાં શીખવું તેનું નામ મૂર્તિપૂજા છે. નાનકડા ગામડામાં પણ બ્રહ્માંડ જોતાં શીખવું, જોવું એ વાત શું ખોટી છે ? એ ખાલી કલ્પના નથી, પ્રત્યક્ષ અનુભવની વાત છે. વિરાટ સ્વરૂપમાં જે છે તે જ નાનકડી મૂર્તિમાં છે, એકાદા માટીના કણમાં છે. એ માટીના ઢેખાળામાં કેરી, કેળાં, ઘઉં, સોનું, તાંબું, રૂપું, બધું છે. આખી સૃષ્ટિ કણમાં છે. જેમ કોઈક નાનકડી નાટકમંડળીમાં તેનાં તે જ પાત્રો જુદો જુદો વેશ લઈને રંગભૂમિ પર આવે છે, તેવું જ પરમેશ્વરનું છે. અથવા કોઈ નાટકકાર પોતે નાટક લખે છે, અને નાટકમાં કામ પણ કરે છે તે જ પ્રમાણે પરમાત્મા પણ અનંત નાટકો લખે છે, અને પોતે જ અનંત પાત્રોનો વેશ લઈને તેમને રંગભૂમિ પર ભજવી બતાવે છે. આ અનંત નાટકમાં એક પાત્રને ઓળખ્યું કે આખુંયે નાટક ઓળખી લીધું જાણવું.

8. કાવ્યમાં વપરાતાં ઉપમા અને દ્રષ્ટાંતને જે આધાર છે તે જ આધાર મૂર્તિપૂજાને છે. એકાદ ગોળ ચીજ જોવાથી આનંદ થાય છે કેમકે તેમાં વ્યવસ્થિતપણાનો અનુભવ થાય છે. વ્યવસ્થિતપણું એ ઈશ્વરનું સ્વરૂપ છે. ઈશ્વરની સૃષ્ટિ સર્વાંગ સુંદર છે. તેમાં વ્યવસ્થિતપણું છે. પેલી ગોળ ચીજ વ્યવસ્થિત ઈશ્વરની મૂર્તિ છે. પણ જંગલમાં ઊગીને વધેલું વાંકુંચૂકું ઝાડ પણ ઈશ્વરની જ મૂર્તિ છે. તેમાં ઈશ્વરનું સ્વૈરપણું છે. એ ઝાડને બંધન નથી. ઈશ્વરને કોણ બંધનમાં મૂકી શકે ? એ બંધનાતીત પરમેશ્વર પેલા વાંકાચૂકા ઝાડમાં છે. એકાદો સીધોસાદો થાંભલો જોવાનો મળતાં તેમાં ઈશ્વરની સમતાનું દર્શન થાય છે. નકશીવાળો થાંભલો જોતાં આકાશમાં તારા ને નક્ષત્રોના સાથિયા પૂરનારો પરમેશ્વર તેમાં દેખાય છે. કાપકૂપ કરી વ્યવસ્થિત રીતે

ઊગાડેલા બગીચામાં ઈશ્વરનું સંયમી સ્વરૂપ દેખાય છે, અને વિશાળ જંગલમાં ઈશ્વરની ભવ્યતા અને સ્વતંત્રતાનું દર્શન થાય છે. જંગલમાં આપણને આનંદ થાય છે અને વ્યવસ્થિત બગીચામાં પણ થાય છે. ત્યારે શું આપણે ગાંડા છીએ ? ના, ગાંડા નથી. આનંદ બંનેમાં થાય છે, કેમકે ઈશ્વરી ગુણ એ હરેકમાં પ્રગટ થયેલો છે. સુંવાળા શાલિગ્રામમાં જે ઈશ્વરી તેજ છે તે જ તેજ પેલા નર્મદામાંથી મળતા ગડગુમડિયા ગણપતિમાં છે. મને પેલું વિરાટ રૂપ જુદું જોવાનું નહીં મળે તોયે વાંધો નથી.

9. પરમેશ્વર બધે જુદી જુદી વસ્તુઓમાં જુદે જુદે ગુણે પ્રગટ થયેલો છે અને તેથી આપણને આનંદ થાય છે. તે વસ્તુઓની બાબતમાં આપણને આત્મીયતા લાગે છે. આનંદ થાય છે તે કંઈ અમસ્તો થતો નથી. આનંદ શા માટે થાય છે? કંઈ ને કંઈ સંબંધ હોય છે તેથી આનંદ થાય છે. છોકરાંને જોતાં વેંત માને આનંદ થાય છે કારણ તે સંબંધ ઓળખી કાઢે છે. હરેક ચીજની સાથે પરમેશ્વરનો સંબંધ બાંધો. મારામાં જે પરમેશ્વર છે તે જ પેલી વસ્તુમાં છે. આવો આ સંબંધ વધારવો તેનું જ નામ આનંદ વધારવો. આનંદની બીજી ઉપપત્તિ નથી. પ્રેમનો સંબંધ બધે બાંધવા માંડો અને પછી શું થાય છે તે જો. પછી અનંત સૃષ્ટિમાં રહેલો પરમાત્મા અણુરેણુમાં પણ દેખાશે. એક વખત આ દ્રષ્ટિ કેળવાઈ પછી બીજું શું જોઈએ ? પણ એ માટે ઈન્દ્રિયોને વળણ પાડવું જોઈએ. ભોગની વાસના છૂટી જાય અને પ્રેમની પવિત્ર દ્રષ્ટિ આવી મળે પછી હરેક ચીજમાં ઈશ્વર સિવાય બીજું કંઈ નજરે નહીં પડે. આત્માનો રંગ કેવો હોય છે તેનું ઉપનિષદમાં મજાનું વર્ણન છે.આત્માના રંગને કયે નામે ઓળખવો. ઋષિ પ્રેમથી કહે છે, यथा अयं ईन्द्रगोपः । આ જે લાલ લાલ રેશમ જેવું નરમ મૃગ નક્ષત્રનું જીવડું છે તેના જેવું આત્માનું રૂપ છે. મૃગ નક્ષત્રમાં પેદા થતું એ જીવડું જોઈને કેટલો બધો આનંદ થાય છે !

આ આનંદ શાથી થાય છે ? મારામાં જે ભાવ છે તે જ એ ઈન્દ્રગોપમાં છે. એની ને મારી વચ્ચે સંબંધ ન હોત તો મને આનંદ ન થાત. મારામાં જે સુંદર આત્મા છે તે જ પેલા ઈન્દ્રગોપમાં છે. તેથી આત્માને તેની ઉપમા આપવામાં આવી. ઉપમા આપણે શા સારૂ આપીએ છીએ ? અને તેનાથી આનંદ કેમ ઊપજે છે ? એ બંને ચીજોમાં સરખાપણું હોય છે તેથી આપણે ઉપમા આપીએ છીએ, અને તેને લીધે આનંદ થાય છે. ઉપમાન અને ઉપમેય બંને તદ્દન જુદી ચીજો હોય તો આનંદ થાય નહીં. ' મીઠું મરચાં જેવું છે ' એમ કહેનારને આપણે ગાંડો કહીશું. પણ ' તારા ફૂલ જેવા છે ' એમ કોઈ કહે તો સરખાપણું દેખાવાથી આનંદ થાય છે. મીઠું મરચાં જેવું છે એમ કહેવાય છે ત્યારે સરખાપણાનો અનુભવ થતો નથી. પણ કોઈની દ્રષ્ટિ એટલી વિશાળ થઈ

હોય, જે પરમાત્મા મીઠામાં છે તે જ મરચાંમાં પણ છે એવું દર્શન જેણે કર્યું હોય, તેને મીઠું કેવું છે એમ પૂછો તો જવાબમાં મરચાં જેવું એમ કહેતાં પણ આનંદનો અનુભવ થશે. સારાંશ કે ઈશ્વરી રૂપ પ્રત્યેક વસ્તુમાં ઓતપ્રોત ભરેલું છે. એટલા માટે વિરાટ દર્શનની જરૂર નથી.

૫૭. વિરાટ વિશ્વરૂપ પચશે પણ નહીં

10. વળી, તે વિરાટ દર્શન મારાથી સહેવાશે પણ કેમ ? નાનકડું સગુણ સુંદર રૂપ જોઈ મને જે પ્રેમની લાગણી થાય છે, જે પોતીકાપણું લાગે છે, જે મીઠાશનો અનુભવ થાય છે તેવો અનુભવ વિશ્વરૂપ જોવાથી ન થાય એવું પણ બને. અર્જુનની એવી જ સ્થિતિ થયેલી. થરથર ધ્રૂજતો તે છેવટે કહે છે, 'હે ઈશ્વર, તારૂં તે પહેલાંનું મધુર રૂપ બતાવ.' સ્વાનુભવથી અર્જુન કહે છે કે વિરાટ વિશ્વરૂપ જોવાનો લોભ કરશો નહીં. ઈશ્વર ત્રણે કાળમાં ને ત્રણે સ્થળમાં વ્યાપીને રહેલો છે તે જ સારૂં છે. તે આખો એકઠો થયેલો ધગધગતો ગોળો મારી સામે ઊભો રહે તો મારી શી વલે થાય ? તારાઓ કેવા શાંત દેખાય છે ? કેમ જાણે દૂરથી તે બધા મારી સાથે વાતો કરતા હોય એવું લાગે છે ! પણ નજરને ત કરનારા એ તારાઓમાંનો એકાદ પાસે આવે તો તે ધગધગતી આગ છે. તેનાથી પછી હું દાઝી જઈશ. ઈશ્વરનાં આ અનંત બ્રહ્માંડો જ્યાં છે ત્યાં જ, જેવાં છે તેવાં રહેવા દો. એ બધાને એક ઓરડીમાં આણી એકઠાં કરવામાં શી મજા છે ? મુંબઈનાં પેલાં કબૂતરખાનાંઓમાં હજારો કબૂતરો રહે છે. ત્યાં જરાયે મોકળાશ છે ખરી કે ? એ આખો દેખાવ ખરેખર વિચિત્ર લાગે છે. નીચે ઉપર ને અહીં ત્રણે સ્થળે સૃષ્ટિ વહેંચાઈને રહેલી છે તેમાં જ મીઠાશ છે.

11. જેવું સ્થળાત્મક સૃષ્ટિનું છે તેવું કાળાત્મક સૃષ્ટિનું જાણવું. આપણને ભૂતકાળનું યાદ આવતું નથી અને ભવિષ્યકાળનું જાણવાનું મળતું નથી તેમાં જ આપણું કલ્યાણ છે. જે ખાસ પરમેશ્વરની સત્તાની હોય છે અને જેમના પર મનુષ્યપ્રાણીની સત્તા કદી હોતી નથી એવી પાંચ વસ્તુઓ કુરાને શરીફમાં ગણાવેલી છે. તેમાંની એક વસ્તુ ' ભવિષ્યકાળનું જ્ઞાન ' છે. આપમે અદાજ બાંધીએ છીએ, પણ એ અંદાજ કંઈ જ્ઞાન નથી. ભવિષ્યનું જ્ઞાન આપણને નથી એમાં જ આપણું કલ્યાણ છે. તેવી જ રીતે ભૂતકાળ યાદ આવતો નથી એ પણ ખરેખર બહુ સારૂં છે. કોઈક દુર્જન સારો થઈને મારી સામે આવીને ઊભો રહે તોયે મને તેનો ભૂતકાળ યાદ આવે છે અને તેને માટે મારા મનમાં આદર ઊપજતો નથી. તે ગમે તેટલી વાતો કરે, તોયે તેનાં પેલાં પહેલાંનાં પાપો હું વીસરી શક્તો નથી. તે માણસ મરી જાય ને પોતાનું રૂપ બદલીને પાછો

આવે તો જ તેનાં પાપોનો દુનિયા ભૂલી જાય.

પૂર્વસ્મરણથી વિકાર વધે છે. પહેલાંનું એ બધુંયે જ્ઞાન પૂરેપૂરૂં નાશ પામે તો બધું પૂરૂં થયું. પાપ ને પુણ્યનો વિસારો પડે તે માટે કોઈક તરકીબ જોઈએ, એ તરકીબ તે મરણની છે. એકલી આ જન્મની વેદના સહેવાતી નથી તો પાછલા જન્મનો કચરો શા સારૂ તપાસે છે ? એકલી આ જન્મની ઓરડીમાં શું ઓછો કચરો છે કે ? બચપણ સુધ્ધાં આપણે ઘણુંખરૂં વીસરી જઈએ છીએ. વિસ્મરણ થાય છે તે સારૂં છે. હિંદુ-મુસ્લિમ એકતાને માટે ભૂતકાળનું વિસ્મરણ એ જ ઈલાજ છે. ઔરંગજેબે જુલમ કર્યો હતો. પણ એ વાત ક્યાં સુધી ગોખ્યા કરવી છે ? ગુજરાતમાં રતનબાઈનો ગરબો છે તે આપણે અહીં ઘણી વાર સાંભળીએ છીએ. તેમાં છેવટે કહ્યું છે, "જગતમાં બધાનો યશ છેવટે રહેશે. પાપ વિસારે પડશે." કાળ પોતાની ચાળણી કાયમ હલાવ્યા કરે છે. ઈતિહાસમાંનું સારૂં તેટલું સંઘરી પાપ બધું ફેંકી દેવું જોઈએ. નરસું છોડી માણસ સારૂં ધ્યાનમાં રાખે તો બધાં રૂડાં વાનાં થઈ જાય. પણ તેમ થતું નથી. એથી વિસ્મરણની ખૂબ જરૂર છે. તેટલા ખાતર ઈશ્વરે મરણ નિર્મ્યું છે.

12. ટૂંકમાં, જગત જેવું છે તેવું જ મંગળ છે. કાળસ્થળાત્મક જગત આખુંયે એક ઠેકાણે લાવવાની જરૂર નથી. અતિ પરિચયમાં સાર નથી. કેટલીક વસ્તુઓની નિકટતા કેળવવાની હોય છે, કેટલીકથી દૂર રહેવાનું હોય છે. ગુરૂજી પાસે નમ્રતાથી આઘા બેસીશું. માના ખોળામાં જઈને બેસીશું. જે મૂર્તિની સાથે જેમ વર્તવુ છાજે તેમ વર્તવું જોઈએ. ફૂલને પાસે લઈએ, અગ્નિને આઘે રાખીએ. તારા દૂરથી રળિયામણા. તેવું જ આ સૃષ્ટિનું છે. અત્યંત દૂર છે તે સૃ,ટિને અત્યંત નજીક લાવવાથી વધારે આનંદ થશે એવું નથી. જે વસ્તુ જ્યાં છે ત્યાં જ તેને રહેવા દે. તેમાં જ સાર છે. દૂરથી જે ચીજ દેખાય છે તેને નજીક આણવાથી તે સુખ આપશે જ એવું નથી. તેને ત્યાં દૂર રાખીને જ તેમાંનો રસ ચાખ. સાહસ કરીને, વધારે ઘરોબો રાખીને અતિ પરિચયમાં પડવામાં સાર નથી.

13. સારાંશ કે ત્રણે કાળ આપણી સામે ઊભા નથી તે જ સારૂં છે. ત્રણે કાળનું જ્ઞાન થવામાં આનંદ અથવા કલ્યાણ જ છે એવું નથી. અર્જુને પ્રેમથી હઠ કરી, પ્રાર્થના કરી અને ઇશ્વરે તે પૂરી કરી. ભગવાને પોતાનું તે વિરાટ સ્વરૂપ તેને બતાવ્યું. પણ મારે માટે પરમેશ્વરનું નાનકડું રૂપ પૂરતું છે. એ નાનકડું રૂપ એટલે પરમેશ્વરનો ટુકડો હરગિજ નથી. અને ધારો કે પરમેશ્વરનો

એ એક ટુકડો જ હોય તોયે તે અફાટ, વિશાળ પૂતળાનો એક પગ, અથવા એક પગની માત્ર એક આંગળી મને જોવાની મળશે તો પણ હું કહીશ કે, ' મારૂં અહોભાગ્ય. ' આ હું અનુભવથી શીખ્યો છું. વર્ધામાં, જમનાલાલજીએ લક્ષ્મીનારાયણનું મંદિર અસ્પૃશ્યો માટે ખુલ્લું મૂક્યું ત્યારે હું ત્યાં દર્શને ગયો હતો. પંદરવીસ મિનિટ સુધી હું તે રૂપ નીરખતો રહ્યો. મારી સમાધિ લાગી હોય તેવી સ્થિતિ થઈ હતી. ઈશ્વરનું તે મુખ, તેની તે છાતી, તેના તે હાથ નીરખતો નીરખતો હું પગ આગળ પહોંચ્યો ને તેના ચરણ પર જ છેવટે મારી નજર સ્થિર થઈ. **गोड तुझी चरण-सेवा** –'મીઠી તારા ચરણની સેવા' એ જ ભાવના છેવટે રહી. નાનકડા રૂપમાં તે મહાન પ્રભુ સમાતો નહીં હોય તો તે મહાપુરૂષના ચરણ જોવાના મળે તેયે પૂરતું છે. અર્જુને ઈશ્વરને પ્રાર્થના કરી. તેનો અધિકાર ઘણો હતો. તેની કેટલી આત્મીયતા, કેટલો પ્રેમ, કેવો સખ્યભાવ ! મારી શી લાયકાત છે ? મારે તેના ચરણ જ પૂરતા છે. મારો તેટલો જ અધિકાર છે.

૫૮. સર્વાર્થસાર

14. પરમેશ્વરના દિવ્ય રૂપનું એ જે વર્ણન છે ત્યાં બુદ્ધિ ચલાવવાની મારી ઈચ્છા નથી. ત્યાં બુદ્ધિ ચલાવવી એ પાપ છે. એ વિશ્વરૂપ વર્ણનના તે પવિત્ર શ્લોકો વાંચીએ અને પવિત્ર થઈએ. બુદ્ધિ ચલાવી પરમેશ્વરના તે રૂપના ટુકડા કરવાનું મનમે જરાયે મન થતું નથી. એમ કરવું એ અઘોર ઉપાસના થાય. અઘોરપંથી લોકો મસાણમાં જઈ મડદાં ચીરે છે અને તંત્રોપાસના કરે છે. આ તેવું જ થાય. તે પરમેશ્વરનું દિવ્ય રૂપ,

विश्वतश्चक्षुरूत विश्वतोमुखः
विश्वतोबाहुरूत विश्वतस्पात् ।
એ તે વિશાળ અનંત રૂપ, તેના વર્ણનના શ્લોક ગાઈએ, અને તે શ્લોકો ગાઈ મન નિષ્પાપ ને પવિત્ર કરીએ.

15. પરમેશ્વરના આ બધાયે વર્ણનમાં એક જ ઠેકાણે બુદ્ધિ વિચાર કરવા માંડે છે. પરમેશ્વર અર્જુનને કહે છે, 'અર્જુન, આ બધાયે મરનારા છે. તું નિમિત્તમાત્ર થા. બધું કરવાવાળો હું છું.' આટલો જ એક અવાજ મનમાં ઘૂમ્યા કરે છે. આપણે ઈશ્વરના હાથમાંનું છે એ વિચાર મનમાં આવે છે એટલે બુદ્ધિ વિચાર કરવા માંડે છે કે ઈશ્વરના હાથમાંનું હથિયાર કેમ બનવું ? ઈશ્વરના હાથમાંની મોરલી મારે કેવી રીતે થવું ? તે મને પોતાને હોઠે લગાડી મારામાંથી મીઠા સૂર કાઢે,

મને વગાડે, એ કેવી રીતે બને ? મોરલી થવું એટલે પોલા થવું. પણ હું તો વિકારોથી, વાસનાઓથી ઠાંસીને ભરેલો છું. મારામાંથી મીઠો અવાજ નીકળે શી રીતે ? મારો અવાજ બોદો છે. હું ઘન વસ્તુ છું. મારામાં અહંકાર ભરેલો છે. મારે નિરહંકાર થવું જોઈએ. હું પૂરેપૂરો ખાલી, પૂરેપૂરો પોલો થઈશ ત્યારે પરમેશ્વર મને વગાડશે. પણ પરમેશ્વરના હોઠની મોરલી થવાનું કામ સાહસનું કામ છે.તેના પગનાં પગરખાં બનવાની વાત કરૂં તો તે પણ સહેલું નથી. પરમેશ્વરના પગને જરાયે ન ડંખે એવાં એ નરમ પગરખાં હોવાં જોઈએ. પરમેશ્વરના પગને જરાયે ન ડંખે એવાં એ નરમ પગરખાં હોવાં જોઈએ. પરમેશ્વરના ચરણ અને કાંટાની વચ્ચે મારે પડવાનું છે. મારે મારી જાતને કમાવવી જોઈએ. મારી ખાલ છોલી છોલીને ચામડાને મારે કમાવતા રહેવું જોઈએ, તેને નરમ બનાવવું જોઈએ. એટલે પરમેશ્વરના પગનાં પગરખાં થવાનું પણ સહેલું નથી. પરમેશ્વરના હાથમાંનું હથિયાર બનવાની વાત કરૂં તો હું અધમણ વજનના લોખંડનો કેવળ ગોળો બનું તે પણ ચાલે એમ નથી. તપશ્ચર્યાની સરાણે ચડી મારે મારી જાતને ધારદાર બનાવવી જોઈએ. ઈશ્વરના હાથમાં મારા જીવનની તલવાર બરાબર ચમકવી જોઈએ. આવો અવાજ મારી બુદ્ધિમાં ઊઠ્યા કરે છે. ઈશ્વરના હાથમાંનું હથિયાર બનવાનું છે એ જ વિચારમાં ધ્યાન પરોવાઈ જાય છે.

16. એ કેમ કરવું, એવા કેમ થવાય, તે છેવટના શ્લોકમાં ભગવાને જાતે જ બતાવ્યું છે. શંકરાચાર્યે પોતાના ભાષ્યમાં આ શ્લોકને सर्वार्थसार, આખીયે ગીતાનો સાર કહીને ઓળખાવ્યો છે. એ શ્લોક કયો ?

मत्कर्मकृन्मत्परमो मद् भक्तः संगवर्जितः ।
निर्वैरः सर्वभूतेषु यः स मामेति पांडव ।।
મારે અર્થે કરે કર્મ, મત્પરાયણ ભક્ત જે,
દ્વેષહીન, અનાસક્ત, તે આવી મુજને મળે;

જેને જગતમાં કોઈની સાથે વેર નથી, જે તટસ્થ રહીને જગતની નિરપેક્ષ સેવા કરે છે, જે જે કંઈ કરે છે તે મને આપતો રહે છે, મારી ભક્તિથી જે ભરેલો છે, જે ક્ષમાવાન, નિઃસંગ, વિરક્ત અને પ્રેમાળ એવો ભક્ત છે, તે પરમેશ્વરના હાથમાંનું હથિયાર બને છે. આવો એ સાર છે.

< > < > < >

<u>અધ્યાય બારમો</u>

સગુણ-નિર્ગુણ ભક્તિ

૫૯. સર્વાર્થસાર

1. ગંગાનો પ્રવાહ બધે પાવન ને પવિત્ર છે. પણ તેમાંયે હરિદ્વાર, કાશી, પ્રયાગ, એવાં સ્થળો વધારે પવિત્ર છે. તેમણે આખાયે સંસારને પાવન કરેલો છે. ભગવદગીતાની સ્થિતિ એવી જ છે. આરંભથી અંત સુધી ભગવદગીતા આખી પવિત્ર છે. પણ વચલા કેટલાક અધ્યાયો તીર્થરૂપ બન્યા છે. જે અધ્યાયની બાબતમાં આજે કહેવાનું છે તે ખૂબ પાવન તીર્થ બનેલો છે. ખુદ ભગવાને આ અધ્યાયને અમૃતધાર કહ્યો છે : **ये तु धर्म्यामृतमिदं यथोकं पर्युपासते** — ' આ ધર્મામૃતને સેવે શ્રદ્ધાથી જેમ મેં કહ્યું.' આ નાનકડો વીસ જ શ્લોકનો અધ્યાય છે, પણ ખરેખર અમૃતની ધાર છે. અમૃત જેવો મીઠો છે, સંજીવન છે. આ અધ્યાયમાં ભગવાનને મોઢે ભક્તિરસના મહિમાનું તત્વ ગવાયેલું છે.

2. ખરૂં જોતાં છઠ્ઠા અધ્યાયથી માંડીને ભક્તિરસના તત્વનો પ્રારંભ થયો છે. પાંચમા અધ્યાયની સમાપ્તિ સુધી જીવનનું શાસ્ત્ર જોયું. સ્વધર્માચરણનું કર્મ, તેને મદદ કરનારૂં એવું માનસિક સાધનારૂપ વિકર્મ, આ બેની સાધના વડે કર્મને પૂરેપૂરૂં ભસ્મ કરનારી છેવટની અકર્મની ભૂમિકા, આ બધી વાતોનો પહેલા પાંચ અધ્યાય સુધી વિચાર થયો. અહીં જીવનનું શાસ્ત્ર પૂરૂં થયું. પછીથી એક રીતે જોઈએ તો છઠ્ઠા અધ્યાયથી માંડીને અગિયારમા અધ્યાયના છેવટ સુધી ભક્તિતત્વનો જ વિચાર થયો છે. શરૂઆત એકાગ્રતાની વાતથી થઈ. ચિત્તની એકાગ્રતા કેમ થાય, તેનાં સાધનો કયાં, ચિત્તની એકાગ્રતાની આવશ્યક્તા શા માટે છે, એ બધું છઠ્ઠા અધ્યાયમાં કહ્યું છે. અગિયારમા અધ્યાયમાં સમગ્રતાની વાત કહી. એકાગ્રતાથી માંડીને સમગ્રતા સુધીની આવડી મોટી મજલ આપણે કેમ પૂરી કરી તે જોઈ જવું જોઈએ. ચિત્તની એકાગ્રતાથી શરૂઆત થઈ. એ એકાગ્રતા થયા પછી માણસ ગમે તે વિષય પર ચર્ચા કરી શકે. મારા મનગમતા વિષયની વાત કરૂં તો ચિત્તની એકાગ્રતાનો ઉપયોગ ગણિતના અભ્યાસને સારૂ થઈ શકે. એમાં રૂડું ફળ મળ્યા વગર નહીં રહે. પણ ચિત્તની એકાગ્રતાનું એ સર્વોત્તમ સાધ્ય નથી. ગણિતના અભ્યાસથી ચિત્તની એકાગ્રતાની પૂરી કસોટી થતી નથી. ગણિતમાં અથવા એવા બીજા એકાદ જ્ઞાનના પ્રાંતમાં ચિત્તની એકાગ્રતાથી સફળતા મળશે, પણ એ તેની ખરી પરીક્ષા નથી. તેથી સાતમા અધ્યાયમાં કહ્યું કે એકાગ્ર થયેલી નજર ઈશ્વરના ચરણ પર

રાખવી જોઈએ. આઠમા અધ્યાયમાં કહ્યું કે ઈશ્વરને ચરણે એકધારી એકાગ્રતા રહે તેટલા ખાતર અને વાણી, કાન, આંખ કાયમ ત્યાં રહે તેટલા ખાતર, મરણ સુધી પ્રયત્ન ચાલુ રાખવા. આપણી બધી ઈન્દ્રિયોને એનો પાકો મહાવરો બેસવો જોઈએ. **पडिलें वळण ईन्द्रियां सकळां । भाव तो निराळा नाहीं दुजा ।।** બધી ઈન્દ્રિયોને પાકું વળણ પડી ગયું અને તે વિના બીજે ભાવ રહ્યો નથી એવું થવું જોઈએ. બધી ઈન્દ્રિયોને ભગવાનનું ઘેલું લાગવું જોઈએ. પાસે કોઈ વિલાપ કરતું હોય અગર ભજન કરતું હોય, કોઈ વાસનાની જાળ ગૂંથતું હોય અગર વિરક્ત એવા સજ્જનોનો, સંતોનો સમાગમ હોય, સૂર્ય હોય કે અંધારૂં હોય, ગમે તે હોય પણ મરણ વખતે ચિત્તની સામે પરમેશ્વર આવીને ખડો રહે એ રીતે આખી જિંદગી બધી ઈન્દ્રિયોને વળણ પાડવું એવી સાતત્યની શીખ આઠમા અધ્યાયમાં આપી છે. છઠ્ઠા અધ્યાયમાં એકાગ્રતા, સાતમામાં ઈશ્વરાભિમુખ એકાગ્રતા એટલે કે પ્રપત્તિ, આઠમામાં સાતત્યયોગ અને નવમામાં સમર્પણતા શીખવી છે. દસમા અધ્યાયમાં ક્રમિકતા બતાવી છે. એક પછી એક પગથિયું ચઢીને ઈશ્વરનું રૂપ ચિત્તમાં કેમ ઊંડું ઉતારવું, કીડીથી માંડીને બ્રહ્મદેવ સુધી સર્વત્ર ભરેલો પરમાત્મા ધીમે ધીમે કેવી રીતે પચાવવો તેની વાત કરી છે. અગિયારમા અધ્યાયમાં સમગ્રતા કહી છે. વિસ્વરૂપદર્શનને જ હું સમગ્રતાયોગ કહું છું. વિશ્વરૂપદર્શન એટલે એકાદ નજીવી ધૂળની રજકણમાં પણ આખું વિશ્વ ભરેલું છે એ વાતનો અનુભવ કરવો તે. એ જ વિરાટ દર્શન છે આવી છઠ્ઠા અધ્યાયથી માંડીને અગિયારમા અધ્યાય સુધી ભક્તિરસની જુદી જુદી રીતે કરેલી છણાવટ છે.

૬૦. સગુણ ઉપાસક અને નિર્ગુણ ઉપાસક : માના બે દીકરા

3. બારમા અધ્યાયમાં ભક્તિતત્વની સમાપ્તિ કરવાની છે. સમાપ્તિનો સવાલ અર્જુને પૂછ્યો. પાંચમા અધ્યાયમાંના જીવનના આખાયે શાસ્ત્રનો વિચાર પૂરો થતાં જેવો સવાલ અર્જુને પૂછ્યો હતો તેવો જ તેણે અહીં પણ પૂછ્યો છે. અર્જુન પ્રશ્ન પૂછે છે કે ‘કેટલાક સગુણનું ભજન કરે છે ને કેટલાક નિર્ગુણની ઉપાસના કરે છે, તો એ બંનેમાંથી હે ભગવાન, તને કયો ભક્ત પ્રિય છે ?’

4. ભગવાન શો જવાબ આપે ? કોઈ મા હોય અને તેના બે દીકરાની બાબતમાં કોઈ સવાલ પૂછે તેવું જ આ થયું. માનો એક દીકરો નાનો હોય. તે માને ખૂબ પ્રેમ ને લાડથી વળગતો હોય. માને જોતાંની સાથે તે હરખાઈ જાય. મા જરા આઘીપાછી નજર બહાર જાય એટલે તે બેબાકળો

થઈ જાય. માથી આઘો તે જઈ જ શકતો નથી. તેને જરાયે છોડી શક્તો નથી. માનો વિયોગ એ નાના દીકરાથી સહેવાતો નથી. માની હાજરી ન હોય તો આખો સંસાર તેને સારૂ શૂન્ય જેવો થઈ જાય છે. આવો એ માનો એક નાનો બાળક છે. બીજો મોટો દીકરો છે. તેના દિલમાં પણ માને સારૂ પાર વગરનો પ્રેમ ભરેલો છે. પણ તે સમજણો થયો છે. માથી તે આઘો રહી શકે છે. વરસ કે છ મહિના સુધી માને મળવાનું કે તેનું દર્શન કરવાનું ન થાય તોયે તેને ચાલે છે. તે માની સેવા કરવાવાળો છે. બધી જવાબદારીનો ભાર માથે લઈ તે કામ કરે છે. ઉદ્યોગમાં ગૂંથાયેલો હોવાથી માનો વિયોગ તે સહન કરી શકે છે. લોકોમાં તે માન્ય થયેલો છે. અને બધે ઠેકાણે તેની ખ્યાતિ થયેલી સાંભળીને માને સુખ થાય છે. આવો એ માનો બીજો દીકરો છે. આવા આ બે દીકરાની માને તમે સવાલ પૂછો તો તે શો જવાબ દેશે ? તેને તમે કહો, 'હે મા, આ બે દીકરામાંથી એક જ અમે તને આપવાના છીએ. પસંદ કરી લે.' મા શો જવાબ આપશે ? કયા દીકરાને તે સ્વીકારશે ? ત્રાજવાનાં બે પલ્લાંમાં બંન્ને બેસાડી તે શું તેમને તોળવા બેસશે ? આ માની ભૂમિકા તમે ધ્યાનમાં લો. કુદરતી રીતે તે શો જવાબ આપશે ? તે બિચારી મા કહેશે, 'વિયોગ થવાનો જ હોય તો મોટા દીકરાનો વેઠીશ.' નાનાને તેણે છાતીએ વળગાડેલો છે. તેને તે દૂર કરી શકતી નથી. નાનનું વધારે ખેંચાણ ધ્યાનમાં રાખી મોટો આઘો થાય તો ચાલશે એવો કંઈક જવાબ તે આપી છૂટશે. પણ માને વધારે વહાલો કયો એ સવાલનો આ જવાબ નહીં ગણી શકાય. કંઈક કહેવું જોઈએ એટલા ખાતર આટલા ચાર શબ્દ તેણે કહ્યા. પણ એ શબ્દોને ફોડી ફોડીને તેમાંથી અર્થ કાઢવાનું બરાબર નહીં થાય.

5. પેલા સવાલનો જવાબ આપતાં પેલી માને મૂઝવણ થાય તેવી જ આબેહૂબ મૂંઝવણ ભગવાનના મનમાં થઈ છે. અર્જુન કહે છે 'હે ભગવાન, એક તારા પર અત્યંત પ્રેમ રાખનારો, તારૂં સતત સ્મરણ કરનારો છે. તેની આંખોને તારી ભૂખ છે, પોતાના કાનથી તને પીવાની તેને તરસ છે, હાથપગ વડે તે તારી સેવા કરે છે, તારી પૂજા કરે છે; આવો એક આ તારો ભક્ત છે. બીજો સ્વાવલંબી, સતત ઈન્દ્રિયનિગ્રહ કરવાવાળો, સર્વ ભૂતહિતમાં મશગૂલ, રાત ને દહાડો સમાજની નિષ્કામ સેવા કરવામાં તારૂં પરમેશ્વરનું જાણે કે તેને સ્મરણ પણ થતું નથી; આવો અદ્વૈતમય થયેલો તારો આ બીજો ભક્ત છે. આ બેમાંથી તને કયો પ્રિય છે તે મને કહે.' પેલી માએ જેવો જવાબ આપ્યો હતો તેવો જ આબેહૂબ જવાબ ભગવાને આપ્યો છે. પેલો સગુણ ભક્ત મને વહાલો છે અને પેલો બીજો પણ મારો જ છે. ભગવાન જવાબ આપતાં મૂંઝાય છે. જવાબ આપવાને ખાતર તેઓ આપી છૂટ્યા છે.

6. અને ખરેખર વસ્તુસ્થિતિ એવી જ છે. અક્ષરશઃ બંને ભકતો એકરૂપ છે. બંન્ની યોગ્યતા સરખી છે. તેમની સરખામણી કરવી એ મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરવા જેવું છે. પાંચમા અધ્યાયમાં કર્મની બાબતમાં જે અર્જુનનો સવાલ છે તે જ અહીં ભક્તિની બાબતમાં તેણે પૂછ્યો છે. પાંચમા અધ્યાયમાં કર્મ અને વિકર્મ બંનેની સહાયથી માણસ અકર્મની ભૂમિકાએ પહોંચે છે. એ અકર્મ દશા બે રૂપે પ્રગટ થાય છે. એક રાત ને દિવસ અખંડ કામ કરતો છતો લેશમાત્ર કર્મ ન કરનારો એવો કર્મયોગી અને બીજો ચોવીસ કલાકમાં એક પણ કર્મ ન કરતો છતો આખા વિશ્વની ઊથલપાથલ કરનારો એવો સંન્યાસી, એમ બે રૂપે અકર્મદશા પ્રગટ થાય છે. એ બેની તુલના કેવી રીતે કરવી ? વર્તુળની એક બાજુ સાથે બીજીની સરખામણી કરી જુઓ. બંને એક જ વર્તુળની બાજુ છે. એની તુલના કેવી રીતે થાય ? બંને બાજુ સરખી લાયકાતવાળી છે, એકરૂપ છે. અકર્મ ભૂમિકાના વિવેચનમાં ભગવાને એકને સંન્યાસ અને બીજાને યોગ નામ આપ્યું છે. શબ્દ બે છે પણ બંનેનો અર્થ એક જ છે. સંન્યાસ અને યોગ એ બે વચ્ચેનો સવાલ આખરે સહેલાપણાના મુદ્દા પર ઉકેલ્યો છે.

7. સગુણ-નિર્ગુણનો સવાલ પણ એવો જ છે. એક જે સગુણભક્ત છે તે ઈન્દ્રિયો દ્વારા પરમેશ્વરની સેવા કરે છે. બીજો જે નિર્ગુણભક્ત છે તે મનથી વિશ્વનું હિત ચિંતે છે. પહેલો છે તે બહારની સેવામાં મશગૂલ દેખાય છે પણ અંદરથી એકસરખું ચિંતન કરે છે. બીજો છે તે પ્રત્યક્ષ કંઈ સેવા કરતો દેખાતો નથી પણ અંદરથી મહાસેવા કાયમ ચાલુ રાખે છે. આ પ્રકારના બે ભક્તોમાંથી ચડિયાતો કયો ? રાત ને દિવસ કર્મ કરતો હોવા છતાં પણ લેશમાત્ર કર્મ ન કરનારો તે સગુણ ભક્ત છે. નિર્ગુણ ઉપાસક અંદરથી સર્વના હિતનું ચિંતન કરે છે, સર્વના હિતની ફિકર રાખે છે. આ બંને ભક્તો અંદરથી એકરૂપ જ છે. બહારથી કદાચ જુદા દેખાતા હોય એમ બને. તે બંને સરખા છે. પરમેશ્વરના લાડકા છે. પણ સગુણ ભક્તિ વધારે સુલભ છે. જે જવાબ પાંચમા અધ્યાયમાં આપ્યો છે તે જ અહીં પણ આપ્યો છે.

૬૧. સગુણ સહેલું ને સલામત

8. સગુણ ભક્તિયોગમાં ઈન્દ્રિયો પાસેથી પ્રત્યક્ષ કામ લઈ શકાય છે. ઈન્દ્રિય સાધન છે, વિઘ્નો છે અથવા ઉભયરૂપ છે, તે મારનારી છે કે તારનારી છે તે જોનારની દ્રષ્ટિ પર અવલંબે છે. ધારો કે કોઈક માણસની મા મરણપથારીએ પડી છે અને તેને માને મળવા જવું છે. વચ્ચે પંદર

માઈલનો રસ્તો છે. એ રસ્તો મોટર જાય એવો નથી. ગમે તેવી ભાંગીતૂટી પગદંડી છે. આવે વખતે આ પગદંડી સાધન છે કે વિઘ્ન છે ? કોઈ કહેશે, 'શા સારૂ આ ભૂંડો રસ્તો આડો આવ્યો ? આ અંતર ને આવો રસ્તો ન હોત તો તાબડતોબ માને જઈને મળ્યો હોત.' એવા માણસને માટે તે રસ્તો દુશ્મન છે. રસ્તો ખૂંદતો ખૂંદતો તે જાય છે. તેને રસ્તા પર ગુસ્સો ચડ્યો છે. છતાં ગમે તેમ તોયે માને મળવાને ઝટ ઝટ પગ ઉપાડી તેને મા પાસે પહોંચ્યા વગર છૂટકો નથી. રસ્તો દુશ્મન છે એમ કહી તે ત્યાં જ માથે હાથ દઈને બેસી જાય તો દુશ્મન જેવો લાગનારો તે રસ્તો તેને જીતી ગયો જાણવો. ઝટ ઝટ ચાલવામાં તે મંડ્યો રહેશે તો એ દુશ્મનને તે જીતી જશે. બીજો માણસ કહેશે, 'આ જંગલ છે. પણ ચાલીને જવાને આટલોયે રસ્તો છે. આ રસ્તો છે તે ઘણું છે. મને માની પાસે પહોંચાડશે. આ રસ્તો ન હોત તો હું આ વગડામાંથી શી રીતે આગળ જાત ?' આવુ કહી એ પગદંડીને સાધન ગણી તે ઝટ ઝટ પગ ઉપાડતો ચાલ્યો જાય છે. તે રસ્તાને માટે તેના મનમાં પ્રેમની લાગણી થશે, તેને તે પોતાનો મિત્ર માનશે. રસ્તાને દુશ્મન ગણો કે દોસ્ત ગણો, અંતર વધારનારો ગણો કે અંતર ઘટાડનારો ગણો, ઝટ ઝટ પગ ઉપાડવાનું કામ કર્યા વગર છૂટકો નથી. રસ્તો વિઘ્નરૂપ છે કે સાધનરૂપ તે માણસના ચિત્તની જે ભૂમિકા, તેની જે દ્રષ્ટિ તના પર આધાર રાખે છે. ઈન્દ્રિયોનું એવું જ છે. તે વિઘ્નરૂપ છે કે સાધનરૂપ તે તમારી દ્રષ્ટિ પર આધાર રાખે છે.

9. સગુણ ઉપાસકને સારૂ ઈન્દ્રિયો સાધનરૂપ છે. ઈન્દ્રિયો ફૂલ છે. તે ફૂલ પરમાત્માને ચડાવવાનાં છે. આંખોથી હરિરૂપ જોવું, કાનોથી હરિકથા સાંભળવી, જીભથી નામ ઉચ્ચારવું, પગ વડે તીર્થયાત્રા કરવી, અને હાથ વડે સેવા-પૂજા કરવી. આમ તે બધી ઈન્દ્રિયો પરમેશ્વરને ચડાવે છે. પછી તે ઈન્દ્રિયો ભોગને માટે રહેતી નથી. ફૂલ દેવને ચડાવવાને માટે હોય છે. ફૂલની માળા પોતાના ગળામાં પહેરવાની હોતી નથી. તે જ પ્રમાણે ઈન્દ્રિયોનો ઉપયોગ ઈશ્વરની સેવામાં કરવાનો છે. આ છે સગુણોપાસકની દ્રષ્ટિ. પણ નિર્ગુણોપાસકને ઈન્દ્રિયો વિઘ્નરૂપ લાગે છે. તે તેમને સંયમમાં રાખે છે, પૂરી રાખે છે. ઈન્દ્રિયોનો આહાર તે તોડી નાખે છે. ઈન્દ્રિયો પર તે ચોકી રાખે છે. સગુણોપાસકને એવું કરવું પડતું નથી. તે બધી ઈન્દ્રિયોને હરિચરણે અર્પણ કરે છે. બંને રીત ઈન્દ્રિયનિગ્રહની છે. ઈન્દ્રિયદમનના એ બંને પ્રકાર છે. ગમે તેમ માનો પણ ઈન્દ્રિયોને તાબામાં રાખો. ધ્યેય એક જ છે. તેમને વિષયોમાં ભટકવા દેવી નહીં. એક રીત સુલભ છે. બીજી કઠણ છે.

10. નિર્ગુણ ઉપાસક સર્વભૂતહિતરત હોય છે. એ વાત સામાન્ય નથી. આખાયે વિશ્વનું કલ્યાણ

કરવાની વાત બોલવામાં સહેલી દેખાય છે, પણ કરવી ઘણી કઠણ છે. જેને સમગ્ર વિશ્વના કલ્યાણની ચિંતા છે, તેનાથી તેના ચિંતન સિવાય બીજું કશું થઈ નહીં શકે. તેથી નિર્ગુણ ઉપાસના અઘરી છે. સગુણ ઉપાસના અનેક રીતે પોતપોતાની શક્તિ પ્રમાણે સૌ કરી શકે. જ્યાં આપણો જન્મ થયો હોય તે નાનકડા ગામની સેવા કરવી અથવા માબાપની સેવા કરવી એ સગુણ પૂજા છે. એ તમારી સેવા આખા જગતના હિતથી વિરોદી ન હોય એટલે થયું. ગમે તેટલા નાના પ્રમાણમાં સેવા કરો અને તે બીજાના હિતની આડે આવતી ન હોય તો અવશ્ય ભક્તિને દરજ્જે પહોંચે છે. એમ નહીં હોય તો તે સેવા આસક્તિ થાય. મા, બાપ, આપણા મિત્રો, આપણા દુઃખી બંધુઓ, સંતો એ બધાંને પરમેશ્વર માનીને એમની સેવા કરવાની છે. એ બધે ઠેકાણે પરમેશ્વરની મૂર્તિની કલ્પના કરવાની છે અને તેમાં સંતોષ માનવાનો છે. આ સગુણપૂજા સહેલી છે, નિર્ગુણપૂજા અઘરી છે. બાકી બંનેનો અર્થ એક જ છે. સૌલભ્યથી, સહેજે થઈ શકે એ દ્રષ્ટિથી સગુણ શ્રેયસ્કર છે એટલું જ.

11. સુલભતાનો એક મુદ્દો થયો. એવો જ બીજો પણ એક મુદ્દો છે. નિર્ગુણમાં જોખમ છે. નિર્ગુણ જ્ઞાનમય છે. સગુણ પ્રેમમય, ભાવનામય છે. સગુણમાં લાગણીની ભીનાશ છે. તેમાં ભક્ત વધારે સલામત છે. નિર્ગુણમાં જરા જોખમ છે. એક વખત એવો હતો કે જ્યારે જ્ઞાન પર મારો ખૂબ મદાર હતો. પણ કેવળ જ્ઞાનથી મારૂ કામ પાર પડે એવું નથી એવો મને અનુભવ થયો છે. જ્ઞાન વડે મનના સ્થૂળ મળ બળીને ખાક થઈ જાય છે. પણ મનના સૂક્ષ્મ મળને ધોવાનું સામર્થ્ય તેમાં નથી. સ્વાવલંબન, વિચાર, વિવેક, અભ્યાસ, વૈરાગ્ય, એ બધાંયે સાધનો લઈએ તો પણ તેમનાથી મનના સૂક્ષ્મ મળ ભૂંસી શકાતા નથી. ભક્તિના પાણી વગર એ મળ ધોવાતા નથી. ભક્તિના પાણીમાં એ શક્તિ છે. આને જોઈએ તો તમે પરાવલંબન કહો. પણ परनुं એટલે पारकानुं એવો અર્થ ન કરતાં ते श्रेष्ठ परमात्मानुं અવલંબન એવો અર્થ કરો. પરમાત્માનો આધાર લીધા વગર ચિત્તના મળનો નાશ થતો નથી.

12. કોઈ કહેશે, 'અહીં જ્ઞાન શબ્દનો અર્થ ઓછો કર્યો છે; જ્ઞાનથી જો ચિત્તના મળ ન ધોવાતા હોય તો જ્ઞાન ઓછા દરજ્જાનું છે એવું સાબિત થાય છે.' આ આક્ષેપ હું સ્વીકારૂ છું. પણ મારૂ કહેવું એવું છે કે આ માટીના પૂતળામાં શુદ્ધ જ્ઞાન થવું કઠણ છે. આ દેહમાં રહીને ઉત્પન્ન થયેલું જ્ઞાન ગમે તેવું શુદ્ધરૂપ હશે તોયે તે અસલ કરતાં થોડું ઓછું જ ઊતરવાનું. આ દેહમાં ઉત્પન્ન થનારા જ્ઞાનની શક્તિ મર્યાદિત હોય છે. શુદ્ધ જ્ઞાન નિર્માણ થાય તો તે ચિત્તના બધાયે મળને

બાળીને ખાક કર્યા વગર ન રહે એમાં મને જરાયે શક નથી. ચિત્ત સમેત બધાયે મળને બાળી નાખવાનું સામર્થ્ય જ્ઞાનમાં છે. પણ આ વિકારી દેહમાં જ્ઞાનનું બળ ટૂંકું પડે છે. તેથી તેનાથી સૂક્ષ્મ મળ ધોવાતા નથી. ભક્તિનો આસરો લીધા સિવાય સૂક્ષ્મ મળ ભૂંસી શકાતા નથી. એથી ભક્તિમાં માણસ વધારે સલામત છે. વધારે એ મારો પોતાનો ગાઠનો શબ્દ છે એમ ગણજો. સગુણ ભક્તિ સુલભ છે. એમાં પરમેશ્વરાવલંબન છે. નિર્ગુણમાં સ્વવલંબન છે. એમાંના સ્વનો અર્થ પણ આખરે શો છે ? સ્વાવલંબન એટલે પોતાના અંતઃકરણમાંના પરમેશ્વરનું અવલંબન એટલે કે પરમેશ્વરનો આધાર એ જ ત્યાં પણ અર્થ છે. કેવળ બુદ્ધિને આધારે શુદ્ધ થયેલો એવો કોઈ મળશે નહીં. સ્વાવલંબનથી એટલે કે અંતઃકરણમાંના આત્મજ્ઞાનથી શુદ્ધ જ્ઞાન મળશે. સારાંશ કે નિર્ગુણ ભક્તિના સ્વવલંબનમાં પણ આત્મા એ જ આધાર છે.

૬૨. નિર્ગુણ વગર સગુણ પણ ખામી ભરેલું

13. સગુણ ઉપાસનાના પલ્લામાં સહેલાપણું અને સલામતી એ બે વજન મેં મૂક્યાં તેવી જ રીતે નિર્ગુણના પલ્લામાં પણ બીજાં વજન હું મૂકી શકું એમ છું. નિર્ગુણમાં મર્યાદા જળવાય છે. દાખલા તરીકે જુદાં જુદાં કામો કરવાને મટે, સેવાને માટે આપણે સંસ્થાઓ કાઢીએ છીએ. સંસ્થા સ્થાપન થાય છે તે શરૂઆતમાં વ્યક્તિને લીધે થાય છે. તે વ્યક્તિતેનો મુખ્ય આધાર હોય છે. સંસ્થા શરૂઆતમાં વ્યક્તિનિષ્ઠ હોય છે. પણ જેમ જેમ સંસ્થાનો વિકાસ થતો જાય તેમ તેમ તે વ્યક્તિનિષ્ઠ ન રહેતાં તત્વનિષ્ઠ થવી જોઈએ. આવી તત્વનિષ્ઠા ઉત્પન્ન ન થાય તો પેલી પ્રેરણા આપનારી વ્યક્તિ દૂર થતાં તે સંસ્થામાં અંધારૂં ફેલાય છે. મને ગમતો દાખલો આપું. રેંટિયાની માળ તૂટી જતાંની સાથે કાતવાની વાત તો આધી રહી, કંતાયેલું સૂતર વીંટવાનું પણ બની શકતું નથી. તેવી જ પેલી વ્યક્તિનો આધાર ખસી જતાં સંસ્થાની દશા થાય છે. તે સંસ્થા માબાપ વગરના બાળક જેવી અનાથ થઈ જાય છે. વ્યક્તિનિષ્ઠામાંથી તત્વનિષ્ઠા પેદા થાય તો એવું ન થાય.

14. સગુણને નિર્ગુણની મદદ જોઈએ. ગમે ત્યારે પણ વ્યક્તિમાંથી, આકારમાંથી બહાર નીકળવાનું, છૂટવાનું શીખવું જોઈએ. ગંગા હિમાલયમાંથી, શંકરના જટાજૂટમાંથી નીકળી, પણ ત્યાં જ રહી નથી. એ જટાજૂટ છોડી, હિમાલયનાં પેલાં ખીણો ને કોતરો છોડી, જંગલ ને વન છોડી સપાટ મેદાન પર ખળખળ વહેતી થઈ ત્યારે વિશ્વજનને ઉપયોગી થઈ શકી. એ જ

પ્રમાણે વ્યક્તિનો આધાર છૂટી જાય તો પણ તત્વના પાકા મજબૂત આધાર પર ઊભી રહેવાને સંસ્થા તૈયાર થવી જોઈએ. કમાન બાંધતી વખતે તેને આધાર આપવામાં આવે છે. પણ તે આધાર પાછળથી, કમાન પૂરી બંધાઈ ગયા પછી કાઢી લેવાનો હોય છે. આધાર કાઢી લીધા પછી કમાન સાબૂત ટકી રહે તો જાણવું કે પહેલાં ગોઠવેલો આધાર સાચો હતો. શરૂમાં પ્રેરણાનો ઝરો સગુણમાંથી ફૂટ્યો એ સાચું; પણ છેવટે પરિપૂર્ણતા તત્વનિષ્ઠામાં, નિર્ગુણમાં થવી જોઈએ. ભક્તિની અંદરથી જ્ઞાન પેદા થવું જોઈએ. ભક્તિની વેલને જ્ઞાનનાં ફૂલ બેસવાં જોઈએ.

15. બુદ્ધદેવે આ વાત બરાબર ઓળખી હતી. તેથી તેમણે ત્રણ પ્રકારની નિષ્ઠા કહી છે. શરૂઆતમાં વ્યક્તિનિષ્ઠા હોય તો પણ તેમાંથી તત્વનિષ્ઠા અને એકદમ તત્વનિષ્ઠા નહીં તોયે ઓછામાં ઓછી સંઘનિષ્ઠા કેળવાવી જોઈએ. એક વ્યક્તિને માટે જે અંદરની લાગણી હતી તે દસપંદર વ્યક્તિઓને માટે થવી જોઈએ. સંઘને માટે સામુદાયિક પ્રેમ નહીં હોય તો અંદરઅંદર અણબનાવ થશે અને પછી ટંટા જાગશે. વ્યક્તિશરણતા છૂટી જવી જોઈએ ને તેને ઠેકાણે સંઘશરણતા નિર્માણ થવી જોઈએ, અને તે પછી સિદ્ધાંતશરણતા આવવી જોઈએ. તેથી બૌદ્ધોમાં **बुद्धं शरणं गच्छामि, संघं शरणं गच्छामि, धर्मं शरणं गच्छामि** - બુદ્ધને શરણે જાઉં છું, સંઘને શરણે જાઉં છું, ધર્મને શરણે જાઉં છું એવી ત્રણ પ્રકારની શરણઆગતિ કહી છે. પહેલાં વ્યક્તિને માટે પ્રેમ, પછી સંઘને માટે પ્રેમ. એ બંને નિષ્ઠા પણ જો કે આખરે ડગી જનારી છે. છેવટે સિદ્ધાંતનિષ્ઠા પેદા થાય તો જ સંસ્થા લાભદાયી થાય. પ્રેરણાનું ઝરણું સગુણમાંથી નિર્માણ થાય પણ છેવટે તે નિર્ગુણના સાગરમાં જઈને મળવું જોઈએ. નિર્ગુણને અભાવે સગુણ સદોષ થાય છે, નિર્ગુણ વગર સગુણમાં ખામી પેસી જાય છે. નિર્ગુણની મર્યાદા સગુણને સમતોલ રાખે છે અને તે માટે સગુણ નિર્ગુણનું આભારી છે.

16. હિંદુ, ખ્રિસ્તી, ઈસ્લામ વગેરે બધાયે ધર્મોમાં કોઈને કોઈ પ્રકારની મૂર્તિપૂજા છે. મૂર્તિપૂજા ઊતરતા દરજ્જાની ગણાય તો પણ તે માન્ય થયેલી છે, શ્રેષ્ઠ છે. જ્યાં લગી મુર્તિપૂજાને નિર્ગુણની મર્યાદા હોય છે ત્યાં લગી તે નિર્દોષ રહે છે. પણ એ મર્યાદા છૂટી જતાંની સાથે સગુણ સદોષ થાય છે. બધા ધર્મોમાંનું સગુણ, નિર્ગુણની મર્યાદાને અભાવે અવનત દશાએ પહોંચ્યું છે. પહેલાં યજ્ઞયાગમાં જાનવરોની હત્યા થતી. આજે પણ શક્તિદેવીને ભોગ ધરાય છે. મૂર્તિપૂજાનો આ અત્યાચાર થયો. મર્યાદા છોડી મૂર્તિપૂજા આડે રસ્તે ચડી ગઈ. નિર્ગુણનિષ્ઠાની મર્યાદા હોય તો આ ધાસ્તી રહેતી નથી.

૬૩. બંને એકબીજાનાં પૂરક - રામચરિત્રમાંથી દાખલો

17. સગુણ સુલભ અને સલામત છે. પણ સગુણને નિર્ગુણની જરૂર છે. સગુણ જોમથી વધતું જાય તેની સાથે તેને નિર્ગુણનો, તત્વનિષ્ઠાનાં ફૂલનો ગુચ્છો ફૂટવો જોઈએ. નિર્ગુણ અને સગુણ એકબીજાનાં પૂરક છે. એકબીજાનાં વિરોધી નથી. સગુણમાંથી શરૂ કરીને તેની મારફતે નિર્ગુણ સુધીના મુકામ પર પહોંચવું જોઈએ અને ચિત્તના સૂક્ષ્મ મળ ધોવાને પણ સગુણની ભીનાશ જોઈએ. બંનેને એકબીજાથી શોભા મળે છે.

18. આ બંને પ્રકારની ભક્તિ રામાયણમાં બહુ સુંદર રીતે બતાવી છે. અયોધ્યા-કાંડમાં ભક્તિના એ બંને પ્રકાર જોવાના મળે છે. અને એ જ બે ભક્તિનો આગળ ઉપર રામાયણમાં વિસ્તાર કરેલો છે. પહેલો પ્રકાર ભરતની ભક્તિનો અને બીજો લક્ષ્મણની ભક્તિનો છે. સગુણ ભક્તિ અને નિર્ગુણ ભક્તિ એ બંનેનું સ્વરૂપ આ દાખલાઓ પરથી બરાબર સમજાશે.

19. રામ વનમાં જવાને નીકળ્યા ત્યારે લક્ષ્મણને સાથે લઈ જવાને તૈયાર નહોતા. રામને લાગ્યું કે લક્ષ્મણને સાથે લઈ જવાનું કંઈ કારણ નથી. તેમણે લક્ષ્મણને કહ્યું, ‘લક્ષ્મણ, હું વનમાં જાઉં છું. મને પિતાની આજ્ઞા થઈ છે. તું અહીં ઘરે રહી જા. મારી સાથે આવી આપણાં દુઃખી માતાપિતાને વધારે દુઃખી કરીશ મા. મા-બાપની અને પ્રજાની સેવા કરજે. તું તેમની પાસે હશે તો પછી મને ફિકર નહીં થાય. મારો પ્રતિનિધિ થઈને તું રહે. હું વનમાં જાઉં છું તે કંઈ સંકટમાં જતો નથી. હું ઋષિઓના આશ્રમમાં જાઉં છું.’ આમ રામચંદ્ર લક્ષ્મણને સમજાવતા હતા. પણ લક્ષ્મણે રામની બધી વાત એકી તડાકે, એક જ બોલથી વાળી કાઢી; એક ઘા ને બે કટકા કર્યા. તુલસીદાસે આ ચિત્ર ખૂબ મજાનું રંગ્યું છે. લક્ષ્મણે કહ્યું, ‘તમે મને ઉત્તમ પ્રકારની નિગમનીતિનો ઉપદેશ કરો છો. ખરૂં જોતાં એ નીતિ મારે પાળવી જોઈએ. પણ મારાથી રાજનીતિનો આ બધો ભાર સહેવાશે નહીં. તમારા પ્રતિનિધિ થવાનું બળ મારામાં નથી. હું તો નાદાન બાળક છું.’

दीन्हि मोहि सिख नीकि गुसांई । लागि अगम अपनी कदराई
नरवर धीर धरमधुरधारी । निगम-नीतिके ते अधिकारी
मैं शिशु प्रभुसनेह प्रतिपाला । मंदरमेरू कि लेहिं मराला ।।

"હંસ પક્ષી મેરૂમંદરનો ભાર ઊંચકી શકશે કે? રામચંદ્ર, હું તમારા પ્રેમ પર પોસાયો છું. તમારી આ રાજનીતિ બીજાને બતાવો. હું નાનું બાળક છું." આમ કહીને લક્ષ્મણે તે આખી વાત એક ઝાટકે ઉડાવી દીધી.

20. માછલી જેમ પાણીથી અળગી રહી શક્તી નથી તેવું જ લક્ષ્મણનું હતું. રામથી અળગા રહેવાની તેનામાં શક્તિ નહોતી. તેના રોમેરોમમાં સહાનુભૂતિ ભરેલી હતી. રામ સૂતા હોય ત્યારે પોતે જાગતા રહી તેમની સેવા કરવામાં જ તેનો બધો આનંદ સમાયેલો હતો. આપણી આંખને તાકીને કોઈ આપણા પર પથરો ફેંકે ત્યારે હાથ આગળ પડીને જેમ તે પથ્થરનો ઘા ઝીલી લે છે તેવી રીતે લક્ષ્મણ રામનો હાથ બન્યો હતો. રામ પર થનારો ઘા આગળ પડીને લક્ષ્મણ ઝીલી લે. તુલસીદાસે લક્ષ્મણને માટે બહુ મજાનો દાખલો આપ્યો છે. પેલો ઝંડો ઊંચે ફરકે છે, બધાં ગીત તે ઝંડાનાં ગવાય છે. તેનો રંગ, તેનો આકાર, એ બધાનું વર્ણન કરવામાં આવે છે. પણ સીધી, ટટાર ઊભી રહેનારી ઝંડાની કાંઠીની વાત કોઈ કરે છે કે? રામના યશની એ પતાકા ફરકતી હતી તેનો લક્ષ્મણ ધ્વજના દંડાની માફક આધાર હતો. તે કાયમ સીધો, ટટાર ઊભો હતો. ધ્વજનો દંડ જેમ વાંકો વળતો નથી તેમ રામના યશની પતાકા બરાબર ફરકતી રહે તે સારૂ લક્ષ્મણ હંમેશ ટટાર રહ્યો છે, કદી વાંકો વળ્યો નથી. યશ કોનો ? તો કે રામનો. દુનિયાની પતાકા દેખાય છે. દંડ વિસારે પડે છે. શિખર પરનો કળશ દેખાય છે, નીચેનો પાયો નજરે પડતો નથી. રામનો યશ ફરકી રહ્યો છે, લક્ષ્મણનો ક્યાંયે પત્તો નથી. ચૌદ ચૌદ વરસ સુધી આ દંડ જરાયે વાંકો થયો નથી. પોતે પાછળ રહી, અણછતા રહીરામનો યશ તેણે ફરકાવ્યો. રામ કઠણમાં કઠણ એવાં કામો લક્ષ્મણ પાસે કરાવે. સીતાને વનમાં મૂકી આવવાનું કામ પણ છેવટે તેમણે લક્ષ્મણને જ સોંપ્યું. લક્ષ્મણ બિચારો સીતાને વનમાં મૂકી આવ્યો. લક્ષ્મણની પોતાની એવી હયાતી જ રહી નહોતી. તે રામની આંખ, રામનો હાથ, રામનું મન બન્યો હતો. નદી સમુદ્રમાં મળી જાય તેમ લક્ષ્મણની સેવા રામમાં મળી ગઈ હતી. તે રામની છાયા બન્યો હતો. લક્ષ્મણની સગુણ-ભક્તિ હતી.

21. ભરત નિર્ગુણ-ભક્તિ કરનારો હતો. તેનું ચિત્ર પણ તુલસીદાસજીએ મજાનું રંગ્યું છે. રામચંદ્ર વનમાં ગયા ત્યારે ભરત અયોધ્યામાં નહોતો. ભરત પાછો આવ્યો ત્યારે દશરથનું અવસાન થયું હતું. વસિષ્ઠગુરૂ તેને રાજ્ય કરવાને કહેતા હતા. ભરતે કહ્યું, ' મારે રામને મળવું જોઈએ. ' રામને મળવાની તેના અંતરમાં તાલાવેલી થતી હતી. પણ રાજનો બંદોબસ્ત તે ગોઠવતો જતો હતો. આ રાજ રામનું છે અને તેની વ્યવસ્થા કરવી એ રામનું જ કામ છે એવી તેની ભાવના

હતી. બધી સંપત્તિ સ્વામીની હતી અને તેની વ્યવસ્થા કરવાનું તેને પોતાનું કર્તવ્ય લાગ્યું. લક્ષ્મણની માફક ભરતથી માથા પરનો ભાર ફેંકી દઈ છૂટા થવાય તેવું નહોતું. આવી ભરતની ભૂમિકા હતી. રામની ભક્તિ એટલે કે રામનું કામ કરવું જોઈએ; નહીં તો તે ભક્તિ શા કામની ? બધો બંદોબસ્ત બરાબર ગોઠવીને ભરત વનમાં રામને મળવાને આવ્યો છે. 'હે રામ, તમારૂં આ રાજ્ય છે. તમે…' એટલું તે બોલે છે ત્યાં જ રામે વચ્ચે પડીને તેને કહ્યું, 'ભરત, તું જ રાજ ચલાવ.' ભરત સંકોચથી ઊભો રહે છે ને કહે છે, 'તમારી આજ્ઞા મને પ્રમાણ છે.' રામ કહે તે પ્રમાણ. તેણે બધું જ રામને સોંપી દીધું હતું.

22. પછી તે ગયો ને રાજ ચલાવવા લાગ્યો. પણ હવે આ વાતમાંની મજા જુઓ. અયોધ્યાથી બે માઈલ પર તે તપ કરતો રહેવા લાગ્યો. તપસ્વી રહીને તેણે રાજ ચલાવ્યું. આખરે રામ જ્યારે ભરતને મળ્યા ત્યારે વનમાં ગયેલો અસલ તપસ્વી કયો એ ઓળખવાનું બને તેવું નહોતું. બંનેના ચહેરા સરખા, થોડી ઉંમરનો ફેર, તપનું તેજ પણ સરખું, બેમાંથી રામ કયા ને ભરત કયો તે ઓળખાતું પણ નથી, એવું ચિત્ર કોઈ દોરે તો બહુ પાવન ચિત્ર થાય. મ ભરત દેહથી રામથી આઘો હતો પણ મનથી તે રામથી ક્ષણભર પણ અળગો થયો નહોતો. એક બાજુથી તે રાજ ચલાવતો હતો તો પણ મનથી તે રામની પાસે હતો. નિર્ગુણમાંસગુણ-ભક્તિ ઠાંસીને ભરેલી હોય છે. ત્યાં વિયોગની ભાષા શી બોલવી? તેથી ભરતને વિયોગ લાગતો નહોતો. ઈશ્વરનું કામ તે કરતો હતો.

23. 'રામનું નામ, રામની ભક્તિ, રામની ઉપાસના, એ બધું અમે કંઈ ન સમજીએ; અમે તો ઈશ્વરનું કામ કરીશું;' એમ આજકાલના જુવાન કહે છે. ઈશ્વરનું કામ કેમ કરવું તે ભરત બતાવે છે. ઈશ્વરનું કામ કરીને ભરતે વિયોગ બરાબર મનમાં સમાવી દીધો છે.ભગવાનનું કામ કરતાં કરતાં તેના વિયોગનું ભાન થાય એટલો વખત પણ ન મળે એ વાત જુદી છે ને ભગવાન શું છે ને કોણ છે તેની જેને જાણ સરખી નથી, તેનું બોલવાનું જુદું છે. ઈશ્વરનું કામ કરતાં કરતાં સંયમી જીવન ગાળવું એ બહુ દુર્લભ વસ્તુ છે. ભરતની આ વૃત્તિ નિર્ગુણ કાર્ય કરતા રહેવાની હતી. છતાં સગુણનો આધાર ત્યાં તૂટી ગયો નથી. 'હે રામ, તમારો શબ્દ મને પ્રમાણ છે. તમે જે કહેશો તેમાં મને જરાયે શંકા નથી,' આમ કહીને ભરત અયોધ્યા જવાને નીકળ્યો તો પણ તે જરા આગળ જઈને પાછો ફર્યો અને રામને કહેવા લાગ્યો, 'રામ, સમાધાન થતું નથી. મનમાં કંઈક ગડમથલ થયા કરે છે.' રામ સમજી ગયા અને તેમણે કહ્યું, 'આ પાદુકા લઈ જા.' આમ

સગુણ માટેનો આદર આખરે તો રહ્યો જ. નિર્ગુણને સગુણે છેવટે પલાળ્યું તો ખરૂં જ. લક્ષ્મણને પેલી પાદુકાથી સમાધાન થયું ન હોત. તેની નજરે તે દૂધની ભૂખ છાશથી ભાંગવા જેવું થાત. ભરતની ભૂમિકા જુદી હતી. બહારથી તે દૂર રહીને કર્મ કરતો દેખાતો હતો પણ મનથી રામમય હતો. ભરત કર્તવ્ય બજાવવામાં રામભક્તિ માનતો હતો, તો પણ પાદુકાની જરૂર તેને લાગ્યા વગર ન રહી. એ પાદુકા વગર તે રાજકારભારનું ગાડું હાંકી શક્યો ન હોત. પેલી પાદુકાની આજ્ઞા સમજીને તે પોતાની ફરજ અદા કરતો રહ્યો. લક્ષ્મણ જેવો રામનો ભક્ત છે તેવો જ ભરત પણ છે. બંનેની ભૂમિકા બહારથી, દેખાવમાં જુદી છે. ભરત કર્તવ્યનિષ્ઠ હતો, તત્વનિષ્ઠ હતો, છતાં તેની તત્વનિષ્ઠાને પણ પાદુકાની ભીનાશની જરૂર લાગી હતી.

૬૪. બંને એકબીજાનાં પૂરક - કૃષ્ણચરિત્રમાંથી દાખલો

24. હરિભક્તિની લાગણીની ભીનાશ અવશ્ય જરૂરી છે. તેટલા ખાતર અર્જુનને પણ **मय्यासक्तमनाः पार्थ** - અર્જુન મારામાં આસક્ત રહે, મારે માટે ભાવભીનો રહે, અને પછી કર્મ કર એમ ભગવાને ફરી ફરીને કહ્યું છે. જે ભગવદગીતાને આસક્તિ શબ્દ સૂઝતો નથી, રૂચતો નથી; જે ભગવદગીતામાં અનાસક્ત રહીને કર્મ કર, રાગદ્વેષ છોડીને કર્મ કર, નિરપેક્ષ કર્મ કર એમ ફરી ફરીને કહેવામાં આવ્યું છે; અનાસક્તિ, નિઃસંગપણું, એ જેનું ધ્રુપદ તેમ જ પાલુપદ એકસરખું બોલાયા કરે છે; તે ભગવદગીતા પણ કહે છે કે, 'અર્જુન, મારી આસક્તિ રાખ.' પણ અહીં કદી ન વિસરાવું જોઈએ કે ભગવાન પરની આસક્તિ બહુ ઊંચી વસ્તુ છે. એ આસક્તિ કોઈક પાર્થિવ વસ્તુ માટેની થોડી જ છે ? સગુણ અને નિર્ગુણ બંને એકબીજામાં ગૂંથાઈ રહેલાં છે. સગુણ ને નિર્ગુણનો આધાર સમૂળગો તોડી નાખવાનું પરવડે એવું નથી અને નિર્ગુણને સગુણમાં રહેલી હ્રદયમાં રહેલી ભીનાશની જરૂર છે. હરહમેશ કર્તવ્યકર્મ કરવાવાળો કર્મરૂપે પૂજા જ કરે છે. પણ પૂજાની સાથે લાગણીની ભીનાશ જોઈએ. **मामनुस्मर युध्य च** - મારૂં સ્મરણ રાખીને કર્મ કર. કર્મ પોતે એક પૂજા છે. પણ અંતરંગમાં ભાવના જીવંત હોવી જોઈએ. ખાલી ફૂલ માથે ચડાવ્યાં એ કંઈ પૂજા નથી. તે ભાવના જોઈએ. માથે ફૂલ ચડાવવાં એ પૂજાનો એક અને સત્કર્મો વડે પૂજા કરવી એ બીજો પ્રકાર છે. પણ બંનેમાં ભાવની ભીનાશ જોઈએ. ફૂલ ચડાવીએ છતાં ભાવ ન હોય તો તે પથ્થર પર ફેંકી દીધાં જાણવાં. એટલે આ સવાલ ભાવનાનો છે. સગુણ અને નિર્ગુણ, કર્મ અને પ્રીતિ, જ્ઞાન અને ભક્તિ, એ બધી વસ્તુઓ એકરૂપ છે. બંનેનો અંતિમ અનુભવ એક જ છે.

25. અર્જુન અને ઉદ્ધવ એ બંનેની વાત જુઓ. રામાયણ પરથી કૂદકો મારીને હું મહાભારત પર ચાલ્યો. પણ એવા કૂદકો મારવાનો મને અધિકાર છે. કારણ રામ અને કૃષ્ણ બંને એકરૂપ છે. જેવી ભરત અને લક્ષ્મણની જોડી છે તેવી જ ઉદ્ધવ ને અર્જુનની છે. જ્યાં કૃષ્ણ હોય ત્યાં ઉદ્ધવ હોય જ. ઉદ્ધવથી કૃષ્ણનો વિયોગ ક્ષણભર પણ સહન ન થાય. હંમેશ તે કૃષ્ણની પાસે રહે ને સેવા કરે. કૃષ્ણ વગરનો આખો સંસાર તેને ફીકો લાગે છે. અર્જુન પણ કૃષ્ણનો સખા, મિત્ર હતો. પણ તે આઘે દિલ્હીમાં રહેતો. અર્જુન કૃષ્ણનું કામ કરવાવાળો હતો પણ કૃષ્ણ દ્વારકામાં તો અર્જુન હસ્તિનાપુરમાં એવું બંનેનું ચાલતું હતું.

26. ભગવાનને જ્યારે દેહ છોડવાની જરૂર જણાઈ ત્યારે તેમણે ઉદ્ધવને બોલાવીને કહ્યું, ' ઉદ્ધવ, હવે હું જાઉં છું.' ઉદ્ધવે કહ્યું, 'મને સાથે કેમ નથી લઈ જતા ? આપણે સાથે જ જઈએ !' પણ ભગવાને કહ્યું, 'એ મને પસંદ નથી. સૂર્ય પોતાનું તેજ અગ્નિમાં મૂકીને જાય છે તેમ મારી જ્યોત તારામાં મૂકીને હું જવાનો છું.' આવી છેવટની સોંપણનોંધણ કરી કૃષ્ણે જ્ઞાન આપીને ઉદ્ધવને વિદાય કર્યો. પાછળથી મુસાફરીમાં મૈત્રેય ઋષિ તરફથી ઉદ્ધવને ખબર પડી કે ભગવાન નિજધામ પધાર્યા છે. એ ખબરની તેના મન પર જરા સરખી અસર ન થઈ. કેમ જાણે કશું જ બન્યું નથી ! - मरका गुरू, रडका चेला, दोहींचा बोध वाया गेला - ગુરૂ મૂઓ ને ચેલો રડ્યો બંનેનો બોધ ફોગટ ગયો, એવું આ નહોતું. જાણે કે વિયોગ થયો જ નથી ! ઉદ્ધવે જન્મભર સગુણ ઉપાસના કરી હતી; તે પરમેશ્વરની નજીક હતો. હવે તેને નિર્ગુણમાં આનંદ લાગવા માંડ્યો. નિર્ગુણ સુધી તેને પહોંચવું પડ્યું. સગુણ પહેલાં પણ નિર્ગુણ તેની પાછળ આવવું જ જોઈએ. એ વગર પરિપૂર્ણતા નથી.

27. અર્જુનનું આથી ઊલટું થયું. કૃષ્ણે તેને શું કરવાનું કહ્યું હતું ? પોતાની પાચળ બધી સ્ત્રીઓના સંરક્ષણનું કામ તેમણે અર્જુનને ભાળવ્યું હતું. અર્જુન દિલ્હીથી આવ્યો અને દ્વારકાથી શ્રીકૃષ્ણની ઘરની સ્ત્રીઓને લઈને નીકળ્યો. રસ્તામાં હિસાર પાસે પંજાબમાંના ચોરોએ તેને લૂંટી લીધો. તે જમાનામાં જે એકમાત્ર નર તરીકે, સર્વોત્તમ વીર તરીકે પ્રસિદ્ધ હતો; પરાજય શું તે જાણતો ન હોવાથી જેની 'જય' નામથી ખ્યાતિ ચાલતી હતી; ખુદ શંકર સાથે ટક્કર લઈ જેણે તેમને પણ નમાવ્યા હતા; એવા એ અર્જુનને અજમેર પાસે નાસતાં નાસતાં ભોય ભારે પડી ને તે માંડ બચી ગયો. કૃષ્ણ જતા રહ્યા તેની તેના મન પર બહુ મોટી અસર થઈ હતી. જાણે તેનામાંથી જીવ નીકળી ગયો હતો ને તેનું નિસ્ત્રાણ ને નિષ્પ્રાણ ખોળિયું માત્ર રહી ગયું હતું.

સારાંશ કે, સદોદિત કર્મ કરનારા, કૃષ્ણથી દૂર રહેનારા નિર્ગુણ ઉપાસક અર્જુનને વિયોગ છેવટે ખૂબ વરતાયો. તેનું નિર્ગુણ આખરે નકામું ગયું. તેનું બધું કર્મ જાણે કે પૂરૂં થયું. તેના નિર્ગુણને છેવટે સગુણનો અનુભવ થયો. ટૂંકમાં સગુણને નિર્ગુણમાં જવું પડે છે, નિર્ગુણને સગુણમાં આવવું પડે છે. એકબીજાથી એકબીજામાં પરિપૂર્ણતા આવે છે.

૬૫. સગુણ-નિર્ગુણ એકરૂપ : સ્વાનુભવકથન

28. એટલે સગુણ ઉપાસક અને નિર્ગુણ ઉપાસક બંને વચ્ચે ફેર શો છે તે કહેવા જઈએ તો ભાષા કુંઠિત થઈ જાય છે. સગુણ અને નિર્ગુણ છેવટે એક ઠેકાણે ભેગાં થાય છે. ભક્તિનું ઝરણું શરૂઆતમાં સગુણમાંથી ફૂટે છે તોયે તે નિર્ગુણ સુધી પહોંચી તેને મળે છે. પહેલાં હું વાયકમનો સત્યાગ્રહ જોવાને ગયો હતો. મલબારના કિનારા પર શંકરાચાર્યનું જન્મસ્થાન છે એ ભૂગોળમાંથી જાણીને મેં યાદ રાખ્યું હતું. હું જતો હતો ત્યાંથી નજીક જ પેલું ભગવાન શંકરાચાર્યનું કાલડી ગામ હશે એમ મને લાગ્યું અને તેથી એ વિષે મારા સાથી મલયાળી ગૃહસ્થને મેં પૂછ્યું. તેમણે જવાબ આપતાં કહ્યું, 'તે ગામ અહીંથી દસબાર માઈલ પર જ છે. તમારે ત્યાં જવું છે ?' મેં ના પાડી. હું સત્યાગ્રહ જોવાને ત્યાં ગયો હતો. તેથી રસ્તે બીજે ક્યાંક જવાને ફંટાવાનું મને ઠીક ન લાગ્યું અને તે વખતે તે ગામ જોવાને હું ન ગયો. એ મેં બરાબર કર્યું હતું વું હજી મને લાગે છે. પણ રાત્રે ઊંઘવાને આડો પડું એટલે તે કાલડી ગામ અને શંકરાચાર્યની મૂર્તિ મારી નજર સામે આવીને ઊભાં રહે. મને ઊંઘ ન આવે. એ અનુભવ મને હજી કાલે થયો હોય તેવો તાજો લાગે છે. શંકરાચાર્યના જ્ઞાનનો પ્રભાવ, તેમની દિવ્ય અદ્વૈતનિષ્ઠા, સામે ફેલાયેલી દુનિયાને રદ્દી, નકામી સાબિત કરી આપનારૂં તેમનું અલૌકિક અને ધગધગતું વૈરાગ્ય, તેમની ગંભીર ભાષા, અને મારા પર થયેલા તેમના અનંત ઉપકાર, એ બધી વાતના ખ્યાલ મારા મનમાં ઊભરાતા. રાત્રે એ બધા ભાવ પ્રગટ થાય. પ્રત્યક્ષ મુલાકાતમાં પણ એટલો પ્રેમ નથી. નિર્ગુણમાં પણ સગુણનો પરમોત્કર્ષ ઠાંસીને ભરેલો છે. હું કુશળ સમાચારના કાગળો વગેરે ઝાઝા લખતો નથી. પણ એકાદ મિત્રને પત્ર ન લખાય તો અંદરથી આખો વખત તેનું સ્મરણ થયા કરે છે. પત્ર ન લખવા છતાં મનમાં યાદ ભરપૂર રહે છે. નિર્ગુણમાં આ પ્રમાણે સગુણ છુપાયેલું હોય છે. સગુણ અને નિર્ગુણ બંને એકરૂપ જ છે. પ્રત્યક્ષ મૂર્તિ લઈ તેની પૂજા કરવી, પ્રગટ સેવા કરવી, અને અંદરથી એકસરખું જગતના કલ્યાણનું ચિંતન ચાલતું હોવા છતાં બહાર પૂજા ન દેખાય એ બંને વસ્તુ સરખી કિંમતની ને સરખી લાયકાતવાળી છે.

૬૬. સગુણ-નિર્ગુણ કેવળ દ્રષ્ટિભેદ, માટે ભક્તલક્ષણો પચાવવાં એ જ સાર

29. છેવટે મારે વળી કહેવાનું છે કે સગુણ કયું અને નિર્ગુણ કયું એ ચોક્કસ નક્કી કરવું પણ સહેલું નથી. એક દ્રષ્ટિથી જે સગુણ છે તે બીજી દ્રષ્ટિથી નિર્ગુણ સાબિત થઈ શકે. સગુણની સેવા કરવાની હોય ત્યારે પથરો લઈને કરવામાં આવે છે. તે પથ્થરમાં પરમાત્મા કલ્પી લેવાય છે. પણ માતામાં અને સંતોમાં પ્રત્યક્ષ ચૈતન્ય પ્રગટ થયેલું હોય છે. ત્યાં જ્ઞાન, પ્રેમ, અંતરની ઊંડી મમતા પ્રગટ છે, ખુલ્લાં છે. છતાં ત્યાં પરમાત્મા નીરખીને પૂજા કરવામાં નથી આવતી. ચૈતન્યમય એવાં આ લોકો સૌ કોઈને દેખાય છે. તેમની સેવા કરવાને બદલે, તેમનામાં સગુણ પરમાત્મા જોવાને બદલે પથ્થરમાં પરમાત્મા જોવાય છે ! હવે પથ્થરમાં ઈશ્વરને જોવો એ એક રીતે જોઈએ તો નિર્ગુણની પરાકાષ્ઠા છે. સંત, માબાપ, પડોશી એ બધાંમાં જ્ઞાન, પ્રેમ, ઉપકારબુદ્ધિ વગેરે પ્રગટ થયેલાં છે. તેમનામાં ઈશ્વરને માનવાનું સહેલું છે. પથ્થરમાં ઈશ્વર માની લેવો અઘરો છે. પેલા નર્મદામાંથી નીકળતા પથ્થરને ગણપતિ માની દેવ ગણવામાં આવે છે. આ નિર્ગુણ પૂજા નથી કે ?

30. એથી ઊલટું એમ લાગે છે કે પથ્થરમાં ઈશ્વર ન માનવો તો બીજે ક્યાં માનવો ? ઈશ્વરની મૂર્તિ થવાને પેલો પથ્થર જ લાયક છે. તે નિર્વિકાર છે, શાંત છે. અંધારૂં હોય કે અજવાળું હોય, તાપ હોય કે ટાઢ હોય, એ પથ્થર તેવો ને તેવો રહે છે. આવો આ નિર્વિકારી પથ્થર જ પરમેશ્વરનું પ્રતીક બનવાને લાયક છે. માબાપ, જનતા, અડોશીપડશી એ બધાં વિકારોથી ભરેલાં છે. એટલે કે તે બધાંમાં કંઈ ને કંઈ વિકાર જોવાને મળ્યા વગર રહે નહીં. તેથી પથ્થરની પૂજા કરવા કરતાં એ બધાંની સેવા કરવાનું એક રીતે જોઈએ તો અઘરૂં છે.

31. ટૂંકમાં, સગુણ અને નિર્ગુણ એકબીજાનાં પૂરક છે. સગુણ સુલભ છે, નિર્ગુણ અઘરૂં છે. પરંતુ સગુણ પણ અઘરૂં છે અને નિર્ગુણ પણ સહેલું છે. બંને વડે પ્રાપ્ત થનારૂં ધ્યેય એક જ છે. પાંચમા અધ્યાયમાં જેમ કહ્યું છે કે ચોવીસે કલાક કર્મ કરવા છતાં લેશમાત્ર કર્મ ન કરનારા યોગીઓ અને ચોવીસ કલાકમાં જરા સરખું કર્મ ન કરવા છતાં બધાંયે કર્મ કરનારા સંન્યાસીઓ એકરૂપ જ છે તેવું જ અહીં પણ છે. સગુણ કર્મદશા અને નિર્ગુણ સંન્યાસયોગ એકરૂપ જ છે. સંન્યાસ ચડે કે યોગ એ સવાલનો જવાબ આપવામાં જેવી ભગવાનને મુશ્કેલી પડી હતી તેવી જ તેમને અહીં પણ પડી છે. છેવટે સહેલાપણું અને અઘરાપણું, વધારે ને ઓછું શામાં એ વાત

ધ્યાનમાં રાખી તેમણે જવાબ આપ્યો છે. બાકી યોગ ને સંન્યાસ અને સગુણ ને નિર્ગુણ બધાં એકરૂપ જ છે.

32. છેવટે ભગવાન કહે છે, 'હે અર્જુન, તું સગુણ હો કે નિર્ગુણ હો પણ ભક્ત થા એટલે થયું. કોરો પથરા જેવો રહીશ મા.' આટલું કહીને છેવટે ભગવાને ભક્તોનાં લક્ષણો ગણાવ્યાં છે. અમૃત મીઠું છે પણ તેની મીઠાશ આપણે ચાખી નથી. આ લક્ષણો પ્રત્યક્ષ મદુર છે. અહીં કલ્પનાની જરૂર નથી. એ લક્ષણોનો જાતે અનુભવ કરવો. બારમા અધ્યાયમાં ગણાવેલાં આ ભક્ત-લક્ષણોનું સ્થિતપ્રજ્ઞનાં લક્ષણોની માફક આપણે રોજ સેવન કરીએ, તેમનું રોજ મનન કરીએ અને તેમાંનાં થોડાં થોડાં આપણા આચરણમાં ઉતારી પુષ્ટિ મેળવીએ; અને એ રીતે ધીમે ધીમે આપણે આપણું જીવન પરમેશ્વર તરફ લઈ જઈએ.

< > < > < >

<u>અધ્યાય તેરમો</u>

આત્માનાત્મ-વિવેક

૬૭. કર્મયોગને ઉપકારક દેહાત્મપૃથક્કરણ

1. વ્યાસે પોતના જીવનનો સાર ભગવદગીતામાં રેડ્યો છે. વ્યાસે વિસ્તારપૂર્વક બીજાં લખાણો ઘણાં કર્યાં છે. એકલી મહાભારતની સંહિતાના શ્લોકો લાખ સવાલાખ છે. સંસ્કૃત ભાષામાં વ્યાસ શબ્દનો અર્થ જ મૂળમાં ' વિસ્તાર ' એવો થઈ ગયો છે. પણ ભગવદગીતામાં વ્યાસની વિસ્તાર કરવાની વૃત્તિ નથી. ભૂમિતિમાં યુક્લિડે જેમ તત્વો બતાવ્યાં, સિદ્ધાંતો જણાવ્યા તેમ વ્યાસદેવે જીવનને ઉપયોગી તત્વો નોંધ્યા છે. ભગવદગીતામાં વિશેષ ચર્ચા નથી, વિસ્તાર, ફેલાવો, કશું નથી. એનું મુખ્ય કારણ એવું છે કે ગીતામાં જે બાબતો રજુ કરવામાં આવી છે તેમનો જીવનમાં હરેક જણ જાતે તપાસી તાળો મેળવી શકે છે. એ બાબતો એ રીતે ચકાસીને તાળો મેળવવાને ખાતર કહેવામાં આવી છે. જીવનને ઉપયોગી જેટલી ચીજો છે તેટલી જ ગીતામાં કહી છે. એ બાબતો કહેવાનો ઉદ્દેશ આટલો જ હતો. તેથી ટૂંકમાં તત્વો નોંધી ભગવાન વ્યાસે સંતોષ માન્યો છે. એમની એ સંતોષવૃત્તિમાં સત્ય પરનો અને આત્માનુભવ પરનો એમનો ભારે વિશ્વાસ આપણને જોવાનો મળે છે. જે ચીજ સત્ય છે તેના મંડનને સારૂ ખાસ દલીલ કે વધારે યુક્તિની જરૂર રહેતી નથી.

2. જે જે વખતે આપણને ગીતાની મદદની જરૂર પડે તે તે વખતે ગીતા પાસેથી આપણને મદદ મળી રહે એ મુખ્ય ઉદ્દેશથી આપણે અત્યારે ગીતા તરફ જોઈએ છીએ. એવી મદદ આપણને હંમેશ મળી રહે તેવી છે. ગીતા જીવનોપયોગી શાસ્ત્ર છે. તેથી જ ગીતામાં સ્વધર્મની વાત પર ભાર મૂક્યો છે. સ્વધર્માચરણ માણસના જીવનનો મોટો પાયો છે. જીવનની આખીયે ઈમારત આ સ્વધર્માચરણરૂપ પાયા પર ઊભી કરવાની છે. એ પાયો જેટલો દ્રઢ હશે તેટલી ઈમારત ટકી રહેશે. આ સ્વધર્માચરણને ગીતાએ કર્મ કહ્યું છે. એ સ્વધર્માચરણરૂપ કર્મની ફરતે અનેક વસ્તુઓ ગીતાએ ઊભી કરી છે; તેના રક્ષણને માટે અનેક વિકર્મો રચ્યાં છે. સ્વધર્માચરણને શણગારવા ને તેને રૂડું રૂપાળું, સુંદર બનાવવાને માટે, તેને સફળ કરવાને માટે જે જે મદદની અપેક્ષા હોય તે બધી મદદ, તે બધો આધાર, બધો ટેકો આ સ્વધર્માચરણરૂપ કર્મને આપવો જરૂરી છે. એથી આપણે અત્યાર સુધીમાં ઘણી બાબતો જોઈ ગયા. તેમાંની ઘણીખરી ભક્તિના સ્વરૂપની છે. આજે તેરમા અધ્યાયમાં જે બાબત જોવાની છે તે પણ

સ્વધર્માચરણને ઘણી ઉપયોગી છે. એ બાબત વિચારના ક્ષેત્રની છે.

3. સ્વધર્માચરણ કરવાવાળાએ ફળનો ત્યાગ કરવો એ મુખ્ય વાત ગીતામાં બધે ઠેકાણે કહી છે. કર્મ કરવું ને તેનું ફળ છોડવું. ઝાડને પાણી પાવું, તેને માવજત કરી ઉછેરવું પણ તેના છાંયડાની, તેનાં ફૂલોની, તેનાં ફળની પોતાને માટે અપેક્ષા ન રાખવી. આવો એ સ્વધર્માચરણરૂપ કર્મયોગ છે. કર્મયોગનો અર્થ કેવળ કર્મ કરવું એટલો નથી. કર્મ આ સૃષ્ટિમાં સર્વત્ર ચાલી રહેલું છે. તે કહેવાની જરૂર નથી; પણ ખાલી કર્મ નહીં, સ્વધર્માચરણરૂપ કર્મ બરાબર કરતા રહી તેનું ફળ છોડી દેવું એ વાત બોલવામાં સહેલી છે, સમજવામાંય સહેલી હશે પણ આચરવી અઘરી છે. કારણકે ફળની વાસનાને જ મૂળમાં કાર્યને પ્રેરનારી શક્તિ માનેલી છે. ફળની વાસના છોડી કર્મ કરવું એ ઊલટો રસ્તો છે. વહેવારમાં, સંસારમાં જે વર્તન છે તેનાથી આ અવળી ક્રિયા છે. જે કોઈ પુષ્કળ કર્મ કરે છે તેના જીવનમાં ગીતાનો કર્મયોગ છે એમ આપણે ઘણી વાર કહીએ છીએ. પુષ્કળ કર્મ કરી છૂટનારનું જીવન કર્મયોગમય છે એવું આપણે બોલીએ છીએ. પણ આવો શબ્દપ્રયોગ આપણી ભાષાના ઢીલાપણાને લીધે આપણે કરીએ છીએ. ગીતાની વ્યાખ્યા મુજબનો એ કર્મયોગ નથી. કર્મ કરવાવાળા લાખો લોકોમાંથી, માત્ર કર્મ નહીં, સ્વધર્માચરણરૂપ કર્મ કરવાવાળા લાખોમાંથી પણ ગીતામાં કહેલા કર્મયોગનું આચરણ કરનારો બહુ તો એકાદ મળશે. કર્મયોગના સૂક્ષ્મ અને સાચા અર્થમાં જોઈએ તો એવો સંપૂર્ણ કર્મયોગી મળવો વિરલો છે. કર્મ કરવું અને તેનું ફળ છોડી દેવું, એ વસ્તુ તદ્દન અસામાન્ય છે. ગીતામાં અત્યાર સુધી આ જ પૃથક્કરણ રજૂ થયું છે.

4. એ જ પૃથક્કરણને ઉપયોગી એવું બીજું એક પૃથક્કરણ આ તેરમા અધ્યાયમાં બતાવ્યું છે. કર્મ કરવું અને ફળની આસક્તિ છોડવી એ જે પૃથક્કરણ છે તેને ઉપયોગી એવું બીજું મહાન પૃથક્કરણ દેહ ને આત્માનું છે. એ પૃથક્કરણ આ તેરમા અધ્યાયમાં કર્યું છે. આંખ વડે આપણે રૂપ જોઈએ છીએ. તે રૂપને આપણે મૂર્તિ, આકાર, દેહ કહીને ઓળખાવીએ છીએ. બાહ્ય મૂર્તિ અથવા આકારનો પરિચય આપણને આંખ વડે થાય છે ખરો પણ વસ્તુના અંતરમાંયે આપણે પ્રવેશ કરવો પડે છે. ફળની ઉપરની છાલ કાઢીને અંદરનો ગર આપણે ચાખવો પડે છે. નાળિયેરમાં પણ તેને ફોડીને અંદર શું છે તે જોવું પડે છે. ફણસની બહારની છાલ પર કાંટા દેખાય છે પણ અંદર મજાનાં રસાળ મીઠાં ચાંપાં હોય છે. પોતાની જાત તરફ જોવાનું હોય કે બીજાના તરફ જોવાનું હોય, પણ આ અંદરનું ને બહારનું પૃથક્કરણ જરૂરી હોય છે અને કર્યા વગર ચાલતું નથી. ઉપરની છાલ અથવા કાચલી દૂર કરવી એ વાતનો અર્થ શો ? એનો અર્થ

એટલો કે દરેક ચીજનું બાહ્ય રૂપ અને અંદરના ગરનું પૃથક્કરણ કરવું. બહારનો દેહ અને અંદરનો આત્મા એવું હરેક ચીજનું બેવડું રૂપ હોય છે. કર્મનું પણ એવું જ છે. બહારનું ફળ એ કર્મનો દેહ છે. કર્મ વડે જે ચિત્તશુદ્ધિ થાય છે તે એ કર્મનો આત્મા છે. સ્વધર્માચરણનું બહારનું ફળ એવો આ જે દેહ તે ફેંકી દેવો, છોડવો જોઈએ અને અંદરનો ચિત્તશુદ્ધિરૂપ, સારભૂત જે આત્મા તેનો સ્વીકાર કરવો જોઈએ, તેને વહાલો કરવો જોઈએ. આ પ્રમાણે જોવાની ટેવ, દેહને બાજુએ કરીને હરેક ચીજમાં રહેલો સાર પકડવાની સારગ્રાહી દ્રષ્ટિ આપણે કેળવવી જોઈએ. આંખને, મનને, વિચારને આવી કેળવણી આપવી જોઈએ, આવી ટેવ પાડવી જોઈએ, આવો મહાવરો પાડવો જોઈએ. હરેક ઠેકાણે આપણે દેહને જુદો પાડી આત્માની પૂજા કરીએ. વિચારને માટે આ પૃથક્કરણ તેરમા અધ્યાયમાં રજૂ કર્યું છે.

૬૮. સુધારણાનો મૂળ આધાર

5. સારગ્રાહી દ્રષ્ટિ રાખવાનો અને કેળવવાનો વિચાર ઘણો મહત્વનો છે. બચપણથી એ ટેવ પાડવામાં આવે તો કેટલું સારૂં થાય ! આ વિષય પચાવવા જેવો છે, આ દ્રષ્ટિ સ્વીકારવા જેવી, કેળવવા લાયક છે. ઘણા લોકોને એમ લાગે છે કે અધ્યાત્મવિદ્યાનો જીવનના વહેવાર સાથે કશો સંબંધ નથી. અને કેટલાક લોકોને એમ લાગે છે કે સંબંધ હોય તોયે હોવો ન જોઈએ. દેહથી આત્માને અળગો પાડવાની કેળવણીની બાળપણથી યોજના કરવામાં આવે તો બહુ આનંદની વાત થાય. એ કેળવણીના ક્ષેત્રની બાબત છે. અત્યારે કુશિક્ષણથી બહુ ખોટા સંસ્કાર પડયા કરે છે. ' કેવળ દેહરૂપ હું છું ' એ સંસ્કારમાંથી આ કેળવણી આપણને બહાર લાવતી નથી. દેહને જ બધાયે લાડ લડાવવામાં આવે છે. આટલાં આટલાં લાડ લડાવવા છતાં તે દેહને જે સ્વરૂપ મળવું જોઈએ, જે સ્વરૂપ અપાવું જોઈએ તે ક્યાંયે જોવાનું નથી મળતું તે નથી જ મળતું. આ દેહની આજે આવી ફોગટ પૂજા ચાલી રહેલી છે. આત્માની મીઠાશ તરફ ધ્યાન જરાયે નથી. કેળવણીને લીધે એટલે કે આજની કેળવણીની અવળી રીતને લીધે આવી આ સ્થિતિ થયેલી છે. દેહની દેરીઓ ઊભી કરી તેની પૂજા કરવાનો અભ્યાસ રાત દહાડો કરવામાં આવે છે. છેક નાનપણથી આ દેહદેવની પૂજાઅર્ચા કરવાની કેળવણી આપવાનું શરૂ થાય છે. પગને સહેજ ક્યાંક ઠોકર વાગે તો ધૂળ ભભરાવવાથી કામ સરે છે, છોકરાંઓને તો એટલાથી પણ ચાલે છે, અથવા તેમને તો ધૂળ ભભરાવવાનીયે જરૂર લાગતી નથી. જરા છોલાય તો તેની તે ફિકર કરતાં નથી; અરે, તેની તેમને ખબર સરખી રહેતી નથી. પણ છોકરાંના જે વાલી હોય છે, પાલક હોય છે તેમને એટલાથી ચાલતું નથી. વાલી છોકરાને પાસે બોલાવીને કહેશે, ' ભાઈ,

કેમ છે ? કેટલું વાગ્યું ? અરે, બહુ વાગ્યું લાગે છે ! લોહી નીકળ્યું, ખરૂં ! ' આવી શરૂઆત કરીને તે છોકરો રડતો નહીં હોય તેને રડાવશે. ન રડનારા છોકરાને રડાવવાનાં આ જે લક્ષણો છે તેને માટે શું કહેવું ? કૂદકા મારીશ નહીં, રમવા જઈશ નહીં, તને વાગશે, છોલાશે, એવું એક બાજુનું, ફક્ત દેહ તરફ જોવાનું શિક્ષણ આપવામાં આવે છે.

6. છોકરાંની કદર કરવાની હોય તો તે પણ તેના દેહની બાજુ પૂરતી જ થાય છે. તેની નિંદા કરવાની હોય તો પણ તે જ, દેહની બાજુની જ. 'કેમ અલ્યા લીંટિયા !' એવું કહીને તેને વઢે છે. એથી તે બાળકને કેટલો બધો આઘાત થાય છે ! તેના પર કેટલો ખોટો આરોપ મૂકવામાં આવે છે ! તેના નાકમાં લીંટ હોય છે એ વાત સાચી. અને તે કાઢવું જોઈએ અથવા તેની પાસે કઢાવવું જોઈએ એ વાત પણ સાચી. પણ તે સહેજે ન સાફ કરતાં તેને બદલે એ બાળકને આઘાત લગાડવાનો કેવો ભૂંડો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે ! તે બિચારાથી તે સહન થઈ શક્તો નથી. તેને ખેદ થાય છે. તે બાળકના અંતરંગમાં, તેના આત્મામાં સ્વચ્છતા, નિર્મળતા ભરેલી હોવા છતાં તે બિચારા પર આ કેટલો બધો ખોટો નાહકનો આરોપ ! ખરૂં જોતાં તે છોકરો લીંટિયો નથી. અત્યંત સુંદર, મધુર, પવિત્ર, પ્રિય એવો જે પરમાત્મા છે તે જ તે છે. તેનો અંશ તેનામાં છે. પણ તેને કહે છે 'લીંટીયો !' એ લીંટની સાથે તેનો એવો શો સંબંધ છે ? તે છોકરાને તે સમજાતુંયે નથી. આવી તેની સ્થિતિ હોવાથી આ આઘાત તેનાથી સહેવાતો નથી. તેના ચિત્તમાં ક્ષોભ પેદા થાય છે. અને ક્ષોભ પેદા થયો એટલે સુધારાની વાત ભૂલી જવી. તેને બરાબર સમજ પાડી સ્વચ્છ કરવો જોઈએ.

7. પણ આથી ઊલટાં કૃત્યો કરીને આપણે તે બાળકના મન પર તું કેવળ દેહ છે એવી ખોટી વાત ઠસાવીએ છીએ. શિક્ષણશાસ્ત્રમાં આને મહત્વનો સિદ્ધાંત ગણવો જોઈએ. હું જેને શીખવું છું તે સર્વાંગસુંદર છે એવી ગુરૂની ભાવના હોવી જોઈએ. દાખલો કરતાં ન આવડે તો છોકરાને મારે છે. તેને મારવાની વાતને અને તેનો દાખલો ખોટો પડ્યો એ વાતને શો સંબંધ છે ? નિશાળમાં છોકરો મોડો આવે છે તો તેને ગાલ પર તમાચો પડે છે. તેને તમાચો મારવાથી તેના ગાલ પરનું લોહી જોરથી ફરતું થશે તેથી શું તે નિશાળે વહેલો આવતો થશે ? રક્તનું એ જોરથી થતું ભિસરણ કેટલા વાગ્યા છે તેની તેને ખબર આપશે એવું કંઈ છે ખરૂં કે ? વાસ્તવિક રીતે જોતાં એ મારવાની ક્રિયાથી તે બાળકની પશુવૃત્તિને હું વધારૂં છું. આ દેહ એટલે તું એવી તેની ભાવના પાકી કરી આપું છું. એથી તેનું જીવન ભયની, દહેશતની લાગણી પર ઊભું કરવામાં આવે છે. સાચો સુધારો થવાનો હશે, તો તે આવી જબરજસ્તીથી, દેહાસક્તિ વધારીને કદી થઈ શકવાનો

નથી. આ દેહથી હું જુદો છું એ વાત મને પાકી સમજાશે ત્યારે જ હું સુધારો કરી શકીશ.

૮. દેહમાં અથવા મનમાં રહેલા દોષોનું ભાન હોય તેમાં કશું ખોટું નથી. એથી એ દોષો દૂર કરવામાં મદદ થાય છે. પણ હું એટલે દેહ નથી એ વાત સાફ સમજાવી જોઈએ. 'હું' જે છું તે દેહથી તદ્દન ભિન્ન, અત્યંત સુંદર, ઉજ્જવળ, પવિત્ર, અવ્યંગ એટલે કે ખામી વગરનો એવો છું. પોતાના દોષ સુધારવાને માટે જે કોઈ આત્મપરીક્ષણ કરે છે તે આત્મપરીક્ષણ પણ દેહને પોતાનાથી જુદો પાડીને જ કરે છે. કોઈ તેની ખામી બતાવે તેનો તેને ગુસ્સો આવતો નથી. ગુસ્સો ન કરતાં આ શરીરરૂપી અથવા આ મનરૂપી યંત્રમાં દોષ છે કે શું એનો વિચાર કરી ખામીને તે દૂર કરે છે. જે દેહને પોતાની જાતથી અલગ માનતો નથી તે કદી સુધારો કરી શકતો નથી. આ દેહ, આ ગોળો, આ માટી તે જ હું એવો જેનો ખ્યાલ હશે તે સુધારો કેવી રીતે કરશે? દેહ મને મળેલું એક સાધન છે એવું પાકું ધ્યાનમાં ઊતરશે ત્યારે જ સુધારો થશે. મારા રેંટિયામાં કોઈ ખામી બતાવે તો હું તેના પર ચિડાઉં ખરો કે ? ખામી હોય તો તે હું દૂર કરું છું. એવું જ આ દેહનું છે. જેવાં ખેતીનાં ઓજારો હોય છે તેવો આ દેહ છે. પરમેશ્વરના ઘરની ખેતી કરવાનું દેહ એક ઓજાર છે. એ ઓજારમાં બગાડો થાય તો તેને સુધારવું જ જોઈએ. દેહ સાધનરૂપે ખડો છે. આ દેહથી અળગા રહીને દોષમાંથી છૂટવાની કોશિશ મારે કરવી જોઈએ. આ દેહરૂપી સાધનથી હું નિરાળો છું. હું સ્વામિ છું, માલિક છું. આ દેહ પાસે વૈતરૂં કરાવનારો, તેની પાસેથી સારામાં સારૂં કામ લેનારો છું. છેક નાનપણથી દેહથી અળગા થવાની આ વૃત્તિ કેળવવી જોઈએ.

૯. રમતથી અળગો રહેનારો ત્રયસ્થ (એમ્પાયર) જેમ રમતમાં રહેલી ખામી-ખૂબી બરાબર જોઈ શકે છે તે જ પ્રમાણે દેહ, મન ને બુદ્ધિથી અળગા રહેવાથી આપણને તે બધામાં રહેલા ગુણદોષ સમજાશે. કોઈ માણસ કહે છે, 'હમણાં મારી યાદદાસ્ત જરા બગડી છે. એનો શો ઈલાજ કરવો ?' માણસ આવું કહે છે ત્યારે એ સ્મરણશક્તિથી તે જુદો છે એ વાત સ્પષ્ટ થાય છે. તે કહે છે, 'મારી સ્મરણશક્તિ બગડી છે.' એટલે કે તેનું કોઈક સાધન, કોઈક હથિયાર બગડેલું હોય છે. કોઈકનો છોકરો ખોવાઈ જાય છે, કોઈકની ચોપડી ખોવાઈ જાય છે; પણ કોઈ જાતે ખોવાઈ જાય એવું બનતું નથી. છેવટે મરણની ઘડીએ પણ તેનો દેહ છેક બગડી જાય છે, નકામો થઈ જાય છે, પણ તે પોતે અંદરથી નામનોયે બગડ્યો હોતો નથી; તે સંપૂર્ણ હોય છે, નીરોગી હોય છે. આ વાત ખરેખર સમજવા જેવી છે અને એ બરાબર સમજાય તો ઘણીખરી ભાંજગડનો અંત આવે.

૬૯. દેહાસક્તિને લીધે જીવન નકામું થઈ જાય છે

10. દેહ એટલે જ હું એવી જે ભાવના બધે ઠેકાણે ફેલાઈ રહેલી છે તેને લીધે કશોયે વિચાર ન કરતાં આ દેહને વધારવાને માટે માણસે તરેહતરેહનાં સાધનો નિર્માણ કર્યાં છે. એ જોઈને મનમાં ડર લાગે છે. આ દેહ જૂનો થયો, જીર્ણ થયો હોવા છતાં ગમે તેમ કરીને તેને સાબૂત રાખવો એવું કાયમ માણસને લાગ્યા કરે છે. પણ આ દેહ, આ ઉપરની છાલ, આ કાચલી, ક્યાં સુધી સાચવી રખાશે ? બહુ તો મરીએ ત્યાં સુધી. મરણની ઘડી આવી એટલે એક ક્ષણભર પણ દેહ ટકાવી શકાતો નથી. મરણની સામે માણસની બધી એંટ નકામી થઈ જાય છે. આ તુચ્છ દેહને સારૂ તરેહતરેહનાં સાધનો માણસ નિર્માણ કરે છે. આ દેહની તે રાત ને દિવસ ફિકર રાખે છે. હવે તો માણસે કહેવા માંડ્યું છે કે દેહના બચાવને માટે માંસ ખાવામાં વાંધો નથી. માણસનો આ દેહ જાણે ઘણો કીમતી ! તેને બચાવવાને સારૂ માંસ ખાઓ ! જાનવરના શરીરની કિંમત ઓછી. શા સારૂ ઓછી ? માણસનો દેહ કીમતી શાથી ઠર્યો ? કયાં કારણોસર કીમતી સાબિત થયો ? અરે, આ જાનવરો ફાવે તેને ખાય છે. સ્વાર્થ વગર બીજો કશો વિચાર કરતાં નથી. પણ માણસ તેમ કરતો નથી. માણસ પોતાની આસપાસની સૃષ્ટિનું સંરક્ષણ કરે છે તેથી માણસનો દેહ મૂલ્યવાન છે, તેથી કીમતી છે. પણ જે કારણસર માણસનો દેહ કીમતી સાબિત થાય છે તે જ કારણ તું માંસ ખાઈને ઉડાવી દે છે. અરે ભલા માણસ, તું સંયમથી રહે છે, બધા જીવોને માટે મથામણ કરે છે, સૌ કોઈનું જતન કરવાની, સૌને સંભાળવાની વૃત્તિ તારામાં છે, તેના પર તારી મોટાઈ આધાર રાખે છે. પશુની સરખામણીમાં તારામાં આ જે વિશેષતા છે તેને લીધે જ તું માણસ ચડિયાતો ગણાયો છે. એટલા જ કારણસર મનખાદેહને દુર્લભ કહ્યો છે. પણ જે આધારથી માણસ મોટો ગણાયો છે તે જ આધારને માણસ ઉખેડી નાખવા નીકળે તો તેની મોટાઈની ઈમારત ઊભી કેમ રહેશે ? સામાન્ય જાનવર બીજા જીવોનું માંસ ખાવાની જે ક્રિયા કરે છે તે જ ક્રિયા કરવાને માણસ પણ બેધડક તૈયાર થાય છે ત્યારે તેની મોટાઈનો આધાર ખસેડી લેવા જેવું થાય છે. જે ડાળ પર હું બેઠો હોઉં તેને જ કાપવાની હું કોશિશ કરૂં, તેવું એ થયું.

11. વૈદકશાસ્ત્ર તો વળી તરેહતરેહના ચમત્કારો કરતું જાય છે. જાનવરો પર વાઢકાપ કરીને તેમનાં શરીરમાં, જીવતાં પશુઓનાં શરીરોમાં રોગનાં જંતુ પેદા કરવામાં આવે છે અને જે તે રોગની શી અસર થાય છે તે એ શાસ્ત્રવાળાઓ તપાસે છે ! જીવતાં જાનવરોના આવા

હાલહવાલ કરી, તેમને આમ રિબાવી જે જાણકારી મળે તે આ નકામો દેહ બચાવવાને વપરાય છે. અને આ બધું વળી ભૂતદયાને નામે ચાલે છે ! પેલાં જાનવરોનાં શરીરોમાં રોગનાં જંતુ નિર્માણ કરી, તેની રસી બનાવી, તે કાઢી લઈ માણસોનાં શરીરોમાં મૂકવામાં આવે છે ! આવા તરેહતરેહના ભીષણ પ્રયોગો કરવામાં આવે છે. જે દેહને સારૂ આ બધું ચાલે છે તે તો ક્ષણવારમાં ફૂટી જનારા કાચના જેવો છે. એ ક્યારે ફૂટી જશે તેનો જરાયે ભરોસો નથી. માણસના દેહને સંભાળી રાખવાના આ બધા પ્રયાસો છે. પણ છેવટે અનુભવ શો થાય છે ? જેમ જેમ આ તકલાદી શરીરને સંભાળવાનો પ્રયાસ થાય છે તેમ તેમ તેનો નાશ થતો જાય છે એવી પ્રતીતિ થાય છે. તે છતાં દેહને વધારવાના માણસોના પ્રયાસો ચાલુ છે.

12. કેવો ખોરાક લેવાથી બુદ્ધિ સાત્વિક થાય એ વાત તરફ કદી ધ્યાન જતું નથી. મન સારૂં થાય, બુદ્ધિ નિર્મળ રહે તે માટે શું કરવું જોઈએ, શેની મદદ લેવી જોઈએ, એ વાત તરફ માણસ જરાયે જોતો નથી. શરીરનું વજન કેમ વધે એટલી જ વાત તે જુએ છે. પૃથ્વી પરની પેલી માટીને ત્યાંથી ઉપાડી આ શરીર પર કેમ થાપી શકાય, તે માટીના લોચા આ શરીર પર કેમ વળગાવી શકાય એટલી એક જ વાતની તે ફિકર રાખ્યા કરે છે. પણ થાપી થાપીને રાખેલો છાણનો ગોળો સુકાઈને જેમ નીચે પડી જાય છે તે પ્રમાણે શરીર પર વળગાવેલા માટીના લોચા, આ ચરબી પણ આખરે ગળી જાય છે અને આ શરીર પાછું પહેલાંના જેવું ત્યાંનું ત્યાં આવીને ઊભું રહે છે. બહારની માટી શરીર પર થાપવાનું અને શરીરનું વજન દેહથી ઝિલાય નહીં એટલું વધારવાનું પ્રયોજન શું ? શરીર આટલું બધું, લચી પડે તેમ વધારવાથી ફાયદો શો ? આ દેહ મારા હાથમાંનું એક સાધન છે. તે સાધનને બરાબર કામ આપે તેવી સારી સ્થિતિમાં રાખવાને જે કંઈ કરવું જરૂરી હોય તે બધું કરવું. યંત્ર પાસેથી કામ કરાવવાનું છે. યંત્રનું કોઈ અભિમાન , 'યંત્રાભિમાન' જેવું કંઈ હોય ખરૂં કે ? તો પછી આ દેહયંત્રની બાબતમાં પણ એવી જ સ્થિતિ શા સારૂ ન હોય ?

13. ટૂંકમાં, દેહ સાધ્ય નથી પણ સાધન છે એવી બુદ્ધિ કેળવાય ને મજબૂત થાય તો જે નાહકનો આડંબર માણસ વધારતો જાય છે તે વધારશે નહીં. જીવન જુદું જ લાગવા માંડશે. પછી આ દેહને શણગારવામાં તેને મજા નહીં આવે. સાચું જોતાં આ દેહને સાદું કપડું વીંટાળવાનું મળે તો તે પૂરતું છે. પણ ના. એ કપડું સુંવાળું જોઈએ, તેના પર વેલબુટ્ટા, ફૂલો ને નકશી જોઈએ. કાપડને એવું બનાવવાને કેટલાય લોકો પાસે હું મજુરી કરાવું છું. એ બધું શા સારૂ ? દેહના

બનાવવાવાળા ઈશ્વરને શું અક્કલ નહોતી ? શરીરને મજાના ચટાપટા, નકશી વગેરેની જરૂર હોત તો વાઘના શરીર પર મૂક્યા છે તેવા ચટાપટા તેણે તારા શરીર પર પણ ન મૂક્યા હોત કે ? એ તેનાથી બને એવું નહોતું કે ? તેણે મોરને જેવો રંગબેરંગી પીછાંનો કલાપ આપ્યો છે તેવો તને પણ આપ્યો હોત. પણ ઈશ્વરે માણસોને એકરંગી રાખ્યાં છે. તેના પર જરા બીજા બીજા રંગનો ડાઘ લાગે તેની સાથે તેનું સૌંદર્ય ઊડી જાય છે. માણસ છે તેવો જ સુંદર છે. માનવદેહને શણગારવો એવો પરમેશ્વરનો ઉદ્દેશ જ નથી. સૃષ્ટિમાં રહેલું સૌંદર્ય શું જેવું તેવું છે ? એ અસાધારણ સૌંદર્યને નીરખવું એટલું જ માણસનું કામ છે. પણ તે ભુલાવામાં પડ્યો. કહે છે જર્મનીએ અમારો રંગ મારી નાખ્યો. અરે, પહેલાં તારા મનનો રંગ મરી ગયો પછી તને આ કૃત્રિમ રંગોની હોંસ થવા માંડી. તેમને માટે તું પરાવલંબી થયો. નાહક તું દેહ શણગારવાને છંદે ચડ્યો. મનને શણગારવું, બુદ્ધિનો વિકાસ કરવો, હૃદય સુંદર બનાવવું એ બધું આઘું રહી ગયું છે.

૭૦. तत्वमसि

14. એથી ભગવાન આ તેરમા અધ્યાયમાં જે વિચાર રજૂ કરે છે તે બહુ કીમતી છે. 'તું દેહ નથી, તું આત્મા છે.' 'तत्वमसि', તે આત્મરૂપ તું છે એ બહુ મોટો પવિત્ર ઉદ્ગાર છે, પાવન અને ઉદાત્ત ઉચ્ચાર છે. સંસ્કૃત સાહિત્યમાં આ બહુ મોટો વિચાર ગૂંથી લેવામાં આવ્યો છે. 'આ ઉપરનું ઓઢણું, ઉપરની છાલ તું નથી; પેલું નિર્મળ અવિનાશી જે ફળ છે તે તું છે.' જે ક્ષણે 'તે તું છે' એ વિચાર માણસના અંતઃકરણમાં સ્ફુરશે, હું આ દેહ નથી, પેલો પરમાત્મા હું છું એ વિચાર તેના મનમાં ઊઠશે તે ક્ષણે એક પ્રકારનો અનનુભૂત આનંદ તેના મનમાં પેદા થશે. એ મારા રૂપનો નાશ કરવાનું આ સૃષ્ટિમાંની કોઈ ચીજથી બને એવું નથી. કોઈનામાં એ સામર્થ્ય નથી. આવો સૂક્ષ્મ વિચાર એ ઉદગારમાં ભરેલો છે.

15. દેહની પારનું અવિનાશી, નિષ્કલંક જે આત્મતત્વ તે હું છું. તે આત્મતત્વને ખાતર આ દેહ મને મળ્યો છે. જે જે વખતે પરમેશ્વરી તત્વ દૂષિત થતું હશે તે તે વખતે તેના બચાવને સારૂ હું આ દેહને ફેંકી દઈશ. પરમેશ્વરી તત્વને ઉજ્જવળ રાખવાને માટે દેહનો હોમ કરવાને હું હમેશ તૈયાર રહીશ. હું આ દેહ પર સવાર થઈને આવ્યો છું તે મારી આબરૂના કાંકરા ઉડાવવાને માટે નથી આવ્યો. દેહ પર મારી હકુમત ચાલવી જોઈએ. હું દેહને વાપરીશ અને હિત ને મંગળ બંનેને સમૃદ્ધ કરીશ. 'आनंदे भरीन तिन्ही लोक,' ત્રણે લોકને આનંદથી ભરી દઈશ. મહાન

તત્વોને ખાતર આ દેહને હું ફેંકી દઈશ અને ઈશ્વરનો જયજયકાર ફેલાવીશ. તાલેવંત માણસ એક વસ્ત્ર મેલું થતાં તેને ફેંકી દઈ બીજું લે છે તેમ હું પણ કરીશ. કામને માટે આ દેહનો ઉપયોગ છે. જ્યારે આ દેહ કામ આપે એવો નહીં રહે ત્યારે એને ફેંકી દેવામાં મને જરાયે વાંધો આવવાનો નથી.

16. સત્યાગ્રહમાં આપણને આ જ કેળવણી મળે છે. દેહ અને આત્મા બે અલગઅલગ ચીજો છે આ વાત માણસના ધ્યાનમાં આવશે, એમાંનો મર્મ જ્યારે તે ઓળખશે તે જ વખતે તેની સાચી કેળવણીની, તેના સાચા વિકાસની શરૂઆત થઈ જાણવી. તે જ વખતે સત્યાગ્રહ સધાશે. એથી આ ભાવના દરેક જણે કેળવી બરાબર દિલમાં ઠસાવવી. દેહ નિમિત્તમાત્ર સાધન છે, પરમેશ્વરે આપણને બક્ષેલું હથિયાર છે. જે દિવસે એનો ઉપયોગ પૂરો થાય તે દિવસે આ દેહને ફેંકી દેવાનો છે. શિયાળામાં વાપરવાનાં ગરમ કપડાં આપણે ઉનાળામાં ફેંકી દઈએ છીએ. રાત્રે ઓઢેલા કામળા આપણે સવારે કાઢી નાખીએ છીએ, સવારનાં કપડાં બપોરે ઉતારી નાખીએ છીએ, તેવું જ આ દેહનું છે. જ્યાં સુધી આ દેહનું કામ છે ત્યાં સુધી તેને આપણે રાખીશું, સંઘરીશું. જે દિવસે એની પાસેથી કામ મળતું બંધ થશે તે દિવસે આ દેહરૂપી કપડાને ઉતારીને ફેંકી દઈશું. આત્માના વિકાસને માટે આ યુક્તિ ભગવાન અહીં બતાવી રહેલા છે.

૭૧. જુલમી લોકોની સત્તા જતી રહી

17. દેહથી હું જુદો છું એ વાત જ્યાં સુધી આપણા ધ્યાનમાં ઊતરી નથી ત્યાં સુધી જુલમગાર લોકો આપણા પર જુલમ ગુજારતા રહેશે, આપણને ગુલામ બનાવતા રહેશે, આપણા બેહાલ કરતા રહેશે. ભયને લીધે જ જુલમ ગુજારવાનું બની શકે છે. એક રાક્ષસ હતો. તેણે એક માણસને પકડયો. રાક્ષસ તેની પાસે કાયમ કામ કરાવે. માણસ કામ ન કરે તો રાક્ષસ કહે, "તને ખાઈ જઈશ, તને ગળી જઈશ." શરૂ શરૂમાં માણસને ધાક લાગતો. પણ પછી જ્યારે હદ થવા માંડી ત્યારે તેણે કહ્યું, "ખાઈ જા, ખાવો હોત તો એક વાર ખાઈ નાખ." પણ પેલો રાક્ષસ તેને થોડો જ ખાવાનો હતો ? તેને તો ગુલામ નેકર જોઈતો હતો. માણસને ખાઈ જાય પછી તેનું કામ કોણ કરે ? દર વખતે ખાઈ જવાની ધમકી રાક્ષસ આપતો, પણ 'જા ખાઈ જા,' એવો જવાબ મળતાંની સાથે જુલમ અટકી ગયો. જુલમ કરવાવાળા લોકો બરાબર જાણે છે કે આ લોકો દેહને વળગી રહેનારા છે. એમના દેહને કષ્ટ આપીશું એટલે એ દબાઈને ગુલામ થયા વગર રહેવાના નથી. પણ દેહની આ આસક્તિ તમે ચોડશો એટલે તાબડતોબ તમે સમ્રાટ

બનશો, સ્વતંત્ર થશો. પછી સર્વ સામર્થ્ય તમારા હાથમાં આવશે. પછી તમારા પર કોઈની સત્તા ચાલશે નહીં. પછી જુલમ કરનારનો આધાર તૂટી જાય છે. 'હું દેહ છું' એ ભાવના મૂળમાં તેમનો આધાર હોય છે. તેમને લાગે છે કે આ લોકોના દેહને દુઃખ આપીશું એટલે એ લોકો આપણા તાબામાં રહેશે. તેથી જ એ લોકો હંમેશ ધાકધમકીની ભાષા વાપરે છે.

18. 'હું દેહ છું' એવી જે મારી ભાવના હોય છે તેને જ લીધે સામાને મારા પર જુલમ કરવાની, મને સતાવવાની ઈચ્છા થાય છે. પણ વિલાયતમાં થઈ ગયેલા શહીદ ક્રૅમ્નરે શું કહ્યું હતું ? 'મને બાળવો છે ? બાળો. આ જમણો હાથ પહેલો બાળો !' અથવા પેલા બે શહીદ લૅટિમર અને રીડલેએ શું કહ્યું ? 'અમને બાળો છો ? અમને બાળવાવાળા કોણ છે ? અમે તો ધર્મની એવી જ્યોત ચેતાવી રહ્યા છીએ કે જે કદી ઠરવાની નથી. દેહની આ મીણબત્તી, આ ચરબી સળગાવીને સત્ તત્વોની જ્યોત સળગતી રાખવાનું તો અમારૂં કામ છે. દેહ જશે. અને તે તો જવાનો જ છે.'

19 . સૉક્રેટિસને ઝેર પાઈને મારી નાખવાની સજા ફરમાવવામાં આવી હતી. તે વખતે તેણે કહ્યું, "હું હવે ઘરડો થયો છું. ચાર દહાડા પછી આ દેહ મરવાનો જ હતો. જે મરવાનો જ હતો તેને મારીને તમે લોકોએ શો પુરૂષાર્થ સાધ્યો તે તમે જાણો. પણ આ બાબતનો વિચાર તો કરશો કે નહીં ? દેહ મરવાનો છે એ નક્કી હતું. મરવાવાળી ચીજને તમે મારી તેમાં તમારી શી મોટાઈ ?" જે દિવસે સૉક્રેટિસને મરવાનું હતું તેની આગલી રાતે આત્માના અમરપણાની વાત તે પોતાના શિષ્યોને સમજાવી રહ્યો હતો. પોતાના શરીરમાં ઝેર ફેલાઈ ગયા પછી શરીરને કેવી વેદના થશે તેની વાતો તે બહુ મોજથી કહેતો હતો. તેની તેને જરાયે ફિકર કે ચિંતા નહોતી. આત્માના અમરપણાની ચર્ચા પૂરી થયા બાદ એક શિષ્યે તેને પૂછ્યું, "તમારા મરણ પછી તમને કેવી રીતે દાટીશું ?" ત્યારે સૉક્રેટિસે કહ્યું, "અરે ડાહ્યા, પેલા મને મારનારા ને તું મને દાટનારો ખરૂં ને ? પેલા મારનારા મારા વેરી ને તું દાટનારો મારા પર ભારે પ્રેમ રાખનારો, એમ ને ? પેલો પોતાના ડહાપણમાં મને મારશે ને તું તારા ડહાપણમાં મને દાટશે, એમ ને ? પણ અલ્યા, તું કોણ મને દાટનારો ? હું તમને બધાને દાટીને પાછળ રહેવાનો છું ! મને શામાં દાટશો ? માટીમાં દાટશો કે તપખીરમાં દાટશો ? મને કોઈ મારી શકતું નથી; કોઈ દાટી શકતું નથી. મેં અત્યાર સુધી શું કહ્યું ? આત્મા અમર છે. તેને કોણ મારનાર છે ? કોણ દાટનાર છે ?" અને ખરેખર, આજ અઢી હજાર વરસે તે મહાન સૉક્રેટિસ બધાયને દાટીને પાછળ જીવતો રહ્યો છે !

૭૨. પરમાત્મશક્તિ પર ભરોસો

20. સારાંશ કે જ્યાં લગી દેહની આસક્તિ છે, જ્યાં સુધી દેહની બાબતમાં ડર છે ત્યાં સુધી સાચો બચાવ થવાનો નથી, ત્યાં સુધી કાયમ ધાસ્તી રહેવાની છે. જરા સૂતા એટલે સાપ આવીને ડંખ તો નહીં મારી જાય, ચોર આવીને મારો નિકાલ તો નહીં લાવે એવું લાગ્યા કરશે. માણસ સૂતી વખતે ઓશીકા આગળ લાકડી રાખે છે. શા માટે ? કહે છે, ' પાસે રાખવી સારી. ચોરબોર આવે તો કામ આવે. ' અરે ભલા માણસ, ચોરે જ તે દંડો તારા માથામાં ઝીંક્યો તો ? ચોર લાઠી ભૂલી ગયો હોય એટલે તેને માટે તેં આગળથી તૈયારી રાખી છે એમ સમજ ! અરે, તું કોને ભરોસે ઊંઘી જાય છે તેનો તો વિચાર કર. ઊંઘતી વખતે તું કેવળ દુનિયાના હાથમાં હોય છે. તું જાગતો હશે તો પોતાનો બચાવ કરશે ને ? ઊંઘમાં તારો બચાવ કોણ કરશે?

21. હું કોઈ એક શક્તિ પર ભરોસો મૂકીને ઊંઘી જાઉં છું. જે શક્તિને ભરોસે વાઘ, ગાય વગેરે બધાં ઊંઘી જાય છે તે જ શક્તિ પર ભરોસો રાખીને હું પણ ઊંઘું છું. વાઘને પણ ઊંઘ આવે છે. આખી દુનિયાની સાથે જેણે વેર બાંધ્યું છે અને જે ઘડી ઘડી પાછું ફરીને જોતો રહે છે તે સિંહ પણ ઊંઘી જાય છે. પેલી શક્તિ પર વિશ્વાસ ન હોત તો થોડા સિંહ સૂઈ જાય અને થોડા જાગતા રહી પહેરો ભરે એવો કંઈક બંદોબસ્ત સિંહોને કરવો પડયો હોત. જે શક્તિ પર ભરોસો રાખી ક્રૂર એવા વાઘ, વરૂ, સિંહ વગેરે પણ નિરાંતે ઊંઘી જાય છે તે જ વિશ્વવ્યાપક શક્તિને ખોળે હું પણ સૂતો છું. માના ખોળામાં બાળક સુખેથી નિરાંતે ઊંઘી જાય છે. તે બાળક તે વખતે જાણે આખી દુનિયાનો બાદશાહ હોય છે ! આ વિશ્વંભર માતાને ખોળે તમારે, મારે પણ એવી જ રીતે પ્રેમથી, વિશ્વાસથી અને જ્ઞાનપૂર્વક ઊંઘતાં શીખવું જોઈએ. જેના ધાર પર મારૂં આ આખું જીવન છે તે શક્તિનો મારે વધારે ને વધારે પરિચય કેળવવો જોઈએ. તે શક્તિ ઉત્તરોત્તર મને પ્રતીત થતી જવી જોઈએ. એ શક્તિને વિષે મને જેટલી ખાતરી થયેલી હશે તેટલું મારૂં રક્ષણ વધારે થશે. જેમ જેમ એ શક્તિનો મને અનુભવ થતો જશે તેમ તેમ મારો વિકાસ થતો જશે. આ તેરમા અધ્યાયમાં આ વાતનો થોડોક્રમ બતાવવો પણ શરૂ કરેલો છે.

૭૩. પરમાત્મશક્તિનો ઉત્તરોત્તર અનુભવ

22. જ્યાં સુધી દેહમાં રહેલા આત્માનો વિચાર આવ્યો નથી ત્યાં સુધી માણસ સામાન્ય ક્રિયાઓમાં ગૂંચવાયેલો રહે છે. ભૂખ લાગે એટલું ખાવું, તરસ લાગે એટલું પાણી પીવું અને ઊંઘ

આવે એટલે સૂઈ જવું એથી વધારે બીજી કોઈ વાતની તેને ખબર હોતી નથી. એ બધી વાતોને માટે તે લડશે, તે બધીને માટે લોભ રાખશે. આમ દૈહિક ક્રિયાઓમાં જ તે મશગુલ રહે છે. વિકાસની શરૂઆત એ પછી થાય છે. આટલે સુધી આત્મા માત્ર જોયા કરે છે. ઘૂંટણિયે પડીને કૂવા તરફ જનારા નાના બચ્ચાની પાછળ સતત નજર રાખતી મા જેમ ઊભી હોય છે તે પ્રમાણે આત્મા ઊભો હોય છે. શાંતિથી તે બધી ક્રિયાઓ જોયા કરે છે. આને उपद्रष्टाની, સાક્ષીરૂપે બધું જોયા કરનારની સ્થિતિ કહી છે.

23. આત્મા જુએ છે પણ હજી સંમતિ આપતો નથી. પરંતુ પોતાને કેવળ દેહરૂપ માનીને ક્રિયા કરનારો આ જીવ આગળ ઉપર જાગે છે. પોતે પશુના જેવું જીવન વિતાવે છે એ વાતનું તેનામાં ભાન જાગે છે. જીવ આમ વિચારવા લાગે છે એટલે નૈતિક ભૂમિકા શરૂ થાય છે. પછી યોગ્ય કે અયોગ્ય એવો સવાલ ડગલે ને પગલે ઊભો થાય છે. પછી માણસ વિવેક કરવા માંડે છે.તેની પૃથક્કરણાત્મક બુદ્ધિ જાગતી થાય છે. તેની સ્વૈર ક્રિયાઓ અટકી જાય છે. તેનામાં સ્વચ્છંદ રહેતો નથી ને સંયમ આવે છે.

24. આ નૈતિક ભૂમિકા પર જીવ પહોંચે છે એટલે પછી આત્મા કેવળ શાંત બેસી રહીને જોયા કરતો નથી. તે અંદરથી અનુમોદન આપે છે. અંદરથી ‘ શાબાશ ’ એવો ધન્યવાદનો અવાજ ઊઠે છે. હવે આત્મા કેવળ उपद्रष्टा ન રહેતાં अनुमन्ता થાય છે. ભૂખ્યો અતિથિ બારણે આવે અને તમે તમારી સામેની પીરસેલી થાળી તેને આપી દો પછી રાત્રે એ સત્કૃત્યનું સ્મરણ થાય તે વખતે જોજો તમને કેટલો બધો આનંદ થાય છે ! અંદરથી આત્મા ધીમેથી કહે છે, “ બહુ સારૂં કર્યું. ” મા દીકરાના વાંસા પર હાથ ફેરવી કહે કે, ‘ સારૂં કર્યું બેટા ’ તો દુનિયાની બધીયે બક્ષિસ પોતાને મળી ગઈ એમ તેને લાગે છે. તે જ પ્રમાણેહૃદયસ્થ પરમાત્માનો ‘ શાબાશ બેટા ’ શબ્દ આપણને પ્રોત્સાહન આપે છે, ઉત્સાહ આપે છે. આ વખતે જીવ ભૌતિક જીવનમ છોડી નૈતિક જીવનની ભૂમિકા પર ઊભો હોય છે.

25. એની આગળની ભૂમિકા આ પ્રમાણેની છે. નૈતિક જીવનમાં કર્તવ્ય કરતાં કરતાં, માણસ મનના બધાયે મળ ધોઈ કાઢવાની કોશિશ કરે છે. પણ એવી કરતો કરતો તે થાકે છે. એ વખતે જીવ પ્રર્થના કરે છે કે, ‘ હે ઈશ્વર, મારા પ્રયત્નોની હવે પરાકાષ્ઠા થઈ. મને વધારે શક્તિ આપ, બળ આપ. ’ જ્યાં સુધી બધીયે કોશિશ થઈ રહેતી નથી અને પોતે એકલે હાથે હવે પહોંચી

વળી શકે એમ નથી એવો નુભવ માણસને થતો નથી ત્યાં સુધી પ્રાર્થનાનો મર્મ તેના ધ્યાનમાં ઊતરતો નથી. પોતાની બધીયે શક્તિ ખરચી નાખવા છતાં તે પૂ રી પડતી નથી એમ જોઈ આર્ત થઈ ઈશ્વરને આંગણે દ્રૌપદીની માફક ધા નાખવી. પરમેશ્વરી કૃપાનું ઝરણું, એની સહાયનો ઝરો કાયમ વહ્યા કરે છે. જેને જેને તરસ લાગે તે સૌને ત્યાં જઈને પાણી પીવાનો હક છે. જેને ખોટ પડે તેણે માગી લેવું. આ ત્રીજી ભૂમિકા પર આવી જાતનો સંબંધ હોય છે. પરમાત્મા વધારે નજીક આવે છે. હવે ખાલી શબ્દોથી શાબાશ ન કહેતાં તે સહાય કરવાને દોડી આવે છે.

26. પહેલાં પરમેશ્વર આઘો ઊભો હતો. ગુરૂ શિષ્યને ' દાખલો કર ' એમ કહીને આઘે ઊભો રહી જોયા કરે છે તેમ ભોગમય જીવનમાં જીવ ગૂંથાયેલો હોય છે ત્યારે આઘે રહીને પરમાત્મા તેને કહે છે, ' ઠીક છે, ચાલવા દે ધમપછાડા. ' એ બાદ જીવ નૈતિક ભૂમિકાએ પહોંચે છે. એ વખતે પરમાત્માથી કેવળ તટસ્થ રહી શકાતું નથી. જીવને હાથે સત્કર્મ થાય છે એવું જોતાંવેંત તે આસ્તે રહીને ડોકાય છે ને કહે છે ' શાબાશ. ' આમ સત્કર્મો થતાં થતાં ચિત્તના સ્થૂળ મળ દૂર થાય છે ને સૂક્ષ્મ મળ ધોવાનો વખત આવે છે અને જ્યારે તે બાબતમાં બધા પ્રયત્ન અધૂરા પડે છે ત્યારે આપણે પરમેશ્વરને સાદ પાડીએ છીએ. અને તે આપણને ' આ આવ્યો ' એવો સામો જવાબ આપે છે. તે દોડી આવે છે. ભક્તનો ઉત્સાહ અધૂરો પડે છે એવું જોતાંની સાથે તે આવીને ઊભો રહે છે. જગતનો સેવક સૂર્યનારાયણ તમારે આંગણે ઊભેલ જ છે. પણ સૂર્ય બંધ બારણું વીંધીને અંદર દાખલ થતો નથી કેમકે તે સેવક છે. તે સ્વામીની મર્યાદા રાખે છે. તે બારણાને ધક્કા મારતો નથી. અંદર માલિક સૂતેલા હશે તો આ સૂર્યરૂપી સેવક તેની મર્યાદા રાખી બારણા બહાર ચૂપચાપ ઊભો જ હશે. પણ બારણું જરાક જ ખોલો એટલે પોતાનો બધો પ્રકાશ સામટો સાથે લઈને તે અંદર આવશે અને અંધારાને નસાડી મૂકશે. પરમાત્મા પણ એવો જ છે. તેની પાસે મદદ માગો કે હાથ ઊંચા કરી દોડી આવ્યો જાણો. કેડ પર હાથ રાખી ભીમાને કાંઠે તે સજ્જ થઈને ઊભો જ છે. उभारूनि बाहे विठो पालवीत आहे ।। બંન્ને હાથ ફેલાવી વિઠોબા ભેટવાને ઈશારો કરી રહેલો છે. આવાં વર્ણનો તુકારામ વગેરેએ કરેલાં છે. નાક ખુલ્લું રાખો કે હવા અંદર ગયા વગર રહેતી નથી. બારણું જરાસરખું ખોલો કે પ્રકાશ અંદર પેઠો જ જાણો. હવા અને પ્રકાશ એ બેના દાખલા પણ મને અધૂરા લાગે છે. તેમના કરતાંયે પરમેશ્વર વધારે નજીક રહેવાવાળો છે, વધારે ઉત્સુક છે. હવે તે ઉપદ્રષ્ટા ને અનુમન્તા ન રહેતાં भर्ता, બધી રીતે મદદ કરનારો થાય છે. મનના મળ ધોવાને વખતે અગતિક થઈ આપણે કહીએ છીએ કે, 'મારી નાડ તમારે હાથે, હરિ સંભાળજો રે,' 'तू ही एक मेरा मददगार है, तेरा आसरा

मुझको दरकार है ।' એવી આપણે પ્રાર્થના કરીએ છીએ. પછી તે દયાઘન આઘો ઊભો રહી જોયા કરશે ખરો કે ? ભક્તની વહારે ધાનારો પરમાત્મા, અધૂરૂં પૂરૂં કરવાવાળો તે પ્રભુ આગળ આવે છે. પછી તે રોહિદાસનાં ચામડાં ધોશે, સજન કસાઈનું માંસ વેચશે, કબીરનાં શેલાં વણશે અને જનાબાઈની ઘંટીએ બેસી તેને દળવા લાગશે.

27. આની આગળનું પગથિયું, પરમેશ્વરના કૃપાપ્રસાદથી કર્મનું જે ફળ મળ્યું હોય તે ફળ પણ આપણે સારૂ આપણી પાસે ન રાખતાં પરમેશ્વરને અર્પણ કરવાની ભૂમિકાનું આવે છે. જીવ ઈશ્વરને કહે છે, 'તારૂં ફળ તું જ લઈ લે.' ઈશ્વરે દૂધ પીવું જોઈએ વી નામદેવે હઠ પકડી. એ વાતમાં ખૂબ મીઠાશ રહેલી છે. એ બધુંયે કર્મફળરૂપી દૂધ નામદેવ ઈશ્વરને અર્પણ કરવા માગે છે. આ રીતે જીવનની આખીયે મૂડી, બધી કમાણી જેની કૃપાથી મળી તેને જ પાછી અર્પણ કરવાની છે. ધર્મરાજ સ્વર્ગમાં પગ મૂકવા જાય છે. ત્યાં તેમની સાથે ગયેલા કૂતરાને સ્વર્ગમાં દાખલ થવાની મનાઈ થાય છે. એટલે જીવનનાં બધાંયે પુણ્યના બદલામાં મળેલો સ્વર્ગલાભ ધર્મરાજ પલકવારમાં જતો કરે છે. એ જ પ્રમાણે ભક્ત પણ બધોયે ફળલાભ સામટો ઈશ્વરને અર્પણ કરે છે. उपद्रष्टा, अनुमन्ता અને भर्ता એ બધાં સ્વરૂપોએ પ્રતીત થનારો એ પરમાત્મા હવે भोक्ता બને છે. શરીરમાં રહીને તે ખુદ પરમાત્મા ભોગ ભોગવી રહેલો હોય એવી ભૂમિકા પર જીવ ચડે છે.

28. આ પછી સંકલ્પ કરવાનુંયે છોડી દેવાનું છે. કર્મનાં ત્રણ પગથિયાં છે. પહેલાં આપણે સંકલ્પ કરીએ છીએ, પછી કાર્ય કરીએ છીએ અને પછી ફળ આવે છે. કર્મને માટે પ્રભુની મદદ લઈ જે ફળ મળ્યું તે ફળ પણ તેને જ અર્પણ કર્યું. કર્મ કરનારો પરમેશ્વર, ફળ ચાખનારો પરમેશ્વર અને હવે તે કર્મનો સંકલ્પ કરનારો પણ પરમેશ્વરને જ થવા દે. આમ કર્મના આદિમાં, મધ્યમાં અને અંતમાં એમ બધે પ્રભુને જ રહેવા દે. જ્ઞાનદેવે કહ્યું છે,

' माळियें जेउतें नेलें । तेउतें निवांत चि गेलें
तया पाणिया ऐसें केलें । होआवें गा ।। '

માળી જ્યાં લઈ જવા માગતો હોય ત્યાં શાંતિથી જનારા પાણી જેવો થા. માળીને પાણી જ્યાં જ્યાં લઈ જવું હોય ત્યાં તે વગર તકરારે જાય છે. માળીને ગમતાં ફૂલઝાડ અને ફળઝાડને તે પોષે છે. તે જ પ્રમાણે તારે હાથે શું થાય તે તેને , તે માળીને જ મક્કી કરવા દે. મારા ચિત્તમાં

ઊઠતા બધાયે સંકલ્પોની જવાબદારી તેને જ સોંપવા દે. મારો પોતાનો ભાર મેં ઘોડાની પીઠ પર લાદ્યો છે તો પછી મારા બચકાનું વજન હું વળી મારે માથે લઈને શા સારૂ બેસું ? તેને પણ ઘોડાની પીઠ પર જ મૂકવા દે. મારે માથે વજન લઈ હું ઘોડા પર બેસું તોયે તેનો ભાર ઘોડાને જ છે. તો પછી ચાલ જીવ,બધો ભાર તેની પીઠ પર જ મૂકવા દે, મ જીવનની બધીયે ચળવળો, નાચકૂદ અને તેની બધીયે ખિલવણી કરનારો, બધું આખરે પરમેશ્વર જ થઈ રહે છે. તારા જીવનનો તે હવે 'महेश्वर' બને છે. આ રીતે વિકાસ પામતાં પામતાં આખુયે જીવન ઈશ્વરમય થાય છે. પછી માત્ર આ દેહનો પડદો આડો રહી જાય છે. તે પણ ઊડી જાય એટલે જીવ ને શિવ, આત્મા ને પરમાત્મા એક થઈ જાય છે.

29. આ રીતે ' उपद्रष्टानुमन्ता च भर्ता भोक्ता महेश्वरः – સાક્ષીમાત્ર, અનુજ્ઞાતા, ભર્તા, ભોક્તા, મહેશ્વર, એવે સ્વરૂપે આપણે પરમેશ્વરનો વધારે ને વધારે અનુભવ કરવાનો છે. પ્રભુ પહેલાં કેવળ તટસ્થપણે જોયા કરે છે. પછી નૈતિક જીવનની શરૂઆત થતા આપણે હાથે સત્કર્મો થવા માંડે છે એટલે તે શાબાશી આપે છે. પછી ચિત્તના સૂક્ષ્મ મળ ધોઈ કાઢવાને પોતાના પ્રયાસ અધૂરા પડે છે અને ભક્ત ધા નાખે છે ત્યારે અનાથનાથ વહારે ધાય છે. તે પછી ફળ પણ ઈશ્વરને અર્પણ કરી તેને જ ભોક્તા બનાવવાનો છે અને પછી બધાયે સંકલ્પો પણ તેને જ સોંપી દઈ આખું જીવન હરિમય કરવાનું છે. આવું માનવીનું આ છેવટનું સાધ્ય છે. કર્મયોગ અને ભક્તિયોગની બે પાંખો વડે ઊડતાં ઊડતાં સાધકે આવા પ્રકારની આ છેવટની મજલ પૂરી કરી આખરને મુકામે પહોંચવાનું છે.

૭૪. નમ્રતા, નિર્દંભપણું વગેરે પાયાની જ્ઞાન-સાધના

30. આ બધું પાર પાડવાને નૈતિક સાધનાનો મજબૂત, પાકો પાયો જોઈએ. સત્યાસત્યનો વિવેક કરી, સત્ય પકડી લઈ તેને વળગવું જોઈએ. સારાસાર જોઈ લઈ સાર પકડવો જોઈએ. છીપો ફેંકી દઈ મોતી એકઠાં કરી લેવાં જોઈએ. આ રીતે જીવનની શરૂઆત કરવી જોઈએ. પછીથી આત્મપ્રયત્ન અને ઈશ્વરી કૃપા એ બંનેને જોરે ઉપર ચડતા જવું જોઈએ. આ આખી સાધનામાં દેહથી આત્માને અળગો પાડતાં આપણે શીખ્યા હોઈશું તો ખૂબ મદદ થશે. આવે પ્રસંગે મને ઈશુ ખ્રિસ્તનું બલિદાન યાદ આવે છે. તેને ક્રૂસની સાથે ખીલાથી જડીને મારતા હતા. તે વખતે ઈશુના મોઢામાંથી 'હે ઈશ્વર, આ બધા આમ શા સારૂ જુલમ કરતા હશે,' એવાં વેણ બહાર પડ્યાં કહેવાય છે. પણ પછી તરત જ ભગવાન ઈશુએ પોતાનું સમતોલપણું સાચવી લીધું અને તેમણે

કહ્યું, "હે ઈશ્વર, તારી ઈચ્છા પાર પડો. એ લોકોને ક્ષમા કર. પોતે શું કરે છે તેનું એમને ભાન નથી." ઈશુના આ દાખલામાં ઘણો ઊંડો મર્મ રહેલો છે. દેહથી આત્માને કેટલો અળગો પાડવો જોઈએ તેની એ નિશાની છે. કેટલી મજલ કાપવાની છે અને કેટલી કાપવાનું શક્ય છે એ વાત ઈશુના જીવન પરથી જાણવાની મળે છે. દેહ છોતરાની માફક ખરી પડે ત્યાં સુધી આ મજલ પહોંચી. આત્માને દેહથી અળગો પાડવાનો વિચાર જ્યારે જ્યારે મારા મનમાં આવે છે તે બધે વખતે ઈશુનું જીવન મારી નજર સામે ખડું થાય છે. દેહથી તદ્દન અળગા થઈ ગયાનો, તેનો સંબંધ છૂટી ગયાનો અનુભવ થયાની એ વાત ખ્રિસ્તનું જીવન બરાબર બતાવે છે.

31. દેહ અને આત્મા એ બેનું પૃથક્કરણ સત્યાસત્યવિવેક વગર થઈ શકે એવું નથી. એ વિવેક, એ જ્ઞાન બરાબર પચવું જોઈએ. જ્ઞાનનો અર્થ આપણે જાણવું એવો કરીએ છીએ. પણ બુદ્ધિથી જાણવું એ જ્ઞાન નથી. મોંમાં બુક્કા મારવાથી ભોજન થતું નથી. મોંમાં ભરેલું બરાબર ચવાઈને ગળે ઊતરવું જોઈએ, ત્યાંથી આગળ હોજરીમાં પહોંચવું જોઈએ, અને ત્યાં તે પચીને તેનો રસ થાય એટલે આખા શરીરને લોહીરૂપે પહોંચી તેનાથી પુષ્ટિ મળવી જોઈએ. આટલું થાય ત્યારે સાચું ભોજન થયેલું જાણવું. તે જ પ્રમાણે એકલી બુદ્ધિથી જાણવાથી કામ સરતું નથી. જાણ્યા પછી જાણેલું જીવનમાં ઊંડું ઊતરવું જોઈએ, હૃદયમાં પચવું જોઈએ. તે જ્ઞાન હાથ, પગ, આંખો એ બધાંમાંથી પ્રગટ થતું રહેવું જોઈએ. સર્વ જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને કર્મેન્દ્રિયો વિચારપૂર્વક કર્મ કરતી હોય એવી સ્થિતિ થવી જોઈએ. એથી આ તેરમા અધ્યાયમાં ભગવાને જ્ઞાનની ઘણી સુંદર વ્યાખ્યા કરી છે. સ્થિતપ્રજ્ઞના લક્ષણોની માફક આ જ્ઞાનનાં લક્ષણો છે. नम्रता दंभ-शून्यत्व अहिंसा ऋजुता क्षमा - નિર્માનતા, અહિંસા, ને અદંભ, આર્જવ, ક્ષમા વગેરે વીસ ગુણો ભગવાને ગણાવ્યા છે. એ ગુણોને જ્ઞાન કહીને જ ભગવાન અટક્યા નથી. તેમનાથી જે જે કંઈ ઊલટું છે તે બધું અજ્ઞાન છે એમ તેમણે સાફ કહ્યું છે. જ્ઞાનની જે સાદના બતાવી છે તે સાધના જ જ્ઞાન છે. સૉક્રેટિસ કહેતો, 'સદગુણને જ હું જ્ઞાન સમજું છું.' સાધના અને સાધ્ય બંને એકરૂપ છે.

32. ગીતામાં ગણાવેલાં આ વીસ સાધનોનાં જ્ઞાનદેવે અઢાર જ કર્યાં છે. જ્ઞાનદેવે એ સાધનોનું ઘણી ઊંડી લાગણીથી વર્ણન કર્યું છે. આ સાધનોના, આ ગુણોના પાંચ જ શ્લોક ભગવદગીતામાં છે. પણ જ્ઞાનદેવે વિસ્તાર કરી એ પાંચ શ્લોકો પર સાતસો ઓવી લખી છે. સદગુણોની ખિલવણી સમાજમાં થાય, સત્યસ્વરૂપ પરમાત્માનો મહિમા સમાજમાં વધે એ બાબતની જ્ઞાનદેવને તાલાવેલી લાગેલી હતી. આ ગુણોનું વર્ણન કરતાં જ્ઞાનદેવે પોતાનો બધો

અનુભવ એ ઓવીઓમાં ઠાલવ્યો છે. મરાઠી ભાષા બોલનારા લોકો પર તેમનો એ અનંત ઉપકાર છે. જ્ઞાનદેવના રોમેરોમમાં એ ગુણો ઊંડા ઊતરેલા છે. પાડાને મારેલી ચાબુકના સોળ જ્ઞાનદેવની પીઠ પર દેખાયા હતા. ભૂતમાત્રને માટે તેમની આવી ઊંડી કરૂણા હતી. આવા કારૂણ્યથી ભરેલા હૃદયમાંથી જ્ઞાનદેવે જ્ઞાને શ્વરી પ્રગટ કરી. એ ગુણનું તેમણે વિવેચન કર્યું. તેમણે લખેલું એ ગુણવર્ણન વાંચવું, તેનું મનન કરવું અને તેને અંતરમાં ઠસાવવું. જ્ઞાનદેવની મીઠી બોલી મને ચાખવાની મળી તે સારૂ હું ધન્યતા અનુભવું છું. જ્ઞાનદેવની મીઠી ભાષા મારા મોંમાં બેસે તેટલા ખાતર મને ફરી જન્મ મળે તોયે હું ધન્યતા અનુભવું. ખેર, ઉત્તરોત્તર વિકાસ કરતાં કરતાં, આત્માથી દેહને અળગો કરતાં કરતાં સૌ કોઈએ આખુંયે જીવન પરમેશ્વરમય કરવાના પ્રયત્નમાં મંડયા રહેવું.

< > < > < >

<u>અધ્યાય ચૌદમો</u>

ગુણોત્કર્ષ અને ગુણનિસ્તાર

૭૫. પ્રકૃતિનું વિશ્લેષણ

1. આજનો ચૌદમો અધ્યાય એક રીતે પાછલા અધ્યાયની પૂર્તિ કરે છે. આત્માને ખરેખર કંઈક કરીને મેળવવાનો છે એવી વાત નથી. આત્મા સ્વયંપૂર્ણ છે. આપણા આત્માની સ્વાભાવિક ઉપર જનારી ગતિ છે. પણ કોઈક ચીજને ભારે વજન બાંધો એટલે તે જેમ નીચે ખેંચાય છે તેમ આ દેહનો ભાર આત્માને નીચે ખેંચે છે. પાછલા અધ્યાયમાં આપણે જોઈ ગયા કે ગમે તે ઉપાયે દેહ અને આત્માને આપણે અલગ પાડી શકીએ તો પ્રગતિ કરવાનું બની શકે. આ વાત અઘરી હશે, છતાં તેનાથી મળનારૂં ફળ પણ બહુ મોટું છે. આત્માના પગમાં જડાયેલી દેહની બેડી આપણે તોડી શકીએ તો અતિશય આનંદ મળે એમ છે. પછી માણસ દેહનાં દુઃખોથી દુઃખી નહીં થાય. તે સ્વતંત્ર થશે. આ એક દેહરૂપી ચીજને જીતી લીધા પછી માણસ પર કોણ સત્તા ચલાવી શકશે ? જે પોતાની જાત પર રાજ્ય કરે છે તે વિશ્વનો સમ્રાટ બને છે. દેહની આત્મા પરની સત્તા દૂર કરો. દેહનાં સુખદુઃખ વિદેશી છે, તે પારકાં છે; તેમનો આત્માની સાથે જરાયે સંબંધ નથી.

2. આ સુખદુઃખ કેટલા પ્રમાણમાં અળગાં કરવાં એનો ખ્યાલ ભગવાન ખ્રિસ્તનો દાખલો લઈ મેં અગાઉ આપ્યો હતો. દેહ તૂટીને પડી જતો હોય તે વખતે પણ અત્યંત શાંત તેમ જ આનંદમય કેમ રહી શકાય તે ઈશુ બતાવે છે. પણ દેહને આત્માથી અળગો પાડવાનું કામ જેમ ક બાજુથી વિવેકનું છે તેવી જ રીતે બીજી બાજુથી નિગ્રહનું છે. 'विवेकासहित वैराग्याचें बल' –વિવેકની સાથે વૈરાગ્યનું બળ એમ તુકારામે કહ્યું છે. વિવેક અને વૈરાગ્ય બંને વાત જોઈએ. વૈરાગ્ય એટલે જ એક રીતે નિગ્રહ છે, તિતિક્ષા છે. આ ચૌદમા અધ્યાયમાં નિગ્રહની દિશા બતાવી છે. હોડી ચલાવવાનું કામ હલેસાં મારનારાઓ કરે છે. પણ દિશા નક્કી કરવાનું કામ સુકાનનું છે. હલેસાં ને સુકાન બંનેની જરૂર છે. તે જ પ્રમાણે દેહનાં સુખદુઃખથી આત્માને અળગો કરવાના કામમાં વિવેક અને નિગ્રહ બંનેની જરૂર છે.

3. વૈદ જેમ માણસની પ્રકૃતિ તપાસીને ઉપચાર બતાવે છે તેમ ભગવાને આ ચૌદમા અધ્યાયમાં આખીયે પ્રકૃતિને તપાસીને તેનું પૃથક્કરણ કરી કયા કયા રોગ ઘર કરી ગયા છે તે બતાવ્યું છે. પ્રકૃતિની બરાબર વહેંચણી અહીં કરવામાં આવેલી છે. રાજનિતિ-શાસ્ત્રમાં ભગલા

પાડવાનું મોટું સૂત્ર છે. જે શત્રુ સામો હોય તેમાં જો ભાગ પાડી શકાય, તેનામાં ભેદ પાડી શકાય તો તેને ઝટ જમીનદોસ્ત કરી શકાય. ભગવાને અહીં એ જ કરી બતાવ્યું છે. મારી, તમારી, સર્વ જીવોની, બધાંયે ચરાચરની જે પ્રકૃતિ છે તેમાં ત્રણ ચીજો રહેલી છે. આયુર્વેદમાં જેમ વાત, પિત્ત અને કફ છે તેમ અહીં સત્વ, રજ અને તમ એ ત્રણ ગુણો પ્રકૃતિમાં ભરેલા છે. સર્વત્ર આ ત્રણ ચીજોનો મસાલો છે. ફેર હોય તો એટલો કે ક્યાંક એકાદ થોડો તો ક્યાંક એકાદ વધારે. આ ત્રણથી આત્માને અળગો પાડીએ તો જ દેહથી આત્માને અળગો પાડી શકાય. દેહથી આત્માને જુદો પાડવાનો રસ્તો આ ત્રણે ગુણોને તપાસી તેમને જીતી લેવાનો રસ્તો છે. નિગ્રહ વડે એક પછી એક ચીજને જીતતાં જીતતાં મુખ્ય વસ્તુની પાસે પહોંચવાનું છે.

૭૬. તમોગુણ અને તેનો ઈલાજ : શરીરપરિશ્રમ

4. ત્યારે, પહેલો તમોગુણ જોઈએ. આજની સમાજ-સ્થિતિમાં તમોગુણની ઘણી બિહામણી અસર જોવાની મળે છે. આ તમોગુણનું મુખ્ય પરિણામ આળસ છે. તેમાંથી જ આગળ ઊંઘ અને પ્રમાદ નીપજે છે. આ ત્રણે વાતોને જીતતાં આવડયું એટલે તમોગુણને જીત્યો જાણવો. તમોગુણના આ ત્રણ પ્રકાર પૈકી આળસ એક ઘણી ભયાનક ચીજ છે. સારામાં સારા માણસો પણ આળસને લીધે બગડી જાય છે. સમાજની બધીયે સુખશાંતિને ખેદાનમેદાન કરનારો આ રીપુ છે. નાનાં છોકરાંથી માંડીને ઘરડાં સુધીનાં સૌને એ બગાડે છે. એ શત્રુએ સૌ કોઈને ઘેરી લીધેલાં છે. એ શત્રુ આપણામાં પેસી જવાને ટાંપીને બેસી રહે છે. જરા જેટલી તક મળતાં તે અંદર ઘૂસી જાય છે. જરા બે કોળિયા વધારે ખાધું કે તેણે આળોટવાને આપણને આડા પાડયા જ જાણો. સહેજ વધારે ઊંઘ્યા કે આંખ પરથી આળસ જાણે ટપકતું હોય એવું દેખાય છે. આવું આ આળસ જ્યાં સુધી નાબૂદ ન થાય ત્યાં સુધી બધું ફોગટ છે. પણ આપણે તો આળસને માટે ઈંતેજાર હોઈએ છીએ. ઝટ ઝટ ઘણું કામ કરી ઘણો પૈસો એક વાર એકઠો કરી લઈએ તો પછી રામ મળે એવી આપણી ઈચ્છા હોય છે. ઘણો પૈસો મેળવવો એટલે આગળના આળસને માટે બંદોબસ્ત કરી રાખવો ! આપણો કંઈક એવો ખ્યાલ બંધાઈ ગયો છે કે ઘડપણમાં આરામ જોઈએ જ. પણ એ સમજણ ખોટી છે. આપણે બરાબર વર્તન રાખીએ તો ઘડપણમાં પણ કામ આપી શકીએ. ઘડપણમાં તો આપણે વધારે અનુભવી હોઈશું એટલે વધારે ઉપયોગી થઈ શકીશું. પણ નહીં, કહે છે કે ત્યારે જ આરામ જોઈએ !

5. આળસને તક ન મળે તેટલા ખાતર આપણે સાવધ રહેવું જોઈએ. નળરાજા કેવડો મોટો રાજા હતો ! પણ પગ ધોતી વખતે જરા તેનું ફણિયું કોરૂં રહી ગયું એટલે કહે છે કલિ ત્યાંથી તેનામાં પેસી ગયો ! નળ રાજા અત્યંત શુદ્ધ હતો, બધી રીતે સ્વચ્છ રહેનારો હતો. પણ તેનુંયે એક અંગ સહેજ કોરૂં રહી ગયું, તેટલું આળસ રહી ગયું, એટલે કલિ જોતજોતામાં અંદર પેઠો. આપણું તો આખુંયે શરીર ખુલ્લું પડેલું છે. આળસને જ્યાંથી અંદર પેસવું હોય ત્યાંથી પેસે. શરીરને આળસ ચડયું એટલે મન અને બુદ્ધિને પણ ચડયું જ જાણો. આજે સમાજની આખીયે ઈમારત આ આળસ પર ઊભી કરવામાં આવેલી છે. એમાંથી પાર વગરનાં, અનંત દુઃખો પેદા થયાં છે. આ આળસ આપણે કાઢી શકીએ તો બધાં નહીં તોયે ઘણાંખરાં દુઃખો તો આપણે જરૂર દૂર કરી શકીએ.

6. હમણાંહમણાં સમાજસુધારાની ચર્ચા સર્વત્ર ચાલે છે. સામાન્યમાં સામાન્ય માણસને પણ ઓછામાં ઓછું આટલું સુખ તો મળવું જ જોઈએ અને તે માટે સમાજરચના કેવી હોવી જોઈએ વગેરે ચર્ચાઓ થાય છે. એક તરફ સંપત્તિના ઢગલાના ઢગલા છે તો બીજી તરફ ગરીબીનાં ઊંડાં ઊંડાં કોતર છે. આ સામાજિક વિષમતા કેમ દૂર થાય ? જરૂર જેટલું બધુંયે સુખ સહેજે મેળવવાનો એક જ ઈલાજ છે અને તે એ કે સૌ કોઈએ આળસ છોડી મહેનત-મજૂરી કરવાને તૈયાર થવું જોઈએ. મુખ્ય દુઃખ આળસને લીધે જ છે. અંગમહેનત કરવાનો સૌ કોઈ નિશ્ચય કરે તો આ દુઃખ દૂર થાય. પણ સમાજમાં શું દેખાય છે? એક બાજુથી અંગમહેનત કરવાને વાંકે કાટ ખાઈને નકામા, નિરૂપયોગી થઈ જનારા લોકો દેખાય છે; તવંગર લોકોનાં શરીરના અવયવો પર કાટ ચડતો જાય છે; તેમનાં શરીરો વપરાતાં જ નથી અને બીજી બાજુ એટલું બધું કામ ચાલે છે કે આખું શરીર ઘસાઈ ઘસાઈને ગળી ગયું છે. આખા સમાજમાં શારીરિક શ્રમ, અંગમહેનત ટાળવાની પ્રવૃત્તિ ચાલે છે. થાકીને મરી જવાય એટલી હદ સુધી જે લોકોને કામ, મહેનત-મજૂરી કરવી પડે છે તે બધા પોતાની રાજીખુશીથી એ મહેનત નથી કરતા, ન છૂટકે કરે છે. ડાહ્યા લોકો મહેનત-મજૂરી ટાળવાના કારણો, બહાનાં બતાવે છે. કોઈ કહે છે, 'શારીરિક મહેનત કરવામાં નાહક વખત શા સારૂ બગાડવો? ' પણ એ લોકો એવું કદી નથી કહેતા કે, ' આ ઊંઘ શા સારૂ અમસ્તી? આ જમવામાં વખત નાહક શા સારૂ બગાડવો? ' ભૂખ લાગે છે, એટલે આપણે ખાઈએ છીએ. પણ અંગમહેનતનો, મજુરીનો સવાલ સામો આવીને ઊભો રહે છે ત્યારે તરત કહીએ છીએ, ' નાહક શારીરિક શ્રમમાં વખત શા સારૂ બગાડવો? શા માટે એ કામ અમારે કરવું? શા સારૂ શરીર ઘસવું? અમે માનસિક કામ કર્યા જ કરીએ છીએ. ' અરે ભલા માણસ !

માનસિક કામ કરે છે તો અનાજ પણ માનસિક ખા ને ! અને ઊંઘ પણ માનસિક લે ને ! મનોમય ખોરાક અને મનોમય ઊંઘ લેવાની કંઈક યોજના કર ને !

7. સમાજમાં આવી રીતે આ બે ભાગ પડી ગયા છે. એક મરી જવાય ત્યાં સુધી મજૂરી કરનારાઓનો અને બીજો અહીંથી સળી ઉપાડીને ત્યાં પણ ન મૂકનારાઓનો. મારા મિત્રે મને કહ્યું, 'કેટલાંક માથાં ને કેટલાંક ખોખાં.' એક તરફ માત્ર ધડ છે ને બીજી તરફ કેવળ માથું છે. ધડને ફક્ત ઘસાવાનું છે. માથાને માત્ર વિચાર કરવાનું રહે છે. આવા રાહુ ને કેતુ, ધડ ને માથાં એવા બે ભાગ સમાજમાં પડી ગયા છે. પણ સાચેસાચ માત્ર ધડ ને માત્ર માથાં હોત તોયે ઘણું સારૂં થાત. પછી આંધળા-લૂલાને ન્યાયે કંઈક વ્યવસ્થા ઊભી કરી શકાત. આંધળાને પાંગળો રસ્તો દેખાડે અને પાંગળાને આંધળો ખાંધ પર બેસાડીને ચાલે. પણ કેવળ ધડ ને કેવળ માથાંના આવા અલગ અલગ વાડા નથી. દરેક જણને ધડ છે અને માથું પણ છે. રૂંડ-મુંડની, ધડ-માથાંની આ જોડી સર્વત્ર છે. એનું શું કરવું ? માટે દરેક જણે આળસ છોડવું જ જોઈએ.

8. આળસ છોડવું એટલે અંગમહેનત કરવી. આળસને જીતવાનો એ જ એક ઉપાય છે. આ ઈલાજનો અમલ કરવામાં નહીં આવે તો કુદરત તે માટે સજા કરશે તે ભોગવ્યા વગર છૂટકો થવાનો નથી. રોગોના રૂપમાં અથવા બીજે કોઈ ને કોઈ રૂપે શિક્ષા ભોગવ્યા વિના આરો નથી. શરીર આપણને આપવામાં આવેલું છે એટલે મહેનત પણ આપણે કરવી જ પડશે. શરીર વડે મહેનત-મજુરી કરવામાં જતો વખત ફોગટ જતો નથી. તેનું વળતર મળ્યા વિના રહેતું નથી. તંદુરસ્તી સારામાં સારી રહે છે. અને બુદ્ધિ સતેજ, તીવ્ર તેમ જ શુદ્ધ થાય છે. ઘણા વિચારકોના વિચારમાં પણ તેમના પેટના દુખાવાનું ને માથાના દુખાવાનું પ્રતિબિંબ પડયા વગર રહેતું નથી. વિચાર કરવાવાળા તડકામાં, ખુલ્લી હવામાં, સૃષ્ટિના સાન્નિધ્યમાં મજૂરી કરશે તો તેમના વિચાર પણ તેજસ્વી થશે. શરીરના રોગની જેવી મન પર અસર થાય છે તેવી શરીરની તંદુરસ્તીની પણ થાય છે. આ અનુભવની વાત છે. પાછળથી ક્ષય રોગ લાગુ પડે એટલે પંચગનીમાં ડુંગર પર હવા ખાવા જવું, અથવા સૂર્યનાં કિરણ લેવાના અખતરા કરવા તેના કરતાં આગળથી ચેતીને બહાર કોદાળી લઈ ખોદવું શું ખોટું? બાગમાં ઝાડોને પાણી પાવું શું ખોટું? ઈંધણ માટે લાકડાં ફાડવાં શાં ખોટાં?

૭૭. તમોગુણના બીજા ઈલાજ

9. આળસને જીતવાની એક વાત થઈ. બીજી વાત ઊંઘને જીતવાની છે. ઊંઘ હકીકતમાં પવિત્ર વસ્તુ છે. સેવા કરીને થાકેલા સાધુસંતોની ઊંઘ એ યોગ જ છે. આવી શાંત અને ગાઢ ઊંઘ મહા ભાગ્યવાનને સાંપડે છે. ઊંઘ ઊંડી હોવી જોઈએ. ઊંઘનું મહત્વ તેની લંબાઈપહોળાઈમાં નથી. પથારી કેટલી લાંબીપહોળી અને માણસ તેના પર કેટલો વખત રહ્યો એ બીના પર ઊંઘનો આધાર નથી. કૂવો ઊંડો હોય તેમ તેનું પાણી વધારે સ્વચ્છ ને મીઠું હોય છે, તે જ પ્રમાણે ઊંઘ થોડી હોય તો પણ ઊંડી હોય તો તેનું કામ સારામાં સારી રીતે પાર પડે છે. બરાબર મન લગાડીને અર્ધો કલાક કરેલો અભ્યાસ ચંચળવૃત્તિથી કરેલા ત્રણ કલાકના અભ્યાસ કરતાં વધારે ફળ આપનારો નીવડે છે. ઊંઘનું પણ એવું જ છે. લાંબા વખત સુધીની ઊંઘ હિતપરિણામી હોય જ એવું નથી. રોગી ચોવીસ કલાક પથારીમાં પડયો રહે છે. પથારીની અને તેની કાયમની દોસ્તી થયેલી છે. પણ બિચારાની ઊંઘ સાથે દોસ્તી થતી નથી. સાચી ઊંઘ ગાઢ, સ્વપ્નાં વગરની હોય છે. મરણ પછીની નરકની યાતના તો જેવી હોય તેવી ખરી પણ જેને ઊંઘ આવતી નથી, જે માઠાં સ્વપ્નાંથી ઘેરાયેલો રહે છે, તેની નરક યાતનાની શી વાત કરવી ? વેદમાં પેલો ઋષિ ત્રાસીને કહે છે – 'परा दुःस्वप्नयं सुव' - 'આવી દુષ્ટ ઊંઘ નથી જોઈતી, નથી જોઈતી. ' ઊંઘ આરામને માટે હોય છે. પણ ઊંઘમાંયે તરેહતરેહનાં સ્વપ્નાં અને વિચાર છાતી પર ચડી બેસે તો આરામ કેવો ને વાત કેવી ?

10. ગાઢ ઊંડી ઊંઘ કેવી રીતે મળે? જે ઈલાજ આળસની સામે કહ્યો છે તે જ ઊંઘની સામે યોજવો. દેહનો વપરાશ એકધારો ચાલુ રાખવો જેથી પથારીમાં પડતાંવેત માણસ જાણે મડદું થઈ પડે. ઊંઘ એટલે નાનકડું મૃત્યુ સમજવું. આવી મજાની ઊંઘ આવે તે સારૂ દિવસે આગળથી તૈયારી કરવી જોઈએ. શરીર થાકી જવું જોઈએ. પેલા અંગ્રેજ કવિ શેક્સપિયરે કહ્યું છે કે 'રાજાના માથા પર મુગટ છે પણ તેની અંદર ચિંતા છે !' રાજાને ઊંઘ આવતી નથી. તેનું એક કારણ એ છે કે તે શરીર વડે મજૂરી કરતો નથી. જાગતો હોય છે ત્યારે જે ઊંઘે છે તેને ઊંઘને વખતે જાગતા રહેવું પડશે. દિવસે બુદ્ધિ અને શરીર ન વાપરવાં એટલે તે ઊંઘ જ થઈ જાણવી. પછી ઊંઘની વેળાએ બુદ્ધિ વિચાર કરતી રઝળે છે અને શરીરને સાચું નિદ્રાસુખ મળતું નથી. પછી લાંબા વખત સુધી સૂઈ રહેવું પડે છે. જે જીવનમાં પરમ પુરૂષાર્થ સાધવાનો છે તે જીવનને જો ઊંઘ ખાઈ જાય તો પછી પુરૂષાર્થ સંપાદન થશે ક્યારે ? અરધી આવરદા જો ઊંઘમાં જાય તો પછી મેળવવાનું શું રહે ?

11. ઘણો વખત ઊંઘમાં જાય એટલે તમોગુણનું ત્રીજું લક્ષણ જે પ્રમાદ તે સહેજે આવે છે. ઊંઘણશી માણસનું ચિત્ત કાબેલ અને સાવધ રહેતું નથી. તેનાથી અનવધાન પેદા થાય છે. ઝાઝી ઊંઘથી આળસ પેદા થાય છે અને આળસને લીધે ભુલકણા થઈ જવાય છે. વિસ્મરણ પરમાર્થનો નાશ કરવાવાળી ચીજ છે. વહેવારમાં પણ વિસ્મરણથી નુકસાન થાય છે. પણ આપણા સમાજમાં વિસ્મરણની ક્રિયા સ્વાભાવિક થઈ ગઈ છે. વિસ્મરણ મોટી ખામી છે એવું કોઈને લાગતું નથી. કોઈને મળવા જવાનું માણસે નક્કી કર્યું હોય અને જતો નથી. અને કોઈ પૂછે તો કહે છે, ' અરે ! ભૂલી ગયો ! ' એવું કહેનારને પોતે કંઈ ખાસ ખોટું કર્યું હોય, કંઈ મોટી ભૂલ કરી હોય એવું લાગતું નથી, અને સાંભળનારને પણ એ જવાબથી સમાધાન થાય છે ! વિસ્મરણની સામે જાણે કોઈ ઈલાજ જ નથી એવી સૌ કોઈની સમજ થઈ ગઈ લાગે છે. પણ આવું બેભાનપણું શું પરમાર્થમાં કે શું દુનિયાદારીના વહેવારમાં, બંને ઠેકાણે નુકસાન કરવાવાળું છે. વિસ્મરણ મોટો રોગ છે. તેનાથી બુદ્ધિમાં સડો પેસી જાય છે ને જીવન ખવાઈ જાય છે.

12. વિસ્મરણનું કારણ મનનું આળસ છે. મન જાગ્રત હોય તો તે વીસરી નહીં જાય. આળોટયા કરનારા મનને વિસ્મરણનો રોગ વળગ્યો જ જાણવો. તેથી જ ભગવાન બુદ્ધ હમેશ કહેતા, 'पमादो मच्चुनो पदं' - વિસ્મરણ એ જ મરણ છે. આ પ્રમાદને જીતવાને માટે આળસ અને ઊંઘને જીતી લો, અંગમહેનત કરો, સતત સાવધ રહો. જે જે કૃતિ કરવાની આવે તે વિચારપૂર્વક કરવાની રાખો. કૃતિ એમ ને એમ, એની મેળે થઈ જાય એ બરાબર નથી; કૃતિની આગળ વિચાર હોય, પાછળ વિચાર હોય. આગળ ને પાછળ બધે વિચારરૂપ પરમેશ્વર ખડો રહેવો જોઈએ. આવી ટેવ કેળવીશું તો જ અનવધાનપણાનો રોગ નાબૂદ થશે. બધા વખતને બરાબર બાંધી રાખો. ક્ષણેક્ષણનો હિસાબ રાખો કે જેથી આળસને પગપેસારો કરવાની જરાયે તક ન મળે. આવી રીતે બધા તમોગુણને જીતવાનો એકધારો પ્રયાસ કરવો જોઈએ.

૭૮. રજોગુણ અને તેનો ઈલાજ : સ્વધર્મ-મર્યાદા

13. પછી રજોગુણની સામે મોરચો વાળવો. રજોગુણ પણ એક ભયાનક શત્રુ છે. તમોગુણની એ બીજી બાજુ છે. બંને પર્યાયવાચક શબ્દો છે એમ કહેવું જોઈએ. શરીર ખૂબ સૂઈ રહે એટલે પછી તે ચળવળ કરવા માંડે છે. અને ઝાઝી દોડધામ કરનારૂં શરીર આડું પડી સૂઈ રહેવા તાકે છે. તમોગુણમાંથી રજોગુણ આવી જાય છે અને રજોગુણમાંથી તમોગુણ આવી પડે છે. એક હોય ત્યાં બીજો ખરો જ. રોટલી જેમ એક બાજુથી ઝાળ અને બીજી બાજુથી ધગધગતા અંગારની

વચ્ચે ઘેરાઈ જાય છે તેમ માણસની આગળ અને પાછળ આ રજસ્તમોગુણ વળગેલા છે. રજોગુણ કહે છે, 'આમ આવ, તને તમોગુણ તરફ ઉડાવું.' તમોગુણ કહે છે, 'મારા તરફ આવ એટલે હું તને રજોગુણ તરફ ફેંકું.' આવા આ રજોગુણ ને તમોગુણ એકબીજાને સહાયક થઈને માણસનો નાશ કરે છે. ફૂટબૉલનો જન્મ લાતો ખાવાને સારૂ થયેલો છે, તે જ પ્રમાણે રજોગુણની અને તમોગુણની વારાફરતી લાતો ખાવામાં માણસનો જનામારો નીકળી જાય છે.

14. તરેહતરેહનાં કામો કરવાનો ચડસ એ રજોગુણનું પ્રધાન લક્ષણ છે. મોટાં મોટાં કામોની પાર વગરની આસક્તિ પણ રજોગુણનું લક્ષણ છે. રજોગુણને લીધે માણસને અપરંપાર કર્મ-સંગ વળગે છે, તેનામાં લોભાત્મક કર્માસક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે. પછી વાસના-વિકારોનો વેગ રોક્યો રોકાતો નથી, કાબૂમાં રહેતો નથી. માણસને એમ થયા કરે છે કે અહીંનો ડુંગર ઉપાડી ત્યાં બનાવું અને ત્યાંનો ખાડો ભરી દઉં. તેને એમ થાય છે કે જાણે દરિયામાં માટી નાખીને તેને પૂરી દઉં અને સહારાના રણમાં પાણી છોડી ત્યાં દરિયો બનાવી દઉં. અહીં સુએઝની નહેર ખોદું, ત્યાં પનામાની નહેર કાઢું. આવો એ અહીંથી તહીં કરવાનો ચડસ હોય છે. આ તોડું ને પેલું જોડું. નાનું છોકરૂં ચીંદરડી લે છે, તેને ફાડે છે, તેનું બીજું કંઈક બનાવે છે, તેવું જ આ છે. આને પેલામાં ભેળવ, પેલાને આમાં ભેળવ, પેલું બુડાવી દે, આને ઉડાવી દે; એવા બધા રજોગુણના અનંત ખેલ છે. પંખી આકાશમાં ઊડે છે તો આપણને પણ ઊડતાં આવડવું જોઈએ. માછલી પાણીમાં રહે છે તો આપણે પણ પાણબૂડી, સબમરીન બનાવીને તેમ કરવું જોઈએ. આમ મનખાદેહમાં અવતરવા છતાં રજોગુણીને પંખીઓની અને માછલીઓની બરાબરી કરવામાં કૃતાર્થતા લાગે છે. પરકાયાપ્રવેશના, બીજાં શરીરોનાં કૌતુક અનુભવવાના અને એવા અભળખા તેને આ મનખાદેહમાં રહ્યા રહ્યા સૂઝે છે. કોઈને થાય છે કે મંગળ પર ઊડીને જઈએ ને ત્યાંની વસ્તી કેવી છે તે જોઈ આવીએ. ચિત્ત એકસરખું ભટક્યા કરે છે. શરીરમાં જાણે કે તરેહતરેહની વાસનાનું ભૂત પેસી જાય છે. જે જ્યાં છે ત્યાંનું ત્યાં રહે એ તેનાથી જાણે ખમાતું નથી. ભાંગફોડ જાઈએ. આવો હું માણસ જેવો માણસ જીવતો હોઉં ને આ સૃષ્ટિ છે તેવી ને તેવી રહે એ કેવું ? એમ તેને થાય છે. કોઈ પહેલવાનને ચરબી ચડે છે અને તે ઉતારવાને જેમ તે ક્યાંક ભીંતમાં જ મુક્કા મારે છે, ક્યાંક ઝાડને જ ધક્કા લગાવે છે તેવા રજોગુણના ઉછાળા હોય છે. એવા ઉછાળા આવે છે એટલે માણસ પૃથ્વી ખોદીને થોડા પથરા બહાર કાઢે છે અને તેને હીરા, માણેક એવાં નામો આપે છે. એ ઉછાળો આવતાં તે સમુદ્રમાં ડૂબકી મારે છે, તેને તળિયેથી કચરો ઉપર લાવે છે અને તેને મોતી નામ આપે છે. પણ મોતીને નાકું નથી હોતું. એટલે તે મોતીને વીંધે છે. પણ

મોતી પહેરવાં ક્યાં ? એટલે પછી સોની પાસે નાક-કાન પણ વિંધાવે છે. આવું આવું બધું માણસ શાથી કરે છે ? એ બધો રજોગુણનો પ્રભાવ છે.

15. રજોગુણની બીજી અસર એવી થાય છે કે માણસમાં સ્થિરતા રહેતી નથી. રજોગુણને ફળ તાબડતોબ જોઈએ છે. એટલે જરાક સામી હરકત આવી કે લાગલો તે લીધેલો રસ્તો છોડી દે છે. રજોગુણી માણસ આ છોડ, પેલું લે એમ એકસરખી લે-મૂક કર્યા કરે છે. રોજની નવી નવી પસંદગી અને પરિણામે આખરે હાથમાં કશું આવતું નથી. 'राजसं चलमध्रुवम्' રજોગુણની કૃતિ જ ચળ ને અનિશ્ચિત છે. નાનાં છોકરાં ઘઉં વાવે છે ને તરત ઉખેડીને જોવા માંડે છે. રજોગુણી માણસનું પણ એવું જ હોય છે. ઝપાટાબંધ બધુંયે હાથમાં આવવું જોઈએ. તે અધીરો થઈ જાય છે. તેનામાં સંયમ રહેતો નથી. એક ઠેકાણે પગ બાંધીને રહેવાની વાતની તેને જાણ નથી. અહીં થોડું કામ કર્યું, ત્યાં થોડી બોલબાલા થઈ કે ચાલ્યા બીજી તરફ. આજે મદ્રાસમાં માનપત્ર લીધું, કાલે કલકત્તામાં અને પરમ દિવસે મુંબઈ-નાગપુરમાં લીધું ! જેટલી સુધરાઈઓ હોય તેટલાં માનપત્રો લેવાનો તેને અભળખો થાય છે. માન એટલી એક જ ચીજ તેને દેખાય છે. એક ઠેકાણે પગ બાંધી સ્થિરપણે કામ કરવાની તેને આદત જ હોતી નથી. આથી રજોગુણી માણસની સ્થિતિ બહુ ભયાનક થાય છે.

16. રજોગુણની અસરને લીધે માણસ તરેહતરેહના ધંધામાં માથાં મારે છે. તેને સ્વધર્મ જેવું કશું રહેતું નથી. ખરૂં જોઈએ તો સ્વધર્માચરણ એટલે બીજાં જાતજાતનાં કર્મોનો ત્યાગ કરવો તે. ગીતામાં કહેલો કર્મયોગ રજોગુણમાંથી છૂટવાનો ઈલાજ છે. રજોગુણમાં બધું જ ચંચળ હોય છે. પર્વતને મથાળે જે પાણી વરસે છે તે જુદી જુદી દિશામાં વહી જાય તો ક્યાંયે રહેતું નથી, બધુંયે નાશ પામે છે. પણ એ બધું પાણી એક જ દિશામાં વહે તો તેની આગળ નદી બને. પેલા પાણીમાં શક્તિ નિર્માણ થાય ને તે દેશને ઉપયોગી થાય. તે જ પ્રમાણે માણસે પોતાની બધી શક્તિ જાતજાતના જુદા જુદા ધંધામાં નાહક વેડફી ન મારતાં, એકઠી કરી એક જ કાર્યમાં સુવ્યવસ્થિત રીતે વાળે તો જ તેને હાથે કંઈક કામ પાર પડે. આથી સ્વધર્મનું મહત્વ છે.

સ્વધર્મનું સતત ચિંતન કરતા રહી માત્ર તેમાં બધી શક્તિ વાળવી જોઈએ. બીજી ચીજો તરફ ધ્યાન જવું જ ન જોઈએ, સ્વધર્મની એ કસોટી છે. કર્મયોગ એટલે પાર વગરનું ઘણું ઘણું કામ નથી. કેવળ ઘણું કામ કરવું એટલે કર્મયોગ નથી. ગીતાનો કર્મયોગ જુદી વસ્તુ છે. ફળ તરફ ધ્યાન ન રાખતાં કેવળ સ્વભાવથીઆવી મળેલો અપરિહાર્ય સ્વધર્મ આચરવો અને તેની

મારફતે ચિત્તશુદ્ધિ કરતા રહેવું એ કર્મયોગની ખાસ વિશેષતા છે. બાકી કર્મ કરવાનું તો સૃષ્ટિમાં ચાલ્યા જ કરે છે. કર્મયોગ એટલે એક ખાસ મનોવૃત્તિથી બધું કરવું તે. ખેતરમાં ઘઉં ઓરવા અને મૂઠી ઘઉંના દાણા લઈ જઈ ગમે ત્યાં ફેંકવા એ બે વાતો એકબીજીથી ઘણી જુદી છે. એ બંને વચ્ચે ઘણો ફેર છે. અનાજ વાવવાથી કે ઓરવાથી કેટલું મોટું ફળ મળે છે અને ફેંકી દેવાથી કેવું નુકસાન થાય છે તે આપણે હમેશ જોઈએ છીએ. ગીતા જે કર્મની વાત કહે છે તે ઓરવાના કે વાવવાના કામ જેવું છે. આવા સ્વધર્મરૂપ કર્તવ્યમાં ઘણી શક્તિ છે. તેમાં જેટલી મહેનત-મજૂરી કરીએ તેટલી ઓછી છે. એથી દોડધામને એમાં અવકાશ જ રહેતો નથી.

૭૯. સ્વધર્મ કેવી રીતે નક્કી કરવો

17. આ સ્વધર્મ નક્કી કેવી રીતે કરવો એવો કોઈ સવાલ કરે તો તેનો જવાબ એટલો એક જ છે કે, 'તે સ્વાભાવિક હોય છે.' સ્વધર્મ સહજ હોય છે. તેને શોધવાનો ખ્યાલ જ વિચિત્ર લાગે છે. માણસ જન્મે છે તે જ વખતે તેની સાથે તેનો સ્વધર્મ પણ જન્મે છે. છોકરાને મા જેમ શોધવી પડતી નથી તે જ પ્રમાણે સ્વધર્મ પણ શોધવાનો રહેતો નથી. તે આગળથી આવી મળેલો હોય છે. આપણા જન્મ પહેલાં આ દુનિયા હતી, અને આપણી પાછળ પણ રહેવાની છે. આપણી પાછળ મોટો પ્રવાહ હતો. આગળ પણ તે જ વહે છે. આવા ચાલુ પ્રવાહમાં આપણે જન્મ લઈએ છીએ. જે માબાપને પેટે જન્મ થયો તેમની સેવા, જે આડોશી-પાડોશીની વચ્ચે જન્મ્યો તેમની સેવા, એ વાતો કુદરતી રીતે જ મને આવી મળેલ છે. વળી, મારી પોતાની વૃત્તિઓ તો મારા અનુભવની જ છે ને ? મને ભૂખ લાગે છે, તરસ લાગે છે, એટલે ભૂખ્યાંને ખવડાવવું, તરસ્યાંને પાણી પાવું એ ધર્મ મને સ્વાભાવિક રીતે ચાલુ પ્રવાહમાંથી આવી મળ્યો છે. આવી જાતનો આ સેવારૂપ, ભૂતદયારૂપ સ્વધર્મ આપણે શોધવો પડતો નથી. જ્યાં સ્વધર્મની શોધ ચાલે છે ત્યાં કંઈક પરધર્મ અથવા અધર્મ ચાલે છે એમ ચોક્કસ જાણવું.

સેવકને સેવા ઢૂંઢવી પડતી નથી, તે તેની મેળે તેની પાસે આવીને ઊભી રહે છે. પણ એક વાત ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ કે અનાયાસે આવી મળેલું કર્મ હમેશ ધર્મ્ય જ હોય છે એવું નથી. કોઈક ખેડૂત રાતના આવીને મને કહે કે, ' ચાલો, પેલી વાડ આપણે ચારપાંચ હાથ આગળ ખસેડીએ. મારૂં ખેતર એટલું વધશે. વગર ધાંધલે ચૂપચાપ કામ થઈ જશે. ' આવું કામ પડોશી મને બતાવે છે, તે કુદરતી રીતે મને આવી મળતું દેખાય છે તો પણ અસત્ય, ખોટું હોવાથી મારૂં

કર્તવ્ય બનતું નથી.

18. ચાતુર્વર્ણ્યની વ્યવસ્થા મને રૂડી લાગે છે તેનું કારણ એ છે કે તેમાં સ્વાભાવિકતા અને ધર્મ છે. એ સ્વધર્મ ટાળ્યે ચાલે એવું નથી. જે માબાપ મને મળ્યાં તે જ મારાં માબાપ છે. તે મને ગમતાં નથી એમ કહ્યે કેમ ચાલશે ? માબાપનો ધંધો સ્વભાવથી જ છોકરાને પ્રાપ્ત થાય છે. જે ધંધો પરાપૂર્વથી ચાલતો આવેલો છે તે નીતિવિરૂદ્ધ ન હોય તો કરવો, તે જ ઉદ્યોગ આગળ ચાલુ રાખવો એ ચાતુર્વર્ણ્યની વ્યવસ્થામાં રહેલી એક મોટી વિશેષતા છે. ચાતુર્વર્ણ્યની વ્યવસ્થા જે બગડી ગઈ છે, તેનો અમલ કરવો અઘરો થઈ ગયો છે. પણ તેની વ્યવસ્થા બરાબર ઊભી કરી શકાય, તેની ગડી બરાબર બેસાડી શકાય તો બહુ સારૂં થાય એમ છે.નહી તો આજે માણસનાં શરૂઆતનાં પચ્ચીસ ત્રીસ વરસ નવો ધંધો શીખવામાં જાય છે. ધંધો શીખી લીધા પછી માણસ સેવાનાં, કર્મનાં ક્ષેત્ર ઢૂંઢવા નીકળે છે. આમ તે જિંદગીનાં શરૂઆતનાં પચ્ચીસ વરસ શીખતો જ રહે છે. આ શીખવાની વાતનો જીવન સાથે જરાયે સંબંધ નથી. કહે છે, આગળ જીવવા માટેની તે તૈયારી કરે છે ! એટલે સરવાળે શીખે છે ત્યારે જીવતો નથી હોતો એમ ને ? જીવવાનું પછી એમ ને ? કહે છે, પહેલાં એક વાર બધું બરાબર શીખી લેવું. તે પછી જીવવું. જીવવાનું અને શીખવાનું એ બે વાતો જાણે કે જુદી પાડી નાખવામાં આવી છે ! પણ જ્યાં જીવવાની વાતનો સંબંધ નથી તે મરણ કે બીજું કંઈ ? હિંદુસ્તાનમાં માણસની સરેરાશ આવરદા તેવીસ વરસ ગણાય છે. અને આ તો પચ્ચીસ વરસ તૈયારી કરવામાંથી પરવારતો નથી ! આમ પહેલાં નવો ધંધો શીખવામાં દિવસો નીકળી જાય છે. પછી ક્યાંક ધંધો શરૂ કરવાની વાત ! આને લીધે ઉમેદનાં, મહત્વનાં વરસો ફોગટ જાય છે. જે ઉત્સાહ, જે ઉમેદ, જે હોંસ જનસેવામાં ખરચી આ દેહનું સાર્થક કરવાનું છે તે બધાં આમ નકામાં જાય છે. જીવન એ કંઈ રમત નથી; પણ જીવનને માટે ધંધો ઢૂંઢવામાં જ શરૂઆતનું કીમતી આયુષ્ય વહી જાય છે એ દુઃખની વાત છે. હિંદુધર્મે આટલા જ ખાતર વર્ણધર્મની વ્યવસ્થાની યુક્તિ કાઢી હતી.

19. પણ ચાતુર્વર્ણ્યની કલ્પના એક વાર બાજુએ રાખીએ તોયે બધાં રાષ્ટ્રોમાં બધે ઠેકાણે, જ્યાં ચાતુર્વર્ણ્ય નથી ત્યાં પણ સ્વધર્મ સૌ કોઈને પ્રાપ્ત થયેલો છે. આપણે સૌ એક પ્રવાહમાં કોઈક એક પરિસ્થિતિ સાથે લઈને જન્મ્યા હોવાથી સ્વધર્માચરણરૂપ કર્તવ્ય આપણને સૌને આપોઆપ પ્રાપ્ત થયેલું હોય છે. તેથી દૂરનાં કર્તવ્યો, જેમને નામનાં જ કર્તવ્ય કહી શકાય, તે ગમે તેટલાં રૂડાંરૂપાળાં દેખાતાં હોય તો પણ માથે લેવાં એ બરાબર નથી. ઘણી વાર આઘેનું સારૂં દેખાય છે. ડુંગરા દૂરથી રળિયામણા. માણસ આઘેનું જોઈને ભુલાવામાં પડે છે. માણસ ઊભો હોય છે

ત્યાં પણ ધૂમસ ઘાડું હોય છે. પણ પાસેનું તેને દેખાતું નથી અને તે આઘે આંગળી બતાવીને કહે છે, 'ત્યાં પણે ધૂમસ ગાઢું છે.' ધૂમસ તો બધે છે. પણ પાસેનું નજરમાં આવતું નથી. માણસને હંમેશ દૂરનું આકર્ષણ રહે છે. પાસેનું ખૂણામાં રહે છે અને આઘેનું સમણામાં દેખાય છે ! પણ એ મોહ છે. એને ટાળવો જ જોઈએ. પ્રાપ્ત એટલે કે આવી મળેલો સ્વધર્મ સાદો હોય, ઓછો લાગે, નીરસ ભાસે, તોયે મને જે સહેજે આવી મળ્યો છે તે જ સારો, તે જ સુંદર છે. દરિયામાં ડૂબતા માણસને ધારો કે એકાદ ગડગૂમડિયો લાકડાનો ટોલો મળ્યો; પાલીસ કરેલો, સુંવાળો, સુંદર નહીં હોય તો પણ તે જ તેને તારશે. સુથારના કારખાનામાં ઘણા સફાઈદાર, સુંવાળા, નકસીદાર લાકડાના ટોલા પડયા હશે. પણ તે બધા રહ્યા કારખાનામાં ને આ તો અહીં દરિયામાં ડૂબવા બેઠો છે. એને માટે પેલો ગડગૂમડિયો ટોલો જેમ તારનારો નીવડે છે, તેને જ તેણે વળગવું જોઈએ, તેમ જે સેવા મને પ્રાપ્ત થઈ છે તે ઊતરતી લાગતી હોય તો પણ તે જ મારે સારૂ ઉપયોગી છે. તેમાં જ મશગૂલ થઈ રહેવાનું મને શોભે. તેમાં જ મારો ઉદ્ધાર છે. બીજી સેવા ઢૂંઢવા નીકળું તો આ હાથમાં છે તે જાય અને પેલી પણ જાય. આમ કરવા જતાં સેવાવૃત્તિને જ હું ગુમાવી બેસું છું. એથી માણસે સ્વધર્મરૂપી કર્તવ્યમાં મશગૂલ રહેવું જોઈએ.

20. સ્વધર્મમાં મગ્ન રહેવાથી રજોગુણ ફીકો પડી જાય છે કારણકે ચિત્ત એકાગ્ર થાય છે. સ્વધર્મ છોડીને તે બીજે ક્યાંક ભટકવા નીકળતું નથી. તેથી ચંચળ રજોગુણનું બધુંયે જોર ગળી જાય છે. નદી શાંત અને ઊંડી હોય તો ગમે તેટલું પાણી આવે તેને પોતાના ઉદરમાં સમાવી લે છે. સ્વધર્મની નદી માણસનું બધુંયે બળ, તેનો બધોયે વેગ, તેની બધી શક્તિ પોતાનામાં સમાવી શકે છે. સ્વધર્મમાં જેટલી શક્તિ ખરચો તેટલી ઓછી છે. સ્વધર્મમાં બધી શક્તિ રેડો એટલે રજોગુણની દોડધામ કરવાની વૃત્તિ નાબૂદ થશે. ચંચળપણું ચાલ્યું જશે. આ રીતે રજોગુણને જીતવો જોઈએ.

૮૦. સત્વગુણ અને તેનો ઈલાજ

21. હવે રહ્યો સત્વગુણ. એની સાથે સાવધ રહીને કામ લેવું જોઈએ. એનાથી આત્માને અળગો કેવી રીતે પાડવો ? આ વાત સૂક્ષ્મ વિચારની છે. સત્વગુણનો છેક નિકાલ લાવવાનો નથી. રજ-તમનો છેક ઉચ્છેદ કરવો પડે છે. પણ સત્વગુણની ભૂમિકા જરા જુદી છે. માણસોનું મોટું ટોળું એકઠું મળ્યું હોય અને તેને વિખેરી નાખવું હોય તો 'કમરની ઉપર ગોળી ન છોડતાં નીચે પગ તરફ ગોળી છોડો,' એવો હુકમ સિપાઈઓને આપવામાં આવે છે. એથી માણસ મરતો નથી

પણ ઘાયલ થાય છે. તે પ્રમાણે સત્વગુણને ઘાયલ કરવાનો છે, ઠાર મારવાનો નથી. રજોગુણ અને તમોગુણ જતા રહ્યા પછી શુદ્ધ સત્વગુણ બાકી રહે છે. શરીર છે ત્યાં સુધી કોઈ ને કોઈ ભૂમિકા પર રહેવું જ પડે છે. રજ-તમ જતા રહે પછી જે સત્વગુણ રહે છે તેનાથી અળગા થવું એટલે શું?

સત્વગુણનું અભિમાન ઘર કરી જાય છે. તે અભિમાન આત્માને તેના શુદ્ધ સ્વરૂપ પરથી નીચો પાડે છે. ધારો કે ફાનસ બળે છે. તેની જ્યોતનું અજવાળું સ્વચ્છ, ચોખ્ખું બહાર પડે તેટલા ખાતર અંદરની મેસ બરાબર લૂછીને સાફ કરવી પડે છે. અંદરથી મેસ તો લૂછી કાઢી પણ કાચની ચીમની પર બહાર ધૂળ લાગી હોય તેને પણ લૂછી નાખવી પડે છે. તેવી જ રીતે આત્માની પ્રભાની ફરતે તમોગુણની જે મેસ ચડી હોય તેને ઘસીને લૂછી સાફ કરવી જ જોઈએ. પછી રજોગુણની ધૂળ પણ બરાબર લૂછી નાખવી જોઈએ. તમોગુણને ધોઈ કાઢયો અને રજોગુણને સાફ કર્યો. હવે શુદ્ધ સત્વગુમની ચીમની રહી. એ સત્વગુણને પણ દૂર કરવો જોઈએ. એટલે શું પેલી કાચની ચીમની પણ ફોડી નાખવી ? ના. ચીમની ફોડી નાખવાથી દીવાનું કામ થતું નથી. જ્યોતનું અજવાળું ફેલાય તે માટે ચીમનીની જરૂર રહે જ છે. એ શુદ્ધ, ચકચકતા કાચને ફોડી ન નાખતાં આંખ તેને લીધે અંજાઈ ન જાય તેટલા ખાતર નાનોસરખો કાગળનો કકડો આડો રાખવો. આંખને અંજાવા દેવી નથી. સત્વગુણને જીતવો એટલે તેને માટેનું અભિમાન, તેને વિષેની આસક્તિ દૂર કરવી. સત્વગુણ પાસેથી કામ લેવું જ છે. પણ સાવધ રહીને, યુક્તિથી લેવું છે. સત્વગુણને નિરહંકારી કરવો છે.

22. સત્વગુણના આ અહંકારને કેવી રીતે જીતવો ? એ માટે એક ઉપાય છે. સત્વગુણને આપણામાં સ્થિર કરવો. સત્વગુણનું અભિમાન સાતત્યથી જાય છે. સત્વગુણનાં કર્મો એકધારાં કરતા રહી તેને આપણો સ્વભાવ બનાવવો. સત્વગુણ જાણે ઘડીભર આપણે ત્યાં પરોણો આવ્યો હોય એવી સ્થિતિ રહેવા ન દેતાં, તેને આપણા ઘરનો બનાવી દેવો. જે ક્રિયા કોઈ કોઈ વાર આપણે હાથે થાય છે તેનું આપમને અભિમાન આવે છે.પણે રોજ ઊંઘીએ છીએ તેની વાત બીજાને કહેવા દોડતા નથી. પણ કોઈ માંદા માણસને પંદર દહાડા સુધી ઊંઘ ન વી હોય અને પછી જો થોડી આવી ગઈ તો તે સૌ કોઈને કહેતો ફરે છે કે, ' કાલ તો ભાઈ થોડી ઊંઘ આવી ! ' તેને તે વાત ઘણી મહત્વની લાગે છે અથવા એથીયે વધારે સારો દાખલો લેવો હોય તો શ્વાસોચ્છવાસનો લઈ શકાય. ચોવીસ કલાક એકધારો શ્વાસોચ્છવાસ ચાલ્યા કરે છે. પણ આપણે આવતા જતા સૌને તેની વાત કહેવા બેસતા નથી. ' હું શ્વાસોચ્છવાસ કરનારો મહાન જીવ છું, '

એવી બડાઈ કોઈ મારતું નથી. હરિદ્વાર આગળ ગંગામાં છોડી દીધેલી સળી કલકત્તા સુધી પંદરસો માઈલ વહેતી વહેતી જાય છે પણ તે તેની બડાઈ મારવા બેસતી નથી. તે સહેજે પ્રવાહની સાથે વહેતી વહેતી આવે છે. પણ કોઈ માણસ ભર રેલમાં પાણીના પ્રવાહની સામે દસ હાથ તરીને જાય તો કેવી બડાઈ મારશે ? સારાંશ કે જે સ્વાભાવિક વસ્તુ છે તેનો અહંકાર થતો નથી.

23. એકાદું સારૂં કામ આપણે હાથે થાય છે તો તેનું આપણને અભિમાન ચડે છે. શાથી ? કારણ તે વાત સહેજે બની નથી, તેથી. છોકરાને હાથે કંઈક એકાદ સારૂં કામ થાય છે ત્યારે મા તેના વાંસા પર હાથ ફેરવે છે. નહીં તો સાધારણ રીતે તેની પીઠ પર માની સોટી જ ફરતી હોય છે. રાતના ધાડા અંધારામાં એકાદ આગિયો ચમકારા મારતો હશે તો તેની ઍંટ કેવી હોય તે પૂછશો મા. પોતાનો બધો ચમકારો તે એકી વખતે બતાવી દેતો નથી. વચ્ચે ટમટમે છે ને પાછો અટકી જાય છે. વળી ટમટમે છે. અજવાળાની તે ઉઘાડઢાંક કર્યા કરે છે. તેનો પ્રકાશ એકધારો રહે તો તેનું તેને અભિમાન નહીં રહે. સાતત્યમાં ખાસ લાગવાપણું રહેતું નથી. તે જ પ્રમાણે સત્વગુણ આપણી ક્રિયાઓમાં સતત પ્રગટ થતો રહેતો હોય તો પછી તે આપણો સ્વભાવ બની જશે. સિંહને શૌર્યનું અભિમાન હોતું નથી, તેનું તેને ભાન સરખું હોતું નથી. તે પ્રમાણે સાત્વિક વૃત્તિ એટલી સહજ થવા દો કે આપણે સાત્વિક છીએ એનું આપણને સ્મરણ સરખું ન રહે. અજવાળું આપવાની સૂરજની નૈસર્ગિક ક્રિયા છે. તેનું તેને અભિમાન થતું નથી. એ માટે સૂર્યને માનપત્ર આપવા જશો તો તે કહેશે, ' હું પ્રકાશ આપું છું એટલે શું કરૂં છું ? પ્રકાશ આપવો એ જ મારી હયાતી છે. અજવાળું ન આપું તો હું મરી જાઉં. મને એ સિવાય બીજી વાતની ખબર જ નથી. ' આ જેવું સૂર્યનું છે, તેવું સાત્વિક માણસનું થવું જોઈએ. સત્વગુણ રોમેરોમમાં ઊતરી જવો જોઈએ. સત્વગુણનો આવો સ્વભાવ બની જશે પછી તેનું અભિમાન નહીં ચડે. સત્વગુણને ફીકો પાડવાની, તેને જીતવાની આ એક યુક્તિ થઈ.

24. હવે બીજી યુક્તિ સત્વગુણની આસક્તિ સુદ્ધાં છોડી દેવી તે છે.અહંકાર અને આસક્તિ એ બંને જુદી જુદી ચીજો છે. આ થોડો સૂક્ષ્મ વિચાર છે. દાખલાથી ઝટ સમજાશે. સત્વગુણનો અહંકાર ગયો હોવા છતાં આસક્તિ રહી જાય છે. શ્વાસોચ્છવાસનો જ દાખલો લઈએ. શ્વાસોચ્છવાસનું આપણને અભિમાન થતું નથી, પણ તેમાં આસક્તિ ઘણી હોય છે. પાંચ મિનિટ શ્વસોચ્છવાસ ચલાવશો નહીં એમ કોઈ કહે તો તે બની શકતું નથી. નાકને શ્વાસોચ્છવાસનું અભિમાન નહીં હોય પણ હવા તે એકધારી લેતું રહે છે. પેલી સૉક્રેટિસની મજાક જાણો છો ને ?

સૉક્રેટિસનું નાક હતું ચીબું. લોકો તેને હસતા. પણ રમૂજી સૉક્રેટિસ કહેતો, ' મારૂં જ નાક સુંદર છે. મોટાં નસકોરાંવાળું નાક અંદર ભરપૂર હવા ખેંચે છે માટે તે જ સુંદર છે. તાત્પર્ય કે નાકને શ્વાસોચ્છવાસનો અહંકાર નથી પણ આસક્તિ છે. સત્વગુણની પણ એવી જ આસક્તિ થાય છે. દાખલા તરીકે ભૂતદયાની વાત લો. આ ગુણ અત્યંત ઉપયોગી છે. પણ તેની આસક્તિથીયે અળગા થતાં આવડવું જોઈએ. ભૂતદયા જોઈએ પણ આસક્તિ ન જોઈએ.

સંતો સત્વગુણને લીધે બીજાં લોકોને માર્ગદર્શક થાય છે. તેમનો દેહ ભૂતદયાને લીધે સાર્વજનિક બને છે. માખીઓ જેમ ગોળને ઢાંકી દે છે તેમ આખી દુનિયા સંતોને પ્રેમના આવરણમાં વીંટી લે છે. સંતોમાં પ્રેમનો એટલો બધો પ્રકર્ષ થાય છે કે આખુંયે વિશ્વ તેમના પર પ્રેમ રાખે છે. સંતો પોતાના દેહની આસક્તિ છોડી દે છે. પણ આખા જગતની આસક્તિ તેમને વળગે છે. આખું જગત તેમનો દેહ સંભાળવા મંડે છે. પરંતુ એ આસક્તિ પણ સંતોએ દૂર કરવી જોઈએ. જગતનો આ જે પ્રેમ છે, આ જે મોટું ફળ છે તેનાથી પણ આત્માને અળગો પાડવો જોઈએ. હું કંઈક વિશેષ છું, એવું કદી લાગવું ન જોઈએ. આ રીતે સત્વગુણને પોતાનામાં પચાવવો જોઈએ.

25. પહેલાં અભિમાન જીતી લેવું ને પછી આસક્તિને જીતવી. સાતત્યવડે અહંકારને જીતી શકાશે. ફળની આસક્તિ છોડી, સત્વગુણને લીધે મળનારૂં ફળ પણ ઈશ્વરને અર્પણ કરી આસક્તિ જીતી લેવી. જીવનમાં સત્વગુણને સ્થિર કરી લીધા પછી કોઈક વાર સિદ્ધિના રૂપમાં તો કોઈક વાર કિર્તિના રૂપમાં ફળ સામું આવી ઊભું રહે છે. પણ તે ફળનેયે તુચ્છ લેખજો. ફળ ગમે તેવું મોહક હોય, રસાળ હોય તોયે આંબાનું ઝાડ પોતાનું એક પણ ફળ જાતે ખાતું નથી. એ ફળ ખાવા કરતાં ન ખાવામાં જ તેને વધારે મીઠાશ લાગે છે. ઉપભોગના કરતાં ત્યાગ મીઠો છે.

26. જીવનનાં બધાંયે પુણ્યના પ્રતાપે મળનારા પેલા સ્વર્ગસુખના મોટા ફળનેયે ધર્મરાજાએ છેવટે લાત મારી. જીવનમાં કરેલા બધા ત્યાગો પર તેમણે આ કામથી કળશ ચડાવ્યો. સ્વર્ગનાં પેલાં મીઠાં ફળ ચાખવાનો તેમને હક હતો. પણ એ ફળ તે ચાખવા બેઠા હોત તો બધું પુણ્ય પરવારી જાત. क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति – 'પુણ્યો ખૂટયે મર્ત્ય વિષે પ્રવેશે' - એ ચકરાવો પાછો તેમની પાછળ પડયો હોત. ધર્મરાજાનો આ કેવડો મોટો ત્યાગ ! તે હંમેશ મારી નજર આગળ તર્યા કરે છે. આવી રીતે સત્વગુણના આચરણમાં એકધારા મંડયા રહી અહંકારને જીતી લેવો. તટસ્થ રહી સર્વ ફળો ઈશ્વરને અર્પી તેની આસક્તિને પણ જીતી લેવી એટલે સત્વગુણને

જીતી લીધો જાણવો.

૮૧. છેવટની વાત : આત્મજ્ઞાન અને ભક્તિનો આશ્રય

27. હવે એક ચેવટની વાત કરી લઈએ. તમે સત્વગુણી બનો, અહંકારને જીતી લો, ફળની આસક્તિ પણ છોડી દો, છતાં જ્યાં લગી આ દેહ વળગેલો છે ત્યાં લગી વચ્ચે વચ્ચે પેલા રજ-તમના હુમલા થયા વગર રહેતા નથી. એ ગુણોને જીતી લીધા છે એવું ઘડીભર લાગશેયે ખરૂં. પણ તે પાછા જોર કરીને આવ્યા વિના રહેતા નથી. સતત જાગ્રત રહેવું જોઈએ. સમુદ્રનું પાણી જમીનમાં જોરથી દાખલ થવાથી જેમ અખાતો નિર્માણ થાય છે, તેમ રજ-તમના જોરાવર પ્રવાહો મનોભૂમિમાં પેસી જઈને અખાતો નિર્માણ કરે છે. તેથી જરાયે છિદ્ર રહેવા ન દેશો. કડક પહેરો રાખજો. અને ગમે તેટલા ખબરદાર રહેશો તોયે જ્યાં સુધી આત્મજ્ઞાન નથી, આત્મદર્શન નથી, ત્યાં સુધી જોખમ છે જ એમ જાણજો. એટલે ગમે તે કરો પણ એ આત્મજ્ઞાન મેળવ્યા વિના જંપશો નહીં.

28. કેવળ જાગૃતિની કસરતથી પણ એ બને એવું નથી. તો કેવી રીતે બનશે ? અભ્યાસથી થશે ? ના. એક જ ઉપાય છે.તે ઉપાય ‘ હૃદયની અત્યંત ઊંડી લાગણીથી, ખૂબ તાલાવેલીથી ભગવાનની ભક્તિ કરવાનો ’ એ છે. રજ-તમ-ગુણોને જીતી લેશો, સત્વગુણને સ્થિર કરી તેના ફળની આસક્તિને પણ એક વાર જીતી લેશો છતાં તેટલાથીયે કામ સરવાનું નથી. જ્યાં સુધી આત્મજ્ઞાન નથી ત્યાં સુધી કાયમ ટકી રહો એ બનવાનું નથી. છેવટે તે માટે પરમેશ્વરની કૃપા જોઈએ. તેની કૃપાને માટે અંતરની ઊંડી લાગણીવાળી ભક્તિથી પાત્ર બનવું જોઈએ. એ વિના બીજો ઉપાય મને દેખાતો નથી. આ અધ્યાયને છેડે અર્જુને ભગવાનને એ સવાલ પૂછ્યો અને ભગવાને જવાબ આપ્યો કે, ‘અત્યંત એકાગ્ર મનથી નિષ્કામપણે મારી ભક્તિ કર, મારી સેવા કર. જે એવી સેવા કરે છે તે આ માયાને પેલે પાર જઈ શકે છે. એ વિના આ ગહન માયા તરી જવાનું બને એમ નથી.’ ભક્તિનો આ સહેલો ઉપાય છે. આ એક જ માર્ગ છે.

< > < > < >

<u>અધ્યાય પંદરમો</u>

પૂર્ણયોગ : સર્વત્ર પુરુષોત્તમદર્શન

૮૨. પ્રયત્નમાર્ગથી ભક્તિ જુદી નથી

1. આજે એક રીતે આપણે ગીતાને છેડે આવી પહોંચ્યા છીએ. પંદરમા અધ્યાયમાં બધાયે વિચારોની પરિપૂરિણતા થયેલી છે. સોળમો અને સત્તરમો અધ્યાય પરિશિષ્ટરૂપ છે અને અઢારમો ઉપસંહાર છે. એથી આ અધ્યાયને છેડે ભગવાને આ અધ્યાયને શાસ્ત્ર એવું નામ આપ્યું છે. **इति गुह्यतमं शास्त्रमिदमुक्तं मयानध** 'અત્યંત ગૂઢ આ શાસ્ત્ર તને નિષ્પાપ મેં કહ્યું' - એમ ભગવાન છેવટે કહે છે. આ છેવટનો અધ્યાય છે તેથી ભગવાને એમ કહ્યું છે એવું નથી, પણ અત્યાર સુધી જીવનનું જે શાસ્ત્ર કહ્યું, જીવનના જે સિદ્ધાંત કહ્યા તેમની પૂર્ણતા આ અધ્યાયમાં કરી છે તેથી કહ્યું છે. આ અધ્યાયમાં પરમાર્થની વાત પૂરી થાય છે. વેદનો બધોયે સાર એમાં આવી જાય છે. પરમાર્થનું ભાન માણસને કરાવવું એ જ વેદનું કામ છે. તે આ અધ્યાયમાં છે અને તેથી 'વેદોનો સાર ' એવી ગૌરવભરી પદવી એને મળી છે. તેરમા અધ્યાયમાં આપણે દેહથી આત્માને અળગો કરવાની જરૂર શી છે તે જોયું. ચૌદમામાં તે બાબતનો થોડો પ્રયત્નવાદ આપણે તપાસ્યો. રજોગુણ અને તમોગુણનો નિગ્રહથી ત્યાગ કરવો, સત્વગુણનો વિકાસ કરી, તેની આસક્તિને જીતી લઈ, તેના ફળનો ત્યાગ કરવો, એ રીતે પ્રયત્ન ચલાવવા. એ પ્રયત્નો સંપૂર્ણપણે ફળદાયી થાય તેટલા માટે આત્મજ્ઞાનની આવશ્યકતા છે, એમ છેવટે કહ્યું. આત્મજ્ઞાન ભક્તિ વિના શક્ય નથી.

2. પણ ભક્તિમાર્ગ પ્રયત્નમાર્ગથી જુદો નથી એ વાત સૂચવવાને આ પંદરમા અધ્યાયની શરૂઆતમાં જ સંસારને એક મહાન વૃક્ષની ઉપમા આપી છે. ત્રિગુણ વડે પોષાયેલી મોટી મોટી ડાળીઓ એ વૃક્ષને ફૂટેલી છે. અનાસક્તિ અને વૈરાગ્ય એ શસ્ત્ર વડે આ ઝાડને છેદી નાખવું એમ શરૂઆતમાં જ કહ્યું છે. પાછલા અધ્યાયમાં જે સાધનમાર્ગ બતાવ્યો તે જ અહીં આરંભમાં ફરીને કહ્યો છે એ સ્પષ્ટ છે. રજ-તમને મારવાના છે અને સત્વગુણનું પોષણ કરી તેની ખીલવણી કરવાની છે. એક વિનાશક અને બીજું વિધાયક કામ છે. બંને મળીને એક જ માર્ગ બને છે. ઘાસ નીંદી કાઢવું અને બી રોપવું એ બે કામ એક જ ક્રિયાનાં બે અંગો છે. તેવું જ છે.

3. રામાણમાં રાવણ, કુંભકર્ણ અને વિભીષણ એ ત્રણ ભાઈઓ છે. કુંભકર્ણ તમોગુણ છે, રાવણ રજોગુણ ચે અને વિભીષણ સત્વગુણ છે. આપણા શરીરમાં એ ત્રણનું રામાયણ રચાયા કરે છે.

એ રામાયણમાં રાવણ-કુંભકર્ણનો નાશ જ વિહિત છે. ફક્ત વિભીષણતત્વ જો તે હરિશરણ થાય તો ઉન્નતિસાધક અને તેને પોષક થઈ શકે એવું હોવાથી સંઘરવા લાયક છે. ચૌદમા અધ્યાયમાં આપણે આ વાત જોઈ ગયા છીએ. આ પંદરમા અધ્યાયના આરંભમાં ફરીને તે જ વાત કરવામાં આવી છે. સત્વ-રજ-તમથી ભરેલો સંસાર અસંગ શસ્ત્રથી છેદી નાખો. રજતમનો વિરોધ કરો. સત્વગુણનો વિકાસ કરી પવિત્ર થાઓ અને તેની આસક્તિને પણ જીતી લઈ અલિપ્ત રહો એવો કમળનો આદર્શ ભગવદગીતા રજૂ કરે છે.

4. ભારતીય સંસ્કૃતિમાં જીવનમાંની આદર્શ વસ્તુઓને, ઉત્તમમાં ઉત્તમ વસ્તુઓને કમળની ઉપમા આપેલી છે. કમળ ભરતીય સંસ્કૃતિનું પ્રતિક છે. ઉત્તમમાં ઉત્તમ વિચાર પ્રગટ કરવાનું ચિહ્ન કમળ છે. કમળ સ્વચ્છ અને પવિત્ર હોય છે અને અલિપ્ત રહે છે. પવિત્રતાની અને અલિપ્તતાની એવી બેવડી શક્તિ કમળમાં રહેલી છે. ભગવાનના જુદા જુદા અવયવોને કમળની ઉપમા અપાય છે. જેમકે નેત્ર-કમળ, પદ-કમળ, કર-કમળ, મુખ-કમળ, નાભિ-કમળ, હૃદય-કમળ, શિર-કમળ; બધેયે સૌંદર્ય અને પવિત્રતા છે, છતાં અલિપ્તતા પણ છે એ આ ઉપમાઓથી બતાવાય છે અને આપણા મન પર ઠસાવવામાં આવે છે.

5. પાછલા અધ્યાયમાં બતાવેલી સાધનાની પૂર્ણતા કરવાને સારૂ આ અધ્યાય છે. પ્રયત્નમાં ભક્તિ અને આત્મજ્ઞાન ભળે એટલે આ પૂર્ણતા આવે છે. પ્રયત્નમાર્ગનો જ ભક્તિ પણ એક ભાગ છે. આત્મજ્ઞાન, ભક્તિ એ તે જ સાદનાનાં અંગો છે. વેદમાં ઋષિ કહે છે –

यो जागार तं ऋचः कामयन्ते
यो जागार तमु सामानि यान्ति

'જે જાગ્રત હોય છે તેમના પર વેદો પ્રેમ રાખે છે; તેમને મળવાને તેઓ આવે છે.' એટલે કે જે જાગૃત છે તેના તરફ વેદનારાયણ આવે છે. તેની પાસે ભક્તિ આવે છે, જ્ઞાન આવે છે. પ્રયત્નમાર્ગથી ભક્તિ અને જ્ઞાન જુદાં નથી. પ્રયત્નમાં જ મીઠાશ પૂરનારાં એ તત્વો છે એવું આ અધ્યાયમાં કહેવાનું છે. એકાગ્ર ચિત્તથી ભક્તિ-જ્ઞાનનું એ સ્વરૂપ શ્રવણ કરો.

૮૩. ભક્તિથી પ્રયત્ન સુતરો થાય છે

6. જીવનના કકડા હું કરી શકતો નથી. કર્મ, જ્ઞાન અને ભક્તિ એ ત્રણને મારાથી જુદાં પાડી શકાતાં નથી અને તે ત્રણે જુદાં પણ નથી. દાખલા તરીકે આ જેલમાંનું રસોઈનું કામ જુઓ. પાંચસોથી સાતસો માણસો માટેની રસોઈનું કામ આપણામાંથી થોડા લોકો મળીને પાર પાડે છે. જેને રસોઈનું પાકું જ્ઞાન નથી એવો માણસ આ કામમાં હશે તો રસોઈ બગાડી નાખશે. રોટલા કાચા રહેશે, નહીં તો બળીને રાખ થઈ જશે. પણ રસોઈનું બરાબર પાકું જ્ઞાન છે એમ માનીને આપણે ચાલીએ. એમ છતાં માણસના દિલમાં તે કર્મને માટે પ્રેમ નહીં હોય, ભક્તિની ભાવના નહીં હોય, આ રોટલા મારા ભાઈઓને, એટલે કે નારાયણને ખાવાને માટે છે તે સારૂ તે મારે બરાબર કરવા જોઈએ, આ પ્રભુની સેવા છે, એવી ભાવના તેના દિલમાં નહીં હોય તો જ્ઞાન હોવા છતાં પણ તે માણસ એ કામને માટે લાયક ઠરતો નથી. એ રસોઈના કામમાં જ્ઞાન જોઈએ અને તે જ પ્રમાણે પ્રેમ પણ જોઈએ. ભક્તિતત્વનો રસ હ્રદયમા નહીં હોય તો રસોઈ સુરસ નહીં થાય. એથી તો મા વગર એ કામ થતું નથી. મા વગર કામ પૂરી આસ્થાથી અને પૂરા પ્રેમથી કોણ કરશે ? વળી, એ કામને માટે તપસ્યા પણ જોઈએ. તાપ વેઠ્યા વગર, મહેનત કર્યા વગર, એ કામ થાય કેવી રીતે ? એટલે એક જ કાર્યમાં પ્રેમ, જ્ઞાન અને કર્મ એ ત્રણે ચીજોની જરૂર છે એમ સાફ દેખાઈ આવે છે. જીવનમાં થનારાં બધાંયે કર્મો આ ત્રણ ગુણ પર ઊભાં છે. ત્રિપાઈનો એક જ પાયો તૂટી જાય તો પણ તે ઊભી રહેતી નથી. ત્રણે પાયા જોઈએ. તેના નામમાં જ તેનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ થયેલું છે. જીવનનું પણ એવું જ છે. જ્ઞાન, ભક્તિ અને કર્મ એટલે શ્રમસાતત્ય એ જીવનના ત્રણ પાયા છે. એ ત્રણ થાંભલા પર જીવનની દ્વારકા ઊભી કરવાની છે. એ ત્રણે પાયા મળીને એક જ ચીજ બને છે. ત્રિપાઈનો દાખલો અક્ષરશઃ લાગુ પડે છે. તર્કથી તમે ભક્તિ, જ્ઞાન અને કર્મને ભલે એકબીજાથી અલગ માનો પણ પ્રત્યક્ષ તેમને અલગ પાડવાનું બને એવું નથી. ત્રણે મળીને એક જ વિશાળ વસ્તુ બને છે.

7. આમ હોવા છતાં ભક્તિનો વિશેષ એવો ગુણ નથી એવું નથી. કોઈ પણ કામમાં ભક્તિતત્વ દાખલ થાય તો તે સહેલું લાગે છે. સહેલું લાગે છે એટલે મહેનત નહીં પડે એવું ન સમજશો. પણ એ મહેનત મહેનત જેવી નહીં લાગે. મહેનત પણ આનંદરૂપ લાગશે. બધી મહેનત હલકી ફૂલ થઈ જશે. ભક્તિમાર્ગ સહેલો છે એ વાતમાંનો મુદ્દો શો છે ? તેનો મુદ્દો એ કે ભક્તિને લીધે કર્મનો ભાર લાગતો નથી. કર્મનું કઠણપણું જતું રહે છે.ગમે તેટલું કામ કરો તોયે કર્યા જેવું લાગતું નથી. ભગવાન ખ્રિસ્ત એક ઠેકાણે કહે છે, ' તું ઉપવાસ કરે તો તારો ચહેરો ઉપવાસ કર્યા જેવો દેખાવો ન જોઈએ. ગાલને સુગંધી પદાર્થ લગાડ્યો હોય તેવો તારો ચહેરો પ્રફુલ્લિત

તેમ જ આનંદી દેખાવો જોઈએ. ઉપવાસ કરવામાં કષ્ટ પડે છે એવું દેખાય તે ન ચાલે. ' ટૂંકમાં, વૃત્તિ એટલી ભક્તિમય થઈ જવી જોઈએ કે કરેલી મહેનત વિસારે પડી જાય. આપણે કહીએ છીએ ને કે શૂરો દેશભક્ત હસતો હસતો ફાંસીએ ચડયો. સુધન્વા ઊકળતા તેલની કડાઈમાં હસતો હતો. મોઢેથી કૃષ્ણ, વિષ્ણુ, હરિ, ગોવિંદ બોલતો હતો. આમ કહેવાનો અર્થ એટલો જ છે કે પાર વગરની પીડા થવા છતાં ભક્તિને લીધે તે તેને વરતાઈ નહોતી. પાણી પર તરતી હોડી ખેંચવી કઠણ નથી. પણ તેને જમીન પરથી, ખડક પરથી, પથરાળી ભોંય પરથી ખેંચીને લઈ જવાની હોય તો કેટલી બધી મહેનત પડે છે તે જોજો ! હોડીની નીચે પાણી હોય તો સહજતાથી આપણે તરી જઈએ છીએ. તે જ પ્રમાણે આપણી જીવનનૌકાની નીચે ભક્તિનું પાણી હશે તો તે હોડી આનંદથી હલેસાં મારીને આગળ લઈ જવાશે. પણ જીવન લૂખું હશે, સૂકું હશે, રસ્તામાં રણવગડો હશે, પથરા ને ખડક હશે, ખાંચા ને ખાડાટેકરા હશે તો એ હોડીને ખેંચીને લઈ જવાનું કામ ઘણું વિકટ થઈ જશે. ભક્તિતત્વ જીવનનૌકાને પાણીની માફક સરળપણું મેળવી આપે છે. ભક્તિમાર્ગથી સાધના સહેલી થાય છે પણ આત્મજ્ઞાન વગર ત્રિગુણોની પેલી પાર કાયમનું જવાય એવી આશા નથી. તો પછી આત્મજ્ઞાનને માટે સાધન કયું ? સત્વ-સાતત્યથી, સત્વગુણ પચાવી તેનો અહંકાર અને તેના ફળની આસક્તિને જીતી લેવાનો ભક્તિરૂપી પ્રયત્ન એ જ સાધન છે. આ સાધન વડે સતત અને અખંડ પ્રયત્ન કરતાં કરતાં એક દિવસ આત્મદર્શન થશે. ત્યાં સુધી પ્રયત્નને છેડો નથી. પરમપુરૂષાર્થની આ વાત છે. આત્મદર્શન એ બે ઘડી મૉજનો ખેલ નથી. સહેજે મોજથી આત્મદર્શન થઈ જાય, એવું નથી. તે માટે સતત પ્રયત્નધારા ચાલુ રહેવી જોઈએ. પરમાર્થને માર્ગે જવાની શરત જ મૂળમાં એ છે કે, ' હું એક ક્ષણ પણ નિરાશાને અવકાશ આપીશ નહીં. એક ક્ષણ પણ નિરાશ થઈને જંપીને નિરાંતે બેસીશ નહીં. ' પરમાર્થનું બીજું સાધન નથી. કોઈ કોઈ વાર સાધકને થાક ચડે ને તેને મોંએથી, तुम कारन तप संयम किरिया, कहो कहांलौ कीजे ! 'હે ઈશ્વર, ક્યાં સુધી તારે અર્થે આ તપસ્યા કરૂં ?' એવા ઉદ્ગાર નીકળી જાય છે. પણ એ ઉદ્ગાર ગૌણ છે. તપસ્યા અને સંયમનું જાતને એવું વળણ પડી જવા દો કે તે તમારો સ્વભાવ થઈ જાય. ક્યાં સુધી સાધના કરૂં ? આ વચન ભક્તિમાં શોભતું નથી. અધીરાઈ, નિરાશાની ભાવના એ બધું ભક્તિ કદી ઉત્પન્ન થવા નહીં દે. આવો કંટાળો કદી ન આવે, ભક્તિમાં ઉત્તરોત્તર, વધારે ને વધારે ઉલ્લાસ ને ઉત્સાહ આવે તે માટે ઘણો મજાનો વિચાર આ અધ્યાયમાં રજૂ કર્યો છે.

૮૪. સેવાની ત્રિપુટી : સેવ્ય, સેવક, સેવાનાં સાધન

8. આ વિશ્વમાં આપણને અનંત વસ્તુઓ દેખાય છે. એ બધી વસ્તોના ત્રણ ભાગ પાડવા. કોઈક ભક્ત સવારે ઊઠે છે ત્યારે ત્રણ જ ચીજ તેની નજરે પડે છે. પહેલું ધ્યાન ઈશ્વર તરફ જાય છે. પછી તે ઈશ્વરની પૂજાની તૈયારી કરે છે. હું સેવક, ભક્ત છું, તે સેવ્ય એવો ઈશ્વર, સ્વામી છે. આ બંને વાતો તેની સામે હમેશ હાજર હોય છે. બાકી રહેલી આખી સૃષ્ટિ તે પૂજાનાં સાધનો છે. ફૂલ, ચંદન, ધૂપદીપ, એને માટે બધી સૃષ્ટિ છે. ત્રણ જ વસ્તુ છે. સેવક ભક્ત, સેવ્ય પરમાત્મા ને સેવાનાં સાધનો માટે આ સૃષ્ટિ. આ શીખ આ અધ્યાયમાં છે. પણ એકાદો, મૂર્તિની સેવાપૂજા કરવાવાળો જે સેવક છે તેને સૃષ્ટિમાંની બધી ચીજો પૂજાનાં સાધન લાગતી નથી. તે બગીચામાંથી ચારપાંચ ફૂલો તોડી લાવે છે, ક્યાંકથી ધૂપસળી લાવે છે, અને કંઈક ને કંઈક નૈવેદ્ય ધરાવે છે. તેને પસંદગી કરી કંઈ લેવાનું ને કંઈ છોડી દેવાનું મન થાય છે. પણ પંદરમા અધ્યાયમાં જે ઉદ્દાત્ત શીખ છે તેમાં પસંદગીની, કંઈ લેવાની ને કંઈ છોડી દેવાની વાત નથી. જે જે કંઈ તપસ્યાનાં સાધનો છે, કર્મનાં સાધનો છે, તે બધાંયે પરમેશ્વરની સેવાનાં સાધનો છે. તેમાંનાં થોડાંને નૈવેદ્ય ગણીને ચાલીશું. આમ યચ્ચયાવત્ એટલે કે જે છે તેટલાં બધાં કર્મોને પૂજાદ્રવ્યો બનાવવાં એવી દ્રષ્ટિ છે. જગતમાં ફક્ત ત્રણ ચીજ છે. જે વૈરાગ્યમય સાધન-માર્ગ ગીતા આપણા મનમાં ઠસાવવા માગે છે તે માર્ગને ગીતા ભક્તિમય સ્વરૂપ આપે છે. તેમાંનું કર્મપણું તે કાઢી નાખે છે અને તેને લીધે તેમાં સુલભતા, સરળતા લાવી આપે છે.

9. આશ્રમમાં કોઈક એક જણને માથે ખૂબ કામ આવે છે ત્યારે ‘મારે માથે જ વધારે કામ કેમ આવ્યું ?’ એવો વિચાર તેના મનમાં ફરકતો નથી એ વાતનો ઊંડો સાર છે. પૂજા કરવાવાળાને બે કલાકને બદલે ચાર કલાક પૂજા કરવાની મળે તો ‘અરે આ શું ? આજે ચાર ચાર કલાક પૂજા કરવી પડશે !’ એવું કંટાળીને તે કહેશે ખરો કે ? ઊલટું, તેને એથી વધારે આનંદ થશે. આશ્રમમાં અમને આવો અનુભવ થાય છે. એવો અનુભવ આખાયે જીવનમાં બધે થવો જોઈએ. જીવન સેવાપરાયણ બનવું જોઈએ. સેવ્ય એવો જે પેલો પુરૂષોત્તમ છે તેની સેવાને માટે હમેશ ખડો રહેનારો હું અક્ષર પુરૂષ છું. અક્ષર પુરૂષ એટલે કદી પણ ન થાકનારો, ઠેઠ સૃષ્ટિના આરંભથી સેવા કરનારો, સનાતન સેવક. જાણે કે રામની સામે સદા હાથ જોડીને હનુમાન જ ઊભેલો છે. તેને આળસ શું તેની ખબર સરખી નથી. હનુમાનની માફક ચિરંજીવ એવો આ સેવક ખડો છે.

આવો આજન્મ સેવક તે જ અક્ષર પુરૂષ છે. પરમાત્મા એ સંસ્થા જીવંત છે અને હું સેવક પણ કાયમનો છું. તે સેવા લેતો થાકે છે કે હું સેવા કરતો થાકું છું એ મોજ એક વાર જોઈ લેવી છે.

તેણે દસ અવતાર લીધા તો મારા પણ દસ છે જ. તે રામ થયો તો હું હનુમાન થયો જ છું. તે કૃષ્ણ થયો તો હું ઉદ્ધવ થયો જ છું. જેટલા તેના અવતાર તેટલા મારા પણ છે જ. એવી મીઠી હરીફાઈ એક વાર થવા દે. એક પછી એક એમ બધાયે યુગોમાં, પરમેશ્વરની આવી સેવા કરવાવાળો, કદીયે નાશ ન પામનારો એવો આ જીવ તે આ અક્ષર પુરૂષ છે. પેલો પુરૂષોત્તમ સ્વામી અને હું તેનો સેવક, તેનો બંદો એવી ભાવના કાયમ હૃદયમાં રાખવાની છે. અને આ હરઘડી બદલાતી જતી, અનંત વેશ લેનારી જે સૃષ્ટિ છે તે બધીને પૂજાનાં સાધનો, સેવાનાં સાધનો બનાવવાનાં છે. એકેએક ક્રિયા પુરૂષોત્તમની પૂજા છે.

10. સેવ્ય આ પરમાત્મા પુરૂષોત્તમ અને સેવક જીવ અક્ષર પુરૂષ છે. પણ આ સાધનરૂપ સૃષ્ટિ ક્ષર છે. તે ક્ષર હોવામાં ભારે અર્થ સમાયેલો છે. સૃષ્ટિનું એ દૂષણ નથી પણ ભૂષણ છે. તેને લીધે સૃષ્ટિમાં નિત્ય નવીનતા છે. ગઈ કાલનાં ફૂલો આજે કામ નહીં આવે. તે નિર્માલ્ય બન્યાં. સૃષ્ટિ નાશવંત છે એ માણસનું મોટું ભાગ્ય છે, એ સેવાનો વૈભવ છે. સેવાને માટે રોજ નવાં, તાજાં ફૂલ જોઈએ. તે જ પ્રમાણે આ શરીર પણ નવું નવું ધારણ કરી હું પરમેશ્વરની સેવા કરીશ. મારાં સાધનોને હું રોજ નવું સ્વરૂપ આપીશ અને તેમનાથી તેની પૂજા કરીશ. નાશવંતપણાને લીધે સૌંદર્ય છે.

11. ચંદ્રની કળા આજે હોય છે તે કાલે હોતી નથી. ચંદ્રનું લાવણ્ય રોજ જુદું. બીજનો પેલો પાછળથી વધતો જનારો ચંદ્ર જોઈને કેટલો બધો આનંદ થાય છે ! શંકરના ભાલપ્રદેશ પર એ બીજની ચંદ્રશોભા પ્રગટ થયેલી છે. આઠમના ચંદ્રનું સૌંદર્ય વળી વિશેષ હોય છે. આઠમના આકાશમાં વીણેલાં મોતી જોવાનાં મળે છે. પૂનમના ચંદ્રના તેજમાં તારા દેખાતા જ નથી. પૂર્ણિમાએ પરમેશ્વરના મુખચંદ્રનું દર્શન થાય છે. અમાસનો આનંદ વળી જુદો ને ઘણો ગંભીર હોય છે. અમાવાસ્યાની રાતે કેટલી બધી નિઃસ્તબ્ધ શાંતિ હોય છે ! ચંદ્રનો જુલમી પ્રકાશ ન હોવાથી નાનામોટા અગણિત તારાઓ પૂરી છૂટથી ચમકે છે. અમાસે સ્વતંત્રતાનો પૂરેપૂરો વિલાસ જોવાને મળે છે. પોતાના અજવાળાનો દમામ બતાવનારો ચંદ્ર આજે આકાશમાં નતી. પોતાને પ્રકાશ પનારા સૂર્યની સાથે આજે તે એકરૂપ થયેલો છે, પરમેશ્વરમાં સમાઈ ગયેલો હોય છે. જીવે સ્વાત્માર્પણ કરી પોતાને કારણે જગતને જરા સરખોયે ત્રાસ ન થવા દેવો એવું જાણે કે તે દિવસે તે બતાવી રહેલો છે. ચંદ્રનું સ્વરૂપ ક્ષર છે, બદલાયા કરે છે. પણ તે નિત્ય નવો આનંદ આપે છે.

12. સૃષ્ટિનું નાશવંતપણું એ જ તેનું અમરપણું છે. સૃષ્ટિનું રૂપ ખળખળ વહ્યા કરે છે. એ રૂપગંગા વહેતી ન રહે તો તેનું ખાબોચિયું થઈ જાય. નદીનું પાણી એકધારૂં વહ્યા કરે છે. પાણી કાયમ બદલાયા કરે છે. આ એક ટીપું ગયું, પેલું બીજું આવ્યું ! એમ તે પાણી જીવતું રહે છે. વસ્તુમાંનો આનંદ નવીનતાને લીધે વરતાય છે. ઉનાળાની મોસમમાં ઈશ્વરને અમુક ફૂલ ચડાવવાનાં હોય છે. ચોમાસામાં પેલી લીલીછમ દરોઈ ચડાવવાની હોય છે. શરદઋતુમાં પેલાં રમણીય કમળો ચડાવવાનાં હોય છે. તત્ તત્ ઋતુકાલોદ્ભવ ફળફૂલો વડે ઈશ્વરની પૂજા કરવાની છે. એથી એ પૂજા તાજી, નિત્ય નવી લાગે છે અને તેનો કંટાળો આવતો નથી. નાનાં છોકરાંને પાટી પર ‘ક’ કાઢી આપીને પછી આપણે કહીએ છીએ, “આને ઘૂંટીને જાડો કર.” એ ‘ક’ ચીતરવાની માથાફોડથી બાળકને કંટાળો આવે છે. અક્ષર ઘૂંટીને જાડો શા માટે કરવો તે તેને સમજાતું નથી. પેન આડી પકડીને તે ઝટઝટ અક્ષરને જાડો કરવાનું પતાવે છે. પણ પછી આગળ ઉપર તે નવા અક્ષરો જુએ છે, અક્ષરોના સમુદાય જુએ છે. નવાં નવાં પુસ્તકો તે વાંચતો થાય છે. સાહિત્યમાં નિર્માણ થયેલી જાતજાતની સુમનમાળાનો તે અનુભવ લેતો થાય છે. થી તેને અપાર આનંદ થાય છે. તેવું જ સેવાના ક્ષેત્રમાં છે. નવાં નવાં સાધનોને લીધે સેવા માટેની હોંશ વધ્યા કરે છે. અને સેવાવૃત્તિનો વિકાસ થાય છે. સૃષ્ટિનું નાશવંતપણું રોજરોજ નવાં ફૂલો ખીલવતું રહે છે. ગામની પાસે સ્મશાન છે તેથી ગામ રળિયામણું છે. જૂનાં માણસો જાય છે ને નવાં બાળકો જન્મે છે. નવી સૃષ્ટિ વધતી જાય છે. બહારના પેલા મસાણનો નાશ કરશો તો તે ઘરમાં આવી અડ્ડો જમાવશે. તેનાં તે માણસોને કાયમ જોવાં પડશે એટલે તમે કંટાળી જશો. ઉનાળામાં ગરમી હોય છે. પૃથ્વી તપી જાય છે. પણ તેથી અકળાશો મા. એ રૂપ પલટાયા વગર રહેવાનું નથી. વરસાદનું સુખ અનુભવવાને માટે પહેલાં તાપ ખમવો જોઈએ. જમીન બરાબર તપી નહીં હોય તો વરસાદ પડતાંની સાથે એકલો કાદવ કાદવ થઈ રહેશે. જમીન ઘાસ અને ધાન્યની કૂંપળોથી છવાઈ નહીં જાય. એક વખત ઉનાળામાં હું ફરતો હતો. માથું તપતું હતું. તેથી મને આનંદ થતો હતો. મને એક મિત્રે કહ્યું, “માથું તપી જશે, ઉકળાટ થશે.” મેં કહ્યું, “આ નીચેની માટી તપે છે. તો આ માટીના ગોળાને પણ થોડો તપવા દીધેલો સારો.” માથું તપેલું હોય ને તેના પર પેલી વરસાદની ધાર પડે એટલે શું આનંદ થાય છે ! પણ જે તડકામાં બહાર નીકળી તપતો નથી, તે વરસાદ આવશે તોયે ચોપડીમાં માથું ઘાલીને બેઠો રહેશે. ઘરની ઓરડીમાં, એક કબરમાં પુરાઈ રહેશે. બહારના આ વિશાળ અભિષેકપાત્ર નીચે ઊભા રહી નાચવાનું તેના નસીબમાં નથી. પણ પેલો આપણો મહર્ષિ મનુ બહુ રસિક અને સૃષ્ટિપ્રેમી હતો. સ્મૃતિમાં તે લખે છે કે, “વરસાદ પડવા માંડે એટલે રજા પાડવી.” વરસાદ

પડતો હોય ને આશ્રમમાં પાઠ ગોખતાં ગોંધાઈ રહેવાનું હોય ખરૂં કે ? વરસાદમાં નાચવું, ગાવું અને સૃષ્ટિ સાથે એકરૂપ થવું. ચોમાસામાં જમીન અને આસમાન એકબીજાને ભેટે છે. તે ભવ્ય દેખાવ કેવો આનંદ પનારો હોય છે ! સૃષ્ટિ જાતે આપણને કેળવણી આપી રહેલી છે.

સારાંશ કે સૃષ્ટિનું ક્ષરપણું, નાશવંતપણું છે એટલે સાધનોની નવીનતા છે. એવી નવી નવી ચીજોને જન્મ આપનારી અને નવ નવાં સાધનો પૂરાં પાડનારી આ સૃષ્ટિ, કમર કસીને સેવાને માટે ખડો પેલો સનાતન સેવક, અને પેલો સેવ્ય પરમાત્મા ત્રણે સામે મોજૂદ છે. હવે ચાલવા દો આખો ખેલ. પેલો પરમપુરૂષ પુરૂષોત્તમ જુદાં જુદાં સેવાસાધનો પૂરાં પાડી મારી પાસેથી પ્રેમમૂલક સેવા લઈ રહેલો છે. તરેહતરેહનાં સાધન આપીને તે મને રમાડી રહેલો છે. મારી પાસેથી તે જુદા જુદા પ્રયોગ કરાવે છે. આવી વૃત્તિ જીવનમાં કેળવાય તો કેટલો બધો આનંદ મળે !

૮૫. અહંશૂન્ય સેવા તે જ ભક્તિ

13. આપણી એકેએક કૃતિ ભક્તિમય થાય એવી ગીતાની ઈચ્છા છે. ઘડી-અધઘડી પરમેશ્વરની પૂજા કરો છો તે સારૂં છે. સવારે ને સાંજે સૂર્યની સુંદર પ્રભા ફેલાયેલી હોય ત્યારે ચિત્ત સ્થિર કરી, કલાક અરધો કલાક સંસારને વિસારે પાડી અનંતનું ચિંતન કરવું એ વિચાર ઘણો સારો છે. એ સદાચાર આપણે કદી ન છોડીએ. પણ ગીતાને એટલાથી સંતોષ નથી. સવારથી માંડીને તે સાંજ સુધી જે જે બધી ક્રિયાઓ આપણે હાથે થાય તે બધીયે ભગવાનની પૂજાને નિમિત્તે થવી જોઈએ. સ્નાન કરતી વખતે, જમતી વખતે, કચરો વાળતી વખતે એમ હરેક વખતે તેનું સ્મરણ રહેવું જોઈએ. કચરો વાળતી વખતે આપણને એમ થવું જોઈએ કે હું મારા પ્રભુનું, મારા જીવન-રાજનું આંગણું વાળું છુ. બધાં કર્મો આ રીતે પૂજાનાં કર્મો થવાં જોઈએ. આ દ્રષ્ટિ આપણામાં કેળવાય તો આપણા વર્તનમાં કેવો ફરક પડી જાય છે તે જોજો. પૂજાને માટે આપણે કેટલી કાળજીથી ફૂલ વીણીએ છીએ, તેમને છાબડીમાં કેવાં બરાબર ગોઠવીએ છીએ, તે બધાં દબાઈને બગડી ન જાય તેની કેવી સંભાળ રાખીએ છીએ, તે મેલાં ન થાય તેટલા ખાતર નાકે લગાડી સૂંઘતા સુદ્ધાં નથી. તે જ પ્રમાણે જીવનમાં રોજેરોજ કરવાનાં કર્મોમાં પણ તેવી જ દ્રષ્ટિ રહેવી જોઈએ. આ મારૂં ગામ છે અને અહીં પડોશીના રૂપમાં મારો નારાયણ રહે છે. એ ગામને હું સ્વચ્છ કરીશ, નિર્મળ રાખીશ. ગીતા આપણામાં આવી દ્રષ્ટિ કેળવવા માગે છે. પ્રત્યેક કર્મ પ્રભુની પૂજા છે એવી ભાવના સૌ કોઈની થાય એવી ગીતાને હોંશ છે. ગીતા જેવા ગ્રંથરાજને

ઘડી અધઘડીની પૂજાથી સમાધાન નથી. સમગ્ર જીવન હરિમય થાય, પૂજારૂપ થાય એવી ગીતાની ઉત્કટ ઈચ્છા છે.

14. પુરૂષોત્તમયોગ બતાવી ગીતા કર્મમય જીવનને પૂર્ણતા આપે છે. પેલો સેવ્ય પુરૂષોત્તમ, હું તેનો સેવક અને સેવાનાં સાધનો આ સૃષ્ટિ છે. આ વાતનું એકવાર દર્શન થાય પછી બીજું શું જોઈએ ? તુકારામ કહી રહ્યા છે, **झालिया दर्शन करीन मी सेवा । आणिक कांहीं देवा न लगे दुजें ।**' – 'આવું દર્શન થયું એટલે તે મુજબ હું સેવા કરીશ; એ સિવાય હે ઈશ્વર, મારે બીજું કંઈ જોઈતું નથી.'

પછી આપણે હાથે અખંડ સેવા થતી રહેશે. 'હું' જેવું કંઈ રહેશે નહીં. હુંપણું, મારાપણું ભૂંસાઈ જશે. બધુંયે તે ભગવાનને સારૂ છે, એવી વૃત્તિ થશે. પરાર્થે ઘસાઈ જવા સિવાય બીજું કશું જ રહેશે નહીં. ' હું ' કાઢી નાખી મારે મારૂં જીવન હરિપરાયણ કરવું, ભક્તિમય કરવું, એમ ગીતા ફરીફરીને કહે છે. સેવ્ય પરમાત્મા, હું સેવક અને સાધનરૂપ આ સૃષ્ટિ છે. આમ પરિગ્રહનું નામ સુદ્ધાં ભૂંસી નાખ્યું છે. પછી જીવનમાં બીજા કશાનીયે ફિકર જ રહેતી નથી.

૮૬. જ્ઞાનલક્ષણ : હું પુરૂષ, તે પુરૂષ, આ પણ પુરૂષ

15. આ રીતે કર્મમાં ભક્તિને ભેળવવાની છે એ આપણે અત્યાર લગી જોયું. પરંતુ તેમાં જ્ઞાન પણ જોઈએ. એ વગર ગીતાને સમાધાન નથી. પણ આ વાતનો અર્થ એવો નથી કે એ બધી ચીજો જુદી જુદી છે. બોલવામાં આપણે જુદી જુદી ભાષાનો પ્રયોગ કરીએ છીએ એટલો જ એનો અર્થ છે. કર્મ એટલે જ ભક્તિ છે. ભક્તિ કંઈક જુદી વસ્તુ છે અને તેને કર્મમાં ભેળવવાની છે એવું નથી. એવી જ વાત જ્ઞાનની છે. એ જ્ઞાન કેમ મળે ? ગીતા કહે છે, ' સર્વત્ર પુરૂષ-દર્શનથી જ્ઞાન મળશે. ' તું સેવા કરનારો જે સનાતન સેવક છે તે તું સેવા-પુરૂષ છે; પેલો જે પુરૂષોત્તમ છે તે સેવ્ય-પુરૂષ છે; અને નાના રૂપ ધારણ કરવાવાળી, વિવિધ પ્રકારનાં સાધનો પૂરાં પાડનારી આ નિત્ય વહેતી સૃષ્ટિ તે પણ પુરૂષ છે.

16. આ દ્રષ્ટિ રાખવી એટલે શું કરવું ? બધે ઠેકાણે અવ્યંગ એટલે ખામી વગરનો પૂરેપૂરો સેવાભાવ રાખવો. તારા પગમાંની ચંપલ ચમચમ અવાજ કરે છે; તેને થોડું તેલ ચોપડ. ત્યાં પરમાત્માનો જ અંશ છે. એ ચંપલને બરાબર રાખ. પેલો સેવાનું સાધન એવો રેંટિયો છે. તેમાં

તેલ પૂર. તે બૂમ પાડે છે, 'नेति नेति' – 'હું સૂતર કાંતવાનો નથી.' એ રેંટિયો, એ સેવાનું સાધન, એ પણ પુરૂષ જ છે. તેની માળ, તેની જનોઈ, તેને પણ બરાબર રાખ. આખી સૃષ્ટિને ચૈતન્યમય માન. તેને જડ ગણીશ મા. ૐકારનું સુંદર ગીત ગાનારો એ રેંટિયો શું જડ છે ? તે ખુદ પરમાત્માની મૂર્તિ છે. શ્રાવણની અમાસે આપણે 'पोळा'નો ઉત્સવ ઉજવીએ છીએ. તે દિવસે અહંકાર છોડી આપણે બળદની પૂજા કરીએ છીએ. આ બહુ મોટી વાત છે. પોળાનો ખ્યાલ રોજ મનમાં રાખી, બળદની બરાબર માવજત કરી, તેની પાસેથી જે લાયક હોય તે કામ લો. પોળાને દિવસે જે ભક્તિ આપણે બતાવીએ છીએ તે, તે દહાડે જ પૂરી થઈ જાય એવું ન થવા દો. બળદ પણ પરમાત્માની જ મૂર્તિ છે. પેલું હળ, પેલાં ખેતીનાં બીજાં ઓજારો, એ બધાંને પણ બરાબર સંભાળો, સેવાનાં બધાંયે સાધનો પવિત્ર છે. આ દ્રષ્ટિ કેટલી વિશાળ છે તેનો ખ્યાલ કરો ! પૂજા કરવી એટલે ગુલાલ, કંકુ, ગંધ, ચોખા અને ફૂલો ચડાવવાં એટલું જ નથી. પેલાં વાસણોને માંજીને અરીસા જેવાં ચકચકતાં રાખવાં એ વાસણોની પૂજા થઈ. ફાનસને બરાબર લૂછીને સાફ રાખવું એ તેની પૂજા છે. દાતરડાની ધાર કાઢી ખેતીના કામને માટે હંમેશ તૈયાર રાખવું એ તેની પૂજા છે. બારણાનું મિજાગરૂં કાટ ખાઈ ગયું છે. તેને તેલ મૂકીને સંતોષવું એ તેની પૂજા છે. જીવનમાં બધે આ દ્રષ્ટિ લાવવી, કેળવવી. સેવાદ્રવ્યને ઉત્તમ સ્થિતિમાં અને ચોખ્ખું, નિર્મળ રાખવું. ટૂંકમાં, હું અક્ષર પુરૂષ, પેલો પુરૂષોત્તમ અને આ સાધનરૂપ સૃષ્ટિ બધાંયે પુરૂષ છે, પરમાત્મા છે. સર્વત્ર, એક જ ચૈતન્ય ખેલી રહ્યું છે. આ દ્રષ્ટિ આવી એટલે આપણા કર્મમાં જ્ઞાન પણ આવ્યું જાણવું.

17. કર્મમાં ભક્તિ રેડી, અને હવે જ્ઞાન પણ રેડ્યું અને અપૂર્વ એવું જીવનનું દિવ્ય રસાયણ બનાવ્યું. છેવટે ગીતાએ અદ્વૈતમય સેવાના માર્ગ પર આપણને લાવી મૂક્યા. આખી સૃષ્ટિમાં ત્રણ પુરૂષો ઊભા છે. એક જ પુરૂષોત્તમે એ ત્રણે રૂપો લીધાં છે. ત્રણે મળીને એક જ પુરૂષ છે. કેવળ અદ્વૈત છે. ગીતાએ ઊંચામાં ઊંચા, પરમોચ્ચ શિખર પર અહીં આણીને આપણને મૂકી દીધા. કર્મ, ભક્તિ અને જ્ઞાન એકરૂપ થયાં. જીવ, શિવ અને સૃષ્ટિ એકરૂપ થયાં. કર્મ, ભક્તિ અને જ્ઞાન એ ત્રણેમાં કશો વિરોધ ન રહ્યો.

18. જ્ઞાનદેવે अमृतानुभवમાં મહારાષ્ટ્રને ગમતો દાખલો આપ્યો છે,

देव देऊळ परिवारु । कीजे कोरूनि डोंगरु ।
तैसा भक्तिचा वेव्हारु । कां न होआवा ।।

'દેવ, મંદિર અને પરિવાર, એ બધાંને ડુંગર કોરીને બનાવ્યાં. ભક્તિનો એવો વહેવાર કેમ ન થાય ?' એક જ પથ્થરને કોર્યો, ત્યાં પથ્થરનું જ મંદિર, તે મંદિરમાં પથ્થરમાંથી જ કોરી કાઢેલો દેવ બેસાડ્યો, અને દેવની સામે પથ્થરનો જ એક ભક્ત, અને તેની પાસે પથ્થરમાંથી જ કોરી કાઢેલાં ફૂલો. આ બધો શણગાર જેમ પેલા એક જ પથ્થરના ખડકમાંથી બનાવે છે, એક જ અખંડ પથ્થર ત્યાં બધાં રૂપોમાં જુદા જુદા વેશ લઈને ઊભો હોય છે, તેવું ભક્તિના વહેવારમાં પણ કેમ ન થાય ? સ્વામી-સેવક સંબંધ કાયમ રહે છતાં એકતા કેમ ન થાય ? આ બાહ્યસૃષ્ટિ, આ પૂજાદ્રવ્ય અલગ હોવા છતાં પણ આત્મરૂપ શા સારૂ ન બને ? ત્રણે પુરૂષ એક જ છે. જ્ઞાન, કર્મ અને ભક્તિ એ ત્રણે મળીને એક વિશાળ જીવન-પ્રવાહ નિર્માણ કરવાનો છે. આવો આ પરિપૂર્ણ પુરૂષોત્તમયોગ છે. સેવક, સ્વામી અને સેવાદ્રવ્ય એકરૂપ હોઈ ને ભક્તિ-પ્રેમની રમત રમવાની છે.

19. આવો આ પુરૂષોત્તમયોગ જેના હ્રદયમાં પાકો ઠસી ગયો છે તે જ સાચી ભક્તિ કરે છે. **स सर्वविद् भजति मां सर्वभावे भारत** 'તે સર્વ સારનો જ્ઞાની સર્વભાવે મને ભજે' આવો પુરૂષ જ્ઞાની હોવા છતાં સંપૂર્ણ ભક્ત હોય છે. જેનામાં જ્ઞાન છે તેનામાં પ્રેમ પણ છે જ. પરમેશ્વરનું જ્ઞાન અને પરમેશ્વરનો પ્રેમ એ બે જુદી ચીજો નથી. ' કારેલું કડવું ' એવું જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય તો પ્રેમ ઉત્પન્ન થતો નથી. કોઈક અપવાદ હોય એમ બને. પણ કડવાશ જણાઈ કે તેનો અણગમો થયા વગર રહેતો નથી. પણ સાકરનું જ્ઞાન થતાંની સાથે તે ઓગળવા માંડે છે. એકદમ પ્રેમનો ઝરો ઉત્પન્ન થાય છે. પરમેશ્વરની બાબતમાં જ્ઞાન થવું અને પ્રેમ ઉત્પન્ન થવો એ બંને વાતો એકરૂપ છે. પરમેશ્વરના રૂપની જે મીઠાશ છે તેને શું આ રદ્દી સાકરની ઉપમા આપવી ? તે મધુર પરમાત્માનું જ્ઞાન થતાંની સાથે તાબડતોબ પ્રેમભાવ પણ ઉત્પન્ન થશે. જ્ઞાન થવું અને પ્રેમ થવો એ બે ક્રિયા જાણે કે ભિન્ન ક્રિયા જ રહેતી નથી. અદ્વૈતમાં ભક્તિ છે કે નથી એ વાદાવાદ છોડો. જ્ઞાનદેવે કહ્યું છે કે, '**हें चि भक्ति हें चि ज्ञान । एक विठ्ठल चि जाण ।।**' 'એ જ ભક્તિ, એ જ જ્ઞાન, એક વિઠ્ઠલને જ જાણ.' ભક્તિ અને જ્ઞાન એક જ ચીજનાં બે નામ છે.

20. પરમભક્તિ જીવનમાં આવે એટલે તે પછી થતું કર્મ, ભક્તિ તેમ જ જ્ઞાનથી જુદું હોતું નથી. કર્મ, ભક્તિ અને જ્ઞાન મળીને એક જ રમણીય, રૂડું રૂપાળું રૂપ બને છે. આ રમણીય રૂપમાંથી અદભૂત પ્રેમમય, જ્ઞાનમય સેવા સહેજે નિર્માણ થાય છે. મા પર મારો પ્રેમ છે પણ તે પ્રેમ કર્મમાં પ્રગટ થવો જોઈએ. પ્રેમ હંમેશાં મહેનત કરે છે, સેવામાં પ્રગટ થાય છે. પ્રેમનું બાહ્ય રૂપ

તે જ સેવા છે. પ્રેમ અનંત સ્વા કર્મોનો વેશ લી નાચે છે. પ્રેમ હોય ત્યાં જ્ઞાન પણ આવે છે. જેની સેવા કરવાની છે તેને કઈ સેવા ગમશે એ વાતનું મને જ્ઞાન હોવું જોઈએ. નહીં તો સેવા કુસેવા ગણાશે. સેવ્ય વસ્તુનું જ્ઞાન પ્રેમને હોવું જોઈએ. પ્રેમનો પ્રભાવ કાર્ય મારફતે ફેલાય તેટલા ખાતર જ્ઞાનની જરૂર છે. પણ મૂળમાં પ્રેમ જોઈએ. તે ન હોય તો જ્ઞાન નિરૂપયોગી છે. પ્રેમથી થનારૂં કર્મ સાદા કર્મથી જુદું હોય છે. ખેતરમાં કામ કરી ઘેર આવેલા દીકરા તરફ ઘરડી મા પ્રેમથી જુએ છે અને 'થાક્યો છે બેટા !' એમ કહે છે. પણ એ નાના સરખા કર્મમાં કેટલું બધું સામર્થ્ય હોય છે ! જીવનનાં સર્વ કર્મોમાં જ્ઞાન અને ભક્તિ રેડો. એને જ પુરૂષોત્તમયોગ કહે છે.

૮૭. સર્વ વેદનો સાર મારા જ હાથમાં છે

21. આ સર્વ વેદનો સાર છે. વેદ અનંત છે. પણ અનંત વેદનો ટૂંકમાં ચોખ્ખોચટ સાર આ પુરૂષોત્તમયોગ છે. આ વેદ ક્યાં છે ? વેદની બડી ખૂબી છે. વેદનો સાર ક્યાં છે ? અધ્યાયના આરંભમાં જ કહ્યું છે, "छंदांसि यस्य पर्णानि" — "શ્રુતિઓ પાંદડાં કહ્યાં." અરે, એ વેદ આ સંસાર વૃક્ષને પાંદડે પાંદડે ભરેલો છે. વેદ પેલી સંહિતામાં, તારી પોથીમાં લપાયેલો નથી. તે વિશ્વમાં બધે ફેલાયેલો છે. પેલો અંગ્રેજ કવિ શેકસપિયર કહી રહ્યો છે કે, 'વહેતાં ઝરણાંઓમાં સદગ્રંથ મળે છે, પથ્થરોમાંથી પ્રવચનો સંભળાય છે.' ટુંકમાં વેદ સંસ્કૃતમાં નથી, સંહિતામાં નથી. તે સૃષ્ટિમાં છે. સેવા કરશો એટલે નજરે પડશે.

22. प्रभाते करदर्शनम् । સવારે ઊઠતાંની સાથે પહેલી આપણી હથેળી જોવી. બધા વેદ એ હાથમાં છે. "સેવા કર" એમ તે વેદ તને કહે છે. ગઈ કાલે હાથ થાક્યા હતા કે નહીં, આજે મહેનત કરીને થાકવાને તૈયાર છે કે નથી, તેને આંટણ પડ્યાં છે કે નથી એ જુઓ. સેવા કરતાં કરતાં હાથ ઘસાય છે ત્યારે બ્રહ્મલિખિત ખુલ્લું થાય છે એવો प्रभाते करदर्शनम् ।નો અર્થ છે.

23. કહે છે, વેદ ક્યાં છે ? અરે, તે તારી પાસે જ છે ! તમને ને અમને, આ વેદ જન્મથી જ આવી મળેલો છે. હું જ જીવંત વેદ છું. અત્યાર સુધીની આખીયે પરંપરા મને પચી ગઈ છે. હું તે પરંપરાનું ફળ છું. વેદબીજનું જે ફળ તે જ હું છું. મારા એ ફળમાં અનંત વેદોનું બીજ મેં સંઘરેલું છે. મારા પેટમાં વેદ પાંચપચાસગણો મોટો થયો છે.

24. ટૂંકમાં વેદનો સાર આપણા હાથમાં છે. સેવા, પ્રેમ અને જ્ઞાન પર જીવનની રચના કરવાની

છે. એટલું કરો કે વેદ હાથમાં જ છે. હું જે અર્થ કરીશ તે જ વેદ છે. વેદ ક્યાંયે બહાર નથી. वेदांचा तो अर्थ आम्हांस्त्री च ठावा – વેદના તે અર્થને અમે જ જાણીએ છીએ એમ સેવામૂર્તિ સંતો કહે છે. "સર્વ વેદો મને જ એકને જાણે છે, ઓળખે છે. હું જ બધા વેદનો સાર પુરૂષોત્તમ છું." એમ ભગવાન કહી રહ્યા છે. આવો આ વેદનો સાર, આ પુરૂષોત્તમયોગ આપણે જીવનમાં પચાવી શકીએ તો કેટલો બધો આનંદ ઊપજે ! પછી તે પુરૂષ જે જે કંઈ કરે છે, તેમાથી વેદ પ્રગટ થાય છે એમ ગીતા સૂચવી રહી છે. આ અધ્યાયમાં આખીયે ગીતાનો સાર છે. ગીતાની શીખ અહીં પૂર્ણપણે પ્રગટ થઈ છે. તેને જીવનમાં ઉતારવાને સારૂ સૌ કોઈએ રાત ને દિવસ મથ્યા કરવું, બીજું શું ?

< > < > < >

<u>**અધ્યાય સોળમો**</u>

પરિશિષ્ટ 1 – દૈવી અને આસુરી વૃત્તિઓનો ઝઘડો

૮૮. પુરૂષોત્તમયોગની પૂર્વપ્રભા : દૈવી સંપત્તિ

1. ગીતાના પહેલા અધ્યાયમાં જીવનની એકંદર યોજના કેવી છે ને આપણો જન્મ કેમ સફળ થાય તે આપણે જોયું. ત્યાર બાદ છઠ્ઠા અધ્યાયથી માંડીને અગિયારમા અધ્યાય સુધી આપણે ભક્તિનો જુદી જુદી રીતે વિચાર કર્યો. અગિયારમા અધ્યાયમાં આપણને ભક્તિનું દર્શન થયું. બારમા અધ્યાયમાં સગુણભક્તિ અને નિર્ગુણભક્તિ એ બંનેની તુલના કરી ભક્તનાં મહાન લક્ષણ આપણે જોયાં. બારમા અધ્યાયના અંત સુધીમાં કર્મ અને ભક્તિ એ બે તત્વો તપાસાઈ ગયાં. ત્રિજો જ્ઞાનનો વિભાગ બાકી રહ્યો હતો તે આપણે તેરમા, ચૌદમા અને પંદરમા અધ્યાયમાં જોયો. આત્માને દેહથી જુદો પાડવો, તેમ કરવાને ત્રણે ગુણોને જીતી લેવાના છે અને છેવટે પ્રભુને જોવાનો છે. પંદરમા અધ્યાયમાં આપણે જીવનનું સંપૂર્ણ શાસ્ત્ર જોયું. પુરૂષોત્તમયોગમાં જીવનની પરિપૂર્ણતા થાય છે. તે પછી કશું બાકી રહેતું નથી.

2. કર્મ, જ્ઞાન અને ભક્તિ એ ત્રણને એકબીજાંથી જુદાં પાડવાની વાત મારાથી સહન થતી નથી. કેટલાક સાધકોની નિષ્ઠા એવી હોય છે કે તેમને ફક્ત કર્મ સૂઝે છે. કોઈ વળી ભક્તિનો સ્વતંત્ર માર્ગ કલ્પે છે અને તેના પર બધો ભાર દે છે. કેટલાકનું વલણ જ્ઞાન એવો કેવળવાદ હું માનવા ઈચ્છતો નથી. એથી ઊલટું કર્મ, ભક્તિ અને જ્ઞાન એ ત્રણનો સરવાળો કરવાનો સમુચ્ચયવાદ પણ હું માનતો નથી. થોડી ભક્તિ, થોટું જ્ઞાન અને થોડું કર્મ એવો ઉપયોગિતાવાદ પણ મારે ગળે ઉતરતો નથી. પહેલું કર્મ, પછી ભક્તિ અને તે પછી જ્ઞાન એવો ક્રમવાદ પણ હું સ્વીકારતો નથી. ત્રણે વસ્તુઓનો મેળ બેસાડવાનો સામંજસ્યવાદ પણ મને પસંદ નથી. કર્મ તે જ ભક્તિ અને તે જ જ્ઞાન એવો મને અનુભવ થાય એમ હું ઈચ્છું છું. બરફીના ચોસલામાં રહેલી મીઠાશ, તેનો ઘાટ અને તેનું વજન એ ત્રણ વાતો જુદી જુદી નથી. જે ક્ષણે બરફીનો કકડો હું મોંમાં મૂકું છું તે જ ક્ષણે એકી વખતે તેનો આકાર હું ખાઉં છું, તેનું વજન પણ હું પચાવી લઉં છું અને તેની મીઠાશ પણ હું ચાખું છું. ત્રણે ચીજો એક જ ઠેકાણે છે. બરફીના એકેએક કણમાં તેનો આકાર, વજન અને મીઠાશ છે. તેના અમુક એક કકડામાં માત્ર આકાર છે, અમુક એક કકડામાં ફક્ત મીઠાશ છે અને અમુક એક કકડામાં એકલું વજન છે એવું નથી. તે જ રીતે જીવનમાં થતી એકેએક ક્રિયામાં પરમાર્થ ભરેલો હોય, હરેક કૃત્ય સેવામય,

પ્રેમમય અને જ્ઞાનમય થાય, જીવનનાં બધાંયે અંગપ્રત્યાંગમાં કર્મ, ભક્તિ અને જ્ઞાન ભરેલાં હોય, એને જ પુરૂષોત્તમયોગ કહે છે. આખુંયે જીવન કેવળ પરમાર્થમય કરવું એ વાત બોલવી સહેલી છે. પણ એના ઉચ્ચારમાં જે ભાવ છે, તેનો જરા વિચાર કરવા બેસીએ છીએ ત્યારે કેવળ નિર્મળ એવી સેવા આપણે હાથે થાય તેટલા સારૂ અંતઃકરણમાં શુદ્ધ જ્ઞાન-ભક્તિની ઊંડી લાગણી ધારી લેવી પડે છે. એથી કર્મ, ભક્તિ અને જ્ઞાન અક્ષરશઃ એકરૂપ હોય એવી પરમદશાને પુરૂષોત્તમયોગ કહે છે. જીવનની અંતિમ સીમા ત્યાં આવી ગઈ.

૩. હવે આજે આ સોળમા અધ્યાયમાં શું કહ્યું છે ? સૂર્યોદય થવાનો હોય છે ને જેમ પહેલાં તેની પ્રભા ફેલાય છે તેમ જીવનમાં કર્મ, ભક્તિ અને જ્ઞાન એ ત્રણેથી પૂર્ણ એવો પુરૂષોત્તમયોગ ઉદય પામે તે પહેલાં સદગુણોની પ્રભા બહાર ફેલાવા માંડે છે. પરિપૂર્ણ જીવનની આગળથી આવનારી આ જે પ્રભા છે તેનું વર્ણન આ સોળમા અધ્યાયમાં કર્યું છે. જે અંધારાની સામે ઝઘડીને એ પ્રભા પ્રગટ થાય છે તે અંધારાનું વર્ણન પણ અહીં કર્યું છે. કોઈક વાતની સાબિતીને માટે કંઈક વસ્તુ પ્રત્યક્ષ પુરાવા તરીકે આપણે જોવાને માગીએ છીએ. સેવા, ભક્તિ અને જ્ઞાન જીવનમાં ઊતર્યાં છે એ શેના પરથી જાણવું ? આપણે ખેતરમાં મહેનત કરીએ છીએ અને છેવટે અનાજનો ઢગલો તોળી લઈએ છીએ. તેવી રીતે આપણે જે સાધના કરીએ છીએ તેમાંથી આપણને શો અનુભવ થયો, સદ્વૃત્તિ કેટલી ઊંડી ઊતરી, કેટલા સદ્ગુણ આપણામાં કેળવાયા, જીવન ખરેખર સેવામય કેટલું બન્યું, તે બધું તપાસી જવાને આ અધ્યાય કહે છે. જીવનની કળા કેટલી ખીલી તે જોવાનું આ અધ્યાય કહે છે. જીવનની આ ચડતી કળાને ગીતા દૈવી સંપત્તિ નામ આપે છે. એની વિરૂદ્ધની જે વૃત્તિઓ છે તેમને આસુરી કહીને ઓળખાવી છે. સોળમા અધ્યાયમાં દૈવી અને આસુરી સંપત્તિનો જઘડો વર્ણવી બતાવ્યો છે.

૮૯. અહિંસાની અને હિંસાની સેના

4. પહેલા અધ્યાયમાં જેમ એક બાજુ કૌરવોને અને બીજી બાજુ પાંડવોને સામસામા ખડા કર્યા છે, તે પ્રમાણે સદ્ગુણોની દૈવી સેના અને દુર્ગુણોના આસુરી લશ્કરને અહીં સામસામાં ખડાં કર્યાં છે. માનવી મનમાં સત્ પ્રવૃત્તિઓનો અને અસત્ પ્રવૃત્તિઓનો જે ઝઘડો ચાલ્યા કરે છે તેનું રૂપકાત્મક વર્ણન કરવાનો ઘણા પ્રાચીન કાળથી રિવાજ પડયો છે. વેદમાં ઈંદ્ર ને વૃત્રનો, પુરાણમાં દેવ ને દાનવનો, તે જ પ્રમાણે રામ ને રાવણનો, પારસીઓના ધર્મગ્રંથમાં આહુરમઝદ ને અહરિમાનનો, ખ્રિસ્તી ધર્મમાં પ્રભુ ને સેતાનનો, મુસલમાની ધર્મમાં પરમેશ્વર ને

ઈબ્લિસનો, એવી જાતના ઝઘડા બધા ધર્મોમાં છે. કવિતામાં સ્થૂળ વિષયોનું વર્ણન સૂક્ષ્મ વસ્તુઓનાં રૂપકથી કરવામાં આવે છે તો ધર્મગ્રંથોમાં સૂક્ષ્મ મનોભાવોને ભરાઉ, સ્થૂળ રૂપ આપીને વર્ણવે છે. કાવ્યમાં સ્થૂળનું સૂક્ષ્મ વર્ણન તો અહીં સૂક્ષ્મનું સ્થૂળ વર્ણન થાય છે. આમ કહીને એવું સૂચવવાનો આશય નથી કે ગીતાની શરૂઆતમાં જે યુદ્ધનું વર્ણન છે તે કેવળ કાલ્પનિક છે. તે ઈતિહાસમાં બનેલી ઘટના હોય પણ ખરી; પરંતુ કવિ એ ઘટનાનો પોતાના ઈષ્ટ હેતુને ખાતર ઉપયોગ કરી લે છે. કર્તવ્યની બાબતમાં મોહ થાય ત્યારે કેમ વર્તવું એ વાત યુદ્ધનું રૂપક આપીને રજૂ કરી છે. આ સોળમા અધ્યાયમાં સારાનો ને નરસાનો ઝઘડો બતાવ્યો છે. ગીતામાં યુદ્ધનું રૂપક પણ છે.

5. કુરૂક્ષેત્ર બહાર છે અને આપણા મનમાં પણ છે. સૂક્ષ્મ રીતે જોઈશું તો જણાશે કે જે ઝઘડો અંદર મનમાં ચાલે છે તે જ આપણને બહાર મૂર્તિમંત થયેલો જોવાનો મળે છે. બહાર જે શત્રુ ઊભો છે તે મારા જ મનમાં રહેલો વિકાર સાકાર થઈ ખડો થયો છે. આરસીમાં જેમ મારૂં પોતાનું સારૂં કે નરસું પ્રતિબિંબ દેખાય છે તેમ મારા મનમાં ઊઠતા સારાનરસા વિચાર મને બહાર શત્રુ કે મિત્રરૂપે દેખાય છે. જેમ હું જાગૃતિમાંનું સ્વપ્નામાં જોઉં છું તેમ મનમાંનું બહાર જોઉં છું. અંદરનું યુદ્ધ અને બહારનું યુદ્ધ એ બંનેની વચ્ચે જરાયે ફેર નથી. જે ખરું યુદ્ધ છે, તે અંદર જ છે.

6. આપણા અંતઃકરણમાં એક બાજુ સદગુણ ને બીજી બાજુ દુર્ગુણો ઊભા છે. બંનેએ પોતપોતાની વ્યવસ્થા બરાબર ગોઠવી છે. લશ્કરમાં જેમ સેનાપતિ જોઈએ છે તેમ અહીં પણ સદ્ગુણોએ પોતાનો સેનાપતિ નીમ્યો છે. એ સેનાપતિનું નામ છે – **अभय**. આ અધ્યાયમાં અભયને પહેલું સ્થાન આપ્યું છે. આ વાત અમસ્તી, સહેજે બની નથી. હેતુપુરઃસર અભય શબ્દ પહેલો યોજ્યો હોવો જોઈએ. અભય વિના કોઈ પણ ગુણ વધતો નથી. ખરાપણા વગર સદ્ગુણની કિંમત નથી. અને ખરાપણાને નિર્ભયતાની જરૂર રહે છે. ભયભીત વાતાવરણમાં સદ્ગુણો ખીલતા નથી. ભયભીત વાતાવરણમાં સદ્ગુણ પણ દુર્ગુણ બની બેસે છે, સત્ પ્રવૃત્તિ પણ દૂબળી પડી જાય છે. નિર્ભયતા સર્વ સદ્ગુણોનો નાયક છે. પણ લશ્કરને આગળની ને પાછળની બંને બાજુ સંભાળવી પડે છે. સીધો હુમલો સામેથી આવે છે પણ પાછલી બાજુથી છૂપો હુમલો થવાનો સંભવ રહે છે. સદ્ગુણોને આગળને મોખરે **निर्भयता** પોતાનું થાણું જમાવી ખડી છે અને પાછળનો મોરચો **नम्रता** સાચવે છે. આવી આ બહુ સુંદર રચના કરેલી છે. એકંદરે બધા મળીને છવ્વીસ

ગુણો અહીં ગણાવ્યા છે. એમાંના પચ્ચીસ ગુણ આપણામાં બરાબર કેળવાયા હોય પણ તે વાતનો અહંકાર વળગ્યો તો એકદમ પાછળથી હલ્લો આવ્યો જાણવો અને મેળવેલું બધું એળે ગયું જાણવું. તેથી પાછળની બાજુએ **નમ્રતા** એ સદ્ગુણને રાખ્યો છે. નમ્રતા નહીં હોય તો જીત હારમાં ક્યારે પલટાઈ જાય છે તેની ખબર સરખી પડતી નથી. આમ આગળ **નિર્ભયતા** અને પાછળ **નમ્રતા** રાખી બધા સદ્ગુણોનો વિકાસ કરી શકાય છે. આ બે ગુણોની વચ્ચે જે ચોવીસ ગુણો છે તે ઘણુંખરૂં અહિંસાના જ પર્યાય છે એમ કહીએ તો પણ ચાલશે. ભૂતદયા, માર્દવ, ક્ષમા, શાંતિ, અક્રોધ, અહિંસા, અદ્રોહ, એ બધા અહિંસાના જ જુદા જુદા પર્યાયી શબ્દો છે. અહિંસા ને સત્ય એ બે ગુણોમાં બધા ગુણ સમાઈ જાય છે. સર્વ સદ્ગુણનો સંક્ષેપ કરીએ તો છેવટે અહિંસા અને સત્ય બે જ વસ્તુ રહેશે. તે બંનેના પેટમાં બાકીના બધા સદ્ગુણો આવી જાય છે. પણ નિર્ભયતા અને નમ્રતા એ બેની વાત જુદી છે. નિર્ભયતાથી પ્રગતિ થઈ શકે છે, અને નમ્રતાથી બચાવ થાય છે. સત્ય અને અહિંસા એ બે ગુણોની મૂડી બાંધીને નિર્ભયપણે આગળ વધવું જોઈએ. જીવન વિશાળ છે. તેમાં અનિરૂદ્ધ, અટક્યા વગર આગળ સંચાર કરતા રહેવું જોઈએ. પગલું ચૂકી ન જવાય તેટલા ખાતર સાથમાં નમ્રતા હોય એટલે થયું. પછી સત્ય-અહિંસાના પ્રયોગો કરતાં કરતાં નિર્ભયપણે ખુશીથી આગળ ચાલો. તાત્પર્ય કે સત્ય ને અહિંસાનો વિકાસ નિર્ભયતા ને નમ્રતા એ બે વડે થાય છે.

7. એક બાજુ સદ્ગુણોની સેના ઊભી છે તેવી જ અહીં દુર્ગુણોની ફોજ પણ ઊભી છે. દંભ, અજ્ઞાન વગેરે દુર્ગુણોની બાબતમાં ઝાઝું કહેવાની જરૂર નથી. એ વાતો આપણા પરિચયની ક્યાં નથી ? દંભ તો જાણે આપણામાં પચી ગયો છે. આખુંયે જીવન દંભ પર ઊભું કર્યું હોય એવું થઈ ગયું છે. અજ્ઞાનની બાબતમાં કહેવાનું હોય તો એટલું કે એક રૂડારૂપાળા બહાના તરીકે આપણે અજ્ઞાનને હંમેશ ડગલે ને પગલે આગળ કરીએ છીએ. કેમ જાણે અજ્ઞાન એ કોઈ મોટો ગુનો જ નથી ! પણ ભગવાન કહે છે, “અજ્ઞાન એ પાપ છે.” સૉક્રેટિસે એથી ઊલટું કહ્યું છે. પોતાની સામે ચલાવવામાં આવેલા મુકદ્દમા વખતે તેણે કહ્યું હતું કે, “જેને તમે પાપ સમજો છો તે અજ્ઞાન છે, અને અજ્ઞાન ક્ષમ્ય છે. અજ્ઞાન વગર પાપ સંભવે કેવી રીતે ? અને અજ્ઞાનને માટે સજા કેવી રીતે થાય ?” પણ ભગવાન કહે છે, “અજ્ઞાન એ પણ પાપ જ છે.” કાયદાના અજ્ઞાનની વાત બચાવને માટે આગળ ધરી ન શકાય એમ કાયદામાં કહે છે. ઈશ્વરના કાનૂનનું અજ્ઞાન પણ બહુ મોટો ગુનો છે. ભગવાનનું જે કહેવું છે અને સૉક્રેટિસનું જે કહેવું છે તે બંનેનો ભાવાર્થ એક જ છે. પોતાના અજ્ઞાન તરફ કેવી દ્રષ્ટિથી જોવું તે ભગવાને બતાવ્યું છે અને બીજાના પાપ તરફ કેવી

દ્રષ્ટિથી જોવું તે સૉક્રેટિસે કહ્યું છે. બીજાના પાપને માટે ક્ષમા કરવી. પણ પોતાના અજ્ઞાનને ક્ષમા કરવામાંયે પાપ છે. પોતાનું અજ્ઞાન બાકી રહેવા દેવાય જ નહીં.

૯૦. અહિંસાના વિકાસના ચાર તબક્કા

૮. આમ એક બાજુ દૈવી સંપત્તિ અને બીજી બાજુ આસુરી સંપત્તિ એવાં બે લશ્કર ઊભાં છે. તેમાંની આસુરી સંપત્તિને ટાળવી, અળગી કરવી અને દૈવી સંપત્તિને પોતાની કરી તેને વળગવું. સત્ય અહિંસા વગેરે દૈવી ગુણોનો વિકાસ અનાદિ કાળથી થયા કરે છે. વચગાળામાં જે વખત ગયો તેમાં પણ ઘણો વિકાસ થયો છે. તોયે હજી વિકાસની મર્યાદા આવી ગઈ છે એવું નથી. જ્યાં સુધી આપણને સામાજીક શરીર છે ત્યાં સુધી વિકાસને પાર વગરનો અવકાશ છે. વ્યક્તિગત વિકાસ થયો હશે પણ સામાજિક, રાષ્ટ્રીય અને જાગતિક વિકાસ થવો બાકી છે. વ્યક્તિએ પોતાના વિકાસનું ખાતર પૂરી પછી સમાજ, રાષ્ટ્ર વગેરેમાં સમાતી લાખો વ્યક્તિઓના વિકાસની શરૂઆત કરવાની છે. દાખલા તરીકે માણસ અહિંસાનો વિકાસ અનાદિ કાળથી કરતો આવ્યો છે છતાં આજે પણ તે વિકાસ ચાલુ છે.

૯. અહિંસાનો વિકાસ કેમ થતો ગયો તે જોવા જેવું છે. તે પરથી પારમાર્થિક જીવનનો વિકાસ ઉત્તરોત્તર કેમ થતો જાય છે અને તેને હજી પૂરેપૂરો અવકાશ કઈ રીતે છે એ વાત સમજાશે. હિંસકોના હુમલાઓ સામે બચાવ કેવી રીતે કરવો એ બાબતનો અહિંસક માણસે વિચાર કરવા માંડ્યો. પહેલાં સમાજના રક્ષણને સારૂ ક્ષત્રિયવર્ગ રાખ્યો પણ પછી તે જ સમાજનું ભક્ષણ કરવા લાગ્યો. વાડે ચીભડાં ગળવા માંડ્યાં. ત્યારે હવે આ ઉન્મત્ત ક્ષત્રિયોથી સમાજનો બચાવ કેમ કરવો તેનો અહિંસક બ્રાહ્મણો વિચાર કરવા લાગ્યા. પરશુરામે જાતે અહિંસક હોવા છતાં હિંસાનો આધાર લીધો અને તે જાતે હિંસક બન્યો. આ પ્રયોગ અહિંસાનો હતો પમ તે સફળ ન થયો. એકવીસ એકવીસ વખત શ્રત્રિયોનો સંહાર કરવા છતાં તે બાકી રહ્યા જ. કારણ એ કે આ અખતરો મૂળમાં જ ભૂલભરેલો હતો. જે ક્ષત્રિયોનો સમૂળગો નાશ કરવાને ખાતર મેં તેમનામાં ઉમેરો કર્યો તે ક્ષત્રિયવર્ગનો નાશ થાય ક્યાંથી ? હું જાતે જ હિંસક ક્ષત્રિય બન્યો. એ બીજ કાયમ રહ્યું. બી રહેવા દઈને ઝાડો તોડી પાડનારને ફરી ફરી ઝાડ પેદા થયેલાં દેખાયા વગર કેમ રહે ? પરશુરામ સારો માણસ હતો. પણ પ્રયોગ ઘણો વિચિત્ર નીવડ્યો. પોતે ક્ષત્રિય બનીને તે પૃથ્વી નક્ષત્રિય કરવા માગતો હતો. ખરૂં જોતાં પોતાની જાતથી જ તેણે અખતરાની શરૂઆત કરવી જોઈતી હતી. પોતાનું માથું તેણે પહેલું ઉડાવવું જોઈતું હતું. પરશુરામના કરતાં

હું ડાહ્યો છું એટલે તેની ભૂલ બતાવું છું એમ ન માનશો. હું બાળક છું, પણ તેના ખભા પર ઊભો છું. તેથી કુદરતી રીતે મને વધારે દેખાય છે. પરશુરામના પ્રયોગનો પાયો જ મૂળમાં ભૂલભરેલો હતો. હિંસામય થઈને હિંસાને દૂર કરવાનું બને નહીં. ઊલટું તેથી હિંસકોની સંખ્યામાં માત્ર વધારો થાય છે. પણ તે વખતે એ વસ્તુ ધ્યાનમાં ન આવી. તે જમાનાના ભલા માણસોએ, તે વખતની મહાન અહિંસામય વ્યક્તિઓએ જે વિચાર સૂઝ્યો તે પ્રમાણે પ્રયોગ કર્યા. પરશુરામ તે જમાનાનો મોટો અહિંસાવાદી હતો. હિંસાના ઉદ્દેશથી તેણે હિંસા કરી નહોતી. અહિંસાની સ્થાપનાને માટે એ હિંસા હતી.

10. એ અખતરો એળે ગયો. પછી રામનો જમાનો આવ્યો. તે વખતે ફરીથી બ્રાહ્મણોએ વિચાર શરૂ કર્યો. તેમણે હિંસા છોડી દીધી હતી. પોતે હિંસા ન જ કરવી એવું તેમણે નક્કી કર્યું હતું. પણ રાક્ષસોના હુમલા પાછા કેમ વાળવા ? તેમણે જોયું કે ક્ષત્રિયો તો હિંસા કરવાવાળા જ છે. તેમની પાસે બારોબાર રાક્ષસોનો સંહાર કરાવવો. કાંટાથી કાંટો કાઢવો. પોતે જાતે એમાંથી તદ્દન અળગા રહેવું. વિશ્વામિત્રે યજ્ઞના બચાવને સારૂ રામલક્ષ્મણને લઈ જઈ તેમને હાથે રાક્ષસોનો સંહાર કરાવ્યો. 'જે અહિંસા સ્વસંરક્ષિત નથી, જે અહિંસાને પોતાના પગ નથી, એવી લૂલી-પાંગળી અહિંસા ઊભી કેવી રીતે રહે ?' આવો વિચાર આજે આપણે કરીએ છીએ. પણ વસિષ્ઠ-વિશ્વામિત્ર સરખાને ક્ષત્રિયોના જોર પર પોતાનો બચાવ કરવામાં નાનમ લાગી નહોતી. પરંતુ રામ જેવો ક્ષત્રિય ન મળ્યો હોત તો ? તો વિશ્વામિત્ર કહેત કે, "હું મરી જઈશ પણ હિંસા નહીં કરૂં." હિંસક બનીને હિંસા દૂર કરવાનો પ્રયોગ થઈ ચૂક્યો હતો. હવે પોતાની અહિંસા તો ન જ છોડાય ટલું નક્કી થઈ ગયું હતું. ક્ષત્રિય ન મળ્યો તો અહિંસક મરી જશે પણ હિંસા નહીં કરે એવી હવેની ભૂમિકા હતી. અરણ્યકાંડમાં એક પ્રસંગ છે. વિશ્વામિત્રની સાથે રામ જતા હતા. રામે પૂછ્યું, "આ બધા ઢગલા શાના ?" વિશ્વામિત્રે જવાબ આપ્યો, "એ બ્રાહ્મણોનાં હાડકાંના ઢગલા છે. અહિંસક બ્રાહ્મણોએ પોતાના પર હલ્લો કરનારા હિંસક રાક્ષસોનો સામનો ન કર્યો. તે મરી ગયા. તેમનાં હાડકાંના એ ઢગલા છે." બ્રાહ્મણોની આ અહિંસામાં ત્યાગ હતો ને બીજા પાસે બચાવ કરાવવાની અપેક્ષા પણ હતી. આવી લાચારીથી અહિંસાની પૂર્ણતા ન થાય.

11. સંતોએ પછી ત્રીજો અખતરો કર્યો. સંતોએ નક્કી કર્યું કે "બીજાની મદદ માગવી જ નહીં. મારી અહિંસા જ મારો બચાવ કરશે. એમાં જે બચાવ થશે તે જ સાચો બચાવ છે." સંતોનો આ પ્રયોગ વ્યક્તિનિષ્ઠ હતો. આ વ્યક્તિગત પ્રયોગને તેઓ પૂર્ણત્વ સુધી લઈ ગયા. પણ એ પ્રયોગમાં વ્યક્તિગતપણું રહી ગયું. સમાજ પર હિંસકોનો હુમલો થયો હોત અને સમાજે આવીને

સંતોને પૂછ્યું હોત કે "અમારે શું કરવું ?" તો એ સવાલનો ચોક્કસ જવાબ કદાચ સંતો ન આપી શક્યા હોત. વ્યક્તિગત જીવનમાં પરિપૂર્ણ અહિંસા ઉતરનારા સંતોએ સમાજને સલાહ આપતાં કહ્યું હોત કે "અમે લાચાર છીએ." સંતોની હું ભૂલ કાઢવા બેઠો છું એ મારૂં બાળસાહસ છે. પણ હું તેમના ખભા પર ઊભો છું તેથી જે દેખાય છે તે કહું છું. તેઓ મને ક્ષમા કરશે. અને કેમ નહીં કરે ? તેમની ક્ષમા મોટી છે. અહિંસાના સાધન વડે સામુદાયિક અખતરાઓ કરવાનું સંતોને સૂઝયું નહીં હોય એવું નથી. પણ પરિસ્થિતિ તેમને એટલી અનુકૂળ ન લાગી. તેમને જાત પૂરતા છૂટા છૂટા પ્રયોગ કર્યા, પણ આમ છૂટા છૂટા થયેલા પ્રયોગોમાંથી જ શાસ્ત્ર રચાય છે. સંમિલિત અનુભવમાંથી શાસ્ત્ર બને છે.

12. સંતોના પ્રયોગ પછીનો ચોથો પ્રયોગ આજે આપણે કરીએ છીએ. આખાયે સમાજે અહિંસાત્મક સાધનો વડે હિંસાનો પ્રતિકાર કરવાનો આજનો પ્રયોગ આપણે ચલાવીએ છીએ. આ રીતે ચાર અખતરાઓ આપણે જોયા. દરેક પ્રયોગમાં અપૂર્ણતા હતી અને છે. વિકાસક્રમમાં આ વાત અપરિહાર્ય છે. પણ તે તે જમાનામાં તે તે પ્રયોગો પૂર્ણ હતા એમ જ કહેવું જોઈએ. બીજાં દસ હજાર વરસ જશે પછી આજના આપણા અહિંસક યુદ્ધમાં પણ શોધનારને ઘણી હિંસા જડશે. શુદ્ધ અહિંસાના પ્રયોગ હજીયે બીજા થતા જશે. જ્ઞાન, કર્મ અને ભક્તિ એ ત્રણેનો જ નહીં, બધા સદ્ગુણોનો વિકાસ થઈ રહેલો છે. એક જ વસ્તુ પૂર્ણ છે. અને તે પરમાત્મા. ભગવદ્ ગીતામાં બતાવેલો પુરૂષોત્તમયોગ પૂર્ણ છે. પણ વ્યક્તિ અને સમુદાય એ બંનેના જીવનમાં તેનો પૂર્ણ વિકાસ હજી બાકી છે. વચનોનો પણ વિકાસ થાય છે. ઋષિઓને મંત્રના દ્રષ્ટા માનવામાં આવ્યા છે તે તેના કર્તા નથી. કેમકે તેમને મંત્રનો અર્થ દેખાયો. પણ તે જ એનો અર્થ છે એવું નથી. ઋષિઓને એક દર્શન થયું. હવે પછી આપણને તેનો વધારે ખીલેલો અર્થ દેખાય એમ બને. તેમના કરતાં આપણને વધારે દેખાય છે એ કંઈ આપણી વિશેષતા નથી. તેમને જ આધારે આપણે આગળ જઈએ છીએ. હું અહીં એકલી અહિંસાના વિકાસ પર બોલું છું કેમકે બધા સદ્ગુણોનો સાર કાઢશો તો અહિંસા એ જ નીકળશે. અને તે યુદ્ધમાં આજે આપણે ઝુકાવ્યું છે યે ખરૂં. તેથી આ તત્વનો કેમ વિકાસ થતો જાય છે તે આપણે જોયું.

૯૧. અહિંસાનો એક મહાન પ્રયોગ : માંસાહાર-પરિત્યાગ

13. હિંસકોનો હુમલો થાય ત્યારે અહિંસકોએ બચાવ કેમ કરવો એ અહિંસાનું એક પાસું આપણે જોયું. માણસ માણસ વચ્ચેના ઝઘડામાં અહિંસાનો વિકાસ કેવી રીતે થતો ગયો એ આપણે

જોયું. પરંતુ માણસોનો અને જાનવરોનો ઝઘડો પણ છે. માણસે હજી પોતાના અંદરઅંદરના ઝઘડા શમાવ્યા નથી અને પોતાના પેટમાં જાનવરોને ઠાંસીને તે જીવે છે. માણસને હજી પોતાના ઝઘડા શમાવતાં આવડતું નથી અને પોતાનાથીયે દૂબળાં જે જાનવરો છે તેમને ખાધા વગર જીવતાંયે આવડતું નથી. હજારો વર્ષથી તે જીવતો આવ્યો છે પણ કેમ જીવવું જોઈએ તેનો વિચાર તેણે હજી કર્યો નથી. માણસને માણસની માફક જીવતાં આવડતું નથી. પણ આ વસ્તુઓનો વિકાસ થયા કરે છે. આદિમાનવ ઘણુંખરૂં કંદમૂલફલાહારી જ હશે. પરંતુ આગળ જતાં દુર્મતિવશ માનવસમાજનો મોટો ભાગ માંસાહારી બન્યો. ડાહ્યા ઉત્તમ માણસોને એ વાત ખપી નહીં. માંસ ખાવાનું જ થાય તો યજ્ઞમાં હલાલ કરેલાં પશુનું જ ખાવું એવું તેમણે બંધન મૂક્યું. આ બંધનનો હેતુ હિંસા પર અંકુશ મૂકવાનો હતો. કેટલાક લોકોએ તો માંસનો પૂરેપૂરો ત્યાગ કર્યો. પણ જેમનાથી પૂરેપૂરો ત્યાગ થઈ શકે એમ નહોતું તેમને યજ્ઞમાં પરમેશ્વરને અર્પણ કરી, કંઈક તપસ્યા કરી માંસ ખાવું એવી પરવાનગી મળી. યજ્ઞમાં જ માંસ ખાજો એમ કહેવાથી હિંસા પર અંકુશ આવશે એમ લાગતું હતું. પણ પછી તો યજ્ઞ પણ સામાન્ય વાત બની ગઈ. જેને ફાવે તે યજ્ઞ કરવા નીકળી પડે, યજ્ઞ કરે અને માંસ ખાય એવું ચાલવા માંડ્યું. એટલે ભગવાન બુદ્ધ આગળ આવ્યા. તેમણે કહ્યું, "માંસ ખાવું હોય તો ભલે ખાઓ, પણ કંઈ નહીં તો ઈશ્વરને નામે ન ખાશો." એ બંને વચનોનો હેતુ એક જ હતો કે હિંસા પર અંકુશ આવે, ગાડું ગમે ત્યાંથી આખરે સંયમને રસ્તે ચડે. યજ્ઞયાગ કરો અગર ન કરો, બંનેમાંથી આપણે માંસ ખાવાનું છોડવાનું જ શીખ્યા છીએ. આમ ધીમે ધીમે આપણે માંસ ખાવાનું છોડતા ગયા.

14. જગતના ઈતિહાસમાં એકલા ભારતવર્ષમાં આ મોટો પ્રયોગ થયો. કરોડો લોકોએ માંસ ખાવાનું છોડયું. અને આજે આપણે માંસ ખાતા નથી એમાં આપણે ઝાઝું કુલાવાનું નથી. પૂર્વજોના પુણ્યને પરિણામે આપણું વલણ એવું બંધાયું છે. પણ પહેલાંના ઋષિઓ માંસ ખાતા હતા એમ આપણે કહીએ કે વાંચીએ છીએ ત્યારે આપણને નવાઈ થાય છે ખરી. ઋષિ માંસ ખાય? છટછટ, કંઈ ભળતી જ વાત છે ! પણ માંસાશન કરતાં કરતાં સંયમથી તેમણે તેનો ત્યાગ કર્યો એનું શ્રેય તેમને આપવું જોઈએ. એ મહેનત આપણે કરવી પડતી નથી. તેમનું પુણ્ય આપણને મફતમાં મળ્યું છે. પહેલાં એ લોકો માંસ ખાતા અને આજે આપણે ખાતા નથી એટલે તેમના કરતાં આપણે મોટા થઈ ગયા એવો અર્થ નથી. તેમના અનુભવોનો ફાયદો આપણને મફતમાં મળ્યો. તેમના અનુભવનો હવે આપણે આગળ વિકાસ કરવો જોઈએ. દૂધ છેક છોડી દેવાના પ્રયોગો પણ કરવા જોઈએ. માણસ બીજાં જાનવરોનું દૂધ પીએ એ વાત પણ ઊતરતા

દરજ્જાની છે. દસ હજાર વરસ બાદ આવનારા લોકો આપણે વિષે કહેશે, " શું એ લોકોને દૂધ ન પીવાનું પણ વ્રત લેવું પડતું હતું ? અરે બાપરે ! એ લોકો દૂધ કેવી રીતે પીતા હશે? એવા કેવા જંગલી ! " સારાંશ કે નિર્ભયતાથી અને નમ્રતાથી આપણે પ્રયોગ કરતાં કરતાં કાયમ આગળ વધવું જોઈએ. સત્યની ક્ષિતિજ આપણે વિશાળ કરતા જવું જોઈએ. વિકાસને માટે હજી ઘણો અવકાશ છે. કોઈ પણ ગુણનો પૂરેપૂરો વિકાસ હજી થયો નથી.

૯૨. આસુરી સંપત્તિની ત્રેવડી મહત્વાકાંક્ષા : સત્તા, સંસ્કૃતિ અને સંપત્તિ

15. દૈવી સંપત્તિનો વિકાસ કરવાનો છે અને આસુરી સંપત્તિથી અળગા રહેવાનું છે. આઘા રહી શકાય તેટલા ખાતર એ આસુરી સંપત્તિનું ભગવાન વર્ણન કરે છે.એ આસુરી સંપત્તિના વર્ણનમાં ત્રણ જ બાબતો મુખ્ય છે.અસુરોના ચરિત્રનો સાર 'સત્તા, સંસ્કૃતિ અને સંપત્તિ' એ ત્રણ વાતોમાં સમાઈ જાય છે.પોતાની જ સંસ્કૃતિ સૌથી ચડિયાતી છે અને તે જ આખી દુનિયા પર લદાય એવી તેમની મહત્વાકાંક્ષા છે. પોતાની સંસ્કૃતિ જ શા સારૂ આખી દુનિયા પર લદાવી જોઈએ ? તો કહે છે તે સારી છે. તે સારી સાથી ? તો કહે છે તે અમારી છે માટે. આસુરી વ્યક્તિ શું કે એવી વ્યક્તિઓનાં બનેલાં સામ્રાજ્યો શું, તેમને આ ત્રણ ચીજો જોઈએ છે.

16. બ્રાહ્મણોને લાગે છે ને કે અમારી સંસ્કૃતિ સર્વશ્રેષ્ઠ છે ! તે લોકો માને છે કે બધુંયે જ્ઞાન અમારા વેદોમાં છે. વૈદિક સંસ્કૃતિનો વિજય દુનિયાભરમાં થવો જોઈએ. अग्रश्चतुरो वेदान् पृष्ठतःसशरं धनुः આગળ ચાર વેદો ચાલે ને તેમની પાછળ બાણ ચડાવેલું ધનુષ ચાલે. એમ કરી આખી પૃથ્વી પર અમારે અમારી સંસ્કૃતિનો ઝંડો ફરકાવવો છે. પણ પાછળ सशरं धनुः, બાણ; ચડાવેલું ધનુષ ચાલતું હોય ત્યાં આગળ ચાલનારા બિચારા વેદોનો નિકાલ થઈ ગયો જાણવો. મુસલમાનોને એમ લાગે છે કે કુરાનમાં જે કંઈ છે તેટલું જ સાચું. ઈશુ ખ્રિસ્તના અનુયાયીઓને પણ એવું જ લાગે છે. બીજા ધર્મનો માણસ ગમે તેટલો ઊંચો ચડયો હોય, પણ ઈશુ પર ભરોસો ન હોય તો તેને સ્વર્ગ ન મળે ! ઈશ્વરના ઘરને તેમણે એક જ બારણું મૂક્યું છે, અને તે છે ખ્રિસ્તનું ! લોકો પોતપોતાનાં ઘરોને ઘણાં બારણાં ને બારી મુકાવે છે. પણ બિચારા ઈશ્વરના ઘરને એક જ બારણું રાખે છે.

17. आढ्योभिजनवानस्मि कोन्योस्ति सदशो मया — 'હું છું કુલીન, શ્રીમંત, બીજો મારા સમાન ના,' એમ એ સૌ કોઈને લાગે છે. કહે છે, હું ભારદ્વાજ કુળમાંનો ! મારી એ પરંપરા અખંડ ઊતરી

આવી છે. પશ્ચિમના લોકોમાં પણ એવું જ છે. કહે છે, અમારી નસોમાં નૉર્મન સરદારોનું લોહી વહે છે ! આપણા તરફ ગુરૂપરંપરા હોય છે ને ? મૂળ આદિ ગુરૂ એટલે શંકર. પછી બ્રહ્મદેવ અથવા એવા બીજા કોઈકને પકડવાનો. પછી નારદ, પછી વ્યાસ, પછી વળી એકાદો ઋષિ, પછી વળી વચ્ચે પાંચદસ લોકોને ઘુસાડી દેવાના, પછી પોતાના ગુરૂ ને પછી હું – એવી પરંપરા બતાવવામાં આવે છે. અમે મોટા, અમારી સંસ્કૃતિ સૌથી ચડિયાતી એવું બધું વંશાવળી આપીને સાબિત કરવામાં આવે છે. અલ્યા, તારી સંસ્કૃતિ ઉત્તમ હોય તો તે તારા કામોમાં દેખાવા દે ને ! તેની પ્રભા તારા આચરમમાં પ્રગટ થવા દે ને ! પણ એ નહીં. જે સંસ્કૃતિ પોતાના જીવનમાં નથી, પોતાના ઘરમાં નથી, તે દુનિયાભરમાં ફેલાવવાની હોંશ રાખવી એ વિચારસરણીને આસુરી કહે છે.

18. જેમ મારી સંસ્કૃતિ સુંદર છે તેમ દુનિયામાંની બધીયે સંપત્તિ મેળવવાને લાયક પણ હું જ છું. બધીયે સંપત્તિ મારે જોઈએ અને હું તે મેળવીશ જ. એ બધી સંપત્તિ શા સારૂ મેળવવાની ? તો કહે છે બરાબર સરખી વહેંચણી કરવાને સારૂ ! એટલા માટે પોતાની જાતને સંપત્તિમાં દાટી દેવી એમ ને ? પેલો અકબર કહેતો હતો ને કે “ હજી રજપૂતો મારા સામ્રાજ્યમાં દાખલ કેમ થતા નથી ? એક સામ્રાજ્ય થશે ને બસ શાંતિ શાંતિ થઈ રહેશે ! ” અકબરને આમ પ્રમાણિકપણે લાગતું હતું. અત્યારના અસુરોને પણ એમ જ થાય છે કે બધી સંપત્તિ એક ઠેકાણે એકઠી કરવી. કેમ ? તો કહે છે, તેને ફરી પાછી વહેંચવા માટે.

19. એ માટે મારે સત્તા જોઈએ. બધી સત્તા એક હાથમાં કેંદ્રિત થવી જોઈએ. આ તમામ દુનિયા મારા તંત્ર નીચે રહેવી જોઈએ; સ્વ-તંત્ર, મારા તંત્ર પ્રમાણે ચાલવી જોઈએ. મારા તાબામાં જે હશે, મારા તંત્ર પ્રમાણે જે ચાલશે તે જ સ્વતંત્ર. આમ સંસ્કૃતિ, સત્તા અને સંપત્તિ એ મુખ્ય ત્રણ બાબતો પર આસુરી સંપત્તિમાં ભાર દેવામાં આવે છે.

20. એક જમાનો એવો હતો કે જ્યારે સમાજ પર બ્રહ્મણોનું વર્ચસ્વ હતું. શાસ્ત્રો તે લોકો લખે, કાયદા તે લોકો કરે, રાજાઓ તેમને નમે. એ જમાનો આગળ જતાં ઓસરી ગયો. પછી ક્ષત્રિયોનો જમાનો આવ્યો. ઘોડા છોડી મૂકવાનું અને દિગ્વિજયો કરવાનું ચાલ્યું. એ ક્ષત્રિય સંસ્કૃતિ પણ આવી અને ગઈ. બ્રાહ્મણ કહેતો, “હું શીખવનાર બીજા બધા શીખનારા. મારા સિવાય ગુરૂ કોણ ?” બ્રાહ્મણોને સંસ્કૃતિનું અભિમાન હતું. ક્ષત્રિય સત્તા પર ભાર મૂકતા. “આને મેં આજે માર્યો, પેલાને કાલે મારીશ,” એ વાત પર તેમનું બધું જોર. પછી વૈશ્યોનો યુગ આવ્યો.

"પીઠ પર મારજો પણ પેટ પર મારશો મા," એ સિદ્ધાંતમાં વૈશ્યોનું બધુંયે તત્વજ્ઞાન સમાયેલું છે. બધું પેટનું ડહાપણ શીખવવાનું. "આ ધન મારૂં છે, અને પેલું પણ મારૂં થશે," એ જ રટણ અને એ જ સંકલ્પ. અંગ્રેજો આપણને કહે છે ને કે "સ્વરાજ્ય જોઈએ તો લો, માત્ર અમારો પાકો માલ અહીં ખપ્યા કરે એટલી સગવડ રાખજો એટલે થયું. પછી તમારી સંસ્કૃતિનો તમારે જોઈએ તેટલો અભ્યાસ કરજો. લંગોટી ચડાવજો ને તમારી સંસ્કૃતિને બરાબર સંભાળજો." આજકાલ થનારાં યુદ્ધો પણ વેપારી યુદ્ધો હોય છે. આ યુગ પણ જશે; જવાની શરૂઆત પણ થઈ ચૂકી છે. આવા આ બધા આસુરી સંપત્તિના પ્રકારો છે.

૯૩. કામ-ક્રોધ-લોભ, મુક્તિનો શાસ્ત્રીય સંયમમાર્ગ

21. આસુરી સંપત્તિને આઘી રાખવાની કોશિશ કરવી જોઈએ. આસુરી સંપત્તિ એટલે ટૂંકમાં કામ, ક્રોધ ને લોભ.આખાયે જગતને આ કામ-ક્રોધ-લોભ નચાવે છે. આ નાચ હવે બહુ થયા. એ છોડવા જ જોઈએ. ક્રોધ અને લોભ કામમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. કામને અનુકૂળ સંજોગો મળે એટલે લોભ પેદા થાય છે અને પરિસ્થિતિ પ્રતિકૂળ હોય તો ક્રોધ ઉત્પન્ન થાય છે. આ ત્રણેથી આઘા રહેજો એવું ગીતામાં ડગલે ને પગલે કહ્યું છે. સોળમા અધ્યાયને છેડે પણ એ જ કહ્યું. કામ, ક્રોધ અને લોભ એ નરકના ત્રણ ભવ્ય દરવાજા છે. એ દરવાજામાંથી પાર વગરની અવરજવર ચાલ્યા કરે છે. નરકનો રસ્તો ખાસો પહોળો છે. તેના પરથી મોટરો દોડે છે. રસ્તામાં ઘણા સોબતીઓ પણ મળી જાય છે. પણ સત્યનો રસ્તો સાંકડો છે.

22. આવા આ કામ-ક્રોધની સામે બચાવ કેવી રીતે કરવો ? સંયમનો માર્ગ સ્વીકારીને. શાસ્ત્રીય સંયમનો આધાર લેવો જોઈએ. સંતોનો જે અનુભવ છેતે જ શાસ્ત્ર છે. પ્રયોગો કરી કરીને સંતોને જે સિદ્ધાંતો જડ્યા તેમનું શાસ્ત્ર બને છે. આ સંયમના સિદ્ધાંતોનો આશરો લો. નાહકની શંકાઓ ઊભી કરવાનું છોડી દો. કામ-ક્રોધ જગતમાંથી જતા રહે તો જગતનું શું થશે, દુનિયા ચાલવી તો જોઈએ, થોડા પ્રમાણમાં પણ કામ-ક્રોધ રાખવા ન જોઈએ કે ? એવી એવી શંકા મહેરબાની કરી કાઢશો મા. કામ-ક્રોધ ભરપૂર છે, તમારે જોઈએ તેના કરતાંયે વધારે છે. નાહક બુદ્ધિભેદ શા સારૂ ઊભો કરો છો ? કામ-ક્રોધ-લોભ તમારી ઈચ્છા કરતાં થોડા વધારે જ છે. કામ મરી જાય તો સંતતિ કેમ પેદા થશે એવી ફિકર કરશો મા. ગમે તેટલી સંતતિ તમે પેદા કરો તો પણ એક દિવસ એવો ઊગવાનો છે કે જ્યારે માણસનું નામનિશાન પૃથ્વી પરથી સાફ ભૂંસાઈ જવાનું છે. વૈજ્ઞાનિકો આ વાત કહે છે. પૃથ્વી આસ્તે આસ્તે ઢંડી પડતી જાય છે. એક વખતે પૃથ્વી ખૂબ

ઉષ્ણ હતી ત્યારે તેના પર જીવ નહોતો. એક કાળ એવો આવશે જ્યારે પૃથ્વી છેક ટાઢી પડી જશે અને બધી જીવસૃષ્ટિ લય પામશે. આને લાખો વરસો લાગશે. તમે સંતતિ ગમે તેટલી વધારો પણ છેવટે આ પ્રલય થયા વગર રહેવાનો નથી એ ચોક્કસ જાણજો. પરમેશ્વર અવતાર લે છે તે ધર્મના રક્ષણને સારૂ લે છે, સંખ્યાના રક્ષણને સારૂ નથી લેતો. ધર્મપરાયણ એવો એક પણ માણસ જ્યાં સુધી મોજૂદ હશે, જ્યાં સુધી એક પણ પાપભીરૂ તેમ જ સ્તયનિષ્ઠ માણસ હયાત હશે ત્યાં સુધી કશી ફિકર ન રાખશો. ઈશ્વરની તેના પર નજર રહેશે. જેમનો ધર્મ મરી પરવાર્યો છે એવા હજારો લોકો હોય તોયે શું ને ન હોય તોયે શું, બધું સરખું છે.

23. આ બધી વાતો બરાબર ધ્યાનમાં લઈ આ સૃષ્ટિમાં મર્યાદા સાચવીને રહો, સંયમપૂર્વક વર્તો. ફાવે તેમ બેફામ વર્તશો મા. લોકસંગ્રહ કરવો એનો અર્થ લોકો કહે તેમ ચાલવું એવો નથી. માણસોના સંઘ વધારવા, સંપત્તિના ઢગલા એકઠા કરવા એ સુધારો નથી. વિકાસ સંખ્યા પર આધાર રાખતો નથી. વસ્તી બેસુમાર વધશે તો માણસો એકબીજાનાં ખૂન કરશે. પહેલાં પશુપક્ષીઓને ખાઈને માણસોનો સમાજ માતશે. પછી પોતાનાં છૈયાંછોકરાંને કરડીને ખાવાનો વારો આવશે. કામ-ક્રોધમાં સાર છે એ કહેવું સ્વીકારીને ચાલીએ તો છેવટે માણસ માણસને ફાડીને ખાવા માંડશે એ બાબતમાં તલભાર શંકા ન રાખશો. એટલે સુંદર તેમ જ વિશુદ્ધ નીતિનો માર્ગ લોકોને બતાવવો તે. કામ-ક્રોધમાંથી મુક્ત થવાથી પૃથ્વી પરનો માણસ નાશ પામશે તો મંગળ પર ઉત્પન્ન થશે. એટલે તે વાતની ફિકર કરશો નહીં. અવ્યસ્ત પરમાત્મા સર્વત્ર વ્યાપેલો છે. તે તમારી સંભાળ રાખશે. પહેલો તું મુક્ત થા. આગળનું ઝાઝું જોવાની જરૂર નથી. સૃષ્ટિ અને માણસજાતની ફિકર કરવાની રહેવા દે. તારી નૈતિક શક્તિ વધાર. કામ-ક્રોધને ઝાડીને ખંખેરી નાખ. ' आपुला तुं गळाधेई उगबूनि ' – 'પોતાની ગરદન તું પહેલી ઉગારી લે, તારૂં ગળું પકડાયું છે તેને પહેલું બચાવી લે.' આટલું કરશે તોયે બહુ થયું.

24. સંસારસમુદ્રથી દૂર તેના તીર પર ઊભા રહી સમુદ્રની લીલા જોવામાં આનંદ છે. જે સમુદ્રમાં ડૂબકાં ખાય છે, જેના નાકમાં ને મોંમાં પાણી ભરાય છે, તેને સમુદ્રના આનંદનો અનુભવ ક્યાંથી મળે ? સંતો સમુદ્રને તીરે ઊભા રહી આનંદ લૂંટે છે. સંસારના સમુદ્રથી અલિપ્ત રહેવાની આ જે સંતોની વૃત્તિ છે તે બરાબર કેળવાઈને પચે નહીં ત્યાં સુધી આનંદ નથી. કમળના પાંદડાની માફક અલિપ્ત રહે. બુદ્ધે કહ્યું છે, " સંતો ઊંચે પર્વતનાં શિખરો પર ઊભા રહી ત્યાંથી નીચે સંસાર તરફ જુએ છે. પછી એ સંસાર તેમને ક્ષુદ્ર દેખાય છે. " તમે પણ ઉપર ચડીને જોતાં શીખો એટલે આ અફાટ ફેલાવો ક્ષુદ્ર લાગશે. પછી સંસારમાં ચિત્ત ચોંટશે નહીં.

સારાંશ કે આસુરી સંપત્તિ દૂર રાખી દૈવી સંપત્તિને વળગવાનું આ અધ્યાયમાં ભગવાને ઊંડી લાગણીથી કહ્યું છે. તે પ્રમાણે યત્ન કરવો.

< > < > < >

અધ્યાય સત્તરમો

પરિશિષ્ટ 2 – સાધકનો કાર્યક્રમ

૯૪. સુબુદ્ધ વર્તનથી વૃત્તિ મોકળી રહે છે

1. આપણે ધીરે ધીરે છેડે પહોંચતા જઈએ છીએ. પંદરમા અધ્યાયમાં આપણે જીવનનું સંપૂર્ણ શાસ્ત્ર જોયું. સોળમા અધ્યાયમાં એક પરિશિષ્ટ જોયું. માણસના મનમાં અને તેના મનનું પ્રતિબિંબ એવો જે સમાજ છે તે સમાજમાં બે વૃત્તિઓનો અથવા બે સંસ્કૃતિઓનો, અથવા બે સંપત્તિઓનો ઝઘડો ચાલી રહેલો છે. તે પૈકી દૈવી સંપત્તિનો વિકાસ કરવાની શીખ સોળમા અધ્યાયના પરિશિષ્ટમાં આપણને મળી. આજે સત્તરમા અધ્યાયમાં બીજું પરિશિષ્ટ જોવાનું છે. આ અધ્યાયમાં કાર્યક્રમ-યોગ બતાવ્યો છે એમ એક રીતે કહી શકાશે. ગીતા આ અધ્યાયમાં રોજને માટે કાર્યક્રમ સૂચવે છે. નિત્ય ક્રિયાઓ આજના અધ્યાયમાં આપણે જોવાની છે.

2. આપણી વૃત્તિ પ્રસન્ન તેમ જ મોકળી રહે એમ આપણે ઈચ્છતા હોઈએ તો આપણે આપણા વર્તનને બાંધી લેવું જોઈએ. આપણો નિત્ય કાર્યક્રમ કોઈ પણ એક ચોક્કસ નક્કી કરેલી ભૂમિકા પરથી ચાલવો જોઈએ. તે મર્યાદામાં રહીને, તે એક ચોક્કસ કરેલી નિયમિત રીતથી આપણું જીવન ચાલે તો જ મન મોકળું રહી શકે. નદી છૂટથી, મોકળાશથી વહે છે પણ તેનો પ્રવાહ બંધાયેલો છે. બંધાયેલો ન હોય તો તે મોકળાપણું, તેની સ્વતંત્રતા એળે જાય. જ્ઞાની પુરૂષના દાખલા પર આપણે નજર નાખી જઈએ. સૂર્ય જ્ઞાની પુરૂષોનો આચાર્ય છે. ભગવાને સૌથી પહેલાં કર્મયોગ સૂરજને શીખવ્યો, પછી સૂર્ય પાસેથી મનુને એટલે વિચાર કરવાવાળા એવા માણસને મળ્યો. સૂર્ય સ્વતંત્ર અને મોકળો છે. તે નિયમિત છે એ હકીકતમાં જ તેની સ્વતંત્રતાનો સાર છે. ઠરાવેલે ચોક્કસ રસ્તે ફરવા જવાની આપણને ટેવ પડી હોય તો રસ્તા તરફ ધ્યાન ન આપવા છતાં મનમાં વિચાર કરતાં કરતાં આપણે ફરી શકીએ છીએ એ આપણા અનુભવની વાત છે. ફરવાને માટે આપણે રોજ નવો નવો રસ્તો લઈએ તો બધું ધ્યાન તે રસ્તા તરફ રોકવું પડે છે. મનને પછી છૂટ રહેતી નથી. સારાંશ, જીવન બોજારૂપ ન લાગતાં જીવનમાં આનંદ લાગે તેટલા સારૂ આપણે આપમા વહેવારને બાંધી લેવો જોઈએ.

3. આને સારૂ આ ધ્યાયમાં ભગવાન કાર્યક્રમ બતાવી રહ્યા છે. આપણે જન્મીએ છીએ ત્યારે ત્રણ સંસ્થાઓ સાથે લઈને જન્મીએ છીએ. એ ત્રણ સંસ્થાઓનું કામ સારામાં સારી રીતે ચલાવી

સંસાર આપણે સુખમય કરીએ તેટલા ખાતર ગીતા કાર્યક્રમ બતાવે છે. એ ત્રણ સંસ્થા કઈ ? આપણી આજુબાજુ વીંટળાયેલું શરીર એ એક સંસ્થા; આપણી આસપાસ ફેલાયેલું આ વિશાળ બ્રહ્માંડ, આ અપાર સૃષ્ટિ, જેના આપણે એક અંશ છીએ તે બીજી સંસ્થા; અને જે સમાજમાં આપણે જન્મ્યા તે સમાજ, આપણા જન્મની વાટ જોઈ રહેલાં આપણાં માબાપ, આપણાં ભાઈબહેન, આપણી આસપાસનાં આપણાં આડોશીપાડોશી એ ત્રીજી સંસ્થા છે. આ ત્રણે સંસ્થાઓને આપણે રોજ વાપરીએ છીએ અને તેમને ઘસારો પહોંચાડીએ છીએ. ગીતાની એવી ઈચ્છા છે કે આ સંસ્થાઓ આપણે માટે જે ઘસારો વેઠે છે તે ઘસારો ભરી કાઢવાને આપણે સતત પ્રયત્ન કરી આપણું જીવન સફળ કરીએ. અહંકારને અળગો રાખી આ સંસ્થાઓને લગતું જન્મથી આપણને જે કર્તવ્ય પ્રાપ્ત થયું છે તે આપણે અદા કરવું જોઈએ. આ કર્તવ્ય અદા કરવાનું છે એ વાત સાચી, પણ તે માટે યોજના શી ? યજ્ઞ, દાન અને તપ એ ત્રણ મળીને એ યોજના બને છે. આ શબ્દો પણા પરિચયના હોવા છતાં, તેમાં રહેલો અર્થ આપણે બરાબર સમજીએ છીએ એવું નથી. એ અર્થ બરાબર સમજી લેવાય અને એ ત્રણે વાતો જીવનમાં ભરેલી રહે તો ત્રણે સંસ્થા સાર્થક થાય અને આપણું જીવન પણ પ્રસન્ન તેમ જ મોકળું રહે.

૯૫. તે સારૂ ત્રિવિધ ક્રિયાયોગ

4. આ અર્થ સમજવાને સારૂ પહેલાં યજ્ઞ એટલે શું તે આપણે જોઈએ. સૃષ્ટિ-સંસ્થાને આપણે રોજ વાપરીએ છીએ. સો માણસ એક ઠેકાણે રહે તો બીજે દિવસે ત્યાંની સૃષ્ટિ બગડેલી દેખાય છે. ત્યાંની હવા આપણે બગાડીએ છીએ, ત્યાંની જગ્યા ગંદી કરી નાખીએ છીએ. અનાજ ખાઈએ છીએ અને સૃષ્ટિને ઘસારો પહોંચાડીએ છીએ. સૃષ્ટિ-સંસ્થાને પહોંચતો ઘસારો આપણે ભરી કાઢવો જોઈએ. એટલા ખાતર યજ્ઞ-સંસ્થા નિર્માણ થઈ. યજ્ઞનો ઉદ્દેશ શો છે ? સૃષ્ટિને જે ઘસારો વેઠવો પડે છે તે ભરી કાઢવો તેનું નામ યજ્ઞ છે. આજે હજારો વરસથી આપણે જમીન ખેડતા આવ્યા છીએ. એથી જમીનનો કસ ઓછો થતો જાય છે. આપણે તેને ઘસારો પહોંચાડીએ છીએ. યજ્ઞ કહે છે, 'પૃથ્વીનો કસ તેને પાછો મેળવી આપ. તેમાં ખેડ કર. સૂર્યની ગરમી તેમાં સંઘરાય એવો બંદોબસ્ત કર, તેમાં ખાતર પૂર.' પહોંચેલો ઘસારો ભરી કાઢવો એ યજ્ઞનો એક હેતુ છે. બીજો હેતુ વાપરેલી ચીજનું શુદ્ધીકરણ કરવાનો છે. આપણે કૂવાનો ઉપયોગ કરીએ છીએ. તેથી તેની આજુબાજુ ગંદવાડ થાય છે. પાણી ભરાઈ રહે છે. કૂવાની પાસેની જે આ સૃષ્ટિ બગડી તેને શુદ્ધ કરવાની છે. ત્યાં ભરાયેલું પાણી ઉલેચી કાઢવાનું છે. કાદવ પડ્યો હોય તો સાફ કરવાનો છે. ઘસારો ભરી કાઢવો, શુદ્ધિ કરવી એ વાતોની સાથે પ્રત્યક્ષ કંઈક નિર્માણ કરવું

એ ત્રીજી વાત પણ યજ્ઞમાં સમાયેલી છે. કપડું વાપર્યું તો રોજ ફરી સૂતર કાંતી તે પેદા કરવાનું છે. કપાસ પકવવો, અનાજ પેદા કરવું, સૂતર કાંતવું, એ બધી પણ યજ્ઞક્રિયાઓ જ છે. યજ્ઞમાં જે પેદા કરીએ તે સ્વાર્થને ખાતર પેદા કરવાનું નથી. આપણે જે ઘસારો પહોંચાડયો, તે ભરી કાઢવાની કર્તવ્યભાવના એમાં હોવી જોઈએ. આ કંઈ પરોપકાર નથી. આપણે આગળથી જ દેવાદાર છીએ. જન્મથી દેવું માથે લઈને આપણે આવ્યા છીએ. એ દેવું ફેડવાને સારૂ જે નવું પેદા કરવાનું છે, જે નિર્મિતિ કરવાની છે તે યજ્ઞ એટલે સેવા છે, પરોપકાર નથી. એ સેવા મારફતે ઋણ ફેડવાનું છે. ડગલે ને પગલે સૃષ્ટિ-સંસ્થાને આપણે વાપરીએ છીએ. તેને વેઠવો પડતો ઘસારો ભરી કાઢવાને ખાતર, તેની શુદ્ધિ કરવાને સારૂ અને નવું પેદા કરવાને માટે યજ્ઞ કરવાનો છે.

5. બીજી સંસ્થા માણસનો સમાજ છે. માબાપ, ગુરૂ, મિત્ર એ બધાં આપણે માટે મહેનત કરે છે. એ સમાજનું રૂણ ફેડવાને માટે દાન બતાવ્યું છે. સમાજનું ઋણ ચૂકવવાને કરેલો પ્રયોગ તે દાન છે, દાન એટલે પરોપકાર નથી. સમાજ પાસેથી પાર વગરની સેવા મેં લીધી છે. હું આ જગતમાં અસહાય અને દૂબળો હતો. આ સમાજે મને નાનેથી મોટો કર્યો. એટલા ખાતર મારે સમાજની સેવા કરવાની છે, કરવી જોઈએ. સામા પાસેથી કશું ન લેતાં તેની હું જે સેવા કરૂં તે પરોપકાર છે. પણ અહીં તો સમાજ પાસેથી આગળથી ભરપૂર લીધેલું છે. સમાજના આ ઋણમાંથી છૂટવાને માટે જે સેવા કરવાની છે તે દાન છે. મનુષ્યસમાજને આગળ જવાને માટે જે મદદ કરવાની છે તે દાન છે. સૃષ્ટિને પહોંચેલો ઘસારો ભરી કાઢવાને કરેલી મહેનત તે યજ્ઞ છે. સમાજનું ચડેલું ઋણ ફેડવાને શરીરથી, ધનથી અથવા બીજાં સાધનથી કરેલી મદદ તે દાન છે.

6. આ ઉપરાંત ત્રીજી એક સંસ્થા છે. તે આ શરીર. શરીર પણ રોજરોજ ઘસાય છે. આપણે મન, બુદ્ધિ, ઈંદ્રિય એ બધાંને વાપરીએ છીએ અને તેમને ઘસારો પહોંચાડીએ છીએ. આ શરીરરૂપી સંસ્થામાં જે વિકાર, જે દોષ પેદા થાય તેમની શુદ્ધિને માટે તપ કહ્યું છે.

7. આમ સૃષ્ટિ, સમાજ અને શરીર એ ત્રણે સંસ્થાનું કામ સારામાં સારી રીતે ચાલે એ રીતે વર્તવાની આપણી ફરજ છે. આપણે યોગ્ય અથવા અયોગ્ય અનેક સંસ્થા ઊભી કરીએ છીએ. પણ આ ત્રણ સંસ્થા આપણી ઊભી કરેલી નથી. તે સ્વભાવતઃ આપણને આવી મળી છે. એ

સંસ્થાઓ કૃત્રિમ નથી. એવી એ ત્રણ સંસ્થાઓને લાગેલો ઘસારો યજ્ઞ, દાન અને તપ એ સાધન વડે ભરી કાઢવાનો મારો સ્વભાવપ્રાપ્ત ધર્મ છે. આ પ્રમાણે આપણે વર્તવું હોય તો આપણી જે હશે તે બધીયે શક્તિની એમાં જરૂર પડશે. બીજી વાતો કરવાની વધારાની શક્તિ આપણી પાસે ફાજલ નહીં રહે. આ ત્રણે સંસ્થા સુંદર રીતે ચાલે તેટલા ખાતર આપણી બધીયે શક્તિ વાપરવી પડશે. કબીરની માફક પણે પણ જો કહી શકીએ કે " હે ઈશ્વર ! તેં મને જે ચાદર આપી હતી તે જેવી ને તેવી પાછી આપી, આ હું ચાલ્યો. એ તારી ચાદર બરાબર તપાસી લે, " તો કેવડી મોટી સફળતા ગણાય ! પણ એવી સફળતા મળે તે માટે યજ્ઞ, દાન અને તપનો ત્રિવિધ કાર્યક્રમ અમલમાં મૂકવો જોઈએ. યજ્ઞ, દાન અને તપ એ ત્રણેમાં આપણે ભેદ જોયો, પણ ખરૂં જોતાં ભેદ નથી. કારણકે સૃષ્ટિ, સમાજ અને શરીર એ પણ તદ્દન જુદી સંસ્થાઓ નથી. આ સમાજ સૃષ્ટિની બહાર નથી. આ શરીર પણ સૃષ્ટિની બહાર નથી. ત્રણે મળીને એક જ ભવ્ય સૃષ્ટિ-સંસ્થા બને છે. તેથી જે ઉત્પાદક શ્રમ કરવાનો છે, જે દાન કરવાનું છે, અને જે તપ આચરવાનું છે તે બધાંયને વ્યાપક અર્થમાં યજ્ઞ જ કહી શકાશે. ગીતાએ ચોથા અધ્યાયમાં દ્રવ્યયજ્ઞ, તપોયજ્ઞ વગેરે યજ્ઞો કહ્યા છે. ગીતાએ યજ્ઞનો વિશાળ અર્થ કર્યો છે. આ ત્રણે સંસ્થાને માટે જે જે સેવા આપણે કરીશું તે સેવા યજ્ઞરૂપ જ હશે. માત્ર એ સેવા નિરપેક્ષ હોય એટલે થયું. આ સેવામાં ફળની અપેક્ષા રાખી શકાશે જ નહીં, કેમકે ફળ આપણે આગળથી લઈ લીધેલું છે. પહેલાંનું દેવું માથે છે. જે લીધું છે તે પાછું આપવાનું છે. યજ્ઞથી સૃષ્ટિ-સંસ્થામાં સામ્યાવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે, દાનથી સમાજમાં સામ્યાવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે અને તપથી શરીરમાં સામ્યાવસ્થા રહે છે. આમ આ ત્રણ સંસ્થાઓમાં સામટ્વસ્થા રાખવાને માટેનો આ કાર્યક્રમ છે. એથી શુદ્ધિ થશે, દૂષિત ભાવ નીકળી જશે.

8. આ જે સેવા કરવાની છે તે માટે કંઈક ભોગ પણ લેવો પડશે. ભોગ એ પણ યજ્ઞનું જ એક અંગ છે. આ ભોગને ગીતાએ आहार કહ્યો છે. આ શરીરરૂપી યંત્રને ખોરાકરૂપી કોલસો પૂરો પાડવો જરૂરી છે. એ આહાર પોતે યજ્ઞ નહીં હોય, તો પણ યજ્ઞ પાર પાડવાની ક્રિયાનું એક અંગ છે. તેથી उदरभरण नोहे जाणिजे यज्ञकर्म – 'આ ખાલી પેટ ભરવાપણું નથી, એને યજ્ઞકર્મ જાણ' એમ આપણે કહીએ છીએ. બગીચામાંથી ફૂલ વીણી આણી ઈશ્વરને માથે ચડાવ્યાં તે પૂજા થઈ. પણ ફૂલ ઉગાડવાને માટે બગીચામાં જે મહેનત કરી છે તે પણ પૂજા જ છે. યજ્ઞ પૂરો પાર પાડવાને જે જે ક્રિયા કરવી જરૂરી છે તે એક પ્રકારની પૂજા જ છે. દેહને આહાર આપીએ તો જ તે કામ આપે. યજ્ઞનાં સાધનરૂપ થનારાં કર્મો તે બધાં પણ યજ્ઞ જ છે. ગીતા એ કર્મને तदर्थीय

कर्म, યથાર્થ કર્મ એવું નામ આપે છે. આ શરીર સેવાને માટે હંમેશ ખડું રહે તે માટે તેને હું જે આહુતિ આપું છું તે આહુતિ યજ્ઞરૂપ છે. સેવાર્થે કરેલો હાર પવિત્ર છે.

9. આ બધી વાતોના મૂળમાં વળી શ્રદ્ધા જોઈએ. સર્વ સેવા પરમેશ્વરને અર્પણ કરવાની છે એવો ભાવ જોઈએ. આ ઘણી જ મહત્વની વાત છે. ઈશ્વરાર્પણ બુદ્ધિ સિવાય સેવામયતા આવી શકતી નથી. ઈશ્વરાર્પણતાની આ પ્રધાન વસ્તુને વીસર્યે ચાલે એમ નથી.

૯૬. સાધનાનું સાત્વિકીકરણ

10. પણ આપણી ક્રિયાઓ આપણે ઈશ્વરને ક્યારે અર્પણ કરી શકીએ? તે સાત્વિક થાય ત્યારે. આપણાં બધાં કર્મો જ્યારે સાત્વિક થાય ત્યારે તે ઈશ્વરને ર્પણ કરી શકાય. યજ્ઞ, દાન, તપ બધું સાત્વિક થવું જોઈએ. ક્રિયાઓને સાત્વિક કેમ કરવી તેનું રહસ્ય આપણે ચૌદમા અધ્યાયમાં જોયું. આ અધ્યાયમાં ગીતા તે તત્વનો અમલ શી રીતે કરવો તે બતાવે છે.

11. આ સાત્વિકતાની યોજના કરવામાં ગીતાનો બેવડો ઉદ્દેશ છે. બહારથી યજ્ઞ-દાન-તપની મારી જે વિશ્વસેવા ચાલે છે તેને જ અંદરની આધ્યાત્મિક સાધનાનું નામ આપી શકાય. સૃષ્ટિની સેવા અને સાધના એ બંનેને માટે બે જુદા જુદા કાર્યક્રમની જરૂર નથી. સાધના અને સેવા મૂળમાં બે જુદી જુદી વસ્તુઓ જ નથી. બંનેને માટે એક જ પ્રયત્ન, એક જ કર્મ છે. એવું જે કર્મ કર્યું હોય તે આખરે ઈશ્વરને અર્પણ કરવાનું છે. સેવા+સાધના+ઈશ્વરાર્પણતા એ યોગ એક જ ક્રિયાથી સધાવો જોઈએ.

12. યજ્ઞ સાત્વિક થાય તે માટે બે વસ્તુની જરૂર છે. નિષ્ફળતાપણાનો અભાવ અને સકામપણાનો અભાવ એ બે બાબતો યજ્ઞમાં હોવી જોઈએ. યજ્ઞમાં સકામપણું હોય તો તે રાજસ યજ્ઞ થાય. નિષ્ફળપણું હોય તો તે તામસ યજ્ઞ થાય. સૂતર કાંતવું એ યજ્ઞ છે કાંતતાં કાંતતાં તેમાં આત્મા રેડયો ન હોય, ચિત્તની એકાગ્રતા ન હોય તો તે સૂત્રયજ્ઞ બોજારૂપ થશે. બહારથી કામ ચાલતું હોય ત્યારે અંદરથી મનનો મેળ ન હોય તો તે આખી ક્રિયા વિધિહીન થાય. વિધિહીન કર્મ બોજારૂપ થાય છે. વિધિહીન ક્રિયામાં તમોગુણ દાખલ થાય છે. તે ક્રિયા સારામાં સારી પેદાશ આપી શકાતી નથી. તેમાંથી ફળ નીપજતું નથી. યજ્ઞમાં સકામપણું ન હોય પણ તેમાંથી કારામાં સારૂં ફળ મળવું જોઈએ. કર્મમાં મન ન હોય, તેમાં આત્મા ન હોય તો તે

બોજારૂપ થાય છે. પછી તેમાંથી સારામાં સારૂં ફળ મેળવવાની વાત કેવી ? બહારનું કામ બગડયું તો અંદર મનનો મેળ નહોતો એમ ચોક્કસ જાણવું. કર્મમાં આત્મા રેડો. અંદરથી મેળ રાખો. સૃષ્ટિ-સંસ્થાનું ઋણ ફેડવાને માટે આપણે ફળની સારામાં સારી પેદાશ કરવી જોઈએ. કર્મમાં ફળહીનતા ન આવે તેટલા સારૂ આંતરિક મેળનું આ વિધિયુક્તપણું હોવું જોઈએ.

13. આ રીતે નિષ્કામતા કેળવાશે એટલે આપણે હાથે વિધિયુક્ત સફળ કર્મ થશે અને ત્યારે જ ચિત્તશુદ્ધિ થવા માંડશે. ચિત્તશુદ્ધિની કસોટી શી છે ? બહારનું કામ તપાસી જોવું. તે નિર્મળ અને સુંદર નહીં હોય તો ચિત્તને મલિન માનવામાં વાંધો નથી. કર્મમાં સૌંદર્ય ક્યારે ઉત્પન્ન થાય ? ચિત્તશુદ્ધિપૂર્વક અને પરિશ્રમપૂર્વક કરેલા કર્મ પર પરમેશ્વર પોતાની પસંદગીની, પોતાની પ્રસન્નતાની મહોર મારે; પ્રસન્ન પરમેશ્વર કર્મના વાંસા પર પ્રેમથી હાથ ફેરવે, એટલે તેમાં સૌંદર્ય ઉત્પન્ન થાય છે. સૌંદર્ય એટલે પવિત્ર પરિશ્રમને મળેલો ઈશ્વરી પ્રસાદ. મૂર્તિ ઘડનારા શિલ્પીને એવો અનુભવ થવા માંડે છે કે આ સુંદર મૂર્તિ મારે હાથે બની નથી. મૂર્તિનો આકાર ઘડતાં ઘડતાં છેવટની ઘડીએ, છેલ્લી ક્ષણે ક્યાંકથી આપોઆપ સૌંદર્ય તેમાં આવીને ઊભું રહે છે. ચિત્તશુદ્ધિ વગર આ ઈશ્વરી કળા પ્રગટ થાય ખરી કે ? મૂર્તિનું બધુંયે સ્વારસ્ય જ એ છે કે આપણા અંતઃકરણમાં રહેલું સૌંદર્ય તેમાં રેડાયેલું હોય છે. મૂર્તિ આપણા ચિત્તની પ્રતિમા છે. આપણાં બધાંયે કર્મો આપણા મનની મૂર્તિઓ હોય છે. મન સુંદર હશે તો એ કર્મમય મૂર્તિઓ પણ સુંદર થશે. બહારના કર્મની શુદ્ધિનો મનની શુદ્ધિ પરથી અને મનની શુદ્ધિનો બહારના કર્મ પરથી તાળો મેળવી લેવો.

14. હજી એક વાત કહેવાની રહી છે. તે આ છે. આ બધાંયે કર્મોમાં મંત્ર પણ જોઈએ. મંત્રહીન કર્મ વ્યર્થ છે. સૂતર કાંતતી વખતે આ સૂતર વડે હું ગરીબ જનતાની સાથે જોડાઉં છું એ મંત્ર અંદર હોવો જોઈએ. આ મંત્ર હૃદયમાં ન હોય ને કલાકોના કલાકો સુધી ક્રિયા કરી હોય છતાં તે વ્યર્થ છે. એ ક્રિયા ચિત્તને શુદ્ધ નહીં કરે. પેલી રૂની પૂણીમાં રહેલો અવ્યક્ત પરમાત્મા સૂતરને રૂપે પ્રગટ થાય છે એવો મંત્ર તે ક્રિયામાં રેડીને તે ક્રિયા તરફ જુઓ. એ ક્રિયા અત્યંત સાત્વિક અને સુંદર થશે. તે ક્રિયા પૂજા થશે, યજ્ઞરૂપ સેવા બનશે. એ નાનકડા કાચા સૂતરને તાંતણે તમે સમાજ સાથે, જનતાની સાથે અને ખુદ જગદીશ્વર સાથે બંધાશો. બાળકૃષ્ણના નાનકડા મોઢામાં જસોદામાને આખું વિશ્વ દેખાયું. તમારા એ મંત્રમય સૂતરના દોરામાં પણ તમને વિશાળ વિશ્વ દેખાવા માંડશે.

15. આવી સેવા આપણે હાથે થાય માટે આહારશુદ્ધિ પણ જોઈએ. જેવો આહાર તેવું મન. આહાર પરિમિત, માપસરનો હોવો જોઈએ. આહાર કયો અને કેવો હોવો જોઈએ તેના કરતાંયે તે કેટલો હોવો જોઈએ એ વાત વધારે મહત્વની છે. ખોરાકની પસંદગીની વાત મહત્વની નથી એવું નથી. પણ આપણે જે ખોરાક લઈએ તે પ્રમાણમાં લઈએ છીએ કે નહીં એ સવાલ વધારે મહત્વનો છે.

16. આપણે જે કંઈ ખીએ છીએ તેની અસર થયા વગર રહેતી નથી. આપણે શા સારૂ ખાઈએ છીએ ? આપણે હાથે સારામાં સારી સેવા થાય તે માટે. આહાર પણ યજ્ઞનું અંગ છે. સેવારૂપ યજ્ઞ ફળદાયી થાય માટે આહાર છે. આહાર તરફ આવી ભાવનાથી જોવાનું રાખો. તે સ્વચ્છ અને શુદ્ધ હોવો જોઈએ. વ્યક્તિ પોતાના જીવનમાં આહારશુદ્ધિ કેટલી કરે એ વાતને મર્યાદા જ નથી આપણા સમાજે આહારશુદ્ધિને માટે તપસ્યા કરેલી છે. આહારશુદ્ધિને માટે હિંદુસ્તાનમાં બહોળા પ્રયત્ન થયા છે. એ પ્રયોગમાં હજારો વર્ષ ગયાં. એ અખતરાઓમાં કેટલી તપસ્યા થઈ હશે તે કહેવું મુશ્કેલ છે. દુનિયાના પડ પર એક હિંદુસ્તાન દેશ જ એવો છે કે જ્યાં આખી જાતિની જાતિઓ માંસાહારમુક્ત છે. જે જાતિઓ માંસાહાર કરે છે તેમના આહારમાં પણ માંસનો ખોરાક હંમેશનો મુખ્ય હોય છે એવું નથી. અને જે માંસ ખાય છે તેમને પણ પોતે કંઈ બહુ સારૂં કરે છે એમ લાગતું નથી. મનથી તેમણે માંસ છોડી દીધું હોય છે. માંસાશન પર અંકુશ મૂકવાને ખાતર યજ્ઞ રૂઢ થયો. અને તેટલા જ ખાતર યજ્ઞ બંધ પણ થયો. શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને તો યજ્ઞની વ્યાખ્યા જ પલટી નાખી. કૃષ્ણે દૂધનો મહિમા વધાર્યો. કૃષ્ણે અસામાન્ય વાતો કંઈ ઓછી કરી બતાવી નથી. પણ હિંદી પ્રજાને કયા કૃષ્ણનું ઘેલું લાગ્યું હતું ? ‘ ગોપાળકૃષ્ણ, ગોપાળકૃષ્ણ ’ એ જ નામ હિંદી જનતાને વહાલું છે. પેલો કૃષ્ણ, તેની પાસે બેઠેલી પેલી ગાય, પેલી અધર પર વિરાજતી મોરલી, એવા ગાયની સેવા કરવાવાળા ગોપાળકૃષ્ણને જ નાનાં બાળકોથી માંડીને ઘરડાં સુધી સૌ ઓળખે છે. ગૌરક્ષાનો મોટામાં મોટો ઉપયોગ માંસાહાર બંધ પાડવામાં થયો. ગાયના દૂધનો મહિમા વધ્યો અને માંસાશન ઓછું થયું.

17. તો પણ આહારશુદ્ધિ પૂરેપૂરી થઈ ગઈ છે એવું ન સમજશો. આપણે તેને આગળ લઈ જવાની છે. બંગાળી લોકો મચ્છી ખાય છે તેની કેટલાક લોકોને નવાઈ લાગે છે. પણ તે માટે

તેમનો વાંક કાઢવો બરાબર નથી. બંગાળમાં ખોરાકમાં એકલો ભાત હોય છે. તેનાથી શરીરને પૂરેપૂરૂં પોષણ મળતું નથી. એને માટે પ્રયોગો કરવા પડશે. મચ્છી ન ખાતાં કઈ વનસ્પતિ ખાવાથી તેવી ને તેટલી પુષ્ટિ મળે એ બાબતનો વિચાર શરૂ થશે. અસામાન્ય ત્યાગ કરવાવાળી વ્યક્તિઓ નીકળશે અને આવા એક પછી એક અખતરા થતા જશે. આવી વ્યક્તિઓ જ સમાજને આગળ લઈ જાય છે. સૂર્ય જાતે બળે છે. ત્યારે માંડ જીવવા પૂરતી અઠ્ઠાણુ ડિગ્રી ગરમી આપણા શરીરમાં રહે છે. સમાજમાં વૈરાગ્યના ધગધગતા સૂર્ય જ્યારે નિર્માણ થાય છે, શ્રદ્ધાથી પરિસ્થિતિને હઠાવી દઈ વગર પાંખે તેઓ ધ્યેયાકાશમાં ઊંચે ને ઊંચે ઊડે છે, ત્યારે માંડ સંસારને ઉપયોગી એવો થોડો સરખો વૈરાગ્ય આપણામાં આવે છે. માંસાહાર બંધ કરવાને ઋષિઓને કેટકેટલી તપસ્યા કરવી પડી હશે, કેવાં કેવાં પ્રાણાર્પણ કરવા પડયાં હશે તેનો આવે વખતે મને વિચાર આવે છે.

18. સારાંશ કે આજે આપણી સામુદાયિક આહારશુદ્ધિ આટલે સુધી થઈ છે. અનંત ત્યાગ કરી પૂર્વજોએ કરેલી એ કમાણી ગુમાવશો મા. ભારતીય સંસ્કૃતિમાં રહેલી આ વસ્તુ ડુબાવી મારશો મા. આપણે ફાવે તેમ જીવવું નથી. જેને ફાવે તેમ જીવવું છે તેનું કામ સહેલું છે. પશુઓ પણ ફાવે તેમ તો જીવે છે. પણ જેવા પશું તેવા જ શું આપણે છીએ ? જાનવરો અને આપણી વચ્ચે ફેર છે. એ ફેરને વધારતા રહેવું એને જ સંસ્કૃતિવર્ધન કહે છે. આપણા રાષ્ટ્રે માંસાહારત્યાગનો મોટો અખતરો કરી બતાવ્યો. તેને આગળ વધારો. કંઈ નહીં તો જે ભૂમિકા પર છો ત્યાંથી પાછા હઠશો મા.

આ સૂચના કરવાનું કારણ છે. હમણાં હમણાં કેટલાક લોકોને માંસાહારમાં ઈષ્ટતા દેખાવા માંડી છે, માંસાહાર કરવો જોઈએ એવું લાગવા માંડયું છે. આજે પૌરસ્ત્ય અને પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિની પરસ્પર અસર પડે છે. એમાંથી છેવટે ભલું જ થવાનું છે એવી મને શ્રદ્ધા છે. પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિની અસરથી આપણામાં રહેલી જડ શ્રદ્ધા ડગવા માંડી છે. અંધશ્રદ્ધા ડગી જાય તેથી કશુંયે નુકસાન નથી. સારૂં હશે તે ટકશે. ખરાબ બળી જશે. પણ અંધશ્રદ્ધા જાય તેની જગ્યાએ અંધ અશ્રદ્ધા પેદા થાય તે ન ચાલે. એકલી શ્રદ્ધા આંધળી હોય છે એવું ન માનશો. અંધ વિશેષણનો ઈજારો એકલી શ્રદ્ધાએ રાખ્યો નથી. અશ્રદ્ધા પણ આંધળી હોઈ શકે.

માંસાહારની બાબતમાં આજે ફરી વિચાર શરૂ થયો છે. એ જે હોય તે ખરું, પરંતુ કોઈ પણ નવો વિચાર નીકળે છે એટલે મને આનંદ થાય છે. લોકો જાગતા છે, જૂની વાતોને ધક્કો દેતા થયા

છે એટલું એથી ખસૂસ જણાય છે. જાગૃતિનાં લક્ષણ જોવાનાં મળે તેથી સારૂં લાગે છે. પણ જાગ્યા પછી આંખ ચોળતા ચોળતા ચાલવા જઈશું તો પડી જવાય એવો સંભવ છે. તેથી પૂરેપૂરી જાગૃતિ આવે ત્યાં સુધી, પૂરૂં ચોખ્ખું દેખાય એટલા જાગતા થાઓ ત્યાં સુધી હાથપગને મર્યાદામાં રાખવા સારા. ખૂબ વિચાર કરો, વાંકાચૂકા ચારે બાજુથી વિચાર કરો. ધર્મ પર વિચારની કાતર ચલાવો. આ વિચાર રૂપ કાતરથી જેટલો ધર્મ કપાઈ જશે તે નકામો હતો એમ સમજવું જોઈએ. જે ટુકડા એમ તૂટી પડે તેને જવા દો. તારી કાતરથી જે તૂટે નહીં, ઊલટું તારી કાતર જ જ્યાં તૂટી જાય તે જ ધર્મ ખરો. ધર્મને વિચારનો ડર નથી. વિચાર જરૂર કરો પણ કૃતિ એકદમ કરશો મા. અરધીપરધી જાગૃતિમાં કૃતિ કરવા જશો તો અથડાઈ પડશો. વિચારો જોરથી ભલે ચાલે પણ હાલ તુરત આચાર સંભાળો, કૃતિ પર સંયમ રાખો. પહેલાંની પુણ્યની કમાણી ગુમાવી બેસશો મા.

૯૮. અવિરોધી જીવનની ગીતાની યોજના

19. આહારશુદ્ધિથી ચિત્તશુદ્ધિ કાયમ રહેશે. શરીરમાં તાકાત આવશે. સમાજસેવા સારી રીતે કરી શકાશે. ચિત્તમાં સંતોષ રહેશે. સમાજમાં સંતોષ ફેલાશે. જે સમાજમાં યજ્ઞ-દાન-તપની ક્રિયાઓ વિધિયુક્ત તેમ જ મંત્રસહિત ચાલે છે તે સમાજમાં વિરોધ જોવાનો નહીં મળે. જેમ અરીસા સામસામે મૂક્યા હોય તો આમાંનું તેમાં દેખાય છે અને તેમાંનું આમાં દેખાય છે, તેમ વ્યક્તિ અને સમાજ એ બંનેમાં બિંબ-પ્રતિબિંબ-ન્યાયે સંતોષ પ્રગટ થશે. મારો સંતોષ તે સમાજનો અને સમાજનો તે મારો છે. બંને સંતોષનો તાળો મેળવી શકાશે અને તે બંને એકરૂપ છે એવું દેખાઈ આવશે. સર્વત્ર અદ્વૈતનો અનુભવ થશે. દ્વૈત અને દ્રોહ આથમી જશે. જેનાથી આવી સુવ્યવસ્થા સમાજમાં રહી શકે તેવી યોજના ગીતા રજૂ કરે છે. આપણો રોજેરોજનો કાર્યક્રમ ગીતાની યોજના પ્રમાણે આપણે રચીએ તો કેવું સારૂં !

20. પણ આજે વ્યક્તિનું જીવન અને સામાજિક જીવન એ બંને વચ્ચે ઝઘડો છે. આ ઝઘડો કેમ ટાળી શકાય એની ચર્ચા આજે બધે ચાલી રહેલી છે. વ્યક્તિ અને સમાજ એમની મર્યાદા કઈ કઈ ? વ્યક્તિ ગૌણ કે સમાજ ગૌણ ? ચડિયાતું કોણ ? વ્યક્તિવાદના કોઈ કોઈ હિમાયતી સમાજને જડ માને છે. સેનાપતિની પાસે એકાદ સિપાઈ આવે છે ત્યારે તેની સાથે વાત કરવામાં સેનાપતિ સૌમ્ય ભાષા વાપરે છે. તેને ‘ તું ’ કારથી બોલાવવાને બદલે ‘ તમે ’ કહીને વાત કરે છે. પણ લશ્કર પર તે ફાવે તેવા હુકમો છોડશે. લશ્કર અચેતન, જાણે પથરો જ! તેને

આમથી તેમ ને તેમથી આમ ગબડાવી શકાય. વ્યક્તિ ચૈતન્યમય છે. સમાજ જડ છે. એ વાતનો અનુભવ અહીં પણ થાય છે. મારી સામે બસો ત્રણસો લોકો છે, પણ તેમને ગમે કે ન ગમે તોયે હું બોલ્યા કરૂં છું. મને જ સૂઝે તે હું કહેતો જાઉં છું. જાણે તમે બધા જડ ન હો ! પણ મારી સામે એક વ્યક્તિ આવે તો તે વ્યક્તિનું મારે સાંભળવું પડે અને તેને વિચારપૂર્વક જવાબ આપવો પડે. અહીં જો કે તમને કલાક – કલાક થોભાવી રાખ્યા છે. સમાજ જડ છે અને વ્યક્તિ ચૈતન્યમય છે એવા વ્યક્તિ-ચૈતન્યવાદનું કોઈ કોઈ પ્રતિપાદન કરે છે, તો બીજા વળી સમુદાયને મહત્વ આપે છે. મારા વાળ ખરી જાય, હાથ તૂટી જાય, એક આંખ જાય, દાંત પડી જાય એટલું જ નહીં, એક ફેફસું પણ જતું રહે તોયે હું જીવતો રહું છું. એક એક છૂટો અવયવ જડ છે. તેમાંના એકાદ અવયવના નાશથી સર્વનાશ થતો નથી, સામુદાયિક શરીર ચાલ્યા કરે છે. આવી આ બે પરસ્પર વિરૂદ્ધ વિચારસરણી છે. જેવી દ્રષ્ટિથી તમે જોશો તેવું અનુમાન કાઢશો. જે રંગનાં ચશ્માં તે રંગની સૃષ્ટિ દેખાય છે.

21. કોઈ વ્યક્તિને મહત્વ આપે છે, કોઈ સમાજને આપે છે. આનું કારણ એ છે કે સમાજમાં જીવનને માટેના કલહનો ખ્યાલ ફેલાયેલો છે. પણ જીવન શું કલહને માટે છે? તેના કરતાં મરી કેમ નથી જતા? કલહ એ મરવાને માટે છે. એથી જ સ્વાર્થ અને પરમાર્થ વચ્ચે આપણે ભેદ પાડીએ છીએ. સ્વાર્થ અને પરમાર્થ વચ્ચે ભેદ છે એ ખ્યાલ જે માણસે પહેલવહેલો ઊભો કર્યો તેની બલિહારી છે ! જે ચીજની મૂળમાં હયાતી જ નથી, તેની હયાતીનો ભાસ ઊભો કરવાનું સામર્થ્ય જેની અક્કલમાં હતું તેની કદર કરવાનું મન થાય છે. જે ભેદ નથી તે તેણે ઊભો કર્યો અને જનતાને શીખવ્યો એ વાતની ખરેખર નવાઈ થાય છે. ચીનની પેલી જાણીતી દીવાલના જેવી આ વાત થઈ. ક્ષિતિજની હદ બાંધી લેવી અને તેની પેલી પાર કશું નથી એમ માનવું તેના જેવી એ વાત થઈ. એ બધાનું કારણ આજે યજ્ઞમય જીવનનો અભાવ છે તે છે. તેને લીધે વ્યક્તિ અને સમાજ વચ્ચે ભેદ પડયા છે.

વ્યક્તિ અને સમાજ એ બેની વચ્ચે વાસ્તવિક રીતે ભેદ પાડી શકાય એમ નથી. એકાદ ઓરડીના બે ભાગ કરવાને પડદો ટાંગ્યો હોય અને તે પડદો પવનથી આઘોપાછો થાય તેથી કોઈક વાર આ ભાગ મોટો ને કોઈક વાર પેલો મોટો એવું લાગે છે. પવનની લહેર પર તે ઓરડીના ભાગનાં કદ આધાર રાખે છે. તે ભાગ પાકા નથી. ગીતા આ ઝઘડા જાણતી નથી. એ કાલ્પનિક ઝઘડા છે. અંતઃશુદ્ધિનો કાનૂન પાળો એમ ગીતા કહે છે. પછી વ્યક્તિહિત અને સમાજહિતની વચ્ચે વિરોધ પેદા નહીં થાય, એકબીજાના હિતને બાધા નહીં આવે. આ બાધા

દૂર કરવામાં, આ વિરોધ દૂર કરવામાં તો ગીતાની ખૂબી છે. ગીતાનો આ કાનૂન અમલમાં મૂકનારી એક વ્યક્તિ પણ નીકળે તો તેને લીધે રાષ્ટ્ર સંપન્ન થાય. રાષ્ટ્ર એટલે રાષ્ટ્રમાંની વ્યક્તિઓ. જે રાષ્ટ્રમાં આવી જ્ઞાનસંપન્ન તેમજ આચારસંપન્ન વ્યક્તિઓ નથી તેને રાષ્ટ્ર કેવી રીતે માનવું ? હિંદુસ્તાન એટલે શું ? હિંદુસ્તાન એટલે રવીન્દ્રનાથ, હિંદુસ્તાન એટલે ગાંધીજી અથવા એવાં જ બીજાં પાંચદસ નામો. બહારની દુનિયા હિંદુસ્તાનનો ખ્યાલ આ પાંચદસ વ્યક્તિ પરથી જ બાંધે છે. પ્રાચીન જમાનાની બેચાર, મધ્યકાળમાંની ચારપાંચ આજની વ્યક્તિ લીધી અને તેમાં હિમાલય અને ગંગાને ઉમેરી આપ્યાં એટલે થયું હિંદુસ્તાન. આ હિંદુસ્તાનની વ્યાખ્યા થઈ. બાકી બધું આ વ્યાખ્યા પરનું ભાષ્ય છે. ભાષ્ય એટલે સૂત્રનો વિસ્તાર. દૂધનું દહીં, અને દહીંના છાશ-માખણ. દૂધ, દહીં, છાશ, માખણ એમની વચ્ચે ઝઘડો નથી. દૂધનો કસ તેમાં માખણ જેટલું હોય તેના પરથી કાઢે છે. તે જ પ્રમાણે સમાજનો કસ વ્યક્તિ પરથી મપાય છે. વ્યક્તિ અને સમાજ એ બે વિરોધ નથી. વિરોધ હોય ક્યાંથી ? વ્યક્તિ વ્યક્તિ વચ્ચે પણ વિરોધ ન હોવો જોઈએ. એક વ્યક્તિના કરતાં બીજી વ્યક્તિ વધારે સંપન્ન હોય તોયે બગડયું શું ? કોઈ પણ વિપન્ન અવસ્થામાં ન હોય અને સંપત્તિવાનની સંપત્તિ સમાજને માટે વપરાય એટલે થયું. તેથી મારા જમણા ખીસામાં પૈસા હોય તોયે શું ને ડાબા ખીસામાં હોય તોયે શું, બંને ખીસાં મારાં જ છે. કોઈ પણ વ્યક્તિ સંપન્ન થાય એટલે તેને લીધે હું સંપન્ન થાઉં, રાષ્ટ્ર સંપન્ન થાય એવી યુક્તિ સાધી શકાય છે.

પણ આપણે ભેદ કરીએ છીએ. ધડ ને માથાં જુદાં થશે તો બંને મરશે. વ્યક્તિ અને સમાજ એ બે વચ્ચે ભેદ ન કરશો. એક જ ક્રિયાને સ્વાર્થ તેમ જ પરમાર્થને અવિરોધી કેમ કરવી તે ગીતા શીખવે છે. મારી ઓરડીમાંની હવા અને બહારની અનંત હવા એ બે વચ્ચે વિરોધ નથી. વિરોધ કલ્પીને ઓરડી બંધ રાખીશ તો હું માત્ર ગૂંગળાઈને મરી જઈશ. અવિરોધ કલ્પીને હું ઓરડી ખુલ્લી મૂકીશ એટલે અનંત હવા અંદર આવશે. જે ક્ષણે હું પોતાની જમીન, પોતાનો ઘરનો ટુકડો જુદો કરૂં છું તે જ ક્ષણે હું અનંત સંપત્તિથી અળગો થાઉં છું. મારૂં પેલું નાનું સરખું ઘર બળી જાય, પડી જાય એટલે મારૂં સર્વસ્વ ગયું એમ કહીને હું રડવા બેસું છું. પણ એમ કહેવું શા સારૂ ને રડવું શા સારૂ ? સાંકડી કલ્પના કરવી ને પછી રડવું ! આ પાંચસો રૂપિયા મેં મારા કહ્યા એટલે સૃષ્ટિમાંની પાર વગરની સંપત્તિથી હું અળગો થયો. આ બે ભાઈ મારા એવો ખ્યાલ કર્યો કે અસંખ્ય ભાઈઓ દૂર ગયા, એ વાતનું આપણને ભાન રહેતું નથી. માણસ આ પોતાનો કેટલો બધો સંકોચ કરે છે ! માણસનો સ્વાર્થ તે જ પરાર્થ હોવો જોઈએ. વ્યક્તિ અને સમાજ વચ્ચે જેનાથી ઉત્તમ સહકાર સધાય એવો સાદો સુંદર રસ્તો ગીતા બતાવે છે.

22. જીભ અને પેટ વચ્ચે શું વિરોધ છે ? પેટને જોઈએ તેટલો જ ખોરાક જીભે આપવો જોઈએ. પેટ બસ કહે એટલે જીભે બંધ કરવું જોઈએ. પેટ એક સંસ્થા છે, જીભ એક સંસ્થા છે. એ બધી સંસ્થાઓનો હું સમ્રાટ છું. એ સર્વ સંસ્થાઓમાં અદ્વૈત જ છે. ક્યાંથી આણ્યો છે આ અક્કરમી વિરોધ ! એક જ દેહમાંની આ સંસ્થાઓ વચ્ચે જેમ વાસ્તવિક વિરોધ ન હોઈ સહકાર છે તેવું જ સમાજનું છે. સમાજમાં એ સહકાર વધે તેટલા માટે ગીતા ચિત્તશુદ્ધિપૂર્વક યજ્ઞ-દાન-તપ-ક્રિયા બતાવે છે. એવા કર્મથી વ્યક્તિ અને સમાજ બંનેનું કલ્યાણ સાધી શકાશે. જેનું જીવન યજ્ઞમય હોય છે તે સર્વનો થાય છે. માનો પ્રેમ મારા પર છે એમ તેના હરેક દીકરાને લાગે છે. તે પ્રમાણે આવો પુરૂષ સૌ કોઈને પોતીકો લાગે ચે. આખી દુનિયાને તે જોઈતો હોય છે. આવો પુરૂષ આપણો પ્રાણ છે, મિત્ર છે, સખા છે એમ સૌ કોઈને લાગે છે. 'ऐसा पुरूष तो पहावा । जनांस वाटे हा असावा ।।' આવા પુરૂષનાં દર્શન કરવાં. લોકોને થાય છે કે આ હોવો જોઈએ. એમ સમર્થે કહ્યું છે. જીવનને એવું કરવાની યુક્તિ ગીતાએ આપી છે.

૯૯. સમર્પણનો મંત્ર

23. યજ્ઞમય જીવન કરી તે પાછું આખુંયે ઈશ્વરાર્પણ કરવું એવું ગીતા વધારામાં કહે છે. જીવન સેવામય હોય પછી વળી ઈશ્વરાર્પણતા શાને સારૂ ? આખુંયે જીવન સેવામય થાય એ વાત ઝટ લઈને આપણે બોલી નાખીએ છીએ ખરા પણ થવી બહુ કઠણ છે. અનેક જન્મ પછી એ થોડુંઘણું સધાય. વળી, બધાંયે કર્મ સેવામય, અક્ષરશઃ સેવામય થાય તોયે તે પૂજામય થાય જ એવું નથી. તેથી ' ॐ तत् सत् ' એ મંત્રથી બધું કર્મ ઈશ્વરાર્પણ કરવું. સેવાકર્મ પૂરેપૂરૂં સેવામય થવું કઠણ છે. પરાર્થમાં સ્વાર્થ પેઠા વગર રહેતો નથી. કેવળ પરાર્થ સંભવતો નથી. લેશમાત્ર પણ મારો સ્વાર્થ જેમાં ન હોય એવું કામ કરી જ શકાતું નથી. તેથી દિવસે દિવસે વધારે ને વધારે નિષ્કામ, વધારે ને વધારે નિઃસ્વાર્થ સેવા આપણે હાથે થાઓ એવું ઈચ્છતા જવું. સેવા ઉત્તરોત્તર વધારે શુદ્ધ થાય એવી ઈચ્છા હોય તો ક્રિયામાત્ર ઈશ્વરાર્પણ કરો. જ્ઞાનદેવે કહ્યું છે — 'नामामृत गोडी वैष्णवां लाधली । योगियां साधली जीवनकळा ।।' 'નામામૃતની મીઠાશ વૈષ્ણવોને મળી અને યોગીઓએ જીવનની કળા હાથ કરી.' નામામૃતમાં રહેલી મીઠાશ અને જીવનકળા એ બે જુદાં નથી. નામનો આંતરિક ઘોષ, તેનું અંતરમાં ચાલતું રટણ અને બહારની જીવનકળા, બંને વચ્ચે મેળ છે. યોગી અને વૈષ્ણવ એટલે કે ભક્ત એક જ છે. ક્રિયામાત્ર પરમેશ્વરને અર્પવાથી

સ્વાર્થ, પરાર્થ અને પરમાર્થ એ ત્રણે એકરૂપ થશે. પહેલાં હું ને તમે અલગ અલગ છીએ તેમને એકરૂપ કરવા. तमे અને हुं મળીને आपणे થાય. હવે आपणे અને ते એ બંનેને એક કરવાના છે. પહેલો મારો સૃષ્ટિ સાથે મેળ બેસાડવાનો છે. અને પછી પરમાત્માની સાથે બેસાડવાનો છે. એવું 'ॐ तत् सत्' એ મંત્રથી સૂચવ્યું છે.

24. પરમાત્માનાં પાર વગરનાં નામો છે. તેનાં નામોનું વ્યાસે વિષ્ણુસહસ્રનામ રચ્યું. જે જે નામ કલ્પો તે તેનું નામ છે. જે નામ મનમાં ધારીએ તેના અર્થ પ્રમાણે સૃષ્ટિમાં નીરખવું અને તેને અનુરૂપ જીવન રચવું. પરમેશ્વરના નામની મનમાં ભાવના કરવી, તેને સૃષ્ટિમાં જોવું અને આપણે તેવા થવું એને હું ત્રિપદા ગાયત્રી કહું છું. દાખલા તરીકે પરમેશ્વરનું दयामयનામ લીધું, તે રહીમ છે એમ માન્યું એટલે તે દયાળુ ઈશ્વરને હવે આંખો ઉઘાડી રાકી આ સૃષ્ટિમાં જોવાનો છે. પરમેશ્વરે દરેકેદરેક બચ્ચાને તેની સેવાને માટે માતા આપેલી છે, તેને જીવવાને માટે હવા આપેલી છે. આમ તે દયામયની સૃષ્ટિમાં વ્યાપેલી દયાની યોજના નીરખવી અને આપણું જીવન પણ દયામય કરવું. ભગવદગીતાના જમાનામાં પરમેશ્વરનું જે નામ પ્રસિદ્ધ હતું તે તેણે સૂચવ્યું છે. એ નામ ' ॐ तत् सत्' છે.

25. ॐ એટલે હા. પરમાત્મા છે, આ વીસમી સદીમાં પણ પરમેશ્વર છે. स एव अद्य स उ श्वः, તે જ આજે છે, તે જ કાલે હતો, તે જ આવતી કાલે હશે. તે કાયમનો છે, સૃષ્ટિ કાયમની છે, અને કમર કસીને સાધના કરવાને હું પણ તૈયાર છું. હું સાધક છું, પેલો ઈશ્વર છે અને આ સૃષ્ટિ પૂજાદ્રવ્ય, પૂજાનું સાધન છે. આવી ભાવના મારા હૃદયમાં ઉભરાશે ત્યારે ॐ એ અક્ષર ગળે ઊતર્યો જાણવો. તે છે, હું છું અને મારી સાધના પણ છે. આવો આ ઓંકારભાવ અંતરમાં પચવો જોઈએ, સાધનામાં ઊતરવો જોઈએ. સૂર્યને ગમે ત્યારે નિહાળો, તે કિરણો સાથે હોય છે. કિરણો અળગાં રાખી તે કદી હોતો નથી. તે કિરણોને વીસરતો નથી. તે મુજબ સાધના કોઈ પણ ઘડીએ જુઓ તોયે આપણામાં દેખાવી જોઈએ. એવું થાય ત્યારે જ ॐ અક્ષર આપણે પચાવ્યો છે એમ કહી શકાશે. પછી सत्. પરમેશ્વર सत् છે, એટલે કે શુભ છે, મંગળ છે. આ ભાવના મનમાં આણી તેનું માંગલ્ય સૃષ્ટિમાં અનુભવો. પેલી પાણીની સપાટી જોઈ છે ? પાણીમાંથી એક પોરો ભરી લો. ત્યાં પડેલી ખાધ જોતજોતામાં ભરાઈ જાય છે. કેવું માંગલ્ય ! કેટલી બધી પ્રીતિ ! નદી ખાડા, ખાધ સહન કરતી નથી. ખાડા ભરવાને ધસી જાય છે. नदी वेगेन शुद्ध्यति. સૃષ્ટિરૂપી નદી વેગથી શુદ્ધ થાય છે. તેથી આખીયે સૃષ્ટિ શુભ અને મંગળ છે. મારૂં કર્મ પણ તેવું

જ થાઓ. પરમેશ્વરનું આ सत् નામ પચાવવાને આપણી બધી ક્રિયાઓ નિર્મળ તેમ જ ભક્તિમય હોવી જોઈએ. સોમરસને જેમ પવિત્રકો વડે ગાળી લેતા તે પ્રમાણે બધાંયે કર્મોનું, આપણી સાધનાનું હમેશ પરીક્ષણ કરતા રહી તેમાંના બધા દોષ કાઢી નાખવા. રહ્યું तत्. तत् એટલે તે, કંઈ જુદું, આ સૃષ્ટિથી અલિપ્ત. પરમાત્મા આ સૃષ્ટિથી નિરાળો છે, એટલે કે અલિપ્ત છે. સૂર્ય ઊગે છે એટલે કમળો ખીલે છે, પંખીઓ ઊડવા માંડે છે, અંધારૂં જતું રહે છે. પણ પેલો સૂર્ય ક્યાંયે દૂર હોય છે. તે બધાંયે પરિણામોથી તે વેગળો રહે છે. આપણાં કર્મોમાં અનાસક્તિ રાખીએ, અલિપ્તતા આણીએ એટલે પેલું तत् નામ જીવનમાં ઊતર્યું જાણવું.

26. આમ ॐ तत् सत् એ વૈદિક નામ લઈ ગીતાએ બધી ક્રિયાઓ પરમેશ્વરને અર્પણ કરવાનું શીખવ્યું છે. સર્વ કર્મો ઈશ્વરાર્પણ કરવાનો વિચાર નવમા અધ્યાયમાં આવ્યો છે. यत्करो, यदश्नासि એ શ્લોકમાં એ જ કહ્યું છે. તે જ વાતનું સત્તરમા અધ્યાયમાં વિવરણ કર્યું છે. પરમેશ્વરને અર્પણ કરવાની ક્રિયા સાત્વિક હોવી જોઈએ, અને તો જ તે પરમેશ્વરને અર્પણ કરી શકાય, એ અહીં વિશેષતઃ કહ્યું છે.

૧૦૦. પાપાપહારી હરિનામ

27. આ બધું તો ખરૂં. પણ એક સવાલ છે. 'ॐ तत् सत्' એ નામ પવિત્ર પુરૂષને પચે. પાપી પુરૂષે કેમ કરવું ? પાપીના મોંમાં શોભે એવું એકાદ નામ છે કે નહીં. ॐ तत् सत् નામમાં એ શક્તિ પણ છે. ઈશ્વરના કોઈ પણ નામમાં અસત્યમાંથી સત્ય તરફ લઈ જવાની શક્તિ હોય છે. પાપમાંથી નિષ્પાપતા તરફ તે લઈ જઈ શકે છે. જીવનની આસ્તે આસ્તે શુદ્ધિ કરવી જોઈએ. પરમાત્મા જરૂર મદદ કરશે, તારી નિર્બળતામાં તે હાથ પકડશે.

28. એક બાજુ પુણ્યમય પણ અહંકારી જીવન અને બીજી બાજુ પાપમય પણ નમ્ર જીવન, એ બેમાંથી એકની પસંદગી કરી લે એમ કોઈ કહે તો હું જો કે મોઢેથી બોલી નહીં શકું તોયે અંતઃકરણમાં કહીશ, " જે પાપને લીધે પરમેશ્વરનું સ્મરણ મને રહેતું હોય તે પાપ મને ભલે મળતું. " પુણ્યમય જીવનને લીધે પરમેશ્વરની વિસ્મૃતિ થવાની હોય તો જે પાપમય જીવનથી તે યાદ આવે તે જ જીવન લે એમ મારૂં મન કહેશે. આનો અર્થ એવો ન કરશો કે પાપમય જીવનનું હું સમર્થન કરૂં છું. પણ પાપ એટલું પાપ નથી જેટલું પુણ્યનું અભિમાન પાપરૂપ છે. 'बहु भितों जाणपणा । आड न यो नारायणा ।।' 'જાણપણાથી, પુણ્યના ભાનથી હું બહુ ડરૂં છું.

રખેને તે ક્યાંક મારી ને નારાયણની વચ્ચે આવે' – એમ તુકારામ મહારાજે કહ્યું છે. પેલી મોટાઈ મારે નથી જોઈતી. તેના કરતાં પાપી, દુઃખી હોઉં તોયે સારો. जाणतें लेंकरूं । माता लागे दूरी धरूं ।। ભાનવાળાં, જાણકાર થયેલા બાળકને મા દૂર રાખે છે, પણ અજાણ બાળકને મા છાતીએ વળગાડે છે. સ્વવલંબી પુણ્યવાન થવાનું મારે નથી જોઈતું. પરમેશ્વરાલંબી પાપી હોવું એ જ મને પ્રિય છે. પરમાત્માની પવિત્રતા મારા પાપને પહોંચી વળીને વધે તેવી છે. પાપોને ટાળવાનો આપણે પ્રયત્ન કરીએ. તે ટાળવાનું નહીં બને તો હૃદય રડશે, મન તરફડશે અને પછી પરમેશ્વરની યાદ આવશે. તે કૌતુક જોતો ઊભો છે. તેને કહો, "હું પાપી છું અને તેથી તારે બારણે આવ્યો છું." પુણ્યવાનને ઈશ્વરસ્મરણનો અધિકાર છે, કેમકે તે પુણ્યવાન છે. પાપીને ઈશ્વરસ્મરણનો અધિકાર છે કેમકે તે પાપી છે.

< > < > < >

અધ્યાય અઢારમો

ઉપસંહાર – ફળત્યાગની પૂર્ણતા : ઈશ્વરપ્રસાદ

૧૦૧. અર્જુનનો છેવટનો સવાલ

1. ઈશ્વરની કૃપાથી આજે અઢારમો અધ્યાય આપણે જોવા પામીએ છીએ. ક્ષણે ક્ષણે પલટાતી જતી આ દુનિયામાં કોઈ પણ સંકલ્પને પાર પાડવાનું ઈશ્વરના હાથમાં છે. તેમાં વળી જેલમાં તો ડગલે ને પગલે અનિશ્ચિતતાનો અનુભવ થયા કરે છે. અહીં આપણે એકાદ કામ શરૂ કરીએ તે પૂરૂં થયેલું જોવાની અપેક્ષા રાખવી મુશ્કેલ છે. આપણી આ ગીતા પૂરી થશે એવી અપેક્ષા શરૂ કરતી વખતે નહોતી. પણ ઈશ્વરની એવી ઈચ્છા હતી એટલે આજે આપણે છેવાડે આવી પહોંચ્યા છીએ.

2. ચૌદમા અધ્યાયમાં સાત્વિક, રાજસ અને તામસ એવા જીવનના અથવા કર્મના ત્રણ પ્રકાર પાડયા હતા. તે પૈકી રાજસને અને તામસને છોડી સાત્વિકનો સ્વીકાર કરવાનો છે, એ આપણે જોયું. ત્યાર બાદ સત્તરમા અધ્યાયમાં તે જ વાત આપણે જુદી રીતે જોઈ. યજ્ઞ, દાન ને તપ અથવા એક જ શબ્દમાં કહેવાનું હોય તો યજ્ઞ એ જીવનનો સાર છે. યજ્ઞને જરૂરી આહાર વગેરે જે કર્મો છે તે બધાંને પણ સાત્વિક તેમ જ યજ્ઞરૂપ જ કરી નાખવાનાં છે. યજ્ઞરૂપ અને સાત્વિક હોય તેટલાં જ કર્મો સ્વીકારવાં અને બાકીનાં છોડવાં એવો ધ્વનિ સત્તરમા અધ્યાયમાંથી ઊઠે છે તે આપણે સાંભળ્યો. ૐ तत् सत् એ મંત્રનું સ્મરણ શા સારૂ રાખવું તે પણ આપણે જોયું. ૐ એટલે સાતત્ય, तत् એટલે અલિપ્તતા, અને सत् એટલે સાત્વિકતા. આપણી સાધનામાં સાતત્ય, અલિપ્તતા અને સાત્વિકતા હોવાં જોઈએ. એ હોય તો જ તે સાધના પરમેશ્વરને અર્પણ કરી શકાય. આ બધી વાતો પરથી એમ લાગે છે કે કેટલાંક કર્મો ટાળવાનાં હોય છે, કેટલાંક કરવાનાં હોય છે.

ગીતાની આખી શીખ જોઈએ તો ઠેકઠેકાણે કર્મનો ત્યાગ ન કરવો એવો બોધ છે. કર્મના ફળનો ત્યાગ કરવાનું ગીતા કહે છે. કર્મ સતત કરવું અને ફળનો ત્યાગ કરવો એ જે ગીતાની શીખ છે તે બધે જોવાની મળે છે. પણ આ એક બાજુ થઈ. બીજી બાજુ એવી માલુમ પડે છે કે કેટલાંક કર્મોનો સ્વીકાર કરવાનો છે અને કેટલાંકનો ત્યાગ કરવાનો છે. એટલે છેવટે અઢારમા અધ્યાયના આરંભમાં અર્જુને સવાલ કર્યો, "કોઈ પણ કર્મ ફળત્યાગપૂર્વક કરવું એ એક બાજુ

થઈ. વળી, કેટલાંક કર્મો ખસુસ કરીને છોડવાં અને કેટલાંક કરવાં એ બીજી બાજુ થઈ. એ બે વાતનો મેળ કેમ બેસાડવો ?" જીવનની દિશા સ્પષ્ટ જાણવાની મળે તેટલા સારૂ આ સવાલ છે. ફળત્યાગનો મર્મ ધ્યાનમાં બેસે તેટલા માટે આ સવાલ ચે. જેને શાસ્ત્ર સંન્યાસ કહે છે તેમાં કર્મ સ્વરૂપતઃ છોડવાનું હોય છે. કર્મનું જે સ્વરૂપ છે તેનો ત્યાગ કરવાનો હોય છે. ફલત્યાગમાં કર્મનો ફલતઃ એટલે કે ફળથી ત્યાગ કરવાનો હોય છે. ગીતાના ફળત્યાગમાં પ્રત્યક્ષ કર્મનો ત્યાગ કરવાની જરૂર કરી ? આ સવાલ છે. ફળત્યાગની કસોટીમાં સંન્યાસનો ઉપયોગ છે ખરો ? સંન્યાસની મર્યાદા ક્યાં સુધીની ? સંન્યાસ અને ફળત્યાગ એ બંનેની મર્યાદા કઈ કઈ અને કેટલી ? આવો આ અર્જુનનો સવાલ છે.

૧૦૨. ફળત્યાગ, સાર્વભૌમ કસોટી

3. જવાબ આપતાં ભગવાને એક વાત સાફ કહી દીધી છે કે ફળત્યાગની કસોટી સાર્વભૌમ વસ્તુ છે. ફળત્યાગનું તત્વ બધે લાગુ પાડી શકાય એમ છે. સર્વ કર્મોનાં ફળનો ત્યાગ કરવાની વાતનો રાજસ અને તામસ કર્મોનો ત્યાગ કરવાની વાત સાથે વિરોધ નથી. કેટલાંક કર્મોનું સ્વરૂપ જ એવું હોય છે કે ફળત્યાગની યુક્તિ વાપરવાવેંત તે કર્મો આપમેળે ખરી પડે છે. ફળત્યાગપૂર્વક કર્મો કરવાની વાતનો અર્થ જ એવો થાય છે કે કેટલાંક કર્મો છોડવાં જ પડે. ફળત્યાગપૂર્વક કર્મ કરવાની વાતમાં કેટલાંક કર્મોનો પ્રત્યક્ષ ત્યાગ આવી જ જાય છે.

4. આ વાતનો આપણે જરા ઊંડી દ્રષ્ટિથી વિચાર કરીએ. જે કામ્ય કર્મો છે, જે કર્મોના મૂળમાં કામના રહેલી છે, તે ફળત્યાગપૂર્વક કરો એમ કહેતાંની સાથે ખખડી પડે છે. ફળત્યાગની સામે કામ્ય તેમ જ નિષિદ્ધ કર્મો ઊભાં જ રહી શક્તાં નથી. ફળત્યાગપૂર્વક કર્મો કરવાં એ કેવળ કૃત્રિમ, યાંત્રિક, તાંત્રિક ક્રિયા નથી. આ કસોટીથી કયાં કર્મ કરવાં અને કયાં કર્મો કરવાં નહીં એ વાતનો આપમેળે નિકાલ થાય છે. કેટલાક લોકો કહે છે કે, "ગીતા ફળત્યાગપૂર્વક કર્મ કરો એટલું જ સૂચવે છે, કયાં કર્મો કરવાં તે સૂચવતી નથી." આવો ભાસ થાય છે ખરો, પણ વસ્તુતઃ એ સાચું નથી. કારણકે ફળત્યાગપૂર્વક કર્મ કરો એમ કહેવામાંથી જ કયું કરવુ અને કયું ન કરવું તે સમજાઈ જાય છે. હિંસાત્મક કર્મો, અસત્યમય કર્મો, ચોરીનાં કર્મો, ને એવાં બધાં કર્મો ફળત્યાગપૂર્વક કરી શકાતાં જ નથી. ફળત્યાગની કસોટી લગાડતાંની સાથે એ કર્મો ખરી પડે છે. સૂર્યનું અજવાળું ફેલાતાંની સાથે બધી ચીજો ઊજળી દેખાવા માંડે છે, પણ અંધારૂં ઊજળું દેખાય છે ખરૂં કે ? તે નાશ પામે છે. તેવી જ નિષિદ્ધ તેમ જ કામ્ય કર્મોની સ્થિતિ છે. કર્મોને

ફળત્યાગની કસોટી પર કસી લેવાં. જે કર્મ હું કરવા ધારૂં છું તે અનાસક્તિપૂર્વક, ફળની લેશમાત્ર પણ અપેક્ષા ન રાકતાં હું કરી શકીશ ખરો કે ? એ પહેલું જોઈ લેવું. ફળત્યાગ એ જ કર્મ કરવાની કસોટી છે. કસોટી પ્રમાણે કામ્ય કર્મો આપોઆપ ત્યાજ્ય ઠરે છે. તેમનો સંન્યાસ જ યોગ્ય થાય. હવે રહ્યાં શુદ્ધ સાત્વિક કર્મો. તે અનાસક્ત રીતે અહંકાર છોડીને કરવાનાં છે. કામ્ય કર્મોનો ત્યાગ કરવો એ પણ એક કર્મ થયું. ફળત્યાગની કાતર તેના ઉપર પણ ચલાવવી જોઈએ. અને કામ્ય કર્મોનો ત્યાગ પણ સહજ રીતે થવો જોઈએ. આમ, આપણે ત્રણ વાતો જોઈ. પહેલી વાત એ કે જે કર્મો કરવનાં છે તે ફળત્યાગપૂર્વક કરવાનાં છે. બીજી વાત એ કે રાજસ અને તામસ કર્મો, નિષિદ્ધ અને કામ્ય કર્મો ફળત્યાગની કાતર લાગતાંવેંત આપમેળે ખરી પડે છે. ત્રીજી વાત એ કે એવો જે ત્યાગ થાય તે ત્યાગ પર પણ ફળત્યાગની કાતર ચલાવવી, આટલો ત્યાગ મેં કર્યો એવો અહંકાર પેદા થવા ન દેવો.

5. રાજસ અને તામસ કર્મો ત્યાજ્ય શાથી ? કારણકે તે શુદ્ધ નથી. શુદ્ધ ન હોવાથી કરનારના ચિત્ત પર તે કર્મો લેપ કરે છે. પણ વધારે વિચાર કરતાં એમ જણાય છે કે સાત્વિક કર્મો પણ સદોષ હોય છે. જે જે કર્મ છે તેમાં કંઈ ને કંઈ દોષ હોય જ છે. ખેતીના સ્વધર્મનો વિચાર કરીએ તો તે શુદ્ધ સાત્વિક ક્રિયા છે. પણ આ યજ્ઞમય સ્વધર્મરૂપ ખેતીમાં પણ હિંસા થાય છે. ખેડ વગેરે કરતાં કેટલાંયે જીવજંતુ મરી જાય છે. કૂવા પાસે કાદવ ન થાય તે માટે પથ્થર બેસાડવા જઈએ ત્યાંયે જીવો મરે છે. સવારે સૂરજનું અજવાળું ઘરમાં પેસે છે તેની સાથે અસંખ્ય જીવો મરી જાય છે. જેને આપણે શુદ્ધિકરણ કહીએ છીએ તે મારણક્રિયા થવા બેસે છે. સારાંશ કે સાત્વિક સ્વધર્મરૂપ કર્મમાં પણ દોષ દાખલ થઈ જાય છે. ત્યારે કરવું કેમ ?

6. મેં પહેલાં કહ્યું હતું કે બધા ગુણોનો પૂરો વિકાસ થવો હજી બાકી છે. જ્ઞાન, સેવા, અહિંસા એ બધાંનો બિંદુમાત્ર અનુભવ થયો છે. અત્યાર પહેલાં બધો અનુભવ થઈ ચૂક્યો છે એવું નથી. અનુભવ કરતી કરતી દુનિયા આગળ ચાલે છે. મધ્યયુગમાં એવો ખ્યાલ જાગ્યો કે ખેતીના કામમાં હિંસા થાય છે તેથી અહિંસક લોકોએ ખેતી કરવાનું માંડી વાળવું. તેમણે વેપાર કરવો. અનાજ પકવવું એ પાપ છે. અનાજ વેચવામાં કહે છે કે પાપ નથી. પણ આવી રીતે ક્રિયા ટાળવાથી હિત થતું નથી. આવી રીતે કર્મસંકોચ કરતો કરતો માણસ વર્તે તો છેવટે આત્મનાશ વહોરી લે. કર્મમાંથી છૂટવાનો માણસ જેમ જેમ વિચાર કરશે તેમ તેમ કર્મનો ફેલાવો વધતો જશે. તમારા અનાજના વેપારને માટે કોઈકે ને કોઈકે ખેતી નહીં કરવી પડે કે ? તે ખેતીમાં થનારી હિંસામાં તમે ભાગીદાર થતા નથી કે ? કપાસ પકવવો એ જો પાપ છે તો નીપજેલો

કપાસ વેચવો એ પણ પાપ છે. કપાસ પેદા કરવાનું કામ સદોષ છે માટે તે કર્મ છોડી દેવાનું સૂઝે એ બુદ્ધિની ખામી છે. બધાં કર્મોનો બહિષ્કાર કરવો, આ કર્મ ન જોઈએ, પેલું કર્મ ન જોઈએ, કંઈ જ કરવું ન જોઈએ એ રીતે જોનારી દ્રષ્ટિમાં સાચો દયાભાવ રહ્યો નથી પણ મરી ગયો છે એમ જાણવું. ઝાડને ફૂટેલો નવો પાલો ચૂંટી કાઢવાથી ઝાડ મરતું નથી ઊલટું ફાલે છે. ક્રિયાનો સંકોચ કરવામાં આત્મસંકોચ થાય છે.

૧૦3. ક્રિયામાંથી છૂટવાની સાચી રીત

7. તો સવાલ એ થાય છે કે બધી ક્રિયામાં દોષ હોય તો બધી ક્રિયા કેમ ન છોડી દેવી ? આનો જવાબ પહેલાં એક વાર આપ્યો છે. સર્વ કર્મોનો ત્યાગ કરવાનો ખ્યાલ ઘણો સુંદર છે. એ વિચાર મોહક છે. પણ આ અસંખ્ય કર્મોને છોડવાં શી રીતે ? રાજસ તેમ જ તામસ કર્મો છોડવાની જે રીત છે તે જ સાત્વિક કર્મો છોડવાની બાબતમાં અખત્યાર કરવાની છે ? સદોષ એવાં જે સાત્વિક કર્મો તેમને કેવી રીતે ટાળવાં ? વાતની ખૂબી એવી છે કે **ईन्द्राय तक्षकाय स्वाहा** એવું દુનિયામાં માણસ કરવા બેસે છે ત્યારે ઈંદ્ર અમર હોવાથી નથી મરતો તે નથી જ મરતો, પરંતુ તક્ષક પણ મરતો નથી ને તે ઊલટો જબરો થઈ જાય છે. સાત્વિક કર્મમાં પુણ્ય છે અને થોડો દોષ છે. પણ થોડો દોષ છે માટે દોષની સાથે પુણ્યની પણ આહુતિ આપવા જશો તો પુણ્યક્રિયા ચવડ હોવાથી નહીં જ મરે, પણ દોષક્રિયા માત્ર વધતી જશે. આવા ભેળસેળિયા વિવેકહીન ત્યાગથી પુણ્યરૂપી ઈંદ્ર તો નથી જ મરતો, પરંતુ દોષરૂપી તક્ષક મરે એમ હતું તે પણ મરતો નથી. તો પછી તેમના ત્યાગની રીત કઈ ? બિલાડી હિંસા કરે છે માટે તેનો ત્યાગ કરશો તો પચી ઉંદર હિંસા કરશે. સાપ હિંસા કરે છે તેને દૂર કરશો તો સેંકડો જીવો ખેતીની હિંસા કરશે. ખેતરોમાં ઊભેલા પાકનો નાશ થવાથી હજારો માણસો મરશે. આથી ત્યાગ વિવેકયુક્ત હોવો જોઈએ.

8. ગોરખનાથને મછંદરનાથે કહ્યું, ' આ છોકરાને ધોઈ લાવ. ' ગોરકનાથે છોકરાના પગ પકડીને બરાબર ઝીંક્યો ને તેને વાડ પર સૂકવવા નાખ્યો. મછંદરનાથે કહ્યું, ' છોકરાને ધોઈ આણ્યો કે ? ' ગોરખનાથ બોલ્યા, ' તેને ઝીંકીને ધોઈને સૂકવવા નાખ્યો છે. ' છોકરાને ધોવાની આ રીત કે? કપડાં દોવાની ને માણસોને ધોવાની રીત એક નથી. તે બે રીતમાં ફેર છે. તે જ પ્રમાણે રાજસ અને તામસ કર્મોનો ત્યાગ અને સાત્વિક કર્મોનો ત્યાગ એ બેમાં ફેર છે. સાત્વિક

કર્મો છોડવાની રીત જુદી છે. વિવેકહીન વર્તનથી કંઈક નવું જ ઈદં તૃતીયં થઈ જાય છે. તુકારામે કહ્યું છે ને કે – त्यागे भोग माझ्या येतील अंतरा । मग मी दातारा काय करूं ।। ત્યાગથી જો મારા અંતરમાં ભોગ પ્રગટે તો હે દાતાર, મારે કરવું શું ? નાનોસરખો ત્યાગ કરવા જઈએ તો મોટો ભોગ છાતી પર ચડી બેસે છે. એટલે તે નાનો સરખો ત્યાગ પણ એળે જાય છે. જરા અમસ્તા ત્યાગને માટે મોટાં મોટાં ઈન્દ્રભવન ઊભાં કરવાં તેને બદલે પેલી છાપરી સી ખોટી હતી ? તે જ પૂરતી છે. લંગોટી પહેરીને બધો વિલાસ તેની ફરતે ઊભો કરવો તેને બદલે પહેરણ ને બંડી પહેરવાં વધારે સારાં. તેથી ભગવાને સાત્વિક કર્મોનો જે ત્યાગ કરવાનો છે તેની રીત જુદી બતાવી છે. તે બધાં સાત્વિક કર્મો કરવાનાં ખરાં પણ તેમનાં ફળને તોડી નાખવાનાં છે. કેટલાંક કર્મો સમૂળગાં છોડી દેવાનાં હોય છે, કેટલાંક ફળ તોડી નાખવાનાં હોય છે. શરીર પર બહારથી ડાઘ પડે તો ધોઈ કઢાય. પણ કુદરતે આપેલી ચામડીનો રંગ કાળો હોય તો તેને ચુનો લગાડયે શું થાય ? તે કાળા રંગને છે તેવો જ રહેવા દે તેના તરફ જોવાનું જ માંડી વાળ. તેને અમંગળ કહીશ ના.

9. એક માણસ હતો. તેને પોતાનું ઘર અમંગળ લાગ્યું એટલે તે એક ગામડે જઈને રહ્યો. તે ગામમાં પણ તેણે ગંદવાડ જોયો એટલે તે જંગલમાં ગયો. ત્યાં જઈ એક આંબા નીચે બેઠો. ઉપરથી એક પંખી તેના માથા પર ચરક્યું. એટલે આ જંગલ પણ અમંગળ છે એમ કહીને તે નદીમાં જઈને ઊભો રહ્યો. નદીમાં મોટાં માછલાં નાનાં માછલાંને ખાતાં હતાં એ જોઈને તો તેને ચીતરી જ ચડી. આખી સૃષ્ટિ જ અમંગળ છે, અહીંથી મર્યા વગર હવે છૂટકો નથી એવું મનમાં નક્કી કરી પાણીમાંથી બહાર નીકળી તેણે હોળી સળગાવી. ત્યાંથી એક ગૃહસ્થ જતા હતા. તેમણે કહ્યું, "અલ્યા, કેમ આપઘાત કરે છે ?" પેલાએ કહ્યું, "આ દુનિયા અમંગળ છે તેથી." પેલા ગૃહસ્થે કહ્યું, "તારૂં આ ગંદવાડથી ભરેલું શરીર, આ ચરબી, એ બધું અહીં બળવા માંડશે એટલે કેટલી બધી બદબો છૂટશે ! અમે અહીં નજીક જ રહીએ છીએ. અમારે ક્યાં જવું ? એક વાળ બળે છે તોયે કેટલી બધી દુર્ગંધ ફેલાય છે ! તારી તો જેટલી હશે તેટલી બધી ચરબી બળશે ! અહીં કેટલી દુર્ગંદ મારશે તેનો તો કંઈ વિચાર કર !" પેલા માણસે ત્રાસીને કહ્યું, "આ દુનિયામાં જીવવાની સગવડ નથી ને મરવાની પણ સગવડ નથી. કરવું કેમ ?"

10. સારાંશ કે અમંગળ, કહીને બધું ટાળવા જશો તો ચાલવાનું નથી. એક પેલું નાનું કર્મ ટાળવા જશો તો બીજું મોટું બોચી પર આવીને બેસશે. કર્મ સ્વરૂપતઃ, બહારથી છોડયે છૂટતું

નથી. જે કર્મો પ્રવાહપતિત આવી મળ્યાં છે તે કર્મોની વિરૂદ્ધ જવામાં કોઈ પોતાની શક્તિ વાપરવા જશે તો આખરે થાકી જશે ને પ્રવાહ સાથે ઘસડાઈ જશે. પ્રવાહને અનુકૂળ હોય તેવી ક્રિયા કરતા રહીને તેણે પોતાનો તરણોપાય શોધવો જોઈએ. તેથી મન પર ચડેલો લેપ ઓછો થતો જશે એને ચિત્ત શુદ્ધ થતું જશે. આગળ ઉપર ક્રિયાઓ આપોઆપ ખરી જવા માંડશે. કર્મનો ત્યાગ ન થતાં ક્રિયા ખરી જશે. કર્મ કદી છૂટે એમ નથી, પણ ક્રિયા ખરી પડશે.

11. ક્રિયા અને કર્મ એ બંને વચ્ચે ફેર છે. દાખલા તરીકે ધારો કે એકાદ ઠેકાણે ખૂબ ઘોંઘાટ થાય છે અને તેને બંધ પાડવો છે. ત્યાં એકાદ સિપાઈ આવે છે અને બૂમાબૂમ બંધ કરવાને માટે પોતે મોટેથી બૂમો પાડવા માંડે છે. ત્યાં થતી બોલચાલ બંધ કરવાને મોટેથી બોલવાનું તીવ્ર કર્મ તેને કરવું પડયું. બીજો કોઈક આવશે તે આવીને માત્ર ઊભો રહેશે ને આંગળી ઊંચી કરશે. તેટલાથી જ લોકો ચૂપ બેસી જશે. ત્રીજો એકાદ માત્ર ત્યાં હાજર હશે તેટલાથી જ બધા શાંત બેસી જશે. એકને તીવ્ર ક્રિયા કરવી પડી, બીજાની ક્રિયા કંઈક સૌમ્ય હતી અને ત્રીજાની સૂક્ષ્મ થઈ. ક્રિયા ઓછી થતી ગઈ પણ લોકોને શાતં પાડવાનું જે કામ તે સમાન થયું. જેમ જેમ ચિત્તશુદ્ધિ થતી જશે તેમ તેમ ક્રિયાની તીવ્રતા ઓછી થતી જશે. તીવ્રમાંથી સૌમ્ય, સૌમ્યમાંથી સૂક્ષ્મ અને સૂક્ષ્મમાંથી શૂન્ય થતી જશે. કર્મ જુદું છે અને ક્રિયા જુદી છે. કર્મની વ્યાખ્યા જ એ છે કે કર્તાને જે ઈષ્ટતમ હોય તે કર્મ. કર્મની પહેલી, બીજી વિભક્તિ હોય છે અને ક્રિયાને માટે એક સ્વતંત્ર ક્રિયાપદ વાપરવું પડે છે.

કર્મ જુદું છે અને ક્રિયા જુદી છે એ વાત બરાબર સમજી લો. કોઈક માણસ ગુસ્સે થાય છે તો ખૂબ બોલીને અગર બિલકુલ ન બોલીને પોતાનો ગુસ્સો બતાવે છે. જ્ઞાની પુરૂષ લેશમાત્ર ક્રિયા કરતો નથી. પણ કર્મ અનંત કરે છે. તેની માત્ર હ્યાતી જ પાર વગરનો લોકસંગ્રહ કરી શકે છે. તે જ્ઞાની પુરૂષનું અસ્તિત્વ હોય એટલે થયું. તેના હાથપગ કાર્ય નહીં કરતા હોય તો પણ તે કામ કરે છે. ક્રિયા સૂક્ષ્મ થતી જાય છે અને ઊલટું કર્મ વધતું જાય છે. આ વિચારનો પ્રવાહ હજી વધારે આગળ ચલાવીએ તો ચિત્ત પરિપૂર્ણ શુદ્ધ થાય છે એટલે ક્રિયા શૂન્યરૂપ થઈ જાય છે અને અનંત કર્મ થતું રહે છે એમ કહી શકાશે. પહેલાં તીવ્ર, પછી તીવ્રમાંથી સૌમ્ય, સૌમ્યમાંથી સૂક્ષ્મ અને સુક્ષ્મમાંથી શૂન્ય એમ ક્રમે ક્રમે જ ક્રિયાશૂન્યત્વ આવી મળશે. પણ પછી અનંત કર્મ આપોઆપ થતું રહેશે.

12. ઉપર ઉપરથી કર્મ દૂર કરવાથી તે દૂર થતું નથી. નિષ્કામતાપૂર્વક કર્મ કરતાં કરતાં ધીરે

ધીરે તેનો અનુભવ થતો જશે. બ્રાઉનિંગ નામના અંગ્રેજ કવિએ ' ઢોંગી પોપ ' નામની એક કવિતા લખી છે. તે પોપને એક માણસે પૂછયું, "તું વેશ શું કામ કરે છે ? આ બધા ઝભ્ભા શાને સારૂ ? આ ઉપરનો ડોળ શા માટે ? આ ગંભીર મુદ્રા શા સારૂ ?" ત્યારે તેણે કહ્યું, "આવું બધું હું શું કામ કરૂં છું તે જાણવું છે ? તો સાંભળ. આ નાટક કરતાં કરતાં શ્રદ્ધાનો સ્પર્શ ખબર ન પડે એ રીતે થઈ જવાનો સંભવ છે." તેથી નિષ્કામ ક્રિયા કરતા રહેવું. ધીમે ધીમે નિષ્ક્રિયત્વ પચતું જશે.

૧૦૪. સાધકને સારૂ સ્વધર્મની પાડેલી ફોડ

13. સારાંશ, રાજસ અને તામસ કર્મો સમૂળગાં છોડવાં અને સાત્વિક કર્મો કરવાં ; અને એટલો વિવેક કરવો કે જે સાત્વિક કર્મો સહેજે, પ્રવાહપતિત આવી મળે છે તે સદોષ હોય તો પણ છોડવાની વાત ન કરવી. ભલે એ દોષ થતો. એ દોષ તું ટાળવા જશે તો બીજા અસંખ્ય દોષ ગળે વળગશે. તારૂં નાક ચીબું છે તેવું જ રહેવા દે. તે કાપીને રૂપાળું કરવા જઈશ તો વધારે બિહામણું અને કારમું દેખાશે. તે જેવું છે તેવું જ સારૂં છે. સાત્વિક કર્મો સદોષ હશે તો પણ તે પ્રવાહપ્રાપ્ત છે માટે છોડવાનાં નથી. તે કરવાનાં, પણ તેમનાં ફળનો ત્યાગ કરવાનો છે.

14. બીજી એક વાત કહેવાની છે. જે કર્મ પ્રવાહપ્રાપ્ત નહીં હોય તે આપણે સારૂં કરી શકીશું, એમ તને ગમે તેટલું લાગતું હોય તો પણ કરીશ મા. આપમેળે આવી મળે તેટલું જ કર. દોડધામ કરી બીજું નવું વહોરી લઈશ મા. જે કર્મ ખાસ ધાંધલ કરી ઊભું કરવું પડે, તે ગમે તેટલું સારૂં હોય તોયે તેને આઘું રાખ, તેનો મોહ ન રાખ. જે પ્રવાહપ્રાપ્ત આવી મળેલું કર્મ છે તેની બાબતમાં જ ફળત્યાગ સંભવે છે. આ કર્મ સારૂં છે, પેલું કર્મ સારૂં છે, એવા લોભમાં પડીને માણસ ચારેકોર દોડાદોડ કરે તો ફળત્યાગની વાત કેવી ? જીવનનો ચૂંથાડો થઈ જશે. ફળની આશાએ જ તે આ પરધર્મરૂપ કર્મો કરવા તાકશે અને ફળ પણ હાથ નહીં લાગે. જીવનમાં ક્યાંયે સ્થિરતા નહીં મળે. તે કર્મોની આસક્તિ ચિત્તને વળગી જશે. સાત્વિક કર્મોનો લોભ થાય તો તે લોભ પણ દૂર કરવો જોઈએ. પેલાં નાના પ્રકારનાં સાત્વિક કર્મો કરવા જઈશ તો તેમાં રાજસપણું ને તામસપણું દાખલ થશે. તેથી તને તારો જે પ્રવાહપ્રાપ્ત સાત્વિક સ્વધર્મ આવી મળ્યો હોય તેનું જ તું આચરણ કર.

15. સ્વધર્મમાં સ્વદેશી ધર્મ, સ્વજાતીય ધર્મ અને સ્વકાલીન ધર્મ સમાઈ જાય છે. એ ત્રણે

થઈને સ્વધર્મ બને છે. મારી વૃત્તિને શું અનુકૂળ અને અનુરૂપ છે, કયું કર્તવ્ય મને આવી મળેલું છે, એ બધું સ્વધર્મ નક્કી કરવા નીકળો એટલે તેમાં આવી જ જાય છે. તમારામાં **તમેપણું** જેવું કંઈક છે અને તેથી તમે **તમે** છો. હરેક જણની કંઈક ને કંઈક ખાસિયત હોય છે. બકરીનો વિકાસ બકરી રહેવામાં જ છે. બકરી રહીને જ તેણે પોતાનો વિકાસ કરવો જોઈએ. બકરી કહે કે ' હું ગાય થઈશ ' તો તે બને એવું નથી. આપમેળે આવી મળેલા બકરીપણાનો ત્યાગ તેનાથી થઈ શકે એવો નથી. તે માટે તેને પોતાને મળેલું શરીર છોડવું પડે; નવો ધર્મ, નવો જન્મ લેવો પડે. પરંતુ આ જન્મે પેલું બકરીપણું છે તે જ પવિત્ર છે. પેલી બળદ અને દેડકીની વાર્તા છે ને ? દેડકી વધી વધીને કેટલું વધે ? તેના શરીરના વધવાને પણ હદ હોય છે. તે બળદ જેવડી થવા જાય તો મરી જાય. બીજાના રૂપની નકલ કરવી એ યોગ્ય નથી. તેથી પરધર્મને ભયાવહ કહ્યો છે.

16. વળી સ્વધર્મમાં પણ બે ભાગ છે. એક બદલાય એવો ભાગ અને બીજો ન બદલાય એવો ભાગ છે. આજનો હું કાલે નથી. કાલનો હું પરમ દિવસે નથી. હું હંમેશ બદલાતો રહું છું. નાનું બાળક હોઉં તે વખતે મારો સ્વધર્મ કેવળ સંવર્ધન છે. જુવાનીમાં મારામાં કાર્યશક્તિ ભરપૂર હશે તો તે મારફતે હું સમાજસેવા કરીશ. પૌઢ થઈશ ત્યારે તે અવસ્થામાં મારા જ્ઞાનનો બીજાઓને લાભ મળશે. આમ કેટલોક સ્વધર્મ પલટાવાવાળો છે તો બીજો કેટલોક પલટાવાવાળો નથી. આ જ વાતને પહેલાંની શાસ્ત્રીય સંજ્ઞાઓ આપીને કહેવી હોય તો આપણે એમ કહીશું કે, “માણસને વર્ણધર્મ હોય છે અને આશ્રમધર્મ હોય છે. વર્ણદર્મ બદલાતો નથી. આશ્રમધર્મો બદલાય છે.” આશ્રમધર્મ બદલાય છે તેનો અર્થ એ કે હું બ્રહ્મચારીપદ સાર્થક કરી ગૃહસ્થ બનું છું, ગૃહસ્થનો વાનપ્રસ્થ થાઉં છું અને વાનપ્રસ્થનો સંન્યાસી થાઉં છું. આશ્રમ બદલાય છે તો પણ વર્ણધર્મ બદલી શકાતો નથી. મારી નૈસર્ગિક મર્યાદા મારાથી છોડી શકાય નહીં. તે પ્રયત્ન ફોગટ છે. તમારામાંનું ‘**તમે**’ પણું તમારાથી ટાળી શકાય એવું નથી, એ કલ્પના પર વર્ણધર્મની યોજના થયેલી છે. વર્ણધર્મનો ખ્યાલ સુંદર છે. વર્ણધર્મ તદ્દન અટળ છે કે ? બકરીનું જેવું બકરીપણું, ગાયનું જેવું ગાયપણું, તેવું જ શું બ્રાહ્મણનું બ્રાહ્મણત્વ અને ક્ષત્રિયનું ક્ષત્રિયત્વ છે કે ? વર્ણધર્મ એટલો પાકો નથી એ વાત હું સ્વીકારૂં છું. પણ એ વાતનો સાર પકડવાનો છે. વર્ણધર્મ સામાજિક વ્યવસ્થાને માટે એક યુક્તિ તરીકે વપરાય છે ત્યારે તેમાં અપવાદ રહેવાનો જ. એવો અપવાદ ગૃહીત કરવો જ પડે. એ અપવાદ ગીતાએ પણ ગૃહીત માનેલો છે. સારાંશ કે આ બે પ્રકારના ધર્મ ઓળખી બીજા ધર્મ રૂડા તેમ જ મનમોહક લાગે તો પણ તેમને ટાળજો.

૧૦૫. ફળત્યાગનો એકંદર ફલિતાર્થ

17. ફળત્યાગની કલ્પનાનો આપણે જે વિકાસ કરતા આવ્યા તેમાંથી નીચેના અર્થ નીકળે છે –

1. રાજસ અને તામસ કર્મોનો સમૂળગો ત્યાગ.
2. એ ત્યાગનો પણ ફળત્યાગ. તેનો પણ અહંકાર ન હોય.
3. સાત્વિક કર્મોનો સ્વરૂપતઃ ત્યાગ ન કરતાં ફક્ત ફળત્યાગ.
4. સાત્વિક કર્મો જે ફળત્યાગપૂર્વક કરવાનાં હોય તે સદોષ હોય તો પણ કરવાં.
5. સતત ફળત્યાગપૂર્વક એ સાત્વિક કર્મો કરતાં કરતાં ચિત્ત શુદ્ધ થશે ને તીવ્રમાંથી સૌમ્ય, સૌમ્યમાંથી સૂક્ષ્મ, અને સૂક્ષ્મમાંથી શૂન્ય એ રીતે થતાં ક્રિયામાત્ર ખરી જશે.
6. ક્રિયા ખરી પડશે પણ કર્મ, લોકસંગ્રહરૂપ કર્મ ચાલુ રહેશે.
7. સાત્વિક કર્મ પણ જે કુદરતી રીતે પ્રાપ્ત હોય તે જ કરવું. જે સહજપ્રાપ્ત નથી તે ગમે તેટલું સારૂં લાગે તો પણ આઘું રાખવાનું છે. તેનો મોહ ન હોવો જોઈએ.
8. સહજપ્રાપ્ત સ્વધર્મ પણ વળી બે પ્રકારનો છે. બદલાતો અને ન બદલાતો. વર્ણધર્મ બદલાતો નથી. આશ્રમધર્મ બદલાય છે. બદલાનારો સ્વધર્મ બદલાતો રહેવો જોઈએ. તેથી પ્રકૃતિ વિશુદ્ધ રહે છે.

18. પ્રકૃતિ વહેતી રહેવી જોઈએ. ઝરણું વહેતું નહીં હોય તો તેમાંથી દુર્ગંધ છૂટશે. તેવું જ આશ્રમધર્મનું સમજવું. માણસ પહેલાં કુટુંબનો સ્વીકાર કરે છે. પોતાના વિકાસને માટે તે પોતાને કુટુંબના બંધનમાં નાંખે છે. ત્યાં તે ઘણી જાતના અનુભવ લે છે. પણ કુટુંબના બંધનમાં પેઠા પછી કાયમનો તેમાં જકડાઈ રહેશે તો તેનો વિનાશ થશે. કુટુંબમાં રહેવાનું જે પહેલાં ધર્મરૂપ હતું તે જ અધર્મરૂપ થશે. કારણકે તે ધર્મ બંદન કરવાવાળો થયો. બદલાનારો ધર્મ આસક્તિ રાખી છોડશે નહીં તો સ્થિતિ ભયાનક થશે. સારી વસ્તુની પણ આસક્તિ ન હોવી જોઈએ. આસક્તિને લીધે ઘોર અનર્થ નીપજે છે. ફેફસાંમાં ક્ષયનાં જંતુ અજાણતા દાખલ થઈ જશે તો પણ આખા જીવનને કોરી ખાશે. સાત્વિક કર્મમાં જો આસક્તિનાં જંતુ બેસાવધપણે પેસવા દઈએ તો સ્વધર્મ સડવા માંડશે. એ સાત્વિક સ્વધર્મમાંથી પમ રાજસ તેમ જ તામસ બદબો છૂટશે. કુટુંબ એ બદલાનારો સ્વધર્મ છે. તે યોગ્ય વખતે છૂટી જવો જોઈએ. તેવું જ રાષ્ટ્રધર્મનું સમજવું. રાષ્ટ્રદર્મમાં આસક્તિ થઈ જાય, આ આપણું રાષ્ટ્ર છે તેથી તેનું જ ફક્ત સંભાળવું એમ

આપણે નક્કી કરી બેસીએ તો રાષ્ટ્રભક્તિ ભયંકર વસ્તુ થઈ બેસે. એથી આત્મવિકાસ અટકી જશે. ચિત્તમાં આસક્તિ ઘર કરી જશે અને સરવાળે અધઃપાત થશે.

૧૦૬. સાધનાની પરાકાષ્ઠા, તેનું જ નામ સિદ્ધિ

19. સારાંશ કે જીવનનું ફલિત હાથમાં આવે એમ લાગતું હોય તો ફળત્યાગનો ચિંતામણિ હાથમાં રાખો. તે તમને રસ્તો બતાવશે. ફળત્યાગનું તત્વ પોતાની મર્યાદાઓ પણ બતાવે છે. એ દીવો પાસે હશે તો કયું કર્મ કરવું, કયું છોડવું, અને કયું ક્યારે બદલવું એ બધું બરાબર સમજાશે.

20. પણ વિચાર કરવાને હવે બીજો જ એક વિષય લઈએ. ક્રિયાઓ પૂરેપૂરી ખરી પડેલી હોય એવી જે છેવટની સ્થિતિ છે તેના તરફ સાધકે ધ્યાન રાખવું કે ? ક્રિયા થતી ન હોય છતાં જ્ઞાનીને હાથે કર્મ થતું રહે એવી જે જ્ઞાની પુરૂષની સ્થિતિ છે તેના તરફ સાધકે નજર રાખવી ખરી કે ?

ના. આમાં પણ ફળત્યાગની કસોટી જ વાપરવી. આપણા જીવનનું સ્વરૂપ એવું સુંદર છે કે આપણને જે જોઈએ છે તે, તે તરફ નજર ન રાખીએ તોયે આવી મળે છે. જીવનનું સૌથી ચડિયાતું ફળ મોક્ષ છે. એ મોક્ષ, એ અકર્માવસ્થા, તેનો પણ લાભ ન હોવો જોઈએ. એ સ્થિતિ ખબર ન પડે એવી રીતે તને આવી મળશે. સંન્યાસ વસ્તુ એવી નથી કે એકાએક બે ઉપર પાંચ મિનિટ થાય એટલે આવીને ઊભી રહે; સંન્યાસ એ વસ્તુ યાંત્રિક નથી. એ તારા જીવનમાં કેમ વિકાસ પામતી જશે તેની તને ખબર પણ નહીં પડે. તેથી મોક્ષની ફિકર છોડી દે.

21. ભક્ત ઈશ્વરને હંમેશ આમ જ કહે છે કે, "આ ભક્તિ મારે માટે પૂરતી છે. પેલો મોક્ષ, પેલું અંતિમ ફળ મારે નથી જોઈતું. મુક્તિ એટલે એક જાતની ભુક્તિ જ નથી કે ? મોક્ષ એ પણ એક ભોગ છે, એક ફળ છે. આ મોક્ષરૂપી ફળ ઉપર પણ તારી ફળત્યાગની કાતર ચલાવ. પણ એમ કરવાથી મોક્ષ નાસી જવાનો નથી. કાતર તૂટી જશે ને ફળ વધારે મજબૂત થશે. મોક્ષની આશા છોડશો ત્યારે જ મોક્ષ તરફ ખબર ન પડે એવી રીતે તમે જશો. તારી સાધના જ એવી તન્મયતાથી થવા દે કે મોક્ષની યાદ સરખી ન રહે અને મોક્ષ તને શોધતો શોધતો તારી સામે આવીને ખડો થાય. સાધકે સાધનામાં જ રંગાઈ જવું. मा ते संगोस्त्वकर्मणि — ' મા હો રાગ અકર્મમાં, ' અકર્મદશાની,મોક્ષની આસક્તિ રાખ મા, એમ ભગવાને પહેલાં જ કહ્યું હતું. હવે

ફરીથી છેવટે ભગવાન કહે છે, अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः । 'હું તને સર્વ પાપોથી છોડાવાશ, નચિંત થા' મોક્ષ આપવાવાળો હું સમર્થ બેઠો છું. તું મોક્ષની ચિંતા છોડી દે, સાધનાની ફિકર રાખ. મોક્ષને વિસારે પાડવાથી સાધના સારામાં સારી રીતે થશે અને મોક્ષ જ બિચારો મોહિત થઈને તારી પાસે આવશે. મોક્ષનિરપેક્ષ વૃત્તિથી જે કેવળ સાધનામાં તલ્લીન થયેલો હોય છે તેના ગળામાં મોક્ષલક્ષ્મી વરમાળા પહેરાવે છે.

22. જ્યાં સાધનાની પરાકાષ્ઠા થાય છે ત્યાં સિદ્ધિ હાથ જોડીને ઊભી રહે છે. જેને ઘેરે પહોંચવું છે તે ' ઘર, ઘર ' એવા જાપ જપતો ઝાડ નીચે બેસી રહેશે તો ઘર આઘું રહેશે ને તેને જંગલમાં પડી રહેવાનો વારો આવશે. ઘરનું રટણ કરતાં કરતાં રસ્તામાં આરામ લેવા થોભશે તો છેવટના આરામથી અળગો રહેશે. મારે ચાલવાનું કામ ચાલુ રાખવું જોઈએ. પછી ઘર એકદમ સામે આવશે. મોક્ષના આળસુ સ્મરણથી મારી મહેનતમાં, મારી સાધનામાં સિથિલતા પેદા થશે અને મોક્ષ આઘો જશે. મોક્ષની વાત મનમાંથી સમૂળગી કાઢી નાખવી અને સતત સાધનામાં મંડયા રહેવું એ જ મોક્ષને પાસે લાવવાનો ઈલાજ છે. અકર્મસ્થિતિ, આરામ વગેરેની ઈચ્છા ન રાખો, માત્ર સાધના પર પ્રેમ રાખશો તો મોક્ષ અચૂક સધાશે. જવાબ જવાબની બૂમો માર્યા કરવાથી દાખલાનો જવાબ આવતો નથી. મને જે રીતે આવડતી હશે તે જ એક પછી એક પગલું લેતા લેતા જવાબ લાવી આપશે. તે રીત જ્યાં પૂરી થશે ત્યાં જવાબ ચોક્કસ ઊભો છે. સમાપ્તિના પહેલાં સમાપ્તિ કેવી રીતે થાય ? રીત પૂરી કર્યા વગર જવાબ ક્યાંથી આવે ? સાધકની અવસ્થામાં સિદ્ધાવસ્થા કેવી ? પાણીમાં ડૂબકાં ખાતાં ખાતાં સામી પારની મોજ નજર સામે રાખ્યે કેમ ચાલશે ? તે વખતે એક પછી એક વામિયાં નાખતાં નાખતાં આગળ જવામાં જ બધું ધ્યાન પરોવવું જોઈએ. બધી શક્તિ રોકવી જોઈએ. સાધના પૂરી કર. દરિયો ઓળંગી જા. મોક્ષ આપોઆપ આવી મળશે.

૧૦૭. સિદ્ધ પુરૂષની ત્રેવડી ભૂમિકા

23. જ્ઞાની પુરૂષની છેવટની અવસ્થામાં બધી ક્રિયાઓ ખરી પડે છે, શૂન્યરૂપ થાય છે. છતાં એનો અર્થ એવો પણ નથી કે તે અંતિમ અવસ્થામાં ક્રિયા ન જ થાય. તેને હાથે ક્રિયા થાય અગર નયે થાય. આ છેવટની દશા બહુ રમણીય તેમ જ ઉદાત્ત છે. તે અવસ્થામાં જે જે કંઈ થાય છે, તેની ફિકર તેને હોતી નથી. જે જે કંઈ થશે, બનશે તે બધુંયે શુભ જ હશે, રૂડું જ હશે. સાધનાની પરાકાષ્ઠાની દશા પર તે ઊભો છે. ત્યાં રહી સર્વ કર્મ કરતો છતો તે કશું કરતો નથી.

સંહાર કરતો છતો સંહાર કરતો નથી. કલ્યાણ કરવા છતાં કલ્યાણ કરતો નથી.

24. આ અંતિમ મોક્ષાવસ્થા સાધકની સાધનાની પરાકાષ્ઠા છે. સાધકની સાધનાની પરાકાષ્ઠા એટલે સાધકની સાધનાની સહજાવસ્થા છે. હું કંઈક કરૂં છું એવો ખ્યાલ જ ત્યાં હોતો નથી. અથવા આ દશાને હું સાધકની સાધનાની અનૈતિકતા કહીશ. સિદ્ધાવસ્થા નૈતિક અવસ્થા નથી. નાનું છોકરૂં સાચું બોલે છે. પરંતુ તેની તે ક્રિયા નૈતિક નથી. કેમકે તેને જૂઠું શું તેનો ખ્યાલ જ નથી. અસત્યની કલ્પના હોવા છતાં સત્ય બોલવું એ નૈતિક કર્મ થયું. સિદ્ધાવસ્થામાં અસત્યની વાત જ હોતી નથી. ત્યાં સત્ય જ છે, તેથી ત્યાં નીતિ નથી. જે નિષિદ્ધ છે તે ત્યાં નામનુંયે ફરકતું નથી. જે સાંભળવાનું નથી તે કાનમાં પેસતું જ નથી. જે જોવાનું નથી તેને આંખો જોતી જ નથી. જે થવું જોઈએ તે હાથથી થઈને ઊભું રહે છે, કરવું પડતું નથી. જે ટાળવાનું છે તેને ટાળવું નથી પડતું પણ આપમેળે ટળી જાય છે. આવી એ નીતિશૂન્ય અવસ્થા છે. આ જે સાધનાની પરાકાષ્ઠા, આ જે સાધનાની સહજાવસ્થા અથવા અનૈતિકતા અથવા અતિનૈતિકતા કહો, તે અતિનૈતિકતામાં નિતિનો પરમોત્કર્ષ છે. અતિનૈતિકતા શબ્દ મને સારો સૂઝ્યો. અથવા આ દશાને સાત્વિક સાધનાની નિઃસત્વતા પણ કહી શકાશે.

25. આ દશાનું વર્ણન શી રીતે કરવું ? જેમ ગ્રહણનો આગળથી વેધ લાગે છે તેમ દેહ કરી પડયા પછીની જે મોક્ષદશા છે તેના અભાવા દેહ પડે તે પહેલાં જ શરૂ થઈ જાય છે. દેહની સ્થિતિમાં જ ભાવિ મોક્ષસ્થિતિના અનુભવો થવા માંડે છે. આવી આ જે સ્થિતિ છે તેનું વર્ણન કરતાં વાણી અટકી પડે છે. તે ગમે તેટલી હિંસા કરે તોયે તે કંઈ કરતો નથી. તેની ક્રિયાને હવે કયું માપ લગાડવું ? જે થશે તે બધું કેવળ સાત્વિક કર્મ થશે. ક્રિયા માત્ર ખરી જશે છતાં આખાયે વિશ્વનો તે લોકસંગ્રહ કરતો હશે. કઈ ભાષા વાપરવી તે સમજાતું નથી.

26. આ અંતિમ અવસ્થામાં ત્રણ ભાવ હોય છે. એક પેલી વામદેવની દશા. તેનો પેલો પ્રસિદ્ધ ઉદ્ગાર છે ને કે, "આ વિશ્વમાં જે જે કંઈ છે તે હું છું." જ્ઞાની પુરૂષ નિરહંકાર થાય છે. તેનું દેહાભિમાન ખરી પડે છે. ક્રિયા બધી ખરી પડે છે. એવે વખતે તેને એક ભાવાવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે. તે અવસ્થા એક દેહમાં સમાઈ શક્તી નથી. ભાવાવસ્થા એ ક્રિયાવસ્થા નથી. ભાવાવસ્થા એ ભાવનાની ઉત્કટતાની અવસ્થા છે. આ ભાવાવસ્થાને નાના સરખા પ્રમાણમાં આપણે સૌ અનુભવીએ છીએ. બાળકના દોષથી મા દોષિત થાય છે, તેના ગુણથી ગુણી બને છે. દીકરાના દુઃખે તે દુઃખી થાય છે અને તેના સુખથી સુખી થાય છે. માની આ ભાવાવસ્થા પોતાના દીકરા

પૂરતી હોય છે. દીકરાનો દોષ પોતે ન કરેલો હોવા છતાં તે ઓઢી લે છે. જ્ઞાની પુરૂષ પણ ભાવનાની ઉત્કટતાને લીધે આખાયે જગતના દોષ પોતાને માથે લે છે. ત્રણે ભુવનનાં પાપથી તે પાપી થાય છે, પુણ્યથી પુણ્યવાન થાય છે. અને આવું બધું છતાં તે ત્રિભુવનના પાપ-પુણ્યથી જરા સરખો સ્પર્શાતો નથી.

27. પેલા રૂદ્રસૂક્તમાં ઋષિ કહે છે ને કે **यवाश्च मे तिलाश्च मे गोधूमाश्च मे**. 'મને જવ આપો, તલ આપો, ઘઉં આપો,' એમ તે માગ માગ કર્યા જ કરે છે. એ ઋષિનું પેટ છે કેવડું ? પણ તે માગનારો સાડાત્રણ હાથના દેહમાં રહેવાવાળો નહોતો. તેનો આત્મા વિશ્વાકાર થઈને બોલે છે. આને હું **वैदिक विश्वात्मभाव** કહું છું. વેદમાં આ ભાવનાનો પરમોત્કર્ષ થયેલો દેખાય છે.

28. ગુજરાતનો સંત નરસી મહેતો કીર્તન કરતાં ગાય છે ને કે – 'બાપજી, પાપ મેં કવણ કીધાં હશે, નામ લેતાં તારૂં નિદ્રા આવે ?' – હે ઈશ્વર, એવું કયું પાપ મેં કર્યું છે કે કીર્તન કરતાં મને ઊંઘ આવે છે ? હવે, ઊંઘ શું નરસી મહેતાને આવતી હતી ? ઊંઘ કીર્તન સાંભળનારા શ્રોતાઓને આવતી હતી. પણ શ્રોતાઓ સાથે એકરૂપ થઈને નરસી મહેતો આ સવાલ પૂછે છે. નરસી મહેતાની એ ભાવાવસ્થા છે. જ્ઞાની પુરૂષની આવી આ ભાવાવસ્થા હોય છે. આ ભાવાવસ્થામાં બધાં પાપપુણ્યો તેને હાથે થાય છે એમ તમને દેખાશે. તે પોતે પણ એવું કહેશે. પેલો ઋષિ કહે છે ને કે, 'કરવી ન જોઈ એવી કેટલીક વાતો મેં કરી, કરૂં છું અને કરીશ.' આ ભાવાવસ્થા પ્રાપ્ત થયા પછી આત્મા પંખીની માફક ઊડવા માંડે છે. તે પાર્થિવતાની પેલી પાર જાય છે.

29. આ ભાવાવસ્થાની માફક જ્ઞાની પુરૂષની એક ક્રિયાવસ્થા પણ હોય છે. જ્ઞાની પુરૂષ સ્વાભાવિક રીતે શું કરશે ? તે જે જે કંઈ કરશે તે બધું સાત્વિક જ હશે. હજી જો કે તેને માણસના દેહની મર્યાદા છે. તો પણ તેનો આખોયે દેહ, તેની બધીયે ઈન્દ્રિયો, એ બધાં સાત્વિક થયેલાં હોવાથી તેની દરેક ક્રિયા સાત્વિક જ થશે. વહેવારની બાજુથી જોશો તો સાત્વિકતાની પરિસીમા તેના વર્તનમાં દેખાશે. વિશ્વાત્મભાવની દ્રષ્ટિથી જોશો તો આખાયે ત્રિભુવનમાં થતાં પાપ-પુણ્યો જાણે તે કરે છે. અને આમ છતાં તે અલિપ્ત રહે છે. કારણ આત્માને વળગેલો આ દેહ તેણે ઊંચકીને ફેંકી દીધો હોય છે. ક્ષુદ્ર દેહને ફેંકી દેશે ત્યારે જ તે વિશ્વાત્મરૂપ થશે.

30. ભાવાવસ્થા અને ક્રિયાવસ્થા ઉપરાંત જ્ઞાની પુરૂષની ત્રીજી એક સ્થિતિ છે. તે ચે જ્ઞાનાવસ્થા. આ અવસ્થામાં તે પાપ પણ સહન કરતો નથી, પુણ્ય પણ સહન કરતો નથી. ખંખેરીને બધું ફેંકી દે છે. આ ત્રિભુવનને સળી ચાંપી તેને સળગાવી દેવા તે તૈયાર થાય છે. પોતાની જાત પર એક પણ કર્મ લેવાને તે તૈયાર થતો નથી. તેનો સ્પર્શ સરખો તે સહી શકતો નથી. આવી આ ત્રણ અવસ્થા જ્ઞાની પુરૂષની મોક્ષદશામાં, સાધનાની પરાકાષ્ઠાની દશામાં, સંભવે છે.

31. આ જે અક્રિયાવસ્થા છે, છેવટની દશા છે તેને પોતાની કેવી રીતે કરવી ? આપણે જે જે કર્મ કરીએ તેનું કર્તૃત્વ આપણે ન સ્વીકારવાનો મહાવરો પાડવો. હું કેવળ નિમિત્તમાત્ર છું, કર્મનું કર્તૃત્વ મારી પાસે નથી એમ મનન કરવું. આ અકર્તૃત્વવાદની ભૂમિકા પહેલાં નમ્રપણે સ્વીકારવી. પણ એથી બધુંયે કર્તૃત્વ ચાલ્યું જાય એવું નહીં બને. આસ્તે આસ્તે આ ભાવનાનો વિકાસ થતો જશે. પહેલાં હું કેવળ તુચ્છ છું, તેના હાથમાંનું ઢીંગલું છું, તે મને નચાવે છે, એવું તારા મનને લાગવા દે. તે પછી બધુંયે કરવા છતાં તે આ દેહનું છે, મને તેનો સ્પર્શ નથી, આ બધીયે ક્રિયા આ મડદાની છે, પણ હું મડદું નથી, હું શવ નથી, પણ શિવ છું; એવી ભાવના કરતાં કરતાં દેહના લેપથી લેશમાત્ર લેપાઈશ મા. આમ થતાં દેહ સાથે જાણે કે સંબંધ જ નથી એવી જ્ઞાનીની અવસ્થા પ્રાપ્ત થશે. એ અવસ્થામાં પાછી ઉપર કહેલી ત્રણ અવસ્થા હશે. એક તેની ક્રિયાવસ્થા, જેમાં અત્યંત નિર્મળ તેમ જ આદર્શ ક્રિયા તેને હાથે થશે. બીજી ભાવાવસ્થા, જેમાં ત્રિભુવનમાં થતાં પાપ-પુણ્યો હું કરૂં છું એમ તે અનુભવશે પણ તેમનો તેને લેશમાત્ર સ્પર્શ નહીં થાય. અને ત્રીજી તેની જ્ઞાનાવસ્થા; એ અવસ્થામાં લેશમાત્ર કર્મ તે પોતાની પાસે રહેવા દેશે નહીં. બધાંયે કર્મોને ભસ્મસાત્ કરશે. એ ત્રણ અવસ્થા વડે જ્ઞાની પુરૂષનું વર્ણન કરી શકાશે.

૧૦૮. તુહી……તુહી……તુહી…

32. આ બધું કહ્યા પછી ભગવાને અર્જુનને કહ્યું, "હે અર્જુન, આ જે બધું મેં તને કહ્યું તે તેં બરાબર સાંભળ્યું ને ? હવે પૂરો વિચાર કરીને તને જે સૂઝે તે કર." ભગવાને અર્જુનને મનની મોટાઈથી પૂરી છૂટ આપી. ભગવદ્ગીતાની આ વિશેષતા છે. પણ ભગવાનને પાછી લાગણી ઊભરી આવી. આપેલું ઈચ્છાનું સ્વાતંત્ર્ય તેમણે પાછું લઈ લીધું. "અર્જુન, તારી ઈચ્છા, તારી સાધના, બધું ફેંકી દે, અને મારે શરણે આવ." પોતાને શરણે આવવાનું કહી, આપેલું ઈચ્છા-

સ્વાતંત્ર્ય ભગવાને પાછું લઈ લીધું. એનો અર્થ એટલો જ કે "તને સ્વતંત્ર એવી ઈચ્છા જ થવા દઈશ મા. પોતાની ઈચ્છા ચલાવવાની નથી, તેની જ ચલાવવાની છે, એવું થવા દે." આ સ્વતંત્રતા મારે ન જોઈએ એવું સ્વતંત્રપણે મને લાગવા દે. હું નથી, બધુંયે તું છે એમ થઈ રહેવું જોઈએ. પેલું બકરૂં જીવતું હોય છે ત્યારે 'मैं मैं मैं' કર્યા કરે છે, 'હું હું હું' કહ્યા કરે છે. પણ તે મરી ગયા પછી તેની તાંત પીંજણને ચડાવે છે ત્યારે દાદુ કહે છે, "તુહી, તુહી, તુહી," 'તું જ, તું જ, તું જ,' એવું બોલે છે. હવે બધુંયે 'तुही... तुही... तुही...'

< > < > < >

<u>પ્રકાશક :</u>

રણજિત દેસાઈ,
સંયોજક, પ્રકાશન સમિતિ,
ગ્રામ-સેવા મંડળ,
પવનાર (વર્ધા), મહારાષ્ટ્ર-442111

અઠ્ઠાવનમી આવૃત્તિ : 5000 પ્રત.
કુલ પુસ્તક સ્વરૂપે છપાયેલી પ્રત : 5,73,000
આવૃત્તિ : 2008.

પુસ્તકની કિંમત રૂ: 20 (કાચુ પૂઠું) પાકું પુઠું રૂ. 30.

<u>પ્રાપ્તિસ્થાન :</u>

'ભૂમિપુત્ર'ની ઑફિસ
યજ્ઞ પ્રકાશન સમિતિ,
હિંગલાજમાતાની વાડીમાં,
હુઝરાતપાગા,
વડોદરા-390001.
ફોન : +91 265 2437957